

AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI
M. FÜZULİ adına ƏLYAZMALAR İNSTİTUTU

FİLOLOGİYA **MƏSƏLƏLƏRİ**

№ 5

Toplu Azərbaycan Respublikası Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyası tərəfindən rəsmi qeydiyyatata alınmışdır (Filologiya elmləri bölməsi, №13). Azərbaycan Respublikası Ədliyyə Nazirliyi Mətbu nəşrlərin reyestrinə daxil edilmişdir. Reyestr №3222.

«Elm və təhsil»
Bakı – 2021

REDAKSIYA HEYƏTİ: akademik İsa Həbibbəyli, akademik Teymur Kərimli, akademik Möhsün Nağısoylu, akademik Nizami Cəfərov, akademik Rafael Hüseynov, AMEA-nın müxbir üzvü, filologiya elmləri doktoru, prof. Əbülfəz Quliyev, filologiya elmləri doktoru, prof. Fəxrəddin Veysəlli, filologiya elmləri doktoru, prof. Qəzənfər Kazımov, filologiya elmləri doktoru, prof. Rüfət Rüstəmov filologiya elmləri doktoru, prof. Əsgər Rəsulov, filologiya elmləri doktoru, prof. Nadir Məmmədli, filologiya elmləri doktoru, prof. Məsud Mahmudov, filologiya elmləri doktoru, prof. Əbülfəz Rəcəbli, filologiya elmləri doktoru, prof. Cəlil Nağıyev, filologiya elmləri doktoru, prof. İsmayıl Məmmədli, filologiya elmləri doktoru, prof. Nizami Xudiyev, filologiya elmləri doktoru, prof. Həbib Zərbəliyev, filologiya elmləri doktoru, prof. İlham Tahirov, filologiya elmləri doktoru, prof. Tofiq Hacıyev, filologiya elmləri doktoru, prof. Sevil Mehdiyeva, filologiya elmləri doktoru, prof. Buludxan Xəlilov, filologiya elmləri doktoru, prof. Mübariz Yusifov, filologiya elmləri doktoru, prof. Qəzənfər Paşayev, filologiya elmləri doktoru, prof. Kamilə Vəliyeva, filologiya elmləri doktoru, prof. Azadə Musayeva, filologiya elmləri doktoru Paşa Kərimov, filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dos. Nəzakət Məmmədli

Redaktor: akademik Teymur Kərimli

Buraxılışa məsul: filologiya elmləri doktoru, professor Nadir Məmmədli

Filologiya məsələləri. Bakı, 2021, №5

ISSN 2224-9257

© "Elm və təhsil" nəşriyyatı, 2021

www.filogiyameseleleri.com

DİLÇİLİK

QARA MƏŞƏDİYEV

filologiya elmləri doktoru, professor

Bu iş Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Elmin İnkişafı Fondunun maliyyə yardımı ilə yerinə yetirilmişdir – Qrant № EIF/MQM/Elm-Təhsil-1-2016-1(26)-71/07/5-M-23

AZƏRBAYCAN DİLİ DIALEKT VƏ ŞİVƏLƏRİNDƏ CİNGİLTİLİ SAMİTLƏRLƏ CİNGİLTİLİ SAMİTLƏRİN ƏVƏZLƏNMƏSİ HADİSƏSİ VƏ ONUN ÜMUMTÜRK DİLLƏRİNDƏ QARŞILIĞI

Xülasə

İstər Azərbaycan dili dialekt və şivələrində cingiltili samitlərlə cingiltili samitlərin əvəzlənməsi hadisəsi, istərsə də ümumtürk dillərində müşahidə olunan bu tipdən olan fonetik hadisələr qohum dillərdə qanunauyğun şəkildə baş verir. Məhz buna görə də dilçilik elmində və onun bir şöbəsi olan dialektologiyada nitqin səs quruluşu inkişafını idarə edən fonetik qanunlar və hadisələr fəaliyyət göstərir. Qohum dillərin fonetik quruluşunun bilavasitə özünəməxsus əlamətləri vardır və cingiltili samitlərlə cingiltili samitlərin əvəzlənməsi hadisəsi də bu əlamətlərdən birini səciyyələndirir. Cingiltili samitlərlə cingiltili samitlərin əvəzlənməsi hadisəsi Azərbaycan dilinin dialekt fonetikasında meydana çıxmış innovasiyalardan biridir və bu innovasiyalar məqalədə qohum dillərlə müqayisəli şəkildə şərh edilir.

İstər Azərbaycan dili şivələrində cingiltili samitlərlə cingiltili samitlərin əvəzlənməsi hadisələri və istərsə də ümumtürk dillərində bunlarla paralellik təşkil edən fonetik hadisələr hər bir ədəbi dildə və ya şivədə dillərin tarixi təkamülünün məhsuludur. Cingiltili samitlərin cingiltili samitlərlə əvəzlənməsi hadisəsi bir dilin inkişafının müxtəlif dövrlərində və ya qohum dillər arasında səslərin uyğunluğunu müəyyənləşdirir və dillərin qohumluq problemlərini başa düşmək üçün bunların hərtərəfli şəkildə öyrənilməsinin böyük əhəmiyyəti vardır.

Açar sözlər: *cingiltili, dialekt fonetikasi, qohum dillər, müqayisə, integrasiya, qarşılıq*

Aktuallıq. Müqayisə edilən dillərin dialekt fondu və ədəbi dil materialları göstərir ki, cingiltili samitlərin cingiltili samitləri əvəz etməsi hadisəsi uzun tarixi inkişaf nəticəsində meydana çıxmışdır. İzoqlas təşkil edən bu hadisələrin tarixinin, müasir vəziyyətinin öyrənilməsində dialektlərin müstəsna əhəmiyyəti vardır. Cingiltili samitlərin cingiltili samitləri əvəz etməsi hadisəsi az və ya çox dərəcədə müxtəlif dövrlərin yazılı abidələrində əks olunmuşdur. Dialekt və yazılı abidələrin

faktlarına əsaslanaraq, ümumtürk dillərində cingiltili samitlərin cingiltili samitləri əvəz etməsi hadisələrinin araşdırılması olduqca aktualıq kəsb edən məsələlərdən biridir.

Giriş: Azərbaycan dili şivələrində səs əvəzlənməsinin bir qrupunu cingiltili samitləri cingiltili samitlərin əvəz etməsi təşkil edir və belə fonetik hadisəyə bəzi türkcələrin ya ədəbi dillərində, ya da dialektlərində təsadüf olunur və bunları aşağıdakı kimi nəzərdən keçirmək olar:

y>d. Bu fonetik hadisəyə Azərbaycan dilinin Zəngilan, Oğuz, Çəmbərək, Tovuz, Qazax şivələrində rast gəlinir. Məs: *denə “yənə”, dumru “yumru”, dumru-dumru “yumru-yumru”, adax “ayax” və s.*

İ.Kazımov türkcələrdə y-dan digər səslərə keçid istiqamətlərini müəyyənləşdirərkən y-dan d-yə keçid hadisəsinə də nəzər salır və bu fonetik hadisənin Altay dilində də mövcud olduğunu xarakterizə edir və iki nümunə verir: *yol (Azərbaycan, türk) – dol (Altay) (1, 101).*

E.Əzizov türk dillərində y>d fonetik hadisəsinə həm qədim abidələr, həm dialekt materialları əsasında izləmişdir: “Türk dillərinin yazılı abidələrində söz ortasında y səsinin mövqeyində d samiti izlənməmişdir. Orxon abidələrində (VII-IX əsrlər) *adək “ayək”, adğır “ayğır”, adığ “ayı”, yadağ “piyada”, kädin “geyim”; qədim uyğur abidələrində (X-XII əsrlər) adək “ayək”, adğır “ayğır”, ödgü “yaxşı”, bädük “böyük”, kuduk “quyu” (3, 287-288).*”

Bu fonetik xüsusiyyət “Kitabi-Dədə Qorqud”un dilində bir sözlə müşahidə edilmişdir: *qadın “qayın”.*

Söz ortasında qədim d samitinin işləndiyi mövqedə Azərbaycan dilində y səsi işlənir: ayaq, ayı, ayğır, böyük və s. Azərbaycan danışıq dili y dialektinə istinad etdiyindən qədim “d” dialektinin əlaməti dilimizə ancaq relikt şəklində qalmışdır. Azərbaycan dili şivələrində y>d hadisəsinə həm söz əvvəlində, həm də söz ortasında təsadüf edilir: *denə, dumru (Zəngilan), dumrux (Tovuz, Qazax), dumru-dumru (Təbriz), adax “uşağın ilk addımları” (Ağdaş, Şuşa, Bərdə, Ağcabədi, Gəncə, Qazax), adax-adax “addım-addım”, “yavaş-yavaş” (Ağdam), adax-çiçə “uşağın ilk addımları” (Füzuli), dadax (Gəncə) “uşağın ilk addımı”.*

Söz əvvəlində incələşmiş d samitinin işlənməsi Altay dilinin cənub dialektinə xasdır: d”an “yan”. Söz ortaasında d samitinin işlənməsi isə xalac, Tuva və tofolar dilləri üçün səciyyəvidir: *adək-hadək* (ayək) (xalac), *adək* “aşağı, aşağı hissə” (Tuva), *adək* “tufəngin təstəyi” (tofolar) (7, 74-75).

y>z. İ.Bayramov qeyd edir ki, “bu fonetik hadisə şivələrimizdə geniş yayılmamışdır. y>z əvəzlənməsi Cəbrayıl rayonunun Sirik kənd şivəsində, Qərbi Azərbaycanın Çəmbərək və Karvansaray şivələrində müşahidə olunur. Məs: *zambız “yambız”, ənax “yanaq”, ənman “yaman” (Cəbrayıl), zarnax “yarnax-yarğun” (Çəmbərək) (4, 138-139).*”

H.A.Bascakov yazır ki, müasir türk dilləri içərisində söz əvvəlində $y > z$ hadisəsi qaraçay-balkar dilinin balkar (malkar) dialektinin səciyyəvi xüsusiyyətidir. Türk dillərindəki söz əvvəlindəki y səsinə bu dialektə z səsi uyğun gəlir: *züz* “*yüz*”, *zil* “*il*” (5, 153), *zol* “*yol*”, *zaz* “*yaz*”, *zer* “*yer*” (6, 67). N.Hacıyeva qeyd edir ki, qaraçay-balkar dilinin Xulan-bezengin dialektində söz əvvəlində $y > z$ paralelliyi də var: *əriz*//*yüz*, *zol*//*yol* (6, 68). Türk dillərinin tarixində başlanğıc y -nın təkamülünü nəzərə alan dialektoloq E.Əzizov belə qənaətə gəlir ki, Cəbrayıl rayonunun Sirik kənd şivəsində söz əvvəlində özünü göstərən $y > z$ hadisəsi başlanğıc y -nın uğradığı fonetik dəyişikliyin nəticəsi kimi meydana çıxmışdır: $y > c$, $dz > z$. Söz əvvəlində $y > z$ hadisəsi əsasən qaraçay-balkar dilinin, qismən isə Azərbaycan dilinin şivələri üçün, bir sözlə türk dillərinin Qafqaz arealı üçün səciyyəvidir (2, 75-76).

$b > m$. Bu səs keçidinə Azərbaycan dilinin əksər şivələrində rast gəlinir. Məs: *munladı* “*banladı*” (Tovuz, Qazax, Çəmbərək), *munin* “*bunun*” (Şəki), *muni* “*bunu*” (Quba), *muna* “*buna*” *munnan* “*bundan*” (Naxçıvan, Ordubad), *məhanə* “*bəhanə*”, *munu* “*bunu*”, *mahna* “*bəhanə*” (Şəki, Çəmbərək).

$b > m$ keçidi həm oğuz, həm də qıpçaq dili üçün səciyyəvidir. M.Kaşğari qeyd edir ki, oğuzlar, qıpçaqlar, suvarlar söz əvvəlindəki m - m b -ya çevrilər. Məsələn, türklər mən bardım, onlar mən bardum, türklər şorbaya mün, onlar bün deyirlər (7, 67).

b səsinin m səsinə keçməsi hadisəsi “Oğuznamə” də (XIII əsr) və qədim uyğur yazılarında da var: *moz* “*boz*”, *müyüz* “*buynuz*” (2, 103).

Bu fonetik hadisənin qədimliyindən bəhs edən Ə.Tanrıverdi göstərir ki, “Kitabi-Dədə Qorqud”da $b > m$ əvəzlənməsi “*bu*” işarə əvəzliyində özünü göstərir. Belə ki, ismin hal kateqoriyasının şəkildələrini qəbul etmiş “*bu*” əvəzliyi “Dastan”da *munuñ* (əslində *muniñ*) (Mərə qocalar *muniñ* ölüm nədəndir?) *maña* (şəxs əvəzliyidir) (Görildi, növbət gerü-*maña* gəldi), *nunu* (...*ekindü vəqtimuni maña çevirəsiz, yiyəyim*) şəkildədir (8, 38).

Bu fonetik xüsusiyyətə Türkiyə türkcəsində, qazax, başqırd, qırğız, özbək, tatar, uyğur dillərində həm söz əvvəlində, həm söz ortasında rast gəlmək olur. Məs: *yazma* (türk) – *yazba* (qazax), *bənövşə* (Azərbaycan) – *menekşe* (türk), *miləbi* (başqırd) – *binapsa* (qırğız), *binəfşə* (özbək), *miövşə* (tatar), *benevşe* (türkmən), *binəpsə* (uyğur).

$n > l$: n səsinin l səsi əvəz etməsi Azərbaycan dili şivələrində az təsadüf olunan fonetik hadisələrdən biridir və bu hadisəyə Qazax və Təbriz şivələrində rast gəlinir. Bu vəziyyət türkcələrdə də az miqdarda sözlərdə özünü göstərir. “ l samiti əslində, məxrəc etibarilə n samitinə daha yaxındır. Lakin türk dillərində l - n samitlərinin keçidinə dair faktlar çox məhduddur. Bu da ondan irəli gəlir ki, həmin samitlər söz əvvəlində işlənmə intensivliyinə malik deyildir. Mövcud sözlər kəmiyyətcə az olduğuna görə onlar əsasən müstəqil mənə üzrə işlənir. Buna görə də

nitq variantları yaranması ehtimalı bəzi alınmalarda təsadüf edilir. Məs: nəçənnik-leçənnik” (1, 92).

Söz tərkibində *n* səsi *l* səsini öz təsiri altına alaraq dəyişdirir və belə vəziyyət Azərbaycan dili dialkt və şivələri üçün xarakterik olsa da, qaqauz türkcəsində ədəbi dil norması sayılır. Məs: *samanlıq (Azərbaycan) < samannık (qaqauz), dəyişilsinlər (Azərbaycan) < dəyişilsinnar (qaqauz) və s.*

b>v. İ. Bayramov qeyd edir ki, bu fonetik hadisə İraq-türkmən ləhcəsində özünü göstərir. Məs: *bağvan “bağban”, bağvançı “bağbançı”, savaş “sabaş”, külvə “kəlbə” (2, 143)*. Bununla yanaşı bu səs keçidinə Azərbaycan dilinin Qərb qrupu şivələrində də təsadüf olunur.

b>v səs keçidinə türk, başqırd, tatar, uyğur dillərində də rast gəlmək olur. “*B* kipləşən, qoşadodaq, *v* isə novlu, dodaq-dil samitidir. Türkcələrdəki əvəzlənmələr də bu fərqlər aydın şəkildə görünür. Məs: *barbar (türk, Azərbaycan), varvar (başqırd, tatar, uyğur). Varmak, vermek, var* sözlərindəki *v* samiti başqırd dilində *b* səsinə çevrilir: *bar –bir - bar”(1, 83)*.

r>l: Bu samit əvəzlənməsi Azərbaycan dilinin Qazax, Tovuz, Bakı, Quba, Çəmbərək, Naxçıvan dialekt və şivələri üçün səciyyəvidir. Məs: *xəlbir < xəlvir (Şəki), xəncəl>xəncər, əngir>əncir (Quba, Naxçıvan), həsil “həsir”, külk “kürk” (Dərbənd), üzəllik “üzərrik” (İraq) və s.*

Azərbaycan dilinin dialekt və şivələrində olduğu kimi, türk, türkmən, qazax, özbək, xakas, başqırd, xakas türkcələrində də *r>l* səslərinin əvəzlənməsinə rast gəlinir. Məs: *güləş (Azərbaycan)– kürüş (qədim abidələrdə), güreş (türk), qoreş (türkmən), küreş (qazax), kuraş (özbək), kürəş (uyğur), köreş (tatar). Körəş (başqırd), xürəj (tuva), küreş (xakas)*. Tarixilik prinsipini nəzərə almadan Azərbaycan dilində *güləş* sözünün morfoloji quruluşunu düzgün müəyyənləşdirilmədiyini xarakterizə edən İ.Kazımov yazır ki, təkcə Azərbaycan dilində *l* səsi ilə yazılan *güləş* sözü o biri müqayisə edilən türk dillərində *r* səsi ilə gerçəkləşir. Hiss olunur ki, sözün kökü məzmunundan da göründüyü kimi, güclü, gur, gurultulu, sıx, qatı semantikasını ehtiva edən “kür” sözü ilə əlaqədardır.

Oxşar semantikalı sözlərdə Azərbaycan dilində *l*, digər türkcələrdə *r* elementlərindən istifadə yalnız qeyd edilən sözlə lokallaşmır, bu fonetik hadisə qeyri sözlərdə də müşahidə olunmaqdadır” (1, 97).

y>v: *y* səsinin *v* səsi ilə əvəzlənməsi əsasən cənub qrupu şivələrimiz üçün xarakterik fonetik hadisədir. Bu fonetik hadisə Naxçıvan qrupu şivələrində, Cənubi Azərbaycanın Təbriz, Zəncan şivələrində geniş yayılmışdır. Məs: *gövärti “göyärti”, gövərmək “göyərmək”, sovuq “soyuq”, şüvüt “şüyüt”, gövərçin “göyərçin” (9, 55)*.

y>v keçidinə Azərbaycan dilinin şivələri ilə yanaşı Türkiyə, türkmən, qazax, qırğız türkcələrində də rast gəlinir. Məs: *soyuq (Azərbaycan), suyuq (qazax, qırğız), suvuk (türkmən), cıvık (türk) (1, 101)*.

y>n. Bu fonetik hadisə həm Azərbaycan dili dialekt və şivələrində, həm də qohum türkcələrdə təsadüf olunur. **y>n** əvəzlənməsinə Quba, Dərbənd, İraq-türkman şivələrində və eyni zamanda Türkiyə türkcəsində, başqırd, özbək, tatar, türkmən, uygur dillərində rast gəlinir. Məs: *in “iy” (Quba, Dərbənd), künneg “köynək” (Quba), nanlış “yalnış” (İraq); yayın (Azərbaycan, türk), nəsr, neşr (başqırd, özbək, tatar, türkmən, uygur) (2, 152; 1, 101).*

n >g: Azərbaycan dili dialekt və şivələrində bu səs keçidi geniş yayılmışdır və bu səs keçidinə Dərbənd, İraq ləhcələrində təsadüf olunur. Məs: *ögdə “öndə” (Dərbənd), ögündə “önündə”.*

Türk dilində “çan”, Azərbaycan dilində “əng” sözlərinin sonundakı n, ng samitləri türkcələrdə sağır nunla yazılır: *san (başqırd), çan, can (özbək, tatar, türkmən, uygur) (1, 94).*

Metod. Məqalədə qarşılaşdırma-tutuşdurma metodu tətbiq olunmuşdur.

Nəticə. İstər Azərbaycan dili şivələrində cingiltili samitlərlə cingiltili samitlərin əvəzlənməsi hadisələri və istərsə də ümumtürk dillərində bunlarla paralellik təşkil edən fonetik hadisələr hər bir ədəbi dildə və ya şivədə dillərin tarixi təkamülünün məhsuludur. Cingiltili samitlərin cingiltili samitlərlə əvəzlənməsi hadisəsi bir dilin inkişafının müxtəlif dövrlərində və ya qohum dillər arasında səslərin uyğunluğunu müəyyənləşdirir və dillərin qohumluq problemlərini başa düşmək üçün bunların hərtərəfli şəkildə öyrənilməsinin böyük əhəmiyyəti vardır.

Ədəbiyyat

1. Kazımov İ. Müasir türk dillərinin müqayisəli fonetikasi. I cild, “Elm və təhsil”, Bakı, 2011.
2. Əzizov E. Azərbaycan dilinin tarixi dialektologiyası. “Elm və təhsil”, Bakı, 2016.
3. Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. Фонетика. М., Наука, 1984.
4. Bayramov İ. Azərbaycan dili şivələrinin fonetikasi. “Elm və təhsil”, Bakı, 2016.
5. Баскаков Н.А. Тюркские языки. М., Изд-во восточной литературы, 1960.
6. Гаджиева Н.З. Тюркоязычные ареалы Кавказа. М., Наука, 1979.
7. Kaşğari M. “Divani-lügət-it-türk”. I cild, Bakı, 2016.
8. Tanrıverdi Ə. “Kitabi-Dədə Qorqud” və Qərb ləhcəsi, Bakı, ADPU, 2002.
9. Məmmədli M. Azərbaycan dilinin Təbriz dialekti, Bakı, 2007.

ГАРА МАШАДИЕВ

**ЯВЛЕНИЕ ЗАМЕНЫ ЗВОНКИХ СОГЛАСНЫХ НА ЗВОНКИЕ
СОГЛАСНЫЕ В АЗЕРБАЙДЖАНСКИХ ДИАЛЕКТАХ И ГОВОРАХ И
ЕГО СООТВЕТСТВИЕ В ОБЩЕТЮРКСКИХ ЯЗЫКАХ
РЕЗЮМЕ**

Как в диалектах, так и в говорах азербайджанского языка явление замены звонких согласных на звонкие согласные, а также фонетические явления этого типа, наблюдаемые в общетюркских языках, регулярно происходят в родственных языках. Вот почему в лингвистике и диалектологии, являющейся ее отраслью, существуют фонетические законы и явления, которые управляют развитием звуковой структуры речи. Фонетическая структура родственных языков имеет свои особенности, и явление замены звонких согласных на звонкие согласные также характеризует одну из этих особенностей. Феномен замены звонких согласных на звонкие согласные является одним из нововведений в диалектной фонетике азербайджанского языка, и эти нововведения трактуются в статье в сравнении с родственными языками.

И случаи замены звенящих согласных в азербайджанских диалектах, и фонетические события, которые идут параллельно с ними в общетюркских языках, являются продуктом исторической эволюции языков в каждом литературном языке или диалекте. Феномен замены звенящих согласных на звонкие согласные определяет совместимость звуков на разных этапах развития языка или между родственными языками, и важно изучить их всесторонне, чтобы понять проблемы родства.

Ключевые слова: звонкий, диалектная фонетика, родственные языки, сравнение, интеграция, взаимность.

GARA MASHADIEV

**THE PHENOMENON OF REPLACING VOICED CONSONANTS
WITH VOICED CONSONANTS IN AZERBAIJANI DIALECTS AND
ACCENTS AND ITS CORRESPONDENCE IN COMMON TURKIC
LANGUAGES
SUMMARY**

Both in dialects and accents of the Azerbaijani language, the phenomenon of replacing voiced consonants with voiced consonants, as well as phonetic phenomena of this type observed in common Turkic languages, regularly occur in related languages. That is why in linguistics and dialectology, which is its branch, there are phonetic laws and phenomena that govern the development of the sound structure of speech. The phonetic structure of related languages has its own characteristics, and the phenomenon of replacing voiced consonants with voiced consonants also

characterizes one of these features. The phenomenon of replacing voiced consonants with voiced consonants is one of the innovations in the dialectal phonetics of the Azerbaijani language, and these innovations are interpreted in the article in comparison with related languages.

The events of the substitution of clinking consonants in Azerbaijani dialects and the phonetic events that run parallel to them in all-Turkic languages are the product of the historical evolution of languages in every literary language or dialect. The phenomenon of replacing clinking consonants with clinking consonants determines the compatibility of sounds at different stages of development of a language or between related languages, and it is important to study them thoroughly in order to understand the problems of kinship.

Key words: voiced, dialectal phonetics, related languages, comparison, integration, reciprocity.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 18.04.2021.

Çapa qəbul olunma tarixi: 08.05.2021

**Rəyçi: f.e.d. prof. Məhərrə Hüseynova
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur**

MAHİRƏ HÜSEYNOVA
filologiya elmləri doktoru, professor

Bu iş Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Elmin İnkişafı Fondunun maliyyə yardımı ilə yerinə yetirilmişdir – Qrant № EIF/MQM/Elm-Təhsil-1-2016-1(26)-71/07/5-M-23

AZƏRBAYCAN DİLİ VƏ DIALEKT VƏ ŞİVƏLƏRİNDƏ ELİZİYA (SƏS DÜŞÜMÜ) HADİSƏSİ VƏ ONUN ÜMUMTÜRK DİLLƏRİNDƏ QARŞILIĞI

XÜLASƏ

Azərbaycan dilinin bəzi dialekt və şivələrdə özünü göstərən eliziya fonetik hadisəsinə aydınlıq gətirsə də, bu hadisənin qohum türkcələrlə müqayisəli aspektdə araşdırılmasına hərtərəfli şəkildə yanaşılmamışdır. Halbuki, ümumtürk dillərində və ya dialektlərində də səs düşümü hadisəsi müəyyən hallarda müşahidə olunur və onların bəziləri eyniyyət təşkil etsə də, bəzi fərqli cəhətlərlə özünü göstərir. Eliziya hadisəsinin qohum türkcələrdə mahiyyəti bundan ibarətdir ki, sözün qovuşması, qoşulması və eləcə də sözə şəkilçilərin bitişdirilməsi nəticəsində əmələ gələn çoxhecalılığı azaltmaqdan ötrü, yəni çoxhecalı sözü az hecalı söz halına salıb tələffüzü asanlaşdırmaq üçün sözün, yaxud şəkilçinin tərkibindən müəyyən hecanın əsasını təşkil edən bu və ya digər sait və ya samit səs düşür və məqalədə əsasən bu məsələlər təhlil süzgəcindən keçirilir.

Azərbaycan dili dialekt və şivələrində sözün qoşulması və sözə şəkilçi bitişdirilməsi nəticəsində eliziya hadisəsi baş vermişdir ki, belə bir xüsusiyyətə müqayisə etdiyimiz türkcələrin həm ədəbi dillərində, həm də dialektlərində rast gəlmək olur. Müqayisə edilən dillərin və ya dialektlərin bəziləri özgə dil mühitində yerləşməsinə baxmayaraq səs düşümü istiqamətində də öz qədimliyini qoruyub saxlamışdır və bunların hərtərəfli şəkildə tədqiq edilməsi türkcələrin bir-birilə nə qədər yaxın olduğunu sübuta yetirən fonetik qanun və hadisələrdəndir.

Açar sözlər: eliziya, səs düşümü, dialekt, ümumtürk dilləri, sait və samit səs düşümü

Aktuallıq. Eliziya hadisəsi ayrı-ayrı dialekt və şivələrə məxsus müxtəlif leksik vahidlərdə özünü qabarıq şəkildə büruzə verir. Səs düşümü hadisəsi baş vermiş leksik vahidlər dialektlərdə və ya ümumtürk dillərində müvazi şəkildə işlənməkdədir. Aydın məsələdir ki, səs düşümü hadisəsinin Azərbaycan dialekt və şivələrində necə əks olunması, hansı qəbildən olan leksik vahidlərdə və morfoloji göstəricilərdə özünü göstərməsi və onların qohum dillərin dialektləri ilə müqayisəsi olduqca aktuallıq kəsb edən məsələlərdəndir.

Giriş. Ümumtürk dillərinin dialekt və şivələrində saitlərin düşümü hadisəsi həm vurğu, həm də sözlərin birləşməsi ilə izah edilir və bu hadisə sözün vurğusuz hecasında, vurğunun əsasdan şəkilçiyə keçməsi prosesində və sözlərin birləşməsi nəticəsində baş verir. Azərbaycan dilinin Bakı, Şəki, Muğan, Quba, Naxçıvan, Ordubad, Culfa, Şərur, Şahbuz, Qazax, Zəngilan dialekt və şivələrində sözün vurğusuz hecasında çox qapalı sait düşür ki, bu da ən çox alınma sözlərdə özünü göstərir. Məs: *xəznə < xəzinə, Xəccə < Xədicə, hökmət < hökumət, mərfət < mərifət. quy < quyu* və s. Azərbaycan dilinin Qazax, Qarabağ, Gəncə, Naxçıvan, Ordubad, Şəki, Bakı, Şirvan, Muğan, Zəngilan və s. dialekt və şivələrində vurğunun əsasdan şəkilçi və ya o biri söz üzərinə keçməsi ilə sait düşümü hadisəsi baş verir. Məs: noğlun noğulun, ağza ağıza, soyğun soyğun, qaynata qayınata və s. sözlərin birləşməsi nəticəsində saitlərin düşməsi hadisəsi Azərbaycan dilinin Bakı, Şəki, İsmayilli, Muğan, Qobustan, Ordubad, Culfa, Qarabağ, Qazax dialekt və şivələrində bunun üç tipi geniş yayılmışdır.

İki sözün birləşməsi nəticəsində saitlərin düşməsi hadisəsi ümumtürk dillərində və dialektlərində də geniş yayılmışdır. Başqırd dilində: *karat < kara at, korutın < koroutın “quru odun”, alnaşanım “mən alma yedim”; alayğız ala ayğır, harmay “ərinmiş yağ”, aryak < arı yak “o biri tərəf”*. Başqırd dilində səs düşümü hadisəsinin bu kimi tipləri onun ədəbi dilinə də keçmişdir:

Başqırd dilinin dialektlərində	Başqırd ədəbi dilində	Azərbaycan dilində
<i>Olatay</i> <i>öləsəy</i> <i>almağas</i>	<i>olo atay</i> <i>olo əsəy</i> <i>almağas</i>	<i>baba</i> <i>nənə</i> <i>alma ağacı</i> (13, 299-300)

Türkiyə türkcəsinin dialektlərində sözlərin birləşməsi nəticəsində saitlərin düşümü hadisəsinə dair sxem:

Türkiyə türkcəsinin dialektlərində	Türkiyə türkcəsinin ədəbi dilində
<i>Kalalti</i> <i>eyyoldu</i> <i>karüzüm</i> <i>kirmiziüzüm</i>	<i>kala alti</i> <i>iyi oldu</i> <i>kara üzüm</i> <i>kırmızı üzüm</i>

F. Zeynalov yazır ki, türk dilində iki samitin yan-yanı işlənməsi daha çox alınma sözlərdə müşahidə olunur. Bunun qarşısını almaq üçün (Azərbaycan dilində də bu belədir) samitlər arasına bir sait əlavə olunur. Məs.: *şehr - şehir - şəhər, asl - asil - əsl* və s. Bu sözlər şəkilçi qəbul edib dəyişərkən, yenə də əslində olmayan sait düşür və samitlər bu halda yenə də qoşalaşır. Məs: *sehrli, aslı* və s. (12, 129)

Türkcələrin həm ədəbi dillərində, həm də dialekt və şivələrində daha çox *q, k, l, m, n, t* samitlərinin düşməsi müşahidə olunur. *Q, k* samitləri əsasən, sonor samitlərdən sonra işləndikləri sözdə düşür. Ancaq bu daimi xarakter daşımır, belə ki,

həm ədəbi dildə, həm də dialektlərdə hələ də bu tip fonetik qəliblər qalmaqdadır. Məs.: *elek (ədəbi dildə) – elqek (dialektlərdə), orok (ədəbi dildə) – oqroq “oraq”, (dialektlərdə), tarak (ədəbi dildə) – taqraq (dialektlərdə)* (13, 301)

Azərbaycan dilinin dialekt və şivələrində, o cümlədən türkcələrin ədəbi dillərində və dialektlərində eliziya (səs düşümü) hadisəsi geniş yayılmışdır. Eliziya hadisəsi ümumtürk dillərində qədim fonetik hadisələrdəndir və qohum dillərdə bu fonetik hadisəyə sözlərin müxtəlif yerlərində təsadüf edilir. M.Şirəliyevin fikrincə, Azərbaycan dilinin dialekt və şivələrində saitlərin düşümü hadisəsinə üç halda təsadüf olunur: 1) sözün vurğusuz hecasında; 2) vurğunun əsasdan şəkilçiyə keçməsi hallarında; 3) sözlərin birləşməsi nəticəsində (1, 67). İ.Kazımov qeyd edir ki, ... səs düşümünün söz daxilində yaranması, başlıca olaraq, səslərin tutduqları mövqe və münasibətlə, həmçinin də səslərin güc iyerarxiyası ilə əlaqədardır. Belə ki, nitq prosesində bəzi səslər gücünü itirir və əvvəlki mövqeyində qala bilmir. Səslərin düşümü nəticəsində sözlər sadə şəkil alır və prosesdə “artıqlıq” deyilən qüsurlardan qaldırılır. Əvvəlcə nitq daxilində əmələ gələn bu hadisə sonradan dil normasına çevrilir. B.Xəlilov göstərir ki, sözlərə söz qoşulduqda, eləcə də şəkilçi artırıldıqda səslərdən biri düşür. Buna səsdüşümü hadisəsi deyilir. Səsdüşümü hadisəsi həm saitlərin, həm də samitlərin düşümü ilə bağlıdır (3, 138).

Vurğunun yerdəyişməsi nəticəsində saitin düşməsi hadisəsi Azərbaycan dilinin əksər dialekt və şivələrində müşahidə edilən fonetik hadisədir və bu hadisə bütün türkcələrə də xasdır.

Azərbaycan dilinin dialekt və şivələrində: *boyun-boynu-boynumuz; oğul-oğlu-oğlumuz; ağız-ağzı* və s.

Tuva dilində: *arın-arnı; oyun>oyna*; qırğız dilində ayıl-aylı, kiyim-kiyli; qumuq dilində: *burun-burnu, avuz-avzun, boyun-boynum*; türk dilində: *gönl+ünüz, oğlı, oyun+oyna*, türkmən dilində: *eqihim+eqhim, sıqır- şıqırım: özbək dilində: uğul+uğlu, oğzım, burun+burnı* (1, 68).

Azərbaycan ədəbi dilində və ya dialektlərində, o sıradan türkcələrdə “... istər saitlərin, istərsə də samitlərin düşümü onu göstərir ki, səsdüşümü hadisəsi çərçivəsindən çıxaraq qanuniləşir. Səsdüşümü hadisəsi tələffüzdə samitlərin düşməsi ilə də özünü göstərir: *möhkəm-mökəm, sərbəst-sərbəs, dost-dos, möhtərəm-mötərəm, dürüst-dürüs* və s. Sonu *xt* səs birləşməsi ilə qurtaran sözlərə samitlə başlayan şəkilçi qoşulduqda nitq zamanı *xt* səs birləşməsindəki *t* samiti düşür: *vaxt, vaxdır, taxt-taxdır*. Tarixən əvvəlində *y* samiti olan *yigid, yalov, yıldırım, yılan, yüz* və s. sözlərdə *y* samiti fonoloji-akustik cəhətdən zəif olduğundan düşmüşdür: *igid, alov, ildırım, ilxı, üz* və s. Azərbaycan dilində tarixən sözün əvvəlində *y* samiti işlənən sözlərdə *y* samitinin düşməsi aşağıdakı hallarda özün göstərir:

a) *y* samiti açıq saitdən əvvəl gəlidiyi sözlərdə düşmüşdür: *yalov-aloy*. Azərbaycan dilinin bəzi dialekt və şivələrində *alov* sözü *yalov* kimi deyilir. Oğuz qrupu türk dillərinə daxil olan qaqaüz və türkmən dillərində söz əvvəlində *y* samiti düşməmiş, özünü qoruyub saxlamışdır: *yalın* (Azərbaycan dilində). Əvvəl qeyd

etdiyimiz kimi, Azərbaycan dilinin dialekt və şivələrində sözün əvvəlində *y* samitinin qorunub saxlanılması halına da təsadüf olunur: *yalov//yaloy* (alov mənasında).

b) *y* samiti qapalı saitlərdən əvvəl gəlidiyi sözlərdə düşmüşdür: *yığid-igid*, *yüz-üz*, *yılan-ilan* və s. Bu hal (yəni sözün əvvəlində *y* samitinin düşməsi) açıq saitlərə nisbətən qapalı saitlərdən əvvəl daha güclü şəkildə özünü göstərir. Oğuz qrupu türk dillərində *y* samiti qapalı saitdən əvvəl düşməmiş, özünü qoruyub saxlamışdır: *yıl* (türk, türkmən, qaqauz dillərində) – *il* (Azərbaycan dilində), *yıldırım* (türk, türkmən, qaqauz dillərində) – *ıldırım* (Azərbaycan dilində), *yılxı* (türkcələrdə) // *yılxı* (türkmən dilində), *ılxı* (Azərbaycan dilində) və s. Digər türk dillərində sözün əvvəlində gələn *y* samitinin mövqeyində başqa samitlər də (*j*, *c*, *s*, *m*) işlənir. *Jılan* (qazax dilində) – *ilan* (Azərbaycan dilində), *cılan* (tuva dilində), *sılan* (yakut dilində) (3, 140-141).

Azərbaycan ədəbi dilində vaxt, zaman mənasında işlənən dövr sözü dialektlərdə devir səs əvəzlənməsi və artımı ilə işlənir. Azərbaycan dilinin dialektlərində işlənən fonetik forma başqırd, tatar, türkmən türkcələri üçün ədəbi dil norması sayılır: *dävir* (başqırd), *davir* (tatar), *dövür* (türkmən). Bu fonetik hadisə əslində səs artımı hadisəsi kimi səciyyələndirilməlidir. *Dövr* sözü qırğız türkcəsində *dör* şəklində işlənir ki, bu sözdə *v* samitinin düşümü müşahidə olunur (4, 111).

Azərbaycan dilinin Təbriz, Ordubad, Naxçıvan, Bakı, Şamaxı, Quba, Muğan, Şirvan və keçid şivələrində *-miş*, *-miş*, *-muş*, *-müş* nəqli keçmiş zamanda özünü göstərən xüsusiyyətlərdən biri həmin morfoloji göstəricidəki *ş* samitinin düşməsidir və həmin şəkilçinin *-mi*, *-mi*, *-mu*, *-mü* formasında işlənməsidir. Formal baxımdan bu forma dördvariantlı şəkilçilərin *-mi*⁴ sual ədatına oxşayır. E.Əzizov göstərir ki, nəqli keçmiş zamanda meydana çıxan bu xüsusiyyət XVI əsrdən Azərbaycan ədəbi dil nümunələrində - Xətəinin, Vaqifin, Nəbatinin, Qasım bəy Zakirin və Seyid Əzim Şirvaninin əsərlərində öz əksini tapmışdır: *Sən bilməmişən gözüüm nə gözlər; Sən bilməmişən ki, mən nə şahəm (Xətai “Dəhnamə”); Xoryat ilə belə can-can olmusan (Vaqif); Şad könlümü qılmısan məlul; Nə durmusan, nədir bu intizamın; De görüm görüm görmüşən gözlər, nə gözlər? (Nəbati); Neyləmişəm, incimışən, Yenə, ey gülbədən məndən (Zakir); Sənə al don yaraşır, niyə geymişən qəra sən? (S.Ə.Şirvani)* (5, 163).

Bu nümunədəki fellərin fellərin bəziləri – *bilməmişən “bilməmişən”, olmusan “olmuşsan”, qılmısan “qılmışsan”, durmusan “durmüşsan”, görmüşən “görmüşsən”, incimışən “incimişsən”, geymişən “geymişsən”* şəklində deyil, şivə variantında işlənmişdir.

Maraqlı cəhət budur ki, söz ortası və söz sonu mövqelərdə *ş* və *s* samitlərinin işlənməsinə görə türkcələri fərqləndirdikdə aydın olur ki, *ş* səsi əsasən qırğız, Altay, uygur, türkmən, Azərbaycan, türk, *s* səsi isə qazax, qaraqalpaq, xakas və yakut dilləri üçün səciyyəvidir və şivələrində özünü göstərən xüsusiyyət müşahidə edilir.

Azərbaycan ədəbi dilində işlək olan feilin indiki zaman morfoloji göstəriciləri *-ır*, *-ir*, *-ur*, *-ür* dilimizin Bakı, Şamaxı, Göyçay, Cəbrayıl, Tovuz, Lənkəran,

Ordubad, Zəngilan, Təbriz, Ərdəbil və s. dialekt şivələrində bu şəkilçinin tərkibindəki *r* samiti düşür və eleziya fonetik hadisəsi yaranır: *alır-alı, gəlür- gəlü, durur-duru, gətirir-gətiri, olur-oli* (Bakı, Tovuz, Lənkəran) (5, 176).

Bu xüsusiyyət İraq türkmənlərinin dilində də müşahidə olunur: *Uca dağdan gəlü, Yaş ağacdən gəli, sinəvdə qar gorimi, əlhəd mənə dar gəli* (6, 93).

İndiki zamanın *-ı, -i* formasına, yəni şivə variantına Türkiyə türkcəsinin Anadolu və Rumeli dialektlərində də var: *geli, seslini, besleni* (7, 89).

-ı, -i, -u, -ü şəkilçisinin indiki zaman forması kimi, gələcək zaman məzmunu ifadə etməsi Azərbaycan dilinin Təbriz, Şirvan, Zəngilan, Cəbrayıl şivələrində geniş yayılmışdır. N.Hacıyeva qeyd edir ki, *-ı, -i, -u, -ü* şəkilçisinin gələcək zaman məzmunu ifadə etməsi Qafqazın türkdilli areallarında yayılmışdır. Baxman, qelisən, *alisan* (qumuq), *bolu* (ədəbi dildə: bolur), *keli* (ədəbi dildə: kəlir), (qaraçay-balkar dilinin Xulam-Bezengi dialekti) (7, 88).

Azərbaycan dilinin Şəki dialektində, Quba dialektində, Çənbərək, Cəbrayıl, Zəngilan və başqa şivələrində dılarxası *n* mövqeyində *nn, nq, ng* səs birləşmələri müxtəlif sözlərin tərkibində müşahidə edilir: *donnuz, aqnırda, donquz, donqur, danqır, yanqılınax* (Şəki), yınqı//yengi, yanqun//yengicə, donquz (Cəbrayıl), manqa, sanqa (Zəngilan), anqra, tanqu, sonqra, konqul, yanqılmək, önglük, yengi, dəngiz (Çənbərək) (8, 40-41; 9, 8; 10, 60).

Bəzi dialektoloq və türkoloqların araşdırmaları göstərir ki, *η* səsi ilə yanaşı olaraq *nğ, nq* tatarcada tez-tez, qismən qazax dilində, bəzən başqa dillərdə də müşahidə edilir: qumuqca, balkarca, qaraçayca *nn*; tatarca *konqor*, *kuñər* “açıq şabalıdı”, *çağatayca*, *özbəkçə* *konqur*, *çağatayca*, *qazaxca* *konqur* “sarı-qəhvəyi”, *monqolca* *qongur*. Özbək ədəbi dilində dılarxası *burun* samiti *nq* söz ortasında və söz sonunda fəal şəkildə işlənir: *tonq* “dan”, *tenq* “tən”, *tenqız* “dəniz”, *sinqil* “kiçik bacı”, *manqlay* “alın” (5, 95; 11, 169).

M.Rəsənen Azərbaycan dilinin Təbriz-Urmiya dialektində, qıssası isə Şəki dialektində *η* - nin adi *n-ə* keçdiyini və bəzi türkcələrdə *η* samitinin sonunda işlənən *q, ğ, g* səslərinin düşdüyünü nümunələrlə izah etmişdir və həmin samit səslərin düşdüyünə də toxunmuşdur ki, (11.169) bu da eliziya hadisəsinə nümunə ola bilər.

Metod. Məqalədə müqayisəli metod tətbiq edilmişdir.

Nəticə. Azərbaycan dili dialekt və şivələrində sözün qoşulması və sözə şəkilçi bitişdirilməsi nəticəsində eliziya hadisəsi baş vermişdir ki, belə bir xüsusiyyətə müqayisə etdiyimiz türkcələrin həm ədəbi dillərində, həm də dialektlərində rast gəlmək olur. Müqayisə edilən dillərin və ya dialektlərin bəziləri özgə dil mühitində yerləşməsinə baxmayaraq səs düşümlü istiqamətində də öz qədimliyini qoruyub saxlamışdır və bunların hərtərəfli şəkildə tədqiq edilməsi türkcələrin bir-birilə nə qədər yaxın olduğunu sübuta yetirən fonetik qanun və hadisələrdəndir.

Ədəbiyyat

- 1.Şirəliyev M. Azərbaycan dialektologiyasının əsasları. Bakı, “Şərq-Qərb”, 2008.
- 2.Kazımov İ. Müasir türk dillərinin müqayisəli fonetikasi. I cild, “Elm və təhsil”, Bakı, 2011.
- 3.Xəlilov B. Müasir Azərbaycan dili. Fonetika, II nəşr, Bakı, 2013.
- 4.Karşılaştırmalı türk lehçeleri sözlüğü. I cild, Ankara, 1993.
- 5.Əzizov E. Azərbaycan dilinin tarixi dialektologiyası. “Elm və təhsil”, Bakı, 2016.
- 6.Mirzəzadə H. İraq ərazisində yaşayan azərbaycanlıların dili haqqında bəzi mülahizələr // ADU-nun elmi əsərləri, 1964, № 4.
- 7.Гаджиева Н.З. Тюркоязычные ареалы Кавказа. М., Наука, 1979.
- 8.İslamov M. Azərbaycan dilinin Nuxa dialekti. Bakı, 1968.
- 9.Гаджиев Т.И. Джабраилский говор азербайджанского языка. Автореф. дис... канд. филол. наук. Баку, 1962.
10. Багиров Г.А. Говоры азербайджанского языка Сисианского района Армянской ССР. Автореф. дис... канд. филол. наук, Баку, 1966.
11. Разянен М. Материалы по исторической фонетике тюркских языков. Изд – во инастронной литературы. М., 1955.
12. Zeynalov F. Türkologiyanın əsasları. Bakı, 1981.
13. Hüseynova M. Ümumtürk dilləri dialekt və şivələrinin qarşılıqlı inteqrasiyası. ADPU-nun nəşri, Bakı, 2020.

МАХИРА ГУСЕЙНОВА

**ФЕНОМЕН ЭЛИЗИИ (ПАДЕНИЕ ЗВУКА) В АЗЕРБАЙДЖАНСКОМ
ЯЗЫКЕ И ДИАЛЕКТАХ И ГОВОРАХ И ЕГО СООТВЕТСТВИЕ В
ОБЩЕТЮРКСКИХ ЯЗЫКАХ**

РЕЗЮМЕ

Хотя фонетический феномен элизия, проявляющийся в некоторых диалектах и говорах азербайджанского языка, был прояснен, изучение этого явления в сравнительном аспекте с родственными тюркскими языками не получило всестороннего подхода. Однако в общетюркских языках или диалектах явление падение звука наблюдается в определенных случаях, и хотя некоторые из них идентичны, они проявляются по-разному. Суть явления элизии в родственных тюркских языках состоит в том, что для уменьшения многосложности, образованной соединением слов, а также присоединением суффиксов к слову, то есть превращение многосложного слова в слова с меньшим слогом и для облегчения произношения из слова или суффикса выпадает тот или иной гласный или согласный звук, составляющий основу определенного слога, и эти вопросы в основном анализируются в статье. В результате добавления слов и суффиксов к слову в диалектах азербайджанского языка возник феномен элизии, который можно найти как в

литературных языках, так и в диалектах сравниваемых нами турок. Хотя некоторые из сравниваемых языков или диалектов расположены в иноязычной среде, они сохранили свою древность с точки зрения звука, и их всестороннее изучение является одним из фонетических законов и явлений, доказывающих, насколько близки турки друг другу.

Ключевые слова: *элизия, падение звука, диалект, общетюркские языки, падение гласного и согласного звука.*

Mahira Huseynova

**THE PHENOMENON OF ELISION (SOUND FALL) IN THE AZERBAIJANI
LANGUAGE AND DIALECTS AND ACCENTS AND ITS
CORRESPONDENCE IN COMMON TURKIC LANGUAGES
SUMMARY**

Although the phonetic phenomenon of elision, manifested in some dialects and accents of the Azerbaijani language, was clarified, the study of this phenomenon in a comparative aspect with related Turkic languages did not receive a comprehensive approach. However, in common Turkic languages or dialects, the phenomenon of falling sound is observed in certain cases, and although some of them are identical, they manifest themselves in different ways. The essence of the phenomenon of elision in related Turkic languages is that in order to reduce the polysyllabic formed by combining words, as well as adding suffixes to a word, that is, turning a polysyllabic word into words with a smaller syllable and to facilitate pronunciation, one or another vowel falls out of the word or suffix or a consonant sound that forms the basis of a certain syllable, and these issues are mainly analyzed in the article. As a result of the addition of words and suffixes to the word in the dialects of the Azerbaijani language, the phenomenon of elision occurred, which can be found in both literary languages and dialects of the Turks we are comparing. Although some of the languages or dialects being compared are located in a foreign language environment, they have retained their antiquity in terms of sound, and a comprehensive study of them is one of the phonetic laws and events that proves how close the Turks are to each other.

Key words: *elision, sound fall, dialect, common Turkic languages, vowel and consonant sound fall.*

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 18.04.2021.

Çapa qəbul olunma tarixi: 08.05.2021

**Rəyçi: f.e.d. prof. Qara Məşədiyev
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur**

АЛИЕВА БЕГИМ-ХАНЫМ БЁЮК АГА
Кандидат филологических наук, доцент
Азербайджанский Государственный
Университет нефти и промышленности
Проспект Азадлыг. 20
E-mail: begim-khanim.aliyeva@yandex.ru

ПРИМЕНЕНИЕ УЧЕБНЫХ ПРЕЗЕНТАЦИЙ В ПРОЦЕССЕ ОБУЧЕНИЯ ИНОСТРАННОМУ ЯЗЫКУ СТУДЕНТОВ-НЕФИЛОЛОГОВ

РЕЗЮМЕ

Статья посвящена актуальной проблеме использования на уроках мультимедийных презентаций. Рассматриваются различные виды презентации, отличающиеся своей функциональностью: по типу их носителя, по технике их демонстрации, по типу формата, по способу представления информации и по их назначению. В образовательном процессе используются обучающие презентации, предназначенные для оказания помощи преподавателю с целью обеспечить удобное и наглядное представление учебного материала. Особая роль отводится интерактивным презентациям. Интерактивная презентация – это совокупность оригинальной дизайнерской концепции вместе с интуитивно понятным навигационным блоком. Основное отличие от видеопрезентации – это добавление механизма навигации.

Мультимедиа уроки наиболее оптимально и эффективно соответствуют триединой дидактической цели урока. Образовательный аспект: восприятие студентами учебного материала, осмысливание связей и отношений в объектах изучения. Развивающий аспект: развитие познавательного интереса, умения обобщать, анализировать, сравнивать, активизация творческой деятельности студентов. Воспитательный аспект: воспитание научного мировоззрения, умения четко организовать самостоятельную и групповую работу.

В виде интерактивных презентаций можно создавать различные учебные модули. Интерактивность мультимедиа-средств подразумевает широкий круг возможностей воздействия на процесс обучения и содержание учебных материалов со стороны преподавателей и студентов.

Информационные технологии позволяют усовершенствовать учебный процесс в высших учебных заведениях, повысить его эффективность, развить творческие способности студентов, а также научить их самостоятельно мыслить и работать с учебным материалом, что способствует их дальнейшему непрерывному совершенствованию в течение всей жизни.

Ключевые слова: информационные технологии, презентация, учебные модули, аспект, интерактивный, мультимедиа

Современную жизнь довольно сложно представить без использования информационных технологий, и в системе высшего образования наряду с классическими формами обучения студентов активно используются информационные технологии, делающее взаимодействие преподавателя и студента более эффективным. Использование компьютера на занятиях формирует готовность нового поколения к будущей жизни в информационном обществе, поэтому большое внимание уделяется использованию в учебном процессе в высшей школе мультимедийных технологий. Одним из видов мультимедийных технологий является презентация, ставшая обычной практикой преподавания, которая все более широко используется в высших учебных заведениях. Сегодня ни одно выступление, ни один урок не обходится без презентаций. Учитывая, что человек способен усвоить лишь 20% устной информации, при использовании презентации уровень восприятия вырастает до 50%.

Презентация – это способ представления информации. Существует немало видов презентаций. В зависимости от целей они различаются по содержанию, способу выполнения и демонстрации. Различные виды презентации, как правило, отличаются своей функциональностью и чем красивее и технологичнее презентация, тем сложнее ее сделать.

I. По типу их носителя презентации можно разделить на следующие виды:

1. Бумажные презентации используются в качестве раздаточного материала во время выступления и не очень эффективны, так как бывает сложно добиться синхронизации внимания и понимания всех участников
2. Электронные презентации имеют все технологические и функциональные возможности, необходимые для наиболее понятного визуального представления информации.

II. Виды электронных презентаций по технике их демонстрации:

1. Интерактивные презентации. Они выполняются под управлением пользователя и используются при демонстрации материала.
2. Непрерывно выполняющиеся презентации используются без участия пользователя.

III. Виды электронных презентаций по типу формата:

1. Презентации, выполненные в Power Point являются наиболее легкими в создании. Это простые презентации в виде слайд-шоу.
2. Презентации, выполненные в формате PDF. представляют собой набор статичных страниц.
3. Презентации, выполненные в формате Flash, наиболее технологичны и функциональны.

IV. Виды электронных презентаций по способу представления информации:

1. Статичные презентации, на которых информация представлена в статике в виде картинок и текста.
 2. Анимированные презентации, на которых информация представлена с использованием анимации.
 3. Мультимедийные презентации, в которых применяются анимация, графика, текст, интерактивные элементы, звук, видео.
 4. Видео презентации, в которых информация представлена в виде видеофильма.
 5. 3D-презентации, в которых информация представлена с использованием трехмерной графики и трехмерной анимации.
- V. Виды презентаций по их назначению:
1. Маркетинговые презентации.
 2. Обучающие презентации.
 3. Научные презентации.

В образовательном процессе используются обучающие презентации, предназначенные для оказания помощи преподавателю с целью обеспечить удобное и наглядное представление учебного материала. Очень часто учебные презентации разделяют на презентации-семинары (образовательные презентации, обучение студентов), презентации для самообразования (интерактивные системы, с помощью которых можно получить необходимые сведения), презентации-советчики (советы преподавателю или лектору, как эффективнее провести презентацию).

Учебные презентации бывают нескольких видов: линейные, нелинейные и непрерывные. Линейные презентации открывают информацию последовательно, можно перематывать назад-вперед те моменты, которые мы хотим посмотреть вновь или же пропустить. Нелинейные презентации более интерактивны, можно посмотреть только те слайды, которые нас интересуют, при непрерывных презентациях слайды меняются автоматически и управление их движением невозможно.

Особая роль отводится интерактивным презентациям. Интерактивная презентация – это совокупность оригинальной дизайнерской концепции вместе с интуитивно понятным навигационным блоком. Основное отличие от видеопрезентации – это добавление механизма навигации. Также в интерактивную презентацию встраивается справочная информация, текстовые описания, двух- и трехмерные эффекты, ход просмотра всей интерактивной презентации или отдельных ее частей определяется самим пользователем. В интерактивных презентациях не просто излагается информация, а происходит диалог пользователя с компьютером.

Можно создавать различные учебные модули в виде интерактивных презентаций, в которых происходит взаимодействие со студентом – задают ему

вопросы, предлагают участвовать в ходе событий, происходящих на экране компьютера, выбирать траекторию изучения материала.

Различают три основных типа интерактивности:

1. реактивное взаимодействие: пользователь проявляют ответную реакцию на представляемые ему ситуации; последовательность заданий жестко фиксирована и возможности управления мультимедиа-программой незначительны;
2. активное взаимодействие: пользователь сам решает, в каком порядке выполнять задания, и по какому пути изучения материала следовать в рамках работы с мультимедиа- средством;
3. двустороннее взаимодействие: обучаемые и мультимедиа-ресурсы способны взаимно адаптироваться друг к другу.

Термин «мультимедиа» (от multi — много и media — среда) можно перевести с английского языка как «многие среды». Интерактивность мультимедиа-средств подразумевает широкий круг возможностей воздействия на процесс обучения и содержание учебных материалов со стороны преподавателей и студентов. Это манипулирование экранными объектами, линейная навигация, иерархическая навигация - выбор содержательных подразделов с помощью иерархически организованной системы меню и функция интерактивной справки, вызываемая специальными кнопками на панели навигации. Наиболее эффективна контекстно-зависимая справка. Существует большое количество мультимедийных продуктов, предназначенных для использования в образовательном процессе. Это мультимедийные энциклопедии, репетиторы, обучающие программы, тесты и самостоятельные задания.

Мультимедиа уроки наиболее оптимально и эффективно соответствуют триединой дидактической цели урока. Образовательный аспект: восприятие студентами учебного материала, осмысливание связей и отношений в объектах изучения. Развивающий аспект: развитие познавательного интереса, умения обобщать, анализировать, сравнивать, активизация творческой деятельности студентов. Воспитательный аспект: воспитание научного мировоззрения, умения четко организовать самостоятельную и групповую работу.

Преимуществом таких занятий является повышение качества обучения за счет новизны деятельности. Мультимедиа презентация служит не только для преподнесения знаний, но и для их контроля, закрепления, повторения, обобщения, систематизации, следовательно, успешно выполняет дидактические функции. Использование презентаций в учебном процессе обеспечивает возможность:

1. дать обучаемым более полную, достоверную информацию об изучаемых явлениях и процессах;
2. повысить роль наглядности в учебном процессе;

3.удовлетворить запросы, желания и интересы;

4.экономит учебное время, позволяя сократить время изложения материала [5, с.98].

При использовании мультимедийных презентаций повышается мотивация, необходимая составляющая обучения, способствующая систематизации знаний, значительному увеличению объема предъявляемой учебной информации [4, с.114].

С помощью презентаций эффективно решаются многие дидактические и воспитательные задачи: при изучении нового материала, предъявления новой информации, при закреплении пройденного, отработки учебных умений и навыков, при повторении практического применения полученных знаний, умений, навыков, при обобщении, систематизации знаний.

С их помощью преподаватель имеет возможность использовать компьютер не как некий чужеродный элемент, который необходимо встроить в урок, а как средство, помогающее грамотно организовать процесс обучения. Презентация дает преподавателю неограниченные возможности для творчества в использовании информации в любой форме представления, в компоновке материала в соответствии с целями, задачами конкретного занятия в конкретной группе, позволяет открыть дискуссию, провоцирует вопросы со стороны студентов.

Очень важно учитывать, как аудитория обрабатывает информацию. Д. Руэ в своей книге «Искусство презентации» [6] выделяет восемь типов слушателей, основываясь на индивидуальных способностях людей воспринимать информацию:

- 1.адаптивный тип слушает и воспринимает любые стили;
- 2.эмоциональный тип остро реагирует, отзывчив, гибок и открыт всему;
- 3.слушающий тип стремится услышать, как можно больше;
- 4.гипотетический старается уследить за общей картиной, целенаправленно задает вопросы, которые пытается систематизировать;
5. кинестетический делает выводы, исходя из своих ощущений;
6. вычисляющий взаимодействует на основе опыта, идет от деталей к общей картине, ищет логику, восприимчив к статистическим данным и цифрам;
- 7.рациональный выстраивает умозрительные связи, тщательно планирует, выступает за новые идеи;
- 8.визуальный принимает решения, основываясь на увиденном.

Успешность проведения урока с использованием мультимедиа зависит от качества используемых материалов и конструкторских умений преподавателя. Использование презентации способствует развитию различных сторон психической деятельности обучаемых, и прежде всего, внимания и памяти. Для понимания содержания презентации обучаемым необходимо приложить определённые усилия. Так, непроизвольное внимание переходит в

произвольное, а интенсивность внимания оказывает влияние на процесс запоминания. Использование различных каналов поступления информации (слуховой и зрительный каналы, моторное восприятие) положительно влияет на прочность запечатления материала. Использование мультимедийных презентаций в процессе обучения меняет характер традиционного учебного занятия, делает его более живым и интересным. Применение мультимедиа на занятиях способствует расширению общего кругозора обучаемых, обогащает их знания.

Главной задачей презентации является привлечение внимания, пробуждение заинтересованности, убеждение в чем-либо, целью и результатом применения презентации - формирование у обучаемых знаний, умений и навыков. Мультимедийные обучающие презентации предназначены для помощи преподавателю и позволяют удобно и наглядно представить материал.[1,с.346], формируют презентационную компетентность, необходимую для разнообразной деятельности в учебном, производственном планах и в реальной жизни, и, главное, способствуют формированию медиакультуры будущего профессионала.

Информационные технологии позволяют усовершенствовать учебный процесс в высших учебных заведениях, повысить его эффективность, развить творческие способности студентов, а также научить их самостоятельно мыслить и работать с учебным материалом, что способствует их дальнейшему непрерывному совершенствованию в течение всей жизни.

ЛИТЕРАТУРА

- 1.Губина, Т. Н. Мультимедиа презентации как метод обучения // Молодой ученый. 2012, № 3 (38), с. 345-347.
- 2.Крылова М. Н. Мультимедийная презентация к занятию: проблемы подготовки и применения // Грани познания. 2015, № 8 (42), с. 32-40.
- 3.Малаховская В. В., Воробьева А. А. Мультимедийные презентации: преимущества и недостатки, этапы создания, практическое применение // Вестник Полоцкого государственного университета. Серия Е: Педагогические науки. 2013, № 7, с.57-64.
- 4.Москаленко О. В. Использование презентации в преподавании дисциплин в высшей школе // Образовательные технологии. 2015, № 2, с.112-118.
5. Низова А. В., Потапов В. Д. Использование компьютерной презентации в образовательном процессе // Новые информационные технологии в образовании: материалы VII международной научно-практической конференции. Екатеринбург, 2014, с. 97-98.
- 6.Руэ Д. Искусство презентации: Пер. с англ. -М., 2006, 384 с.

7.Сидоров С. В., Пылкова Л. С. Мультимедийная презентация как средство уплотнения учебного материала на уроке // Сборники конференций НИЦ Социосфера. 2014, № 29, с.52-56.

B.Əliyeva

QEYRİ-FİLOLOJİ TƏLƏBƏLƏRİN XARİCİ DİLİN TƏLİM PROSESİNDƏ TƏQDİMATLARININ TƏTBİQİ

XÜLASƏ

Açar sözlər: informasiya texnologiyaları, təqdimat, təlim modulları, aspekt, interaktiv, multimedia

Məqalə multimedia təqdimatlarının istifadəsinin aktual probleminə həsr edilmişdir. Fəaliyyətlərinə görə fərqli təqdimat növləri nəzərdən keçirilir: mühitin növünə, nümayiş etdirmə texnikasına, format növünə görə, məlumat təqdim etmək yolu ilə və məqsədləri ilə.

Təhsil prosesində, tədris materialının rahat və əyani bir təqdimatını təmin etmək üçün müəllimə kömək etmək üçün təhsil təqdimatlarından istifadə olunur. İnteraktiv təqdimatlara xüsusi rol verilir. İnteraktiv təqdimat intuitiv naviqasiya bloku ilə birlikdə orijinal dizayn konsepsiyasının birləşməsidir. Video təqdimatından əsas fərq naviqasiya mexanizminin əlavə edilməsidir.

Multimediya dərsləri ən optimal və effektiv şəkildə dərslərin üçlü didaktik məqsədinə cavab verir. Təhsil aspekti: tələbələrin tədris materialını qavrayışı, öyrənmə obyektlərindəki əlaqələri və əlaqələri dərk etməsi. İnkişaf edən aspekt: idrak maraqlarının inkişafı, ümumiləşdirmə, təhlil etmə, müqayisə etmə qabiliyyəti, tələbələrin yaradıcılıq fəaliyyətini artırmaq. Təhsil aspekti: elmi dünyagörüşünün tərbiyəsi, müstəqil və qrup işi aydın şəkildə təşkil etmək bacarığı.

İnteraktiv təqdimatlar şəklində müxtəlif təlim modulları yaradıla bilər. Multimediyanın interaktivliyi müəllimlər və tələbələr üçün təlim prosesinə və tədris materiallarının məzmununa təsir etmək üçün geniş imkanlar deməkdir.

İnformasiya texnologiyaları ali təhsil müəssisələrində tədris prosesini yaxşılaşdırmağa, onun səmərəliliyini artırmağa, tələbələrin yaradıcılıq qabiliyyətlərini inkişaf etdirməyə, habelə müstəqil düşünməyi və tədris materialı ilə işləməyi öyrətməyə imkan verir ki, bu da onların həyatları boyu davamlı inkişafına kömək edir.

B. Aliyeva

APPLICATION OF TRAINING PRESENTATIONS IN THE TRAINING PROCESS FOREIGN LANGUAGE OF STUDENTS-NEPHILOLOGY

SUMMARY

Keywords: information technology, presentation, training modules, aspect, interactive, multimedia

The article is devoted to the actual problem of using multimedia presentations in the classroom. Various types of presentation are considered, which differ in their functionality: by the type of their medium, by the technique of their demonstration, by the type of format by the way of presenting information and by their purpose. In the educational process, educational presentations are used to help the teacher in order to provide a convenient and visual presentation of the educational material. A special role is given to interactive presentations. An interactive presentation is a combination of an original design concept along with an intuitive navigation block. The main difference from a video presentation is the addition of a navigation mechanism.

Multimedia lessons most optimally and effectively correspond to the triune didactic goal of the lesson. Educational aspect: students' perception of educational material, comprehension of connections and relationships in the objects of study. Developing aspect: the development of cognitive interest, the ability to generalize, analyze, compare, enhance the creative activity of students. Educational aspect: education of a scientific worldview, the ability to clearly organize independent and group work.

Various training modules can be created in the form of interactive presentations. The interactivity of multimedia means a wide range of opportunities for teachers and students to influence the learning process and the content of educational materials.

Information technologies make it possible to improve the educational process in higher educational institutions, increase its efficiency, develop the creative abilities of students, as well as teach them to think independently and work with educational material, which contributes to their further continuous improvement throughout their lives.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 18.04.2021.

Çapa qəbul olunma tarixi: 08.05.2021

**Rəyçi: filologiya elmləri namizədi Validə Vəliyeva
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur**

PƏRVİZ XOSROV OĞLU XASPOLADLI
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
AMEA, Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu

Bu iş Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Elmin İnkişafı Fondunun maliyyə yardımı ilə yerinə yetirilmişdir – Qrant № EIF/MQM/Elm-Təhsil-1-2016-1(26)-71/07/5-M-23

AZƏRBAYCAN DİLİ DİALEKT VƏ ŞİVƏLƏRİNDƏ KAR SAMİTLƏRİN KAR SAMİTLƏRLƏ ƏVƏZLƏNMƏSİ FONETİK HADİSƏSİ VƏ ONUN ÜMUMTÜRK DİLLƏRİNDƏ QARŞILIĞI

XÜLASƏ

Ümumtürk dillərində samitlər akustik, anatomik-fizioloji, məxrəc sabitliyinə, təmas dərəcəsinə, səs yolunun, səs tellərinin durumuna görə növlərə bölünür. Dodaq, dilönü, dilortası, dilarxası boğaz sonorlar hər bir qohum dildə müxtəlif, fərqli terminlərlə ifadə olunur. Hər bir türkcədə tələffüz zamanı səs tellərinin iştirakına görə, yəni karlıq və cingiltirlik əsas götürülür və müşahidələrimiz göstərir ki, bəzi türk dillərində kar samitlərin kar samitlərlə əvəzlənməsi hadisəsi geniş yayılmışdır. Və bunların bəziləri Azərbaycan dili dialekt və şivələri ilə oxşarlıq təşkil edir. Məqalədə ilk dəfə olaraq Azərbaycan dili dialekt və şivələrində müşahidə olunan kar samitlərin kar samitlərlə əvəz edilməsi hadisəsi bəzi türkcələrdəki variantları ilə müqayisə olunur və lazimi elmi nəticələr əldə edilir.

Dünyada türkcənin qohumluğunu şərtləndirən amillər olduqca çoxdur və həmin dillərin qohumluğunu müəyyən etməkdə fonetik quruluşun da əhəmiyyəti böyükdür və müqayisə edilən türkcələrdə kar samitlərin kar samitləri əvəz etməsi hadisəsi də bu qohumluğun dərin köklərə malik olmasından xəbər verir.

Açar sözlər: *dialekt, şivə, ədəbi dil, türkcələr, samit əvəzlənməsi, kar samitlər*

Aktuallıq. Azərbaycan dili dialekt və şivələrində özünü göstərən samit səs keçidlərindən biri də kar samitlərin kar samitləri əvəz etməsi fonetik hadisəsidir və samit əvəzlənmələrinə türkcələrin həm ədəbi dillərində, həm də dialektlərində intensiv şəkildə rast gəlmək olar.

Annotasiya. Ümumtürk dillərində bu səs keçidləri, bu dəyişmələr rəngarəng formalarla müşayiət olunur. Müasir türkcələrin bir-birindən həm oxşar, həm də fərqli görünən samit səs keçidləri sistemi vardır və müqayisə etdiyimiz materiallardan da aydın şəkildə görsənir ki, Azərbaycan dili dialekt və şivələrində kar samitlərin kar samitləri əvəzlənməsi fonetik hadisəsi müqayisə etdiyimiz qohum dillərdə fizioloji-akustik cəhətdən eyni xətdə birləşirlər. Samit səslərin samit səsləri əvəz etməsi hadisəsinin fəaliyyəti bütün türkcələrdə eyni dərəcədə deyildir. Samit səs

keçidlərinin bəziləri türkcələrin birində geniş dairədə fəaliyyət göstərdiyi halda, başqasında onun fəaliyyət dairəsi daralır. Kar samitlərin kar samitləri əvəzlənməsi hadisəsi eyni zamanda oğuz və qıpçaq dillərini bir-birindən fərqləndirir və bütün bu fərqlilikləri, eyni zamanda da oxşarlıqları müqayisəli şəkildə tədqiq etmək qloballaşan dünyada, türk xalqlarının bir-birinə daha da yaxınlaşdığı bir dövrdə olduqca aktualıq kəsb edən məsələlərdən sayılmalıdır.

Giriş. Azərbaycan dili şivələrində samitlərin əvəzlənməsinin bir qrupunda kar samitlərin kar samitləri əvəzlənməsi fonetik hadisəsi təşkil edir ki, bu fonetik əvəzlənməyə ümumtürk dillərində də rast gəlinir. Və bunları müqayisəli yolla aşağıdakı kimi təhlil süzgəcindən keçirə bilərik.

f-p. *p* səsinin *f* səsi ilə əvəzlənməsi Zaqatala-Qax şivəsində müşahidə olunur və eyni zamanda bu səs əvəzlənməsinə Quba, Dərbənd, Naxçıvan, Muğan qrupu və bəzən də Tovuz şivəsində rast gəlinir. Məs: topli “tufli” (Quba), kəpgir “kəşgir” (Naxçıvan, Dərbənd, Təbriz), sıpat “sifət”, pikir “fikir” (Dərbənd), pısdıx “fısdıq”, sap “saf”, kəpən “kəfən” (Təbriz), İspəndiyar “İsfəndiyar” (Şəki Naxçıvan), pərə “fərə”, qıpıl “qıfıl”, punduq “fındıq”, pəhlə “fəhlə”, külpət “külfət”, səpər “səfər” (Zaqatala), qıp “qıf” (Tovuz) (1, 133).

Aydın məsələdir ki, *s* və *p* samitlərinin fonoloji-akustik cəhətdən yaxın, qohum səslərdir. Ümumtürk dillərində və ya dialekt və şivələrində “... *p* fonemi güclü olduğu üçün keçid bu səs vasitəsilə gerçəkləşir. Amma bununla belə, *f* samitindən *p* samitinə keçidə də müasir türkcələrdə təsadüf olunur. Məsələn fal (bal) sözü türk, Azərbaycan, başqırd, özbək, tatar dillərində *f* və *b* samitləri ilə başladığı halda, qazax, türkmən və uйğur dillərində *p* samiti ilə yazılır: pəl (türkmən), pal (uйğur). Demək, *f*-dən *p*-yə və *b*-yə keçid vardır. Falan, fener, fırtına, fil sözlərində də eyni proses özünü göstərir: *panar* (qırğız), *pamis* (türkmən, uйğur), *portana* (özbək), *pil* (qazax, qırğız, türkmən, uйğur). Qalan dillərdə söz *f* samiti ilə başlanır. Fırtına sözünün sinonimi olan boran sözündəki *b* fikrimizcə, *f*-in qarşılığı kimi çıxış edir. Fıstık sözünün sinonimi olan pıstı, pisse sözündə *p* samiti isə *f*-nin qarşılığı kimi özünü göstərir (2, 86).

Tədqiqatçılar, bununla belə, türk dillərində söz əvvəlində *f-m*, *f-v* istiqamətli keçidlərə təsadüf olunmadığını göstərirlər. Bu da türk dilləri söz əvvəlində, həmçinin *p* samitinin səs yuvasına xas olan *m* və *v* reflekslərinin az inkişaf etməsi ilə izah oluna bilər (3,40).

F-p keçidinə aşağıdakı nümunələri də göstərmək olar: fayda, fener (türk, Azərbaycan), payda, panar (qazax, qırğız, uйğur).

P-f keçidinin tarixi dövrlərdəki vəziyyətini sintez edən E.Əzizov göstərir ki, XI əsrdə türk tayfa dillərində söz ortasında *p* səsinin *f* səsinə keçməsi hadisəsi var idi: təfçiti “təpçitdi, tikdirdi”, kifaçılar “ıpçaqlar”.

p>f hadisəsinə orta əsrlər Azərbaycan yazılı abidələrinin dilində təsadüf olunur: tofraqlı, <toprası. Söz ortasında *p>f* dəyişməsi müasir Azərbaycan dilinin

qərb şivələrində daha çox müşahidə olunur: tafsırmax, tafdamax (Qazax) (4, 108; 5, 51).

$x > h$. x səsinin h səsinə əvəz etməsi Azərbaycan dilinin Ordubad, İraq-türkman, Yardımlı, Meğri, Təbriz şivələrində geniş yayılmışdır və həmn şivələrində bu fonetik hadisəyə sözün əvvəlində, ortasında və axırında rast gəlinir.

1.Sözün əvvəlində: hermen “rentgen”, horuz “xoruz”, hörəx’ “xörək”, hurcun “xurcun”, heyir “xeyir”, haş “xaş”, Heyransa “Xeyransa”, Humar “Xumar”, həbər “xəbər”, həbərdir “xəbərdir”, həmir “xəmir” (Ordubad), hərnək “xirnik” (İraq), halk “xalq” < xalq”, hurtum < xortum (Meğri), hurçin “xurcun”, halığ “xalq”, xaçan “haçan” (Yardımlı) və s.

2.Sözün ortasında: ahşam “axşam”, bahmax “baxmaq”, çihmax “çıxmaq”, ohşamax “oxşamaq”, sahlamax “saxlamaq” (Təbriz), qorhmaz “qorxmaz” (Meğri) və s.

3.Sözün sonunda: çoh “çox”, yoh “yox”, oh “ox” (Təbriz) (1, 134-135).

Azərbaycan dili ilə müqayisədə tatar, türkmən, qaqauz dillərində sözün əvvəlində **h** samiti işlənir: heyva-ayva. V.Aslanovun nəzərinə, sözün əvvəlində görünən **h** samiti şivələrə məxsusdur. Çünki əvvəlcə h (örgü, ürkmək, örüş və s.) olmayıb, sonralar bu samit bəzi türk dillərində yayılıb (6, 58). M.Yusifovun müşahidələrinə görə, **h** samiti, ümumiyyətlə, türk dillərində qeyri-bərabər yayılmışdır. Məsələn, türk, qaqauz və türkmən dillərində **h** samiti boğaz səsi olmaqla yanaşı, dilarxası məxrəcdəki x səsinin də əvəzində işlənir. Məs: *xırda*, *xan*, *xometu*, *xala* kimi sözlər həmin dillərdə *hırda*, *han*, *hometu*, *hala* şəklində işlədilir. Başqırd dilindəki h sə başqa dillərdəki s səsinə əvəz edir. Bu barədə zəngin nümunələr verən M.Yusifov davam edərək göstərir ki, bəzi dillərdə, hətta, **h** samiti **y** ilə paralellik təşkil edir. Məsələn, hörümçək (Azərbaycan), yörqömöş (Altay), hürü (Azərbaycan), yürü (qaraqalpaq) kimi sözlər buna misal ola bilər. Buradan belə nəticəyə gəlmək olar ki, h samiti öz məxrəcində heç bir səslə qarşılaşmır. Ona görə də onun həmn səs yuvasında keçidi yoxdur. Ancaq h samiti tələffüz məxrəcinə görə tam sabit olmadığından həm söz əvvəlindən düşməyə meyl edir və həm də funksiya cəhətdən başqa səslərlə uyğun gələ bilər (3, 27-28).

İ.Kazımov yazır ki, sözlərdə protetik **h** səsi Azərbaycan, qaqauz, türkmən, özbək və uyğur dillərində özünü göstərir. Məs: hör, hürk, hin, hür (mək), heyva, hıçqır (maq) (Azərbaycan), hajgip, halma, harpa, hat (at), hanbar (ambar), harmud (armud), hatəş (qaqauz), hin, halda, höyüt, hürk, hür (mək) (türkmən), hül, həri, hurpay, hüniz (özbək), hərə, həsəl (bul) (uyğur).

Tədqiqatçı **h** səsinin tarixi bir səs kimi türk dillərində mübahisə doğurduğunu əsaslı faktlarla izah edir. Və $h > x$ səs keçidinə də ətraflı nəzər salaraq göstərir ki, qaqauz dilində x samiti iki səsi ifadə edir: a) h samitinin çalarında çıxış edir: xava (hava), xarman (harman), xemen (həmə), xayvan (heyvan); öz məxrəcində çıxış edir, alınma sözlərdə: mexanik, texnika və s.

Alimin $x > h$ və yaxud $h > x$ keçdi ilə bağlı verdiyi misallardan da aydın şəkildə görünür ki, həmin sözlərin əksəriyyəti Azərbaycan dilinin bəzi şivələrində işlənməkdədir: hala (türk), xala (Azərbaycan), hal (türk), xalı (Azərbaycan), hamur (türk), xamur (Azərbaycan), hendek (türk), xəndək (Azərbaycan), hıyar (türk), xiyar (Azərbaycan) (2, 89-90).

E.Əzizov söz əvvəlində x səsinin h səsinə keçməsi hadisəsini Azərbaycan dilinin cənub ləhcəsi üçün səciyyəvi sayır və həmin mövqedə $x > h$ fonetik hadisəsini müasir Türkiyə türkcəsi üçün də qanunauyğun hal kimi izah edir: **haber, hayıf, hain, hala, halk, hanım, harman, horoz, hoş, hurma** və s (4, 107).

$\xi > \zeta$: Bu fonetik hadisə şivələrimizdə geniş yayılmasa da, Bakı, Quba, Naxçıvan, Dərbənd şivələrində, İraq-türkman ləhcəsində rast gəlinir. Məs: quç “quş” (Quba), yaxçı “yaxşı” (Bakı), yaxçı “yaxşı” (Naxçıvan), çüyüd “şüyüd” (Dərbənd), çorba/çurba “şorba” (İraq) (1, 136).

$\xi > h$ samit keçidinə Türkiyə türkcəsində, özbək, tatar, türkmən dillərində də rast gəlmək olur. Məs: şalvar -çalvar, çalbur (2, 98).

$s > \xi$: s səsinə ξ səsi əvəz etməsi şivələrimizdə az təsadüf edilən hadisələrdən biridir. Bu fonetik hadisə qərb qrupu şivələrimizdə müşahidə olunur. Məs: sağ “saç”, sana “sana” (Qazax), sac “sac”, sicim “sicim”, yoğun kəndir (çəmbərək) (1, 136).

Ümumtürk dillərində s -dan ξ -yə keçid Türkiyə, başqırd, Qazax türkcələrində müşahidə olunur. Məs: saper >saper (türk), sıbir>sıbir (başqırd), sarmaşık>sırmavıq (qazax) (2, 98).

$k > x$: k səsinə x səsi əvəz etməsi şivələrimizdə yayılmamışdır. Bu fonetik hadisə İraq-türkman ləhcəsində müşahidə olunur. Məs: diləx “dilərək”, çərəx “çərək” və s. (1, 137).

$k > x$ fonetik hadisəsinə Türkiyə, özbək, tatar türkcələrində də təsadüf edilir. Məs: kağan (türk) – xaqan (Azərbaycan), kubur (türk), xəlbir (Azərbaycan), kadın (türk), xatin “özbək”, xatın (tatar). A.Axundov yazır ki, **$k-q-x$** samitlərinin məxrəcində **ξ** samitinin tələffüzü də mövcuddur. Bu samit cingiltili olmasına görə **q** samitinə, hovlu olmasına görə **x** samitinə yaxındır (7, 178).

$\xi-s$: Bu samit keçidinə Dərbənd, Meğri şivələrində və İraq-türkman ləhcəsində təsadüf olunur. Məs: kişnis “kişniş” (Dərbənd), istiri //islivi “işləyir”, pisiy “pisik”, bas “baş”, camus “camış” (İraq), Şücəhət “Şücayət”, Şücaət “Şücaət” (Meğri) (1, 137).

Müasir Azərbaycan dilində söz sonunda ξ samiti ilə qurtaran bəzi sözlər qazax türkcəsində s samiti ilə bitir. Məs: baş (Azərbaycan) – bas (qazax), aş (Azərbaycan) – as (qazax), qaş (Azərbaycan) – kas (qazax). Söz ortasında da bu hal müşahidə olunur. Məs: döşək-tösek, eşik-esik və s.

$\xi-s$ keçidi qırğız, qazax, türk, başqırd dillərində də müşahidə olunur. Məs: sumkar (qırğız), sunkar (qazax), şalvar (türk, Azərbaycan, qırğız, uyğur), salbar

(başqırd), seçere, şəcərə (türk, Azərbaycan), sansıra (qırğız), şeytan (türk, Azərbaycan), saytan (qazax) (2, 98).

k > u (ts): *k* səsinin *u (ts)* səsi əvəzlənməsi Azərbaycan dilinin cənub qrupu şivələri üçün xarakterik fonetik hadisədir və kar samitin kar samiti əvəz etməsinin tiplərindən biridir və bu hadisə sözün əvvəlində özünü göstərir. Məs: *u*çuk “kiçik”, *u*ezəba “kəcavə”, *u*öuə “kökə”, *u*ündə “kündə” (Təbriz) (1, 137). Ümumtürk dillərində *k* samitinin *u*-ya keçməsi maraqlı bir fonetik hadisələrdən biridir və bu hadisənin tarixi türkcələrin qədim dövrlərinə gedib çıxır. “Azərbaycan dilinin əsasən Ordubad və Şahbuz şivələrində özünü göstərən *u*-laşma hadisəsinin (*u*ay, *u*ırax, *u*əmən) sabir-xəzər tayfalarının dil xüsusiyyəti ilə bağlı olması ehtimal olunur. Bu fakt Azərbaycan ərazisində qədim zamanlardan xəzər tayfalarının, habelə xəzərlərlə qaynayıb qarışmış digər türk tayfalarının yerləşməsi və qədim xəzər dilində “*u*” dialektinin mövcud olması ilə təsdiq olunur” (4, 66).

Metod: Məqalədə müqayisəli-qarşılaşdırma metodu tətbiq olunmuşdur.

Nəticə: Dünyada irili-xırdalı 50-dən çox türkcənin qohumluğunu şərtləndirən amillər olduqca çoxdur və həmin dillərin qohumluğunu müəyyən etməkdə fonetik quruluşun da əhəmiyyəti böyükdür və müqayisə edilən türkcələrdə kar samitlərin kar samitləri əvəz etməsi hadisəsi də bu qohumluğun dərin köklərə malik olmasından xəbər verir.

Ədəbiyyat

1. Bayramov İ. Azərbaycan dili şivələrinin fonetikasi. “Elm və təhsil”, Bakı, 2016.
2. Kazımov İ. Müasir türk dillərinin müqayisəli fonetikasi. I cild, “Elm və təhsil”, Bakı, 2011.
3. Yusifov M. Türk dillərində kök sözlərin fonomorfologiyası. Gəncə, 1994.
4. Əzizov E. Azərbaycan dilinin tarixi dialektologiyası. “Elm və təhsil”, Bakı, 2016.
5. Qəhrəmanov C. Kişəvərinin bir əlyazma “Divan”ı haqqında//Əlyazmalar xəzinəsində. Bakı, “Elm”, 1976.
6. Асланов В.И. Из этюдов по исторической фонетике Азербайджанского языка о фонеме. Изд. АН Азерб.ССР, серия литература, языка и искусство, 1967 №1.
7. Axundov A. Azərbaycan dilini fonetikasi. Bakı, “Elm”, 1984.

**ПАРВИЗ ХОСРОВ ОГЛУ ХАСПОЛАДЛИ
ФОНЕТИЧЕСКИЙ ФЕНОМЕН ЗАМЕНЫ ГЛУХИХ СОГЛАСНЫХ НА
ГЛУХИЕ СОГЛАСНЫЕ В АЗЕРБАЙДЖАНСКИХ ДИАЛЕКТАХ И
ГОВОРАХ И ЕГО СООТВЕТСТВИЕ В ОБЩЕТЮРКСКИХ ЯЗЫКАХ**

РЕЗЮМЕ

В общетюркских языках согласные подразделяются на типы по акустическому, анатомо-физиологическому, стабильности знаменателя, степени соприкосновения, состоянию голосовых связок. Губные, предъязычные, средняяязычные, заязычные горловые соноры выражаются разными терминами в каждом относительном языке. В основе каждого тюркского языка лежит наличие голосовых связок, то есть глухота и звон, и наши наблюдения показывают, что в некоторых тюркских языках широко распространен феномен замены глухих согласных на глухие согласные. А некоторые из них похожи на диалекты и говоры азербайджанского языка. В статье впервые сравнивается явление замены глухих согласных на глухие согласные в азербайджанских диалектах и говорах с некоторыми тюркскими вариантами и получены необходимые научные результаты.

В мире существует множество факторов, которые определяют родство турецкого языка, и фонетическая структура важна для определения родства этих языков, и тот факт, что глухие согласные заменяют глухие согласные в сопоставимых тюркских языках, показывает, что это родство имеет глубокие корни.

Ключевые слова: диалект, говор, литературный язык, тюркский, замена согласных, глухие согласные.

**PARVIZ KHOSROV HASPOLADLI
PHONETIC PHENOMENON OF REPLACING VOICELESS CONSONANTS
WITH VOICELESS CONSONANTS IN AZERBAIJANI DIALECTS AND
ACCENTS AND ITS CORRESPONDENCE IN COMMON TURKIC
LANGUAGES**

SUMMARY

In common Turkic languages, consonants are divided into types according to acoustic, anatomical and physiological, denominator stability, degree of contact, state of vocal cords. Labial, pre-lingual, mid-lingual, lingual throat sonors are expressed in different terms in each relative language. Every Turkic language is based on the presence of vocal cords, that is, deafness and ringing, and our observations show that in some Turkic languages the phenomenon of replacing voiceless consonants with voiceless consonants is widespread. And some of them are

similar to dialects and accents of the Azerbaijani language. For the first time, the article compares the phenomenon of replacing voiceless consonants with voiceless consonants in Azerbaijani dialects and accents with some Turkic variants and obtains the necessary scientific results.

There are many factors in the world that determine the kinship of Turkish, and the phonetic structure is also important in determining the kinship of these languages, and the fact that deaf consonants replace deaf consonants in comparable Turkic languages shows that this kinship has deep roots.

Key words: dialect, accent, literary language, Turkic, consonant substitution, voiceless consonants.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 18.04.2021.

Çapa qəbul olunma tarixi: 08.05.2021

**Rəyçi: f.e.d. Mahirə Hüseynova
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur**

ZENFİRA MƏMMƏDOVA
Azərbaycan Tibb Universiteti
Xarici Dillər kafedrasının baş müəllimi
S.Vurğun pr.157.
zenfiramamedova@com.ru

MÜASİR İNGİLİS DİLİNDƏ FEİLİN ŞƏXSİZ FORMASI CERUNDUN CÜMLƏDƏ MÜXTƏLİF SİNTAKTİK VƏZİFƏLƏRİ VƏ AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ İFADƏ ÜSULLARI

Xülasə

İngilis dili üçün başqa bir səciyyəvi xüsusiyyət feilin Cerund (cevdn) adlanan şəxssiz forması və onun müxtəlif sintaktik vəzifələrdə işlədilməsidir. Azərbaycan dilində isə belə forma yoxdur. Cerundun daşdığı məna Azərbaycan dilində müxtəlif vasitələrlə ifadə olunur. Cerund – feilin əsasına ingilis şəkilçisinin artırılması ilə düzəlir və hərəkətin prosesdə olduğunu bildirir. Read-reading; speak – speaking; Cerund – həm feil, həm də ismi xüsusiyyətlərinə malikdir. Cerundun feili xüsusiyyətləri :

- a). Hərəkət bildirir
- b). Zərflə təyin olunur (I like wolking sauly)
- c) Cerunddan sonra vasitəsi tamamlıq ola bilər. (I linc reading rooks)
- d) qeyri-müəyyən və bitmiş (persect) formaları vardır.

Cerundun ismi xüsusiyyətləri:

- a). Cümlə mübtəda, tamamlıq və xəbərin bir hissəsi ola bilər.
- b). Təyin və zərflik vəzifəsi daşdıqda sözünü qəbul edir. (after reading of gond dyreading və s)

Cerundun cümlədə daşdığı məna azərbaycanca ya məsdər, ya isim, ya da feili bağlama ilə ifadə olunur.

1. The main vayor hearing is reading. Öyrənməyin başlıca yolu oxumaqdır.

2. He translated the text Without conceling

O mətni lüğətə baxmadan (lüğətə müraciət etmədən) tərcümə edir.

Teaching is a difficule work – Təlim çətin işdir.

Əlbəttə ki, ingilis və Azərbaycan dillərinin qrammatik quruluşundakı fərqli xüsusiyyətlər bu deyilənlərlə məhdudlaşmır. Lakin məqsəd bu iki dilin qrammatik quruluşunu başdan – başa müqayisə etmək olmadığı üçün hələlilik göstərilən əsas xüsusiyyətləri qeyd etməklə kifayətlənmək olar. Hər iki dilin qrammatik quruluşundakı digər fərqli xüsusiyyətləri isə bu və ya digər məsələyə dair izahatlar da istər – istəməz aşkara çıxarılacaqdır. Bütün dillərdə olduğu kimi, dilin sintaktik

qanunları əsasında müəyyən sıra ilə düzülür ki, buna da söz sırası deyilir. İngilis dilində söz sırası Azərbaycan dilindəkinə nisbətən xeyli sabitdir və daha mühüm rol oynayır. Belə ki, bəzən ingilis dilində ümumi semantikasi və onu təşkil edən sözlərin sintaktik vəzifəsi söz sırasından asılı olur. **The teacher asned the student.** - Müəllim tələbədən soruşurdu. Bu cümlədə the teacher – mübtədə, asned – xəbər, the student tamamlıqdır. Əgər bir şəkil dəyişiklik aparmadan the teacher və the student sözlərinin yerini dəyişsək the student – mübtədə, the teacher isə tamamlıq olacaqdır.

Açar sözlər: cerund, feilin şəxssiz forması, İngilis dili, sintaksis, cümlə

N.Xudiyev yazır: "Belə olduqda cümlə də tamamilə yeni bir məna kəsb edəcək The student asned the teacher – tələbə müəllimdən soruşur. İngilis dilində sözün nəinki sintaksik vəzifəsi, hətta hansı nitq hissəsinə aid olması da çox zaman onun cümlədəki yerinə yəni söz sırasına görə müəyyənləşir. Məs: 1. The tram stops treme – Homvay – burada danır. 2. The bus stop is the Avtobus dayanacağı buradadır. Hər iki cümlədə şəkildə eyni olan **stop** sözü 1-ci halda xəbər yerində (2) durduğu üçün feil, 2-ci halda isə mübtədə yerində (1) durduğu üçün isimdir. Buna görə də birinci halda dayanmaq, 2-ci halda isə dayanacaq deməkdir. Beləliklə aydın olur ki, ingilis dilində cümləni təşkil edən sözlərin məna və vəzifəsinin müəyyənləşdirmək, bununla da onun ümumi semantikasını başa düşmək və nəhayət, düzgün tərcümə etmək üçün söz sırasını bilmək son dərəcə vacibdir. (1.s.46) Məhz buna görə də müasir ingilis dilində nəqli cümlələri sözlərin sıralanmasına görə 4 qrupa ayırmaq olar.

1-ci qrupa daxil olan cümlələrdə sözlər əsasən belə sıralanır. Mübtədə + xəbər + vasitəli tamamlıq + vasitəsiz tamamlıq + yer zərfliyi + zaman zərfliyi

The teacher told a us a story ot the lesson ucsterday. İngilis dilində tamamlıq çox nadir halda müəyyən səbəblərə görə mübtədadan əvvəl gələ bilər ki, buna da çox vaxt bədii ədəbiyyatda təsadüf olunur.

2-ci qrupa daxil olan cümlələrdə sözlərin sırası adətən belə olur: There – formal sözü + xəbər + mübtədə + yer zərfliyi + zaman zərfliyi. Məs: There are mony plants in Baku new. Bu növ cümlələrin xəbəri ən çox tob. Feili ilə ifadə olunur və Azərbaycan dilində zamanından asılı olaraq var, var idi, olacaq sözləri ilə tərcümə olunur. Belə cümlələri tərcümə edərkən yer zərfliyi 1-ci yerdə durur. Məs: There is a book on the table – solun üstündə kitab var.

3-cü qrupa – it formal mübtədası ilə başlanan alınan cümlələr daxildir. Belə cümlələrdə sözlər aşağıdakı kimi sıralanır. "It" formal mübtədə + xəbər + əsas mübtədə + tamamlıq + zərflik +. It is necessary to translate (tes) the article today.

Bu növ cümlələr də 1 –ci üç üzvünün yeri həmişə sabitdir. Məsdər və ya Cerund qarşısında **for** sözünü qəbul edən isim və ya əvəzlik ola bilər. Belə halda

həmin isim (və ya əvəzlilik) özündən sonrakı məsdər və ya cərundla birlikdə bir üzv mübtədə olur . Məs:

It is impossible for him to come here.

4-cü qrupa daxil olan cümlələr isə şəxssiz cümlələrdir. Məlumdur ki, ingilis dilində şəxssiz cümlələr də “it” formal mübtədası ilə başlanır. Lakin şəxssiz cümlələrdə əsas mübtədə olmur və ola da bilməz. Məhz bununla da onlar 3-cü qrupa daxil olan cümlələrdən fərqlənir, şəxssiz cümlələrdə sözlər belə sıralanır.

“It formal mübtədə + xəbər + zərflilik

It was cold yesterday.

It was not snowing there in winter

Belə cümlələrdə xəbərdən sonra sözünü qəbul edən isim və ya əvəzlilik gələrsə, həmin isim və ya əvəzlilik cümlənin tamamlığı olur. Belə hallarda “it” artıq formal deyil əsas mübtədə olub Azərbaycan dilinə - o, bu sözləri vasitəsilə tərcümə edilir. Məs: It is clear to me – bu mənə aydındır. Belə cümlələrdə “it” sözünü this, that ilə əvəz etmək olar və cümlənin mənası dəyişməz. Məsələn: It is very familiar to me – Bu mənə çox tanışdır. Yaxud It is very familiar to me – bu mənə çox tanışdır. İngilis dilində tərcümə zamanı təyinin də cümlədə yeri müəyyən rol oynayır. Təyinin başqa üzvləri kimi cümlədə sabitləşmiş müəyyən yeri yoxdur: 1. Təyini ingilis dili cümlələrində təyin olunan sözdən həm əvvəl, həm də sonra gələ bilər ki, bu da onun hansı hissəsi ilə ifadə olunmasından asılıdır. İngilis dilində təyin aşağıdakı hallarda təyin olunan sözdən əvvəl gəlir: a) sözünü qəbul etməyən isimlə ifadə olunduqda. The oil industry is highly developed in country. Ölkəmizdə neft sənayesi yüksək inkişaf etmişdir. Sifətlə ifadə olunduqda işarə əvəzliyi ilə qeyri-müəyyən əvəzliliklə, fəli sifətlə və s. ilə ifadə olunduqda təyin olunan sözdən əvvəl gələn təyinlərdir.

2. Təyin olunan sözdən sonra gələn təyinlər .

İngilis dili cümlələrində təyin aşağıdakı hallarda təyin olunan sözdən sonra gəlir. A) sözünü qəbul edən isimlə ifadə olunduqda. Same industrial enterprises are in the centre of the city. Bəzi sənaye müəssisələri şəhərin mərkəzində yerləşir. B) feili sifət tərkibi ilə ifadə olunduqda. The device measuring the voltage is called voltmeter. Gərginliyi ölçən cihaza voltmetr deyilir.

a) məsdərlə ifadə olunurdu.

A. Thermometer is an instrument to show the temperature. Termometr temperaturu göstərən cihazdır.

İngilis dilindən fərqli olaraq Azərbaycan dilində təyin həmişə təyin olunan sözdən əvvəl gəlir. Buna görə də İngilis dilində təyin olunan sözdən sonra gələn təyinlər də Azərbaycan dilinə tərcümədə təyin olunan sözdən əvvəl gəlir. Buna görə də ingilis dilində təyin olunan sözdən sonra gələn təyinlər Azərbaycan dilinə tərcümədə təyin olunan sözdən əvvəl keçir. Məs: İngilis dilində The device measuring the temperature.

Azərbaycan dilində temperatura ölçən cihaz.

Mətni düzgün tərcümə etmək üçün hər şeydən əvvəl 2 şərt ödənilməlidir. 1. cümlədəki naməlum sözlərin leksik mənası aydınlaşdırılmalı. 2. həmin sözlərin qrammatik vəzifəsi müəyyənləşdirilmişdir. Bu şərtlərdən 1-cisi lüğətin köməyi ilə ödənilə bildiyi halda tərcümə edən qrammatik sahəsindəki biliyinə əsaslanan 2-ci şərt isə qrammatik təhlil yolu ilə ödənilir. Lakin tərcümə göstərir ki, bəzi tələblər qrammatik təhlildən yan keçərək yalnız naməlum sözlərin lüğətdəki mənasını toplamaqla kifayətlənirlər ki, bu da istənilən nəticəni verir. Çünki naməlum sözlərin yalnız lüğəti mənasını tapmaqla onların arasındakı sintaktik əlaqələri müəyyənləşdirmək olmaz. Sözlər arasındakı sintaktik əlaqələri müəyyənləşdirmək ilə cümlənin ümumi mənasını başa düşmək üçün başlıca məqsəddir. Qrammatik təhlil dedikdə, biz əsasən sintaktik təhlili, yəni boş və 2-ci dərəcəli üzvlərin tapılmasını onların arasındakı qarşılıqlı əlaqələrin müəyyən edilməsini nəzərdən tuturuq. Bunu da qeyd etmək lazımdır ki, İngilis dilindəki cümlələrin təhlili ana dilindəki cümlələrin təhlili arasında əsaslı fərq vardır. Bu fərq ondan ibarətdir ki, ana dilində qrammatik təhlil cümlənin mənasını açmaq üçün deyil, mənasının dil vasitəsi ilə ifadə olunduğunu müəyyən etmək üçün aparılır. Burada cümlənin mənası oxu prosesində, həm də çox asanlıqla başa düşülür ki, bu da tamamilə təbiidir. İngilis dilində qrammatik təlim mənasını açılmasına xidmət edir. **E.Haugen** qeyd edir: "Beləliklə ana dilində cümləni təhlil edərkən mənadan çıxış edən formanı müəyyənləşdiririk, xarici dildə isə əksərən formadan çıxış edərək mənası aydınlaşdırırıq. Tio be felinin tərcüməsi – to be ingilis dilində əsas, köməkçi və modal feili kimi işlənir. Dilin daşdığı vəzifəsini aşağıdakı formal əlamətlərə görə müəyyən etmək olar. (2.s.128)

1. Cümlədə to be felindən sonra məkan və zaman zərfləri durduqca to be əsas fel olub mövcud olmaq, yerləşmək, baş vermək deməkdir.

To be əsas feili kimi dilimizdə aşağıdakı vasitələrlə tərcümə olunur.

a) indiki zamanda cümlənin ümumi məzmunundan asılı olaraq dilimizdəki xəbər şəkilçiləri və ya olmaq feilinin şəxsi formaları vasitəsilə. Məs:

1. am at home - mən evdəyəm

2. an Sundays i am at home – bazar günləri evdə oluram

3. our first lesson is at 9 oclock - birinci dərsimiz saat 9 olur

Keçmiş zamanda idi bağlaması ilə:

1. Ussterday i was ot the institute – mən dünən İnstitutda idim.

2. Two days ago the vas here – 2 gün əvvəl o burada idi.

Gələcək zamanda olmaq – feilinin şəxsi formadakı vasitəsilə. Məs.

1. Tomovvae i sholl be here – Sabah mən burada olacağam.

2. In 2 days you will be in Moskov – 2 gündən sonra mən Moskvada olacağam və s. Cümlədə to be feilindən sonra sözünü qəbul etməyən isim, sifət, say, əvəzlilik, bəzən də məsdər durduqda to be bağlayıcı feil adlanır və heç bir leksik mənə daşımır. To be köməkçi feili özündən sonrakı nitq hissəsi ilə birlikdə cümlənin xəbərini təşkil edir və Azərbaycan dilində aşağıdakı vasitələrlə tərcümə olunur. A)

indiki zamanda – xəbər şəkilçiləri vasitəsilə. Məs. 1. I am a teacher of English – mən ingilis dili müəllimiyəm.

2. The is chis ot the choir of Foreign (to) Languages – O xarici dillər kafedrasının müdürüdür.

3. Today the weather is very cold – Bu gün hava çox soyuqdur.

Keçmiş zamanda – idi bağlayıcısı vasitəsilə Yesterday it was cold – Dünən soyuq idi.

2. I was a teacher of English – Mən ingilis dili müəllimi idim.

A) Gələcək zamanda olmaq felinin şəxsi formaları vasitəsilə

The weather will be windy tomorrow – Sabah hava nəmli olacaqdır.

3. Cümlədə to be felindən sonra Present Participle (writing)və Past Participle (written) durduqda. To be köməkçi fel olub əsas feilin davamedici zaman formalarını (The continon Tenses) və məchul növünü (The Passive Voice) düzəltməyə xidmət edir. Belə hallarda to be heç bir leksik mənə daşımır. Lakin mürəkkəb fel (formola) formasının şəxsini, kəmiyyətini və zamanını göstərir. Məs: he is (was:will be) reading a book. O, kitabı oxuyun. (Oxuyurdu oxuyacaq) **to be** köməkçi feli Azərbaycan dilinə ayrılıqda deyil. Özündən sonrakı Present və Past Participle ilə birlikdə tərcümə olunur. 4 “to be” məsdər qarşısında durduqda isə modal feili olub vaciblik bildirir. To be modal feili kimi yalnız indiki və keçmiş zamanda işlədilir. Lakin to be modal feilin indiki zamanında işlədildikdə özündən sonrakı məsdərlə birlikdə hərəkətin əslində gələcəyə aid olduğunu göstərəcək.

Hörn P.əlavə edir:”To be modal feil olduqda Azərbaycan dilinə təklikdə deyil, özündən sonrakı məsdərlə birlikdə feili vacib şəkli vasitəsilə tərcümə olunur. Məs:

1) I am to read this book – Mən kitabı oxumalıyam.

2) He was to wait for me – O, mənə gözləməli idi.

To be feilinin (KİV) iki modal mənası cümlənin ümumi məzmununa və mətnə görə müəyyən olunur. To have feilində tərcüməsinə nəzərə salaraq to have . ingilis –dilində

Həm əsas həm köməkçi, həm də modal feil kimi işlənir. Bu feili də düzgün tərcümə etmək onun mənə və vəzifələrini müəyyənləşdirmək lazımdır. To have feilinin mənə vəzifələri aşağıdakı (kimidir) Sintaktik əlamətlərə görə müəyyən olunur.(3.s.56-59)

1) Cümlədə to have felindən sonra isimlə ifadə olunan tamamlıq gəldikdə “to have” əsas fel sayılır və malik olaraq mənasını daşıyır. To have əsas feil kimi işlədildikdə cümlənin xəbəri olub, Azərbaycan dilinə indiki zamanda var, keçmiş zamanda var idi, gələcək zamanda isə olacaqdır sözləri vasitəsilə tərcümə edilir.

ƏDƏBİYYAT

1. N.Xudiyev: "Azərbaycan dilinin zənginləşmə yolları". B.1998.s.46.
2. E.Haugen "The analyse of indiguistic horriwing". "Lang", 1950.p.128.
3. Horn P:"Cerundes der neupersisielie etimologie, Strasbourg,1993 s.63-72
4. R.C.Cəfərov:"Azərb. dilində işlənən Qərbi Avropa mənşəli alınma sözlər", 2001.s.152.

З.Мамедова

НЕЗАВИСИМАЯ ФОРМА ГЛАГОЛА В СОВРЕМЕННОМ АНГЛИЙСКОМ ЯЗЫКЕ РАЗЛИЧНЫЕ СИНТИЧЕСКИЕ ФУНКЦИИ В СООБЩЕНИИ ГЕРУНДИЙ И СПОСОБЫ ВЫРАЖЕНИЯ НА АЗЕРБАЙДЖАНСКОМ ЯЗЫКЕ

РЕЗЮМЕ

В статье рассматриваются употребление *Cerunda* в английском языке и его эквиваленты в азербайджанском языке, а также анализируются некоторые форм *Cerunda* в простых и сложных предложениях в разных ситуациях.

Герундий – это неличная глагольная форма, образующаяся присоединением окончания -ing к глаголу. ... Например, герундием глагола *read* является *reading*. Аналога герундия в русском языке нет. Герундий иногда ещё называют отглагольным существительным, поскольку между этими грамматическими явлениями имеется сходство по некоторым параметрам, в том числе: семантическое — обе формы называют действие; морфологическое — у обеих форм могут быть общие флексии, выражающие идентичные грамматические категории; синтаксическое — обе формы употребляются в позициях, характерных для существительного (в функции подлежащего, дополнения, в том числе после предлогов, в функции именной части составного сказуемого; в сочетаниях с притяжательными местоимениями и под.).

Герундий имеет регулярное формообразование, в то время как отглагольное существительное образуется от глагольной основы при помощи разнообразных способов словообразования (суффиксальным (леп-к-а), префиксальным (по-лёт), безаффиксальным (бег) и под.). Кроме того, от многих глагольных основ отглагольные существительные могут попросту не образовываться; Герундий имеет исключительно «процессуальное» значение (называет действие как процесс), в то время как значение отглагольного существительного нередко имеет более опосредованную связь со значением глагола, от основы которого оно образовано (ср. «сидение» (в результате сидения на холодном полу...) и «сиденье» (обивка сиденья...));

Ключевые слова:Герунд,безличная форма глагола,английский язык, синтаксис, предложение.

Z.Mamedova

THE INDEPENDENT FORM OF THE VERB IN MODERN ENGLISH DIFFERENT SYNTACTIC FUNCTIONS OF GERUND, SENTENCES, AND METHODS OF EXPRESSION IN AZERBAIJANI LANGUAGE

SUMMARY

The article speaks about the use of the Gerund in English and its equivalent in Azerbaijani, also analyses some forms of Gerund in simple and complex sentences in various situation/

The gerund is a non-finite form of the verb. The other non-finite verb forms are the infinitive and the participle. (Brief description of non-finite verb forms, or verbals, can be found in Verbs Glossary of Terms in the section Grammar.)

A **gerund** (/ˈdʒerənd, -ənd/^[1] abbreviated GER) is any of various nonfinite verb forms in various languages; most often, but not exclusively, one that functions as a noun. In English, it has the properties of both verb and noun, such as being modifiable by an adverb and being able to take a direct object. The term "-ing form" is often used in English to refer to the gerund specifically. Traditional grammar makes a distinction within -ing forms between present participles and gerunds, a distinction that is not observed in such modern, linguistically informed grammars as *A Comprehensive Grammar of the English Language* and *The Cambridge Grammar of the English Language*.

The Latin gerund, in a restricted set of syntactic contexts, denotes the sense of the verb in isolation after certain prepositions, and in certain uses of the genitive, dative, and ablative cases. It is very rarely combined with dependent sentence elements such as object. To express such concepts, the construction with the adjectival gerundive is preferred. By contrast, the term gerund has been used in the grammatical description of other languages to label verbal nouns used in a wide range of syntactic contexts and with a full range of clause elements.

.Key words: cerund, impersonal form of verb, English, syntax, sentence

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 18.04.2021.

Çapa qəbul olunma tarixi: 08.05.2021

**RƏYÇİ:Filologiya elmləri namizədi, dosent Sevda Əliyeva
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur**

LALƏ HÜSEYNOVA
Azərbaycan Tibb Universiteti
Xarici Dillər kafedrasının baş müəllimi
S.Vurğun 157.
lalaguseynova@gmail.ru

**AMERİKAN İNGİLİSCƏSİNİN FONETİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ VƏ
ONUN FRAZEOLoji SİSTEMİNDƏ ETNONİM KOMPONENTLƏRİN
FƏRQLİLİYİ
XÜLASƏ**

Məqalədə Amerikanizm anlamından, onun dünya səhnəsinə gəlişindən, bundan əlavə ingilis dilinin Britaniya adalarından müstəmləkələrə və yeni dünyaya keçidindən ətraflı şəkildə bəhs olunacaq. Belə ki, Britaniya və Amerika ingilis ləhcələri arasındakı fərqlərə, əsasən lüğət, qrammatika və tələffüz aspektlərində rast gəlmək olar. Təbii ingilis dilində danışan (native speakers) dünya əhalisinin təxminən üçdə iki hissəsi Amerika Birləşmiş Ştatlarında yaşayır. Məhz buna görə də, “İngilis dili”, ABŞ-da ən geniş yayılan və istifadə olunan əsas ünsiyyət dilidir.

Amerika ingiliscəsi (American English) siyasi Amerika tarixinin ən mühüm tərkib hissəsidir. Belə ki, Amerika Birləşmiş Ştatlarında danışılan ingilis dilinin variant “Amerika ingilis dilisi” adlanır. “Variant və müxtəliflik” termini bir sıra səbəblərə görə daha münasib hesab olunur. ABŞ-da danışılan bu dilin etimoloji nöqteyi-nəzərdən regional variantlıq hesab olunmasına baxmayaraq, heç bir vəchlə dialect adlandırılma bilməz, çünki bu dil “Standard Amerika dili” adlandırılan ədəbi normalara uyğun formaya malikdir. Beləliklə, verilmiş tərifə müvafiq olaraq bildirmək olar ki, dialektlər, əsasən, ədəbi formaya malik deyil və Amerika ingilis dilinin (American English) ədəbi normalara uyğun formaya malik olduğu faktorunu nəzərə alaraq, əminliklə onun dialect olmadığı fikrini təsdiq edə bilərik. (1-p.29-34)

“Amerikanizm anlamaı”- Amerika Birləşmiş Ştatlarında danışılan ingilis dilinə xas xüsusiyyətləri özündə cəmləşdirən söz və ya sabit söz birləşməsi kimi müəyyən oluna bilər. Amerika xalqının ingilis dilinə olan ilk və ən böyük töhfəsi Şimali Amerika heyvanlarını və bitkilərini adlandırmaq ehtiyacında özünü biruzə verdi. Müxtəlif illərdə -1608 və 1612-ci illərdə, ingilis dilindən alınmış “corn” (taxıl) və “catfish” (dəniz pişiyi) kimi yeni sözlər və 1609, 1613-cü illərdə alınmış “raccoon” (yenot) və “moose” (Amerika sığını) kimi digər sözlər Hindlilər tərəfindən danışılan dillərdən alınaraq, dilin lüğət tərkibinə keçmişdir. Belə ki, “İngilis dilinin

Açar sözlər: amerikanizm, ingilis dili, forma, ədəbi norma, lüğət

Amerika variant” Standart İngilis dilindən (Standart English) tələffüzdə, bir sıra cüzi qrammatik xüsusiyyətlərdə və ən başlıcası lüğət tərkibində fərqlənir. Dilin tarixi araşdırılan zaman, diqqəti cəlb edən ən mühüm faktorlardan biri Amerika ingilis

dilisinin (Amerikan English) meydana çıxmasının ilk koloniyaların yarandığı dövrə, əsasən, 17-ci əsrə təsadüf etməsidir. Kaloniyalar inkişaf etdikcə, ABŞ-da danışılan ingilis dilinin inkişafı prosesini daha da sürətləndirirdi. Bu təsir özünü bir sıra əlamətdar hadisələrdə biruzə Verdi. Belə ki, 1621-ci ildə “Şükranlıq bayramı” (Thanksgiving Day- ABŞ-da və həmçinin, Kanada da qeyd olunur), 1636-cı ildə “Dövlət məktəbinin açılışı” (Public school), 1696-cı ildə “Məzun günü” (Alumnus) və 1676-cı ildə müstəmləkəçilərin ön sərhədi dəyişdirməsi (The Frontier) bu əlamətlər sırasında yerini almış ən bariz nümunələrdir. 18-ci əsr, əsasən, 1736-cı il “Milli Dirçəliş” (Awakening) və 1789-cu il “Mühacir Köçü” (Immigrant Migration) kimi hadisələrlə səciyyələnir. 19-cu əsrdə isə, əsasən, 1838-ci ildə “yeni texnologiya üsulu” və 1883-cü ildə “İlk Göydələnlər” meydana çıxdı. 20-ci əsrdə isə Amerikalılar, əsasən, 1916-cı ildə “İnsan zəkasını qiymətləndirən intellekt testləri”ni (İQ) həyata keçirdilər və 1985-ci ildə raket təlimi üzrə seçilmiş alimlər (Rocket scientists) üçün yüksək təhsil imkanı yaratdılar. Belə ki, 20-ci əsr bir sıra xüsusiyyətlərlə səciyyələnir. 20-ci əsrin sonlarında – təxminən, 1980-ci ildə yeni sözlərin və məfhumların meydana çıxması ilə dilin lüğət tərkibi daha da zənginləşdi. “Etik İnvestisiya” və “Daxili bazar” kimi yeni anlayışlar ortaya çıxdı. “Ödəniş” sözü “plastik” sözü ilə əvəz olunmağa başladı. Məsələn, (kredit kartlar, bankamatik kartlar və s.). Bundan əlavə, kifayət qədər mühüm əhəmiyyət daşıyan fiqurlardan biri olan “Yuppie” termini də dilin lüğət fonduna daxil oldu. “Yuppie” -20-ci əsrdə gənc, çevik, yüksək gəlirli 25-30 yaşlı biznes nümayəndələrinə işarə edən mühüm bir model hesab olunurdu. Daha sonra, “mobil telefon” (mobile phone) və “laptop” (laptop or plamtop) kimi yeni sözlər də dilin lüğət tərkibini zənginləşdirdi. İngilis dilinin yeni Amerika variantının yaradılması, əsasən, “Amerika İnqilabı”nın dönüş nöqtəsi kimi qeyd olunur. Beləliklə, bu yeni variantın yaranması ilə “Amerika İnqilabı” özünün ən yüksək pilləsini qət etmiş oldu. “Amerika İnqilabı” liderlərinin nöqtəyi nəzərlərindən, Amerika ingilis dilisi Amerikanın müstəqilliyinin ən bariz nişanəsi, gələcəyin mütləq dili idi. Yeni dünyada ingilis dilinin qabaqcılları, əsasən, Şotlandlar və İrlandlar idi. Belə ki, bir zamanlar Şotland-İrland istifadəsində olan əksər nümunələr günü bu gün də öz üstünlüyünü qoruyub saxlamaqdadır. Məsələn: cabin – daxma, koma, kabinə, kayut” deməkdir. “Amerikanizm” sözünün ilk istifadəsi “Müstəqillik Bəyannamə”sinin imzalayıcısı, 18-ci əsrin sonlarına doğru “New Jersey” kollecinin, daha sonra (Princeton Universiteti)nin prezidenti olmaqdan ötrü 1769-cu ildə Amerikaya yollanan Şotlandiyalı akademik “John Witherspoon”nun adı ilə bağlı idi. “Amerikanizm”ə böyük maraq göstərən John Witherspoon bu mövzuda bir sıra maraqlı məqalələr də təqdim etmişdi. O, təhsilli insanların nitqində qrammatik səhvlərə yol verilməsi, vulqarizmlərdən istifadə hallarının qəti əleyhinə idi. “John Witherspoon”nun “Amerikanizm” anlamı yalnız koloniyalara məxsus və onlara xas xüsusi bir anlam mənasında işlədilir. Witherspoon qeyd edirdi ki, o, eyni təbəqədən olan eyni mənşəbə sahib insanların nitqində mütəmadi olaraq qrammatik səhvlərə yol verilməsi, vulqarizmlərdən istifadə

hallarına rast gəlirdi. Withperspoon Amerikada gündəlik nitqdə müəyyən qədər vulqar ifadələrdən istifadə hallarını müşahidə etməsinə baxmayaraq, ovulqarizmin Amerikada Böyük Britaniyaya nisbətən daha geniş vüsət almasından bəhs etməmişdi. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, terminlərin və idiomatik ifadələrinin İngilis dilinin Amerika variantında istifadə xüsusiyyətləri bir qədər fərqliliklə müşayiət olunur, lakin bu onların dildə düzgün işlənmədiklərinə istinad etmir, bu hal yalnızca onların Amerikanın inkişafının bəhrəsi olduğuna işarə edir. (2-p.112-145)

“Amerikanizm” sözü, tamamilə, əmələ gəlmə və əhəmiyyət baxımından “Scotticism” sözünə oxşardır. Hələ 18-ci əsrə qədər Britaniya və Amerika ingilis dilisi demək olar ki, heç bir fərqlilik nümayiş etdirmədən, bir-birilə qırılmaz surətdə vəhdət təşkil edirdilər. 1700-cü ildə bir sıra İngilis xalqlarının Amerikaya immiqrasiyası istifadə olunan dili büsbütün dəyişdirdi. Lap əvvəllərdə də olduğu kimi, Amerika həyatının kosmopolit təbiətinin dil və xüsusilə lüğət üzərindəki təsiri özünü açıq-aşkar biruzə verirdi. Baxmayaraq, Amerika və Britaniya ingilis dilləri bir-birilə qarşılıqlı surətdə vəhdətdədir, lakin ünsiyyət zamanı kifayət qədər anlaşılmazlığa və səhvə gətirib çıxaran hallara da rast gəlmək mümkündür. George Bernard qeyd edirdi: “Britaniyalılar və Amerikalılar, əsasən, ümumi bir dil vasitəsilə bir-birlərindən ayrılırlar”. Amerika ingilis dilisinin yaranma tarixi necədir? Bu tarix hansı köklərə və mənbələrə əsaslanır? “Amerika Dilçiliyi” nə keçidi şərtləndirən əsas əlamətlərdən bir ilk şəhərciklərin yaranması idi, belə ki, Amerika dialektinin əksər toxumları və bir sıra regional formalar elə ilk yaşayış məntəqələrinin yaranması ilə bağlı idi. Böyük Britaniyada ilk şəhərciklər Bostonda, 17-ci əsrin əvvəllərində Bay Kaloniyasında, 18-ci əsrin əvvəllərində Londonda, Connecticutda salınmışdır.

Dilçi onu da bildirmişdir ki, digər etnosların adlarının təkrar nominasiya vahidi kimi dəyərləndirməsi Qərb sosiolinqvistikasında 1944-cü ildə A.A.Robak tərəfindən təklif edilən *etnofotizm* (*ethnophaulism*) və E.Eriksonun irəli sürdüyü *ektronim* (*ecthronym*) terminləri altında nəzərdən keçirilir. (2-p.123-128) İngilis dilinin amerikan variantının frazeoloji sisteminde qarşılaşdığımız etnonim komponentlər də bir çox halda ilkin nominasiya vahidi kimi deyil, müəyyən stereotip və öngörülərdən qaynaqlanaraq meydana çıxmış obrazlar sistemini” kimi “fəəlyyyət göstərir. Yəni, bu frazeoloji sistemdə yer alan *Dutch*, *Irish*, *Indian* və s. bu kimi komponentlər əksər hallarda formalaşmış obrazlar sisteminin təzahürüdür. Müqayisə üçün deyək ki, “*küçə uşağı*, *veyil*, *küçədo qalmış*” mənalərini əks etdirən *the arab of the gutter* frazeologizmindəki *arabian* leksik vahidi etnofolizm kimi meydana çıxdığı halda, “*Feniks*”, “*Simurq quşu*” anlamını ifadə edən *The arabian bird* frazeologizmin də eyni etnonimin neytral mənə tutumuna malik olduğunu görürük.

Onu da qeyd edək ki, ekspessiv etnonimləri araşdırmış A.i.Qriqenkonun da bildirdiyi kimi, *etnofolizmlər* bir çox halda “etnik, irqi və konfessional dözümsüzlüyün və ya digər xalqlara qarşı mənfi çalarlı öngörünün verbal simvolu və ştampları” kimi dəyərləndirilməkdədir .

Bununla belə təəssüflə mövcud reallığı etiraf etmək lazımdır ki, Y.Dovqopoliiyin da tam haqlı olaraq qeyd etdiyi kimi, “digər etnoslara emosional-ekspressiv qiymətləndirməli ləqəblərin verilməsi ənənəsi istisnasız olaraq bütün dillərə xas olan bir universal xüsusiyyətdir”. İngilis dilinin ABŞ variantında yer alan etnonim komponentli frazeoloji vahidlər arasında etnofolizm mövqeyində çıxış edən DUTCH leksik vahidin iştirakı ilə formalaşmış frazeologizmlər xüsusi ilə diqqəti cəlb edir. Məlumdur ki, *double Dutch* “manasız, boş söhbət, çərənçilik”, *Dutch comfort* “zəif təsəlli”, *The Dutch have taken Holland!* “Amerikanı kəşf elədi” (kinayə ilə) (hərfən: *Holland Niderlandı kəşf elədi!*), *old Dutch* “həyat yoldaşı (qadın, qarı”, *to talk like a Dutch uncle* — “ata kimi öyüd nəsihət vermək, tənbehələmək” (hərfən: *Holland əmi kimi danışmaq*) *Dutch bargain*

1) “içki ilə müşayət edilən sövdələşmə (iqtisadi saziş)” (hərfən: *Holland razılaşması, Hollandsayağı sövdələşmə*)

2) “ancaq bir tərəf üçün sərfəli olan iqtisadi saziş, sövdələşmə”, *Dutch wife* “yüngül həyat tərzini keçirən qadın, əxlaqsız”, *Dutch auction* “qiymətin artırılmasına deyil salınmasına əsaslanana auksion” *I’m a Dutchman if- “Lənət olsun mənə, əgər ki mən...”* (hərfən: *Holland olum, əgər mən...*), *Dutch blessing* “danlaq”, *Dutch answer* (Sualın konkret cavab əvəzinə mənasız replika ilə cavablandırılması).

Məs: What are your plans for tonight?” “I plan to breathe.” “Well that’s a useless Dutch answer!” ifadələri ümumi ingilis xarakteri kəsb edir.

Amerikan variantında yüksək işlənmə tezliyi ilə seçilən frazeologizmlər arasında metaforik anlamda “sui-qəsd”, “suisid” anlamını ifadə edən *the Dutch act* “Holland hərəkəti”, *the Dutch cure* “Holland müalicəsi (əlaçı)”, *the Dutch way* “Holland yolu” frazeoloji vahidlərini də qeyd edirlər.

Lakin “çətin, xoşagəlməyən vəziyyətə düşmək, gözüüm-çıxdıya məruz qalmaq” anlamını *in Dutch* frazeoloji vahidi A.V.Kunin bildirdiyinə görə, ilkin olaraq, ABŞ linqvokultural mühitində formalaşmışdır [3 ;232]. Məs.: *The boy who broke that the window was in Dutch with his father.*

Məlumdur ki, hollandlar müasir ABŞ əhalisinin yalnız 1,5 faizini (təxminən 4,5 milyon əhəli) təşkil etsələr də, “Yeni Qitə”ni “ram edən” köçmənlər arasında bu etnosun nümayəndələrinin say nisbəti dəfələrlə artıq idi. Belə ki, tarixi sənədlər ABŞ-in ilk kolonistləri arasında ingilis, irland, alman kolonialistləri ilə yanaşı Holland əsilli köçmənlərin də çoxsaylılığı ilə seçildiyini ortaya qoyur.

ABŞ-in sürətli templi industriallaşması XIX əsrin əvvəllərinə qədər anklav şəraitində mövcud olan şotland, uels icmaları kimi, Holland icmasının da dağılaraq ölkə coğrafiyası boyunca yayılmasına səbəb olmuşdur. Lakin həmin icma fərdlərinin polietnik və multikultural Amerika cəmiyyətində, bir növ, assimilyasiyaya uğrayaraq aparıcı mövqelərdən çəkilməsinə baxmayaraq, qəliblaşmış stereotiplər eyni etnonim komponentinə malik frazeologizmin meydana gəlməsini qaçınılmaz etmişdir.

Maraqlıdır ki, bu etnosun Amerika cəmiyyətindəki faiz nisbatının azalmasına baxmayaraq, bu fakt ingilis dilinin ABŞ variantında DUTCH komponentli ifadələrin azalmasına rəvac verməmişdir. T.I.Skoroboqatova və T.A.Şkuratova ingilis dilində DUTCH komponentli frazeoloji vahidlərin digər etnonim komponentli frazeologizmlərdən sayca üstün olduğunu və aşkar ifadə tapan mənfi konnotasiya ilə seçildiyini önə sürmüşlər. Dilçilər belə vaziyyətin ingilis-Holland müharibələri ilə əlaqədar olaraq meydana gəldiyini və hətta, həmin zaman tarixində istənilən neqativ hadisə və ya əşyanın DUTCH sifəti ilə müşayiət edildiyini qeyd etmişlər. DUTCH komponentli frazeoloji vahidlərin çoxsaylılığı və mütləq əksəriyyətində qəti neqativ semantika əks etdirməsi faktı müqayisəli araşdırma aparmış bir çox dilçilərdə “qaraçı” etnofolizmi ilə paralelliyə sövq etmişdir.

Belə ki, rus ya fransız dillərinin frazeoloji sistemləri ilə müqayisədən çıxış edən V.A.Melnuçuk French, Türk etnonim komponentlərinin də mənfi çalar ifadə edə bildiyi halda, onların neqativlik assosiasiyası DUTCH etnofolizmindən geri qaldığını, sonuncunun məhz, “qaraçı” etnofolizmi ilə bərabər tutula bildiyini xüsusilə vurğulamışdır. Xatırladaq ki, ingilis və Holland cəmiyyətlərinin mənasibətləri 1781-1784-cü illərdə baş vermiş müharibələrə zəminində özünün ən pik gərginlik nöqtəsinə çatmışdır. Sözsüz ki, belə mənasibətlər ingilis dilinin frazeoloji sisteminə təsirsiz ötüşə bilməzdi. İngilis dilinin leksik-semantik “faza”sında etnonimlərin konnotasiya törəmə xüsusiyyətlərinə diqqət çəkmiş D.A.Şen də DUTCH etnonim komponentinin mənfi konnotasiyaya malik olduğunu qeyd etmiş və *Dutch bargain*, *Dutch courage* ifadəsinin hollandlarla əlaqələndirilən əhli-keflək, *Dutch concert*, *Dutch feast* frazeologizmlərinin isə tərbiyəsizlik, habelə *Dutch treat/lunch/supper*, *Dutch rise* frazeoloji vahidlərinin isə bu etnosa şamil edilən eqoizm kimi xüsusiyyətlərlə bağlı olduğunu önə sürmüşdür. Obyektivlik naminə onu da qeyd etmək ki, belə mənasibəti tənqid edən Holland müəlliflər əslində belə təkəbbüflü yanaşmanın qeyd edilən ingilis-Holland müharibələrindən çox öncələr də müşahidə edildiyini iddia edirlər.

Konkret olaraq, P.Duqlas U.Şekspirin 1597-ci ildə qələmə aldığı “*Merry Wives of Windsor*” pyesində, “*And in the height of this bath, when I was more than half stewed in grease, like a Dutch dish, to be thrown into the Thames...*” (W. Shakespeare “*The Merry Wives of Windsor*”). Habelə 1596-cı ildə anonim rüəllif tərəfindən yazılmış “III Edvard” tarixi pyesində də analoji mənasibətin ifadə tapdığını qeyd edir. Lakin ən maraqlı məqam ondan ibarətdir ki, həmin tarixi hadisələrin üzərindən əsrlər ötməsinə baxmayaraq, ingilis dilinin ABŞ variantında hələ də DUTCH komponentli yeni-yeni ifadələr meydana gəlməkdə davam etmişdir.

Konkret olaraq, McGraw-Hill lüğətində (*Dictionary of American Idioms and Phrasal Verbs*) amerikanizm-frazeologizm olaraq qeyd edilən *Dutch treat* ifadəsinin həmin müharibələrin başlangıç dövründən iki əsr sonra təxminən 1887-ci ildə özündə də tam fərqli coğrafiyada - ABŞ-da işlənməyə başlamışdır. “Hərə öz

hesabını ödədiyi qonaqlıq” anlamım ifadə edən həmin frazcologizm müasir ingilis dilinin ABŞ variantında bu gün də öz işləkliyini sürdürməkdədir. Onu da qeyd edək ki, Dutch treat ifadəsinin ilkin olaraq, məhz, amerikanizm kimi meydana gəlməsi fikrinə A.V.Kunin lüğətində də rast gəlmək olar

Ədəbiyyat:

1. English (United States) at Ethnologue (18th ed., 2015) page:29-34.
2. "Unified English Braille (UEB)". Braille Authority of North America (BANA). 2 November 2016. Retrieved 2 January 2017.page:112-145.
3. Bailey, Richard W. (2012). Speaking American: A History of English in the United States 20th-21st century usage in different cities.page:13-42.
4. Frank K. Flinn and J. Gordon Melton, Encyclopedia of Catholicism (2007) p 19. 2. David J. O'Brien, Isaac Hecker: an American Catholic (1992) p 384 -388.

L.Kuseynova

**PHONETIC CHARACTERISTICS OF AMERICAN ENGLISH AND
DIFFERENCES OF ETHNONYM COMPONENTS IN ITS
PHRASEOLOGICAL SYSTEM**

Summary

Over three centuries, the American vocabulary has evolved entirely or partially from the British (English) word stock and has created a great impact on the development of this word stock.

It was supposed that most words were taken from the native Hindu language. But all the words included in “Americanism” would not be right to say to have been taken out of the Indian language. There are words that these are the terms used to call the American lifestyle and items. It would be a mistake to call it “Americanism” immediately, unless the structure or meaning of any word resembles the British one. In this case, Filologiya məsələləri, №10, 2017 246 those who could not overcome wastefulness fought in certain situations against the word “Americanism”. However, artificial means and methods could not prevent the natural development of language.

The article will focus on the meaning of Americanism, its coming to the world scene, as well as the English language transition from the British Isles to colonies and to the new world. Thus, the differences between British and American English can be found mostly in vocabulary, grammar and pronunciation.

About two-thirds of the world’s population live in the United States. That is why, “English” is the main language of communication in the United States.

American English is the most important component of American political history. Thus, the English language spoken in the United States is called “American

English". The term "Option and Diversity" is considered to be more appropriate for a number of reasons.

Key words: Americanism, English, form, literary norm, dictionary

Л.Кусейнова

**ФОНЕТИЧЕСКИЕ ХАРАКТЕРИСТИКИ АМЕРИКАНСКОГО
АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКА И РАЗЛИЧИЯ ЭТНОНИМНЫХ
КОМПОНЕНТОВ В ЕГО ФРАЗЕОЛОГИЧЕСКОЙ СИСТЕМЕ**

Резюме

Более трех веков американский словарь полностью или частично эволюционировал от английского (английского) словарного запаса и оказал большое влияние на развитие этого слова.

Предполагалось, что большинство слов было взято из родного индусского языка. Но все слова, включенные в «американизм», не были бы прав, если бы они были выведены из индийского языка. Есть слова, что это термины, используемые для обозначения американского образа жизни и предметов.

Было бы ошибкой назвать это «американизмом» сразу, если структура или значение какого-либо слова не будет напоминать британский. В этом случае те, кто не мог преодолеть расточительность, сражались в определенных ситуациях против слова «американизм». Однако искусственные средства и методы не могли помешать естественному развитию языка. Семантические особенности региональных вариантов Американская- Английского варианта в статье также рассматриваются семантические особенности региональных вариантов английского языка. Специально австралийская версии. Анализ слов проводится на основании интересные примеры и их семантические особенности В этой статье "Английские- американских варианты использовали и рассматриваются их использования в английской литературе. В статье затрагиваются такие проблемы, как классификация разные вариантов названий в соответствии с морфологическими и лексическими формами, и функциями.

Ключевые слова: американизм, Английский язык, форма, литературная норма словарный запас.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 18.04.2021.

Çapa qəbul olunma tarixi: 08.05.2021

**RƏYÇİ: Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Rədiq Cəfərov.
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur**

SEVİL NƏCƏFOVA

Azərbaycan Dövlət Neft və Sənaye Universiteti

Azadlıq prospekti .20

Email address: sevilnecefova99@gmail.com

QEYRİ –VERBAL ÜNSİYYƏT VƏ ONUN ELEMENTLƏRİ

Xülasə

Bu məqalədə kommunikasiyanın mühüm sahələrindən olan qeyri- verbal ünsiyyətdən danışılır. Son dövrdə qeyri –verbal (sözsüz) ünsiyyət formasının elmi araşdırma obyektinə çevrilməsi yeni hadisədir. Araşdırmalara görə, müəyyən edilmişdir ki, qarşılıqlı ünsiyyət prosesinin 60-80%-i sözsüz vasitələrlə baş verir, məlumatların yalnız 20-40%-i şifahi vasitələrlə ötürülür.

Qeyri-verbal dilin mühüm bir xüsusiyyəti də ondan ibarətdir ki, bu dil təzahürü birbaşa şüuraltı impulslarla bağlıdır. Bu impulsları saxtalaşdırmaq, onlara kənardan müdaxilə etmək mümkün olmadığı üçün qeyri-verbal ünsiyyət verbal ünsiyyət kanallarından daha Araşdırmalara görə, müəyyən edilmişdir ki, qarşılıqlı ünsiyyət prosesinin 60-80%-i sözsüz vasitələrlə baş verir məlumatların yalnız 20-40%-i şifahi vasitələrlə ötürülür. Qeyri-verbal dilin mühüm bir xüsusiyyəti də ondan ibarətdir ki, bu dil təzahürü birbaşa şüuraltı impulslarla bağlıdır.

Bu impulsları saxtalaşdırmaq, onlara kənardan müdaxilə etmək mümkün olmadığı üçün qeyri-verbal ünsiyyət verbal ünsiyyət kanallarından daha etibarlı hesab edilir. Jest və mimikalarımızı tam nəzarətdə saxlaya bilmədiyimiz, bəzən gözlərimizin bizə xəyanət edərək duyğularımızı çölə vurmaı heş kəs üçün sirr deyil. Jest və mimikaları anlamaq həmsöhbətinizin mövqeyini müəyyənləşdirməkdə sizə çox yardım edəcək. Jestləri oxuyaraq siz əks həmlə edib ümumi gedişatı lehinizə çevirmək fürsəti əldə edəcəksiniz.

Eyni zamanda, həmsöhbətinizin üz ifadələrini və davranışlarını izləməklə onda yaratdığınız təəssüratı anlayar, təklif və tövsiyələrinizi müsbət və yaxud mənfi cavablayacağını öncədən müəyyənləşdirə bilərsiniz.

Bədən dilini anlamaq həmsöhbətini daha yaxşı başa düşməklə yanaşı, əsas mövzuya keçməzdən əvvəl səndən eşidəcəyi fikrin onda yaratdığı təəssüratı öncədən görmək imkanı verir. Məhz bu baxımdan qeyri-verbal ünsiyyət formalarını mənimsəmək çox vacibdir. İşgüzar ünsiyyətdə hər bir iştirakçı “müşahidəçini müşahidə” edir. Qeyri-verbal kodları “oxumaq” bacarığı iş adamlarına bir çox üstünlükləri qazandırır. Qeyri-verbal ünsiyyət elementlərindən ən populyarı təbii ki, jest və mimikalardır. Buna bədən dili də deyilir. Bədən dili insanların duyğu, davranış və niyyətlərini açığa vuran elementlərdir.

Açar sözlər: sözsüz ünsiyyət, şifahi davranış, həmsöhbət , araşdırma müasir, jest

Ünsiyyət mədəniyyəti nitq mədəniyyətinin tərkib hissəsidir. Ünsiyyət müxtəlif vasitələrlə həyata keçirilir. Onların içərisində nitq xüsusi yer tutur. Bu ünsiyyət nitq vasitəsilə - verbal, həm də qeyri – verbal ünsiyyət vasitəsilə baş verir. Nitqin yaranması ilə sözsüz ünsiyyət vasitələri aradan qalxmamış əksinə, insanlar çox vaxt sözlə çatdırdıqları məlumatları gücləndirmək, yaxud daha da səmərəli təsir göstərmək üçün qeyri –verbal ünsiyyətdən də istifadə etmişlər. İnsanlar bəzən hislərini, fikir və arzularını çatdırmaq üçün söz tapa bilmir və ya onun barəsində danışmaq istəməirlər.

Qeyri-verbal ünsiyyət dedikdə, biz fikirlərimizi, emosiya və hisslərimizi dil işarələri (sözlər) olmadan müxtəlif yollarla ötürməyi nəzərdə tuturuq. Belə ünsiyyət ixtiyari və ya qeyri-ixtiyari ola bilər. Əksər hallarda qeyri- verbal ünsiyyət vasitələrini insanın beş duyğu üzvünə uyğun olaraq təsnif edirlər. Buraya əsasən, toxunma, baxışlar, göz əlaqəsi, jestlər, mimika, üzdəki ifadələr, geyim, zahiri görünüş, duruş, iy, səslər daxil edilir.

Çox vaxt söz seçimi və sintaksis, səsini tonu, alçaq və ya yüksəkliyi, intonasiya da qeyri-verbal ünsiyyətin tərkib hissəsi sayılır.

Alimlər milyona yaxın qeyri- verbal siqnalları qeydə almışlar. Mütəxəssislərin hesablamalarına görə insanlar yalnız əl hərəkəti ilə 700 min siqnal ötürə bilər. Qeyri-verbal ifadə vasitələri mənənin və emosianın ötürülməsini zənginləşdirir, ünsiyyət iştirakçıları arasında qarşılıqlı münasibətlərin keyfiyyətinə və dəyişməsinə təsir göstərir.

Prof. A.Axundov göstərir ki, ‘**İnsanlar** arasında dilin ən vacib ünsiyyət vasitəsi olması o deməkdir ki, insanlar ilk növbədə dil vasitəsilə bir –birləri ilə əlaqə saxlayır və öz fikirlərini bir –birilərinə çatdırırlar. İlk növbədə ‘ ifadəsi burada təsadüfən işlənməmişdir. Belə ki ,dil insanlar arasında yeganə ünsiyyət vasitəsi deyil. İnsanlar arasında ünsiyyət dildən əlavə başqa vasitələrlə də olur. Məsələn ‘him – cim’ ‘,əl hərəkət dili ‘ belə vasitələrdəndir. Onların köməyi ilə insanlar öz fikirlərini bir – birinə başa sala bilərlər . Lakin əl – hərəkət ‘ dilinin’ işlənmə sahəsi olduqca mənduddur və daha çox emosional ünsiyyət vasitəsi dilə köməkçi bir vasitə istifadə edilir. (1,s176)

Natıq sozlə ifadə edilməsi mümkün olmayan fikirlərinə bəzən məqamına görə mimika vasitəsilə daha canlı emosionallıq gətirir.

Nitqdə emosionallığın həm verbal, həm də qeyri-verbal ifadə vasitələrinin – sözlərin, frazeoloji vahidlərin, sintaktik konstruksiyaların, fonasiyanın, jestlərin, mimikanın və s. emotiv xüsusiyyətlərinin öyrənilməsinə xüsusən son dövrlərdə xüsusi diqqət yetirilir. Nitqin daha ifadəli olması üçün intonasiyaya fikir verilməlidir. İntonasiyada hər bir natıq nitqinin ifadəliliyinə necə dərin təsir göstərdiyini hiss etməlidir.

Müşahidələr göstərir ki, hər bir natıqın özünəməxsus jesti və mimikası vardır. Əl-qol hərəkətlərindən yerinə görə istifadə edilməsi görkəmli natıqların, nitq ustalarının ən vacib saydığı şərtlərdən biridir. Nitq prosesində - təəccüb, narazılıq,

sevinc, ehtiram və s. müxtəlif üz əzələlərinin mənalı hərəkəti, müxtəlif emosiyaların ifadə edilməsi mimika adlanır. O, nitqin anlaşılmasında daha ciddi, yaxud ironiya ilə deyilməsini başa düşməkdə mühüm rol oynayır. Ümumiyyətlə, insan dünyaya gəlişindən etibarən ilkin məlumatları təsviri formada, obrazlı şəkildə qəbul edir və bu səbəbdən də jestlərlə ünsiyyət təcrübəsi, vərdişi daha çoxdur. Deməli, jest dilinin yaranma kökləri uzaq keçmişə bağlıdır.

Ümumiyyətlə, insan dünyaya gəlişindən etibarən ilkin məlumatları təsviri formada, obrazlı şəkildə qəbul edir və bu səbəbdən də jestlərlə ünsiyyət təcrübəsi, vərdişi daha çoxdur. Deməli, jest dilinin yaranma kökləri uzaq keçmişə bağlıdır. I minilliyin ilk yüzilliyində yaşamış, Yunanıstan və Romanın ən məşhur natiqi kimi tanınmış M.F.Kvintilianın natiqlik sənətinin bütün incəliklərini əks etdirən, natiqlik mədəniyyətinin formalaşması haqqında bu günə gəlib çıxan 12 kitabı vardır. M.F.Kvintilian bu silsilədən olan “Natiqlərə nəsihət” kitabında nitqin aydın, səlis, tam ifadə edilməsi üçün bədən, əl-qol hərəkətləri və mimikanın nəhəng resurs olduğunu göstərmişdir. [2,56]

Natiq sözlə ifadə edilməsi mümkün olmayan fikirlərinə bəzən məqamına görə mimika vasitəsilə daha canlı emosionallıq gətirir. Nitqdə emosionallığın həm verbal, həm də qeyri-verbal ifadə vasitələrinin – sözlərin, frazeoloji vahidlərin, sintaktik konstruksiyaların, fonasiyanın, jestlərin, mimikanın və s. emotiv xüsusiyyətlərinin öyrənilməsinə xüsusən son dövrlərdə xüsusi diqqət yetirilir. Nitqin daha ifadəli olması üçün intonasiyaya fikir verilməlidir. İntonasiyada hər bir natiq nitqinin ifadəliliyinə necə dərin təsir göstərdiyini hiss etməlidir.

Ötən əsrin ortalarından başlayaraq, paralingvistikaya maraq kəskin artmışdır. Bu tədqiqatlar zamanı paradilin ümumi ünsiyyət prosesiinin bir hissəsini təşkil etməsi qənaəti hasil olmuşdur. O cümlədən, ABŞ alimləri G.Altmann və S.Smit paradili metalingvistikanın bir hissəsi saymış, qeyri-verbal kommunikasiyanın sərhədlərini açmağa çalışmışlar. Onlar ton, tembr, temp, ritm və vurğunu fonasiya səciyyəli paralingvistik hadisələr hesab etmişlər [5, s. 45)

Qeyri-verbal ünsiyyət vasitəsi rolunu oynayan işarələr sistemini **aşağıdakı şəkildə qruplaşdırmaq olar :** 1) optiki-kinetik işarələr sistemi,

2) paralingvistik və ekstralingvistik işarələr sistemi

3) məkan və zamanla bağlı işarələr sistemi. B Ünsiyyət zamanı informasiya mübadiləsini həyata keçirmək üçün optik -kinetik işarələr sistemi özünəməxsus yer tutur. Emosiyaların insanın daxili vəziyyəti, psixoloji durumu, onun halı və hərəkətlərində, eləcə də insan orqanlarının zahiri və daxili vəziyyətində yaratdığı dəyişmələr ekstralingvistik informasiyalar olub qeyri-verbal ifadə vasitələrinin köməyi ilə ötürülür. (8,79)

Qeyri-verbal ünsiyyət vasitələrinin elementləri ünsiyyət mübadiləsində xüsusi rol oynayan **mimika**– yunanca “mimos” sözündən götürülmüş, simanın dəyişdirilməsi, təqlid deməkdir. Mimika sifət əzələlərinin dinamik ifadəsi kimi özünü göstərir. Qaş, göz, yanaq, dodaqlar və s. sifətin bu və ya digər dərəcədə lokal mimika

sahələrində. Ekman tərəfindən müəyyən edilmişdir ki, mimikanın 7 əsas sifət konfigurasiyası var. Onlar müvafiq olaraq yeddi emosiyayı ifadə edirlər. Mimika nitqin anlaşılmasında sözün daha ciddi, yaxud ironiya ilə deyilməsini başa düşməkdə mühüm rol oynayır və natiqin üzündə, gözündə, hətta yerində ifadə edilən hər hansı bir hərəkətin yerində istifadə edilməsi tələb edilən əsas xüsusiyyətlərdəndir. Son zamanlar **vizual ünsiyyət** (gözlərin təması) problemi diqqəti daha çox cəlb edir. Gözlərin görünən, özünəməxsus “əlifbası” var.

Odur ki, nitqin daha yaxşı dinlənilməsinə, ecazkar qüdrətinə nail olmaq üçün onun ritminə, intonasiyasına, üz əzələlərinin məna doğuran formalarına həmişə fikir verilməlidir. Bir sözlə mimika və jestlərdən məqamında düzgün istifadə etməlidir. Ünsiyyətin ekspressiv mimik vasitələri olan təbəssüm tərs baxış mimika əl və bədən hərəkəti və s. hər birinin ünsiyyət prosesində öz yeri vardır.

Mimika dedikdə nitq prosesində - təəccüb, narazılıq, sevinc, ehtiram və s. müxtəlif üz əzələlərinin mənalı hərəkəti, müxtəlif emosiyaların ifadə edilməsi nəzərdə tutulur.

Mimikadan bəhs edərkən üz mimikası, göz mimikası, ağız mimikası, dodaq mimikası, alın mimikası və s. onun ünsürləri hesab edilir. Mimika işarələrin jestləri:

- 1) Xoş əhvali-ruhiyyə mimikası – gözlərin gülümsəməsi;
- 2) Xəlvəti işarə mimikası – bir göz qırpımı;
- 3) Narazılıq mimikası – üz-gözü turşutma;
- 4) Təəccüb mimikası – dodaqların birləşib qabağa çıxması;
- 5) Nifrət mimikası – gözlərin obyektə tuşlanaraq baxışın gərginləşməsi;
- 6) Həya mimikası – üzün qızarması;
- 7) Qorxu mimikası – bənizin qaçması qurulur, ondan asılıdır, onsuz yaşaya bilməz.

Mimik ifadələr 70%-dən çox məlumat daşıyır, yəni insanın gözləri, baxışları, üzü deyilən sözlərdən daha çox şey söyləməyə qadirdir. Məsələn, məlum olmuşdur ki, əgər söhbət zamanı insan gözlərini söhbət müddətinin üçdən birindən az zamanda həmsöhbətinin baxışları ilə qarşılaşdırsa, demək öz informasiyasını gizlətməyə çalışır, yaxud yalan danışır. Öz xüsusiyyətlərinə görə baxış işgüzar ola bilər. Bu zaman insan gözlərini həmsöhbətinin alnı ərazisinə dikir və ciddi işgüzarlıq atmosferi yaratmağı nəzərdə tutur; kübar - bu zaman baxışlar həmsöhbətin gözlərindən aşağı. Qeyd etmək vacibdir ki, insanın həqiqi duyğularının dərk edilməsində əsas yeri qışlar və dodaqlar tutur. Elmi cəhətdən sübut edilmişdir ki, üzün sol tərəfi insan emosiyalarını daha tez əks etdirir. (4.86)

Jest dili antropologiya, linqvistika, fəlsəfə, psixologiya və s. elmlərlə bərabər, həm də heyvanlar haqqında elmlə də sıx əlaqəlidir. Ümumiyyətlə, jestlərlə ünsiyyət, nəinki insanlar arasında, hətta insan ilə heyvan və ya heyvanların öz aralarında da mövcuddur. Ç.Darvin 1872-ci ildə çap edilmiş “İnsanlarda və heyvanlarda

emosiyanın ifadəsi" adlı kitabında primitiv bioloji akta əsaslanaraq, insan və heyvanın eyni universal emosiyaşının olduğunu şərh etmişdir.

Bildiyimiz kimi, jest ünsiyyəti bədən üzvlərinin – əlin, qolun, ayağın, başın və s. hərəkətidir. Hələ qədim yunan teatrında jest ən yüksək incəsənət işi idi. Əllərin və çənənin yuxarı hissələrinin hərəkətlərilə əsərin qəhrəmanının ruhi sarsıntılarını ifadə etmək tələb olunurdu.

Dil uşaqlıqdan öyrənilir, jestlər isə təbii yolla qavranılır və heç kim əvvəlcədən jestlərin mənalərini izah etmir, şifrini açmır. Bununla belə danışanlar jestləri başa düşür və onlardan istifadə edir. Çünki -belə istifadə olunmur, onlar sözü müşayiət edir, bir növ ona yardım edir, bəzən isə onu jestlərdən elə dəqiqləşdirir, tamamlayır. jestlərdən istifadə artır. Demosfen yaxşı natiq olmaq üçün nə lazımdır sualına, belə cavab verir: "Jestlər, jestlər və jestlər".

Lakin hər bir jest və ya mimika ondan istifadə edən xalq tərəfindən şərti mənalandırılır. Elə buna görə də bütün dünya xalqlarının jest və mimikalar bütünlükdə bir-birinin eynini təşkil etmir. Hər bir jest və ya mimika ondan istifadə edən xalq tərəfindən şərti mənalandırılır.

Demək olar ki, jestlər özü də bir neçə qrupa bölünür.

Birinci qrup - işarə jestləridir. Amma onları istifadə etdikdə çox ehtiyatlı olmaq lazımdır. Çünki eyni işarə-jesti hər ölkədə müxtəlif məna bildirir. Məsələn amerikalıların "O.K." jesti Amerikada - hər şey yaxşıdır mənasını ifadə edirsə, Fransada - sıfır bildirir, Yaponiyada isə - pula işarə (şəhadət və orta) uğur deməkdir. Göründüyü kimi ayrı-ayrı edir. çarpazlaşmış barmaq mədəniyyətlərdə bəzi jestlərin mənası fərqlənir.

İkinci qrup jestlər - illüstrator-jestləridir. Onların köməyi ilə fikrinizi daha geniş, emosional çatdırmaq mümkündür. Bu növ jestlərdən mitinqlər, toplantılar zamanı natiqlər istifadə edirlər.

Üçüncü qrup - tənzimçi, nizamlayıcı jestlərdir.

Bu qrup jestlər söhbətin əvvəli və sonunda mühüm rol oynayrlar. Belə jestlərdən biri - əl verməkdir. Bu jestlə bir neçə məna bildirmək olar: həm söhbətin əvvəlini, həm yekunlaşdırmaq istəyini çatdırmaq, həm də danışığın sonunu

Dördüncü qrup - adaptor (ötürücü) jestlərdir. Adətən bu növ jestlər bizə hiss və emosiyaşılarımızı ifadə etdikdə yardımcı olurlar. Onlar uşaqların qeyri-ixtiyari etdiyi reaksiyalara oxşayır. Stress, həyəcan əlamətlərində ifadə etdikdə daha aydın görünür. A.Qurbanov da jest ünsiyyəti haqqında məlumat vermiş və göstərmiş ki , jestlər sistemindən çox inkişaf etmiş tayfa və xalqlar, əsasən, aşağıdakı hallarda istifadə edirlər.

1. Fikrin uzaq məsafəyə çatdırılması lazım olanda;

2. Adətə görə səsli dillə danışmaq qadağan ediləndə bu vasitədən daş dövrü səviyyəsində yaşayan bir sıra qəbilələr – məsələn, avstraliyalılar, buşmenlər və b. başqa qəbilələrlə ünsiyyət vasitəsi kimi istifadə edirdilər. ..

Jest dili Şimali Amerikadakı kadd, alqonkin, siu və s. hindli qəbilələrində xüsusilə geniş yayılmışdır. Jestlərin digər keyfiyyəti də ondan ibarətdir ki, nitq bunlarla müşayiət edildikdə onun təsir qüvvəsi qat-qat çoxalır, dinləyicinin marağı artır, diqqət ifadə olunan fikir üzərində baxmayaraq, jest və mimikalar heç vaxt səsli dili əvəz etməmiş və əvəz edə bilməz. (3, 200)

S.M.Eyzenşteyn intonasiyanı səsli jest hesab etmişdir. Jest emosiya dilinin üzvi komponentidir. Səstəqlidi nəzəriyyəsinə görə sözlərin yaranmasına ilkin təkan səsin təqlidi olmuşdur. Qədim insanlar predmet və hadisələrə onların çıxardıqları səsləri təqlid etməklə ad vermişlər.

Eyni zamanda, predmetlərin emosional-obrazlı xüsusiyyətləri də səslə təqlid olunmuşdur etməsi qənaəti hasil olmuşdur. Yalnız jest dilindən yeganə ünsiyyət vasitəsi kimi mütəmadi istifadə edənlər eşitmə əngəlli insanlardır. Belə insanların sosial mühitə qoşulması üçün jest dilinin əvəzlənməz rolu vardır. Jest dili səsdən asılı olmadan müstəqil inkişaf edir. Dinləyənin kimliyindən və hansı ölkədən olmasından asılı olmayaraq, ünsiyyət zamanı bəzi aralıq məsafələrin gözlənilməsi olduqca əhəmiyyətlidir. Bu diplomatlar üçün daha vacibdir.

Çünki prosemik ünsiyyət vasitəsi kimi məsafə anlayışı müxtəlif ölkələrdə fərqlidir. Məsələn: ABŞ-da kişi kişi ilə danışarkən aralarındakı məsafə təqribən 18-20 düym olmalıdır. Bir çox avropa ölkələrində isə ara məsafə 23-25sm olduqda məqbul sayılır. Təsadüfi deyil ki, hələ antik dövr ritorikalarında jestlərə aid xüsusi bölmələr ayrılırdı. Natiqlik sənətinin nəzəriyyəçiləri də jestlərə xüsusi əhəmiyyət verirdilər.

A.F.Koni “Lektorlara məsləhətlər”ində yazırdı: “Jestlər nitqi canlandırır, amma onlardan ehtiyatla istifadə etmək lazımdır. İfadəli jest (yuxarıya qaldırılmış əl, sıxılmış yumruq, cəld və çevik hərəkət və s.) ifadənin və ayrıca sözün (burada jest tonla birlikdə fəaliyyət göstərərək, nitqin təsirini ikiqat artırır) mənə və məqsədinə uyğun olmalıdır”. Tez-tez təkrar olunan, yeknəsəq, təlaşlı, kəskin əl hərəkətləri isə xoşagəlməz, bezdirici, zəhlətökən və qıcıqlandırıcı olur. Göründüyü kimi Koni jestin nitqdəki rolunu aydınlaşdırır: jest fikri dəqiqləşdirir, onu canlandırır, sözlərlə əlaqəli şəkildə olduqda onun emosional səslənməsini gücləndirir, nitqin daha yaxşı qavranılmasına təsir edir. (9.269)

A.F.Koni eyni zamanda qeyd edir ki, heç də bütün jestlər xoş təəssürat yaratmır. Əgər şəxs danışan zaman qulağını çəkir, burnunun ucunu silir, tez-tez qalstukunu düzəldir, düymələri ilə oynayır, bir sözlə hansısa sözün mənası ilə əlaqəsi olmayan mexaniki jestləri təkrarlayırsa, bu heç də xoş təəssürat yaratmır. Nəzərə almaq lazımdır ki, jestlər həm də danışanın xarakteri ilə şərtlənir. Bəzi insanlar təbiətən mütəhərrik, emosional olur. Belə təbiətdə olan adamlar, əlbəttə ki, jestlərsiz keçinə bilməz. Yaxşı jestlər o jestlər hesab olunur ki, onlar gözü çarpmır, gözü girmir. Orqanizm təbii olaraq sözlə birləşərək onun (sözün) dinləyiciyə təsirini gücləndirir.

Təcrübə göstərir ki, XX əsrin 50-ci illərindən başlayaraq jest dili ilə ünsiyyətin araşdırılması istiqamətində tədqiqatların sayı artmağa başlamışdır. 1950-1960-cı illər jest dili ilə ünsiyyət haqqında bir çox elmi işlərin, tədqiqatların, məqalələrin yazılma dövrü hesab olunur. Buna misal olaraq R.Berdvistellin “Kinesika elminə giriş”, “Kinesika və kontekst”, Y.Ruş və U.Kisin “Qeyri-verbal kommunikasiya: insanlar arasındakı münasibətdə vizual qavrayış haqqında əhval-ruhiyyəsini çatdırır. Jest dili səsdən asılı olmadan müstəqil inkişaf edir. Jestdən bütün insanların istifadə etməsinə baxmayaraq, jest dili söz və səsle ünsiyyətin əsasında qurulmayıb. Bu, ancaq eyni məkanda yaşayan əhəliyə asılı deyil, vahid səslə dildə danışan ölkədə iki və ya daha artıq jest dili, yaxud müxtəlif səslə dillərdə danışan ölkədə yeganə jest dili ola bilər. Misal olaraq bir neçə ölkələr üzrə müqayisələr göstərək Müxtəlif səslə dillərlə danışan, lakin jest dilləri bir-birinə yaxın olan ölkələr: ABŞ və Fransa, yaxud Cənubi Afrika ölkələri;

- Eyni səslə dillərlə danışan, lakin jest dilləri müxtəlif olan ölkələr: Böyük Britaniya və ABŞ, yaxud Almaniya və Avstriya. (5,s 110). Bir çox psixoloqlar dialoqlar zamanı istifadə olunan bəzi jest və mimikaların mənasını belə açıqlayırlar.

1. "Açıq əllər" jesti səmimiyyət deməkdir. Söhbət zamanı bəzən bir və ya hər iki əl ovuc içi açıq vəziyyətdə olur. Sanki insan sizə qəlbini açır. Əgər çalışsanız, bu jesti süni, yəni şüurlu ifadə edəsiniz, razılaşın ki, kənardan gülməli görünə bilər.

2. Pəncəyinizin düymələrini açmaqla və ya onu çıxartmaqla siz həmsöhbətinizə qarşı rəğbət bəslədiyinizi bildirirsiniz.

3. İnsanın sakit, rahat, arxayın özünü hiss etməsinə onun əllərinin boşalmış vəziyyəti olur. Söhbət zamanı əsas diqqət maksimum həmsöhbətimizin jest və mimikalarına yönəlməlidir.

4. Tanışlığınızın ilk dəqiqələrindən Siz göstərməlisiniz ki, ünsiyyətə hazırsınız və əməkdaşlıq əlaqələri qurmaqda maraqlısan. və s

Aparılan tədqiqatlar göstərir ki, ünsiyyət zamanı məlumatın 50 faizi jest və mimikaların köməyi ilə çatdırılır. Bununla belə çox ifadəli işlətdiyimiz sözlər - yalnız 10 faiz fikrimizi çatdırmaqda bizə yardımçı olur. Səsin təmri və intonasiasının vasitəsilə isə məlumatın cəmi 40 faizini ötürməyə müvəffəq olur. Qeyri-verbal kommunikasiya mürəkkəb prosesdir və müxtəlif amillərlə, ilk növbədə, şəxsiyyət amili ilə şərtlənir.

Müəyyən edilmişdir ki, intravertlərə elmlərinə əsaslanan fizioloq və psixoloqlar (P.Ekman, V.Xof) isə müxtəlif mədəniyyətə nisbətən ekstravertlər qeyri-verbal kommunikasiyanın kodlarını daha dəqiq açıqlayırlar. Bu prosesdə gender fərqləri də önəmli rol oynayır. Məlum olduğu kimi, qeyri-verbal kommunikasiyanın kodlarını qadınlar kişilərə nisbətən daha yaxşı oxuyurlar. Lakin araşdırmalar göstərir ki, onlar qeyri-verbal siqnallardakı aldanmalarıdır. Verbal kommunikasiya vasitələri ilə birlikdə qeyri-verbal ünsiyyət vasitələri insanların birgə fəaliyyət üçün zəruri olan informasiya mübadiləsini təmin edir.yalanı kişilərə nisbətən çox vaxt dəqiq ayırd edə bilmirlər. Buna da səbəb görünür qadınları öz hissləri asanlıqla aldadır.(6.109)

СЕВИЛ НАДЖАФОВА

НЕВЕРБАЛЬНОЕ ОБЩЕНИЕ И ЕГО ЭЛЕМЕНТЫ РЕЗЮМЕ

В этой статье обсуждается невербальное общение, которое является важной областью общения. В последнее время превращение невербальной коммуникации в объект научного следоисвания - новое явление.

Согласно исследованиям, 60-80% процесса общения происходит невербальными средствами, только 20-40% информации передается устно. Другой важной особенностью невербального языка является то, что его проявление напрямую связано с подсознательными импульсами. Невербальное общение считается более надежным, чем вербальные каналы общения, потому что невозможно фальсифицировать эти импульсы и вмешиваться в них выдают нас и позволяют наш извне. Ни для кого не выходит наружу секрет, что мы не можем контролировать свои жесты и мимику, и именога эмоциям наши глаза выдают нас и позволяют наш Понимание жестов и мимики поможет вам определить положение собеседника.

Читая жесты, у вас будет возможность контратаковать и изменить общее положение дел в свою пользу. В то же время, наблюдая за выражением лица и поведением вашего собеседника, вы можете понять, какое впечатление вы производите на него, и заранее определить, будет ли он положительно или отрицательно реагировать на ваши предложения и рекомендации. Понимание языка тела не только дает вам лучшее понимание вашего собеседника, но также позволяет вам предвидеть впечатление, которое произведет на него мысль, которую он услышит от вас, прежде чем перейти к основной теме.

С этой точки зрения очень важно овладеть невербальными формами общения. В деловом общении каждый участник «наблюдает за наблюдателем». Умение «читать» невербальные коды дает много преимуществ деловым людям. Конечно, самые популярные элементы невербального общения - это жесты и мимика. Это также называется языком тела. Язык тела - это элементы, которые раскрывают чувства, поведение и намерения людей .

Люди выражают свое удовлетворение и неудовлетворенность, радость и горе и т. Д., Передавая информацию друг другу с помощью жестов, таких как система знаков. Однако жесты и мимика не всегда понимаются одинаково.

Ключевые слова: невербальное общение, вербальное, поведение, собеседник, исследование, модерн, жест,

SEVIL NAJAFOVA

NON-VERBAL COMMUNICATION AND ITS ELEMENTS SUMMARY

This article discusses non-verbal communication, which is an important area of communication. Recently, the transformation of non-verbal communication into an object of scientific research is a new phenomenon.

According to research, 60-80% of the process of communication takes place through non-verbal means, only 20-40% of information is transmitted orally. Another important feature of non-verbal language is that its manifestation is directly related to subconscious impulses. Non-verbal communication is considered more reliable than verbal communication channels because it is impossible to falsify these impulses and interfere with them from the outside. It is no secret that we can not control our gestures and facial expressions, and sometimes our eyes betray us and let our emotions out

Understanding gestures and facial expressions will help you to determine the position of your interlocutor. By reading the gestures, you will have the opportunity to counterattack and turn the general state of affairs in your favor.

At the same time, by watching your interlocutor's facial expressions and behavior, you can understand the impression you make on him, and you can determine in advance whether he or she will respond positively or negatively to your suggestions and recommendations.

Understanding body language not only gives you a better understanding of your interlocutor but also it allows you to anticipate the impression that the thought he or she will hear from you will make on him before moving on to the main topic. From this point of view, it is very important to master non-verbal forms of communication. In business communication, each participant "observes the observer". The ability to "read" non-verbal codes offers many benefits to business people. Of course, the most popular elements of non-verbal communication are gestures and facial expressions. This is also called body language. Body language is elements that reveal people's feelings, behaviors and intentions.

People express their satisfaction and dissatisfaction, joy and sorrow, etc. by conveying information to each other using gestures such as a system of signs. However, gestures and facial expressions are not always understood in the same way.

Key words: non-verbal communication, verbal, behavior, interlocutor, research, modern, gestures,

ƏDƏBİYYAT

1. Axundov A. Ümumi dilçilik Bakı Maarif 1988 280 s.
- 2 .Пискунова А.И. История педагогики и образования, Учебное пособие для педагогических учебных заведений, II изд., испр. и дополн, М., Сфера, 2001, 512 .
3. Afad Qurbanov . Ümumi dilçilik Bakı Maarif 2014 363s.
4. F.Şiriyev Azərbaycan dilinin nitq mədəniyyəti və ritorika Nurlan Bakı – 2014 s.396.
5. Rüksarə Abbasəliyeva DİLDƏ EKSPRESSİVLİK VƏ EMOSİONALLIĞIN VERBAL VƏ QEYRİ-VERBAL İFADƏ VASİTƏLƏRİ Bakı – 2018 s.160 Nurlan -2014, 400 s
6. Qurbanova K.Ş. İnformasiya cəmiyyəti problemləri 2018 , 108
7. Непп М., Холл Д. Невербальное общение. Учебник, Москва, 2004, 256 с
8. М.Ə. Həməzəyev, S.F. Əmiraslanova Ünsiyyətin psixologiyası Bakı -2007 s 229.
9. DİLÇİLİK İNSTİTUTUNUN ƏSƏRLƏRİ - 2018 nömrə 1 Mirvari İsmayılova 396 s.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 18.04.2021.

Çapa qəbul olunma tarixi: 08.05.2021

Rəyçi: Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru Qasımova Yeganə Nəriman q. tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

SEVİNC MƏMMƏDOVA
Azərbaycan Dövlət Neft və Sənaye Universiteti
“Xarici dillər-1” kafedrası
saidmamedli92@mail.ru

**PHRASAL VERBS AS A PART
OF THE ENGLISH LANGUAGE
SUMMARY**

Phrasal verbs form one of the most common types of multi-word verbs. They consist of a lexical verb and a spatial adverb, and since this combination often brings a new meaning different from those of the verb and the particle, it is usually the hardest part of the English language to be learned by foreign students. These verbs should not be confused with free combinations of verb plus adverb, where the meanings of both their components are maintained. In order to avoid this misunderstanding, a series of characteristics that may help to distinguish phrasal verbs from free syntactic combinations are presented, but these are exposed below because they change according to whether the phrasal verb is intransitive or transitive.

It is important to learn phrasal verbs because they mark the difference between average and advanced speakers of English, whose language sounds more natural. Phrasal verbs have a bad reputation among students because they are asked to learn long lists containing these verbs without there being any apparent logical connection between them. In order to that, students need to be conscious of how English speakers usually talk about abstract things (e.g. intentions, feelings, attitudes), which is by expressing them as concrete objects (through conceptual metaphor), and then they will be able to apply these abstract notions to the spatial adverbs in phrasal verbs.

Key words: phrasal verbs, combination, English, particle, separable, non-separable, transitive, intransitive

English phrasal verbs consist of a verb paired with a particle that is homophonous with an English preposition. The verb and its particle are written as separate words in the orthography, and the phrasal verb shares similarities, such as transitivity and irregularity, with the single-word verb which the ‘verb’ part of the phrasal verb resembles and from which it presumably originates. The particle used in the phrasal verb is not a preposition, although it resembles one in appearance. Instead, it is semantically fused to the verb, and the meaning of the verb with its particle may be significantly different from the verb when it does not have a particle attached to it. The particle may be considered adverbial by some authors. Prosodically, the phrasal verb construction results in stress being placed on both the

verb and the particle, rather than solely on the verb, specifically in its nonseparated state. However, the English phrasal verb is not merely the fusing of the root verb and the particle into a single word. While the phrasal verb can be used in the same manner as a single word English verb, an additional syntactic option exists for this construction. The particle may be placed after the verb's object, separate from the verb to which it is semantically connected. This alternation naturally only occurs in transitive sentences. There are also some phrasal verbs which do not occur with this construction, and for which this construction is considered ungrammatical. For the verbs which allow this construction, the alternative word order is obligatory when the object of the sentence is a pronoun (¹Curzan & Adams, 2006, p. 148). This is demonstrated in the examples below, where we see that, in examples (1), (2), (5), (6), (9), and (10), the object consists of a noun phrase with either a noun or a proper noun. In these examples, the alternative word order, with the particle following the noun phrase, is possible, but it is not the only available grammatical option. In examples (3) and (7), the noun phrase consists of a pronoun, and the particle occurs after the pronoun. Examples (4) and (8) show that the 'standard' word order, where the particle occurs after the verb and prior to the noun phrase, is ungrammatical when the noun phrase is a pronoun.

- (1) Mark **asked out** Jane.
- (2) Mark **asked** Jane **out**.
- (3) Mark **asked** her **out**.
- (4) Mark **asked out** her.
- (5) Jeremy **put** the lightbulbs **in**.
- (6) I **put** the kettle **on**.
- (7) **Bring** it **on**!
- (8) **Bring on** it!
- (9) **Bring on** the turkey!
- (10) **Bring** the turkey **on**!

Phrasal verbs have been present for much of the history of the English language; they are easily traceable back to early Middle English (²McArthur, 1992, p. 773). There are similar constructions in other Germanic languages, such as Dutch, but such constructions are less common in other language families and can therefore be considered typologically unusual. Like the phenomenon of preposition-stranding, phrasal verbs appear to occur only in the Germanic languages (³Newmeyer, 2005, p. 113).

Many phrasal verbs occur within semantic frames which are typically considered idiomatic. While often, certainly initially, analyzed as additional variations in the meaning of the root verb, the combination of the verb and the particle can result in a meaning drastically different from that of the root verb. These are called more idiomatic phrasal verbs "frozen verbs," relegating them to the realm of the lexicon. "Compositional" verbs, on the other hand, are seen as a verb plus a

particle which adds aspect to the verb, while retaining the core meaning of the original verb (⁴Machonis, 2009, p. 253). For example, Machonis identifies the aspect added by the particle up as completion, intensity, direction, or a combination of those three. Machonis argues that because certain phrasal verbs are “frozen” they are different from “compositional” verbs; however, once a phrasal verb is in usage, its compositionality changes and the meaning moves, sometimes quite swiftly, towards the metaphoric, rather than the literal. A compositional verb can eventually become a ‘frozen’ verb, or it can remain productive. Jackendoff comments on this: “Some combinations of verb + particles are productive, some are semi-productive, and some are purely idiosyncratic”. However, Jackendoff does not elaborate on whether or not productivity in a phrasal verb depends on its being what Machonis calls “compositional.” While the historical development of phrasal verbs is important to understanding the phenomenon, the end result is, of course, how the phrasal verbs are used at this point in time. Their current usage is better explained if we address their semantics. Turning to the semantics of the phrasal verbs, this section contains some description and discussion of the semantics involved in both the verbs and the particles. Many of the root verbs for phrasal verbs are monosyllabic, and are frequently verbs of motion, affect, giving, being, or doing (⁵Dixon, 1992; McArthur, 1992). One root verb can be used with more than one particle, forming many phrasal verbs (e.g., get up, get out, get off, get on). While the type of verb root which phrasal verbs are drawn from is typically limited to a few semantic classes, the phrasal verbs themselves are not nearly so limited. Dixon writes that “the resulting phrasal verbs are distributed over a wider range of types; some of them have quite abstract and specialized meanings, for which there is no monomorphemic synonym.

A few examples listed below show that there are a number of common phrasal verbs whose parent verbs are Germanic in origin. Examples (16), (17), and (18), however, show that parent verbs for phrasal verbs are not limited to Germanic roots. The etymologies shown come from Pearsall (2002).

(11) bring about, bring along, bring back (Germanic root, Old English *bringan*)

(12) draw back, draw out (Germanic root, Old English *dragan*)

(13) break off (Germanic root, Old English *brecan*)

(14) go out, go up (Germanic root, Old English *gan*)

(15) take on, take out, take in (Germanic root, Old English *tacan*, from Old Norse *taka*)

(16) point out, point to (non-Germanic root, Old French *pointer*)

(17) carry on (non-Germanic root, Anglo-Norman French and Old North French *carier*, from Latin *carrus*).

(18) attend to (non-Germanic root, Old French *attendre* from Latin *attendere*)

The particles which form phrasal verbs are homophonous with the English class of prepositions (although not all English prepositions double as particles).

Usually the particles are based on prepositions of location and direction. According to the Corpus of Contemporary American English [COCA], as of September 2012, the ten most frequently used particles were *up, out, back, down, on, in, off, over, around, and about*, with *up* having occurrences in the corpus, and *about* having occurrences. The corpus lists a total of English particles, while Machonis, citing Fraser, states that there are a total of fifteen particles in English. These drastically different numbers, fifteen versus ninety-seven, occur partly because Davies does not limit his definition of ‘particle’ to those which only occur with phrasal verbs, and partly because Fraser was working with a smaller set of data than Davies. In addition to this, phrasal verbs are currently very productive constructions, particularly in American English, as stated earlier, and there were simply more phrasal verbs in use in 2008 than there would have been in 1976.

Examples of the use of the ten particles listed above would include *hold up, back out, draw back, put down, carry on, turn in, take off, carry over, go around*, and *bring about*. Some of these include both so-called idiomatic meanings (*they held up the bank*) and meanings in keeping with the root verb (*she held up the card*).

Phrasal verbs are treated morphologically in much the same way as single-word verbs in English, with suffixes inflecting the verb for third person singular, past tense, or for progressive or perfective participles. The ‘verb’ part of the phrasal verb—the first word, which was 18 originally a separate verb—is the part which receives any inflection. If the original verb was irregular, it follows the same pattern of inflection as that irregular verb. For other instances of tense or aspect, the verbs are used in the same way as other English verbs, with tense and aspect indicated through auxiliary words. In examples (19) to (28), the verbs, phrasal and non-phrasal, are marked in bold, so as to highlight the changes in morphology for the reader.

- (19) You *try on* the shoes.
- (20) He *tries on* the shoes.
- (21) I am *trying on* the shoes.
- (22) He *tried on* the shoes.
- (23) He *tries* the whiskey.
- (24) I will *try* the whiskey.
- (25) I *crossed* the street.
- (26) I *crossed out* the misspelled word.
- (27) While chewing gum, I *blew* a bubble.
- (28) The construction worker *blew up* the condemned building.

As can be seen in (19), the phrasal verb is zero-marked, which is typical of the second-person singular simple present in English, but in (20), *try on* is inflected to ‘tries on’ in keeping with the norm for the third-person singular simple present of *to try*. In the above examples, the parent verb for the phrasal verb is the same as the single-word verb; in each set, the verbs share the same inflection. The “verb” portion

of phrasal verbs follows the same morphological patterns as other English verbs; it is homophonous with the parent verb, but due to the presence of its particle, it no longer has the same meaning.

While the case for phrasal verb status may at times be murkier with intransitive verbs, this problem of phrasal verb status is also a question which affects the assignment of transitivity to some phrasal verbs. Because the particles within the constructions are largely homophonous with the class of English prepositions, a following noun phrase can potentially be assigned the role of the object of a prepositional phrase, or the role of the object of the verb. This ambiguity means that some phrasal verbs are of indeterminate status regarding transitivity.

Intransitive phrasal verbs, despite their orthographic treatment as two separate words, essentially function as single-word verbs, as shown below, and are therefore of less interest in this study. In examples (29) to (33), intransitive phrasal verbs are marked in bold to show that the verb can occur followed by either a prepositional phrase or no complement at all.

(29) I went over to the other side of the street.

(30) She lay down on the couch.

(31) The noise let up.

(32) Don't wait up!

(33) It'll work out.

The above examples follow the pattern established in the discussion of the morphology of phrasal verbs: the verb of the Verb-Particle construction is, like non-phrasal verbs, inflected for tense, number, person, or aspect. Auxiliary verbs are also used to convey tense and aspect. If the parent verb was irregular, the phrasal verb is also irregular. However, these phrasal verbs exhibit the same syntactic behaviour as single-word verbs:

(34) Don't wait up!

(35) Don't steal!

(36) I went over to Joe's place.

(37) I walked to Joe's place.

(38) The noise let up.

(39) The noise abated.

The only syntactic difference shown here is the orthographic multi-word status of the phrasal verbs. Interestingly, intransitive phrasal verbs are quite similar to those phrasal verbs with multiple particles; there is no 'movement' of the particle, and the words are used as a unit, semantically and syntactically, despite being depicted as separate entities in the orthography. However, the particle is not so integrated into the verbal unit that it can receive morphological inflections: those markers appear only on the verb. Those phrasal verbs which are considered transitive non-separable verbs are significant because they are referred to as transitive (Master, 1996), despite the evidence for questioning whether or not they are actually

transitive. In appearance, transitive non-separable phrasal verbs could simply be intransitive verbs followed by a prepositional phrase. However, they are often interpreted as phrasal verbs because the verb and particle are more semantically connected than the particle and the following noun phrase. For example, in (40), 'in' does not refer solely to the location of 'in the car' but also to the action of 'getting in.' In (41), the particle 'across' adds an additional semantic nuance to the verb 'run.' In both cases, the verb means something quite different when it does not occur with the particle.

(40) He got in the car.

(41) I ran across an old friend at the store.

References

1. Curzan, Anne & Adams, Michael. (2006). How English works: a linguistic introduction. New York: Pearson Longman.
2. McArthur, Tom, ed. (1992). The Oxford companion to the English language. Oxford: Oxford University Press.
3. Newmeyer, Frederick J. (2005). Possible and probable languages: A generative perspective on linguistic typology. Oxford: Oxford University Press.
4. Machonis, Peter A. (2009). Compositional phrasal verbs with up: Direction, aspect, intensity. *Linguisticae Investigationes* 32:2, 253–264.
5. Dixon, R. M. W. (1992). A new approach to English grammar, on semantic principles. Oxford: Clarendon Press.

SEVINC MƏMMƏDOVA FRAZEOLoji INGILIS DİLİNİN BİR HISSƏSİ KİMİ XÜLASƏ

Məqalə frazeoloji fellər, onların semantik və morfoloji quruluşu, təsirli və təsirsiz növləri haqqında geniş məlumat verir.

Frazeoloji fellər çox sözlü fellərin ən çox yayılmış növlərindən birini təşkil edir. Bunlar bir leksik feldən və bir söz önündən ibarətdir və bu birləşmə tez-tez fel və hissəciklərdən fərqli bir yeni məna gətirdiyindən, ingilis dilinin xarici tələbələr tərəfindən öyrənilməsi ümumiyyətlə çətin olur. Bu fellər hər iki komponentinin mənalarının qorunub saxlanıldığı fel və sərbəst birləşmələr ilə qarışdırılmamalıdır. Bu anlaşılmazlığın qarşısını almaq üçün, frazeoloji felləri sərbəst sintaktik birləşmələrdən ayırmağa kömək edən bir sıra xüsusiyyətlər təqdim olunur ki, bunlar da məqalədə göstərilmişdir, çünki frazeoloji fellər təsirsiz və ya təsirli olmağına görə dəyişirlər. Frazeoloji felləri öyrənmək çox vacibdir, çünki onlar ingilis dilində orta və yüksək səviyyədə danışığın arasındakı fərqi qeyd edirlər. Frazeoloji fellər tələbələr tərəfindən çətin mənimsənilir, çünki aralarında heç bir məntiqi əlaqə olmadan bu

felləri ehtiva edən uzun siyahıları öyrənmək onlar üçün asan deyil. Bunun üçün tələbələr ingilis dilində danışanların ümumiyyətlə mücərrəd şeylər (e.g. intentions, feelings, attitudes) haqqında danışdıqlarını, konkret cisimlər ifadə etməklə necə danışdıqlarını və bundan sonra tətbiq edə biləcəklərini bilməlidirlər.

Açar sözlər: frazeoloji fellər, birləşmə, ingilis dili, hissəcik, ayrılan, ayrılmayan, təsirli, təsirsiz

Севиндж Маммадова

Фразовые глаголы как часть английского языка

Резюме

Фразовые глаголы образуют один из наиболее распространенных типов глаголов из нескольких слов. Они состоят из лексического глагола и пространственного наречия, и поскольку эта комбинация часто приносит новое значение, отличное от значений глагола и частицы, обычно это самая трудная часть английского языка, которую изучают иностранные студенты. Эти глаголы не следует путать со свободными комбинациями глагол плюс наречие, где значения обоих их компонентов сохраняются. Чтобы избежать этого недопонимания, представлен ряд характеристик, которые могут помочь отличить фразовые глаголы от свободных синтаксических комбинаций, но они представлены ниже, потому что они изменяются в зависимости от того, является ли фразовый глагол непереходным или транзитивным.

Важно выучить фразовые глаголы, потому что они отмечают разницу между средними и продвинутыми носителями английского языка, чей язык звучит более естественно. Фразовые глаголы имеют плохую репутацию среди студентов, потому что их просят выучить длинные списки, содержащие эти глаголы, без какой-либо очевидной логической связи между ними. Для этого ученики должны осознавать, как говорящие на английском языке обычно говорят об абстрактных вещах (e.g. intentions, feelings, attitudes), то есть выражая их как конкретные объекты (через концептуальную метафору), и тогда они смогут применять эти абстрактные понятия к пространственным наречиям в фразовых глаголах.

Ключевые слова: фразовые глаголы, сочетание, английский, частица, делимые, неделимые, переходные, непереходные

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 18.04.2021.

Çapa qəbul olunma tarixi: 08.05.2021

**Rəyçi: filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Lalə Məsimova
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur**

TƏHMƏZOV ZAMİQ İLTİFAT OĞLU

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Bu iş Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Elmin İnkişafı Fondunun maliyyə yardımı ilə yerinə yetirilmişdir – Qrant № EIF/MQM/Elm-Təhsil-1-2016-1(26)-71/07/5-M-23

**AZƏRBAYCAN DİLİNİN DİALEKT FONETİKASINDA ɥ (TS) SƏSİ VƏ
ONUN ÜMUMTÜRK DİLLƏRİNƏ QARŞILIQLI İNTEQRASIYASI**

Xülasə

Müasir türkologiyanın qarşısında duran vacib problemlərdən biri də qohum dillərin dialekt və şivələrinin fonetik xüsusiyyətlərini müqayisəli şəkildə öyrənməkdir. Azərbaycan dilinin dialekt və şivələrinin fonetik xüsusiyyətləri ilə ümumtürk dillərinin fonetikasi arasında oxşar və fərqli cəhətlər özünü göstərir və buna görə də həmin qohum dillərin müqayisəli-qarşılaşdırılmalı yolla araşdırılmasınadaim ehtiyac yaranmış, bu ehtiyac son illər türk xalqlarının iqtisadi-mədəni integrasiyası ilə əlaqədar olaraq daha da güclənmişdir. Normativ səviyyədə götürəndə Azərbaycan dilinin dialekt və şivə fonetikasi ilə türkcələrin fonetik hadisə və qanunları arasında fərqlər də az deyildir. Azərbaycan dilinin dialekt və şivələrindəki hər hansı bir fonetik hadisənin digər türkçələrlə müqayisəli üsulla tədqiqi ilə onların tarixi inkişaf proseslərini və qanunauyğunluqlarını müəyyənləşdirmək mümkündür. Həmçinin də qohum dillərin və ya dialektlərin inkişaf prosesində baş vermiş integrasiyanın yaranmasını şərtləndirən başlıca faktorları da üzə çıxarmaq mümkündür. Məlumdur ki, Azərbaycan dili şivələrində samitlər sistemində özünü göstərən fonetik hadisələrdən biri də ɥ-laşmaqdır və məqalədə bu fonetik hadisənin Azərbaycan dili şivələrində yayılmış arealları və ümumtürk dillərində işlənmə xüsusiyyətləri faktiki nümunələr əsasında izah olunur.

Açar sözlər: ɥ-laşma hadisəsi, türkcə, dialekt və şivə, fonetik hadisə, qarşılıqsız integrasiya

Aktuallıq: ɥ (ts)-laşma fonetik hadisəsinə Azərbaycan dilinin Naxçıvan qrupu şivələrində, Cəbrayıl, Gədəbəy, Qarakilsə, Zəngibasar şivələrində rast gəlinir və bu fonetik hadisənin yayılan arealı barədə dialektoloqlarımızın əsərlərində maraqlı məlumatlara təsadüf olunur. ɥ-laşma hadisəsinin ümumtürk dilləri ilə şivələrimiz arasında oxşar və fərqli cəhətlərinin araşdırılmasına türkologiyada səthi yanaşılmışdır. Halbuki, danışıq səsləri hər hansı bir dilin mövcudluq vasitəsidir və bu baxımdan yanaşdıqda dildə baş verən hadisələrin demək olar ki, hamısının mərkəzində bu və ya digər cəhətdən səslənən nitq dayanır və həmin nitq səslərinin özünəməxsus cəhətlərini analiz etmək, bir səsdən digərinə keçid qanunauyğunluqlarını müəyyənləşdirmək olduqca vacibdir və hər bir qohum dildə işlənən ɥ (ts)-laşma fonetik hadisəsinə bir-biri ilə qarşılaşdırmaq, hansı səs

dəyişmələri nəticəsində yarandığını aşkara çıxarmaq aktualıq kəsb edən məsələlərdən biridir.

Giriş: u (ts) səsinin xarakteristikası haqqında ilk məlumata M.Şirəliyevin dialektoloji araşdırmalarında rast gəlmək olur. Alim göstərir ki, “**ts** dilönü qovuşuq kar səsidir. **ts** səsinə dialekt və şivələrimizdə az və ya çox dərəcədə təsadüf edilir. **ts** səsi ədəbi dil, dialekt və şivələrdə söz əvvəlində işlənən **ç** səsinə uyğun gəlir. Məs: tsay-çay, tsox-çox, tsöp <çöp, tsul<çul, tsirax <çıraç, tsıxır-çıxır, tsəltik-çəltik, tsəmənlik-çəmənlik, tsimirik-çimirik və s. (1, 73).

Tədqiqatçı müasir türk ədəbi dillərində **ts** səsinə təsadüf edilmədiyini, lakin bu dillərin dialektlərində özünü göstərməsindən də bəhs etmişdir və dialektoloq-alim Şakirova və Tumasevaya söykənərək **ts** səsinin işlənmə xüsusiyyətlərini Azərbaycan dilinin dialekt və şivələri ilə tatar dilinin dialekt və şivələri ilə müqayisə edərək yazır ki, müasir tatar dilinin misar və tümen dialektlərində **ts** səsi geniş surətdə yayılmışdır. Burada **ts** səsi **ç** səsinə uyğun gəlir. Məs: tsalqı “dəryaz”, kaçtsı, tsoyun “çuğun”, petsax, tsəts “saç”, tsəynek “çaynik”, tseben “milçək”, tsülmək, batsa “bacanaq”, tsarik “çarık”, kötsek “küçük”, palasık “balaçiq”, tsətsimama “nənə”, pitsəm <peçat, tsumatan <çemodan (1, 73).

Ümumtürk dillərində u-laşma hadisəsinin səbəbinə müxtəlif aspektlərdən yanaşılır və fərqli mülahizələr söylənilir. M.Şirəliyev qovuşuq u səsinin Ordubad və Şahbuz şivələrində işlənməsini İbir-Qafqaz dillərinin təsiri ilə izah etmiş (2, 14), sonralar isə bu hadisəni Azərbaycan dilində qıpçaq elementi saymışdır (3, 11).

u səsi müasir monqol dilində də işlənməkdədir və müasir monqol dilinin faktlarına əsaslanan bəzi tədqiqatçılar “qovuşuq **ts** səsinin türkçələrdə, o cümlədən Azərbaycan dilində işlənməsini monqol təsiri ilə bağlamışlar” (4, 147-148). Məlumdur ki, dillərin müasir vəziyyətinin faktlarının müqayisəsi heç də heç də həmişə etibarlı nəticə əldə etməyə imkan vermir. Belə ki, müasir monqol dilindəki **u** səsinə qədim monqolcada **ç** səsinə uyğun gəlir. Monqol dillərindəki **ç** səsi bir vaxtlar **u** səsinə keçmişdir (5, 79; 6,71; 7, 56).

Ümumtürk dillərində hər bir fonetik hadisəni müqayisə edərkən onların hansı qohum dildən hansına keçdiyini doğru-dürüst müəyyənləşdirmək lazımdır. Uzun illər bəzi tədqiqatçılar **ts** səsinin alınma olduğunu və rus dilindən türkcələrə, o cümlədən Azərbaycan dilinə keçdiyini əsaslandırmağa çalışsalar da, bunlar özünü tam şəkildə doğrultmadı. Əlbəttə, unutmamalıyıq ki, **ts** səsi bəzi türk dillərinə keçən alınma sözlərin tərkibində işlədilir. Məsələn, Azərbaycan, qırğız, özbək dillərində **sement**, **sink**, türk dilində **çimento**, **çinko** sözləri əksər türkcələrdə **tsement**, **tsink** şəklində yazılır (7, 103).

u səsinin formalaşma istiqamətlərini və sözlərin tərkibində işlənmə yerini E.Əzizov dürüst müəyyənləşdirərək göstərir ki, “dialekt fonetikasında bəzən elə fərqləndirici əlamətlər də olur ki, bunların izahı xalqın etnik tarixi ilə əlaqələnilir. Belə dil xüsusiyyətləri etnolinqvistik səciyyəli olur, buna görə də onları xalq dilinin formalaşmasında iştirak etmiş tayfa dili elementləri kimi qiymətləndirmək

mümkündür. Azərbaycan dili şivələrində samitlər sistemində özünü göstərən belə əlamətlərdən biri *u*-laşmadır. Dilimizin bir sıra şivələrində ən çox söz əvvəli, qismən söz ortası mövqelərində ədəbi dildəki dil-yuvaq, kar ç samitinin yerinə dilönü, qovuşuq kar *u* səsi işlənir” (8, 91).

İ.Bayramov Azərbaycan dili dialekt və şivələrinin verdiyi materiallara əsaslanaraq *u*-nı səs tellərinin vəziyyətinə görə cingiltili, əmələ gəlmə yerinə görə damaq-diş, əmələ gəlmə üsuluna görə qovuşuq samit kimi səciyyələndirir və göstərir ki, “bu samit cənub qrupu şivələrində daha çox işlənir və *u* samitinə Ordubadın Aza, Vələvir, Kələki, Sabir, Şahbuz rayonunun Keçəli kənd şivələrində, Təbriz dialektinin Kəməş şivəsində müşahidə olunur” (9, 114; 10, 42; 11, 46).

Əksər türkoloqlar ç samitinin ümumtürk dillərində keçid istiqamətlərini müəyyənləşdirərkən *ç-ts* keçidindən də yan keçmirlər. A.Hüseynovun nəzərinə, Ordubad şivəsindəki *ts* samiti alınma səs deyil, *ç* foneminin variantıdır. V.İ.Abiyev malkar dialektindəki *u*-laşmanı osetin dilinin təsiri ilə izah etmişdir. N.Ə.Hacıyeva yazır ki, *u*-laşma və onunla yanaşı baş verən *dz-ləşmə* Qafqaz ərazisində daha çox sıxlaşır. Ola bilsin ki, coğrafi sərkit-Qafqaz dillərinin ərazi yaxınlığı şərait yaratmışdır (*u* səsi bir çox dillərdə -gürcü, osetin və s. geniş yayılmışdır). Bununla birlikdə *dz-ləşmə* və *u*-laşma hadisələrinin implikativ əlaqəsi mühüm dərəcədə universalıdır (5, 71). F.M.Qaripov isə belə hesab edir ki, *ç* *u* uyğunluğu olan İran dillərinin *u*-laşan türk dillərinə təsiri haqqındakı fərziyyəni də tamamilə inkar etmək olmaz (12, 139). Bu fikrə qarşı çıxan E.Əzizov qeyd edir ki, *u*-laşma bəzən elə areallarda müşahidə edilir ki, orada İran dillərinin təsirindən danışmaq mümkün deyil (məsələn, karçim dilinin cənub dialektinin yayıldığı areal, Qərbi Sibir) (8, 79).

Türkcələrin dialket və şivələrində adətən *u*-laşma və *dz-ləşmə* paralel şəkildə özünü göstərir. *u*-laşma qaraçay-balkar dilində daha aydın şəkildə nəzərə çarpır. Bu balkar dilinin səciyyəvi xüsusiyyətidir: *u*elek<çelek “vedrə”, *u*ibin <çibin “milçək”, erkece <erkeç (keçi), keye< “keçe”, axuca<axça “pul” (13,68). *dz* fonetik hadisəsi qaraçay-balkar dilinin yuxarı balkar şivəsində qeydə alınmışdır: *dʒl\ ж* (jıl) “il”, *dʒr\ жr* (jır) (mahnı) (5, 69; 8,78).

u-laşma fonetik hadisəsi müqayisə etdiyimiz dillərin bəzilərində aktiv, bəzilərində isə passiv şəkildə özünü göstərir. Başqa sözlə desək, bir dildə “qeyri-münasib görünən artikulyasiya” başqa bir dildə bütünlüyü ilə münasib hesab edilir. “Fonetik dəyişmələrin səbəblərini dildən xaricdə deyil, dilin özündə, onun daxili inkişaf qanunlarında axtarmaq lazımdır. Fonetik dəyişmələr olduqca dolayı və mürəkkəb xarakter daşıyır. Bir çox şəxslərin inkişafındakı dəyişikliklərin təsiri altında, qrammatik və leksik proseslərin təsiri altında əmələ gələ bilər” (14, 128). Məsələn: *u*-laşma türk dilinin Trabzon və Rizə əyalətlərindəki şivələrində zəif şəkildə müşahidə edildiyi halda, tatar dilinin müasir dialektinin ən davamlı əlamətlərindəndir. Və yaxud, Azərbaycan dilinin dialekt və şivələrindəki bəzi

sözlərdə *u*-laşma 2 mövqedə özünü göstərdiyi halda, kar *u* affikası tatar dilinin şərq dialektində sözün bütün mövqelərində işlənir.

Səs keçidləri, yaxud səs əvəzlənmələri, bir qayda olaraq, dilin fərqləşməsi prosesində yaranır “İlk dəfə olaraq tələffüz fərqlənmələri meydana çıxır, eyni söz nitq arealında fərqli tərzdə öz ifadəsini tapır. Beləliklə, eyni sözün fonetik cəhətdən fərqli variantları üzə çıxır. Sonra dilin həm leksik, həm də fonetik layında fərqlənmələr əmələ gəlir. “Dil diferensiasiasması nitq areallarının bir-birindən təcrid olunması və xüsusişləməsi dövrü ilə bağlıdır” (16, 3).

Biz şübhə etmirik ki, bütün türkcələrdə birini əsas samit səslər yaranmış və dilin inkişafı ilə əlaqədar olaraq onların variantları meydana çıxmışdır və *ç* səsi də belə samit səslərdən biridir. Belə olan halda, *ç* samitinin türkcələrdə xarakteri və bu samitlə bağlı keçid istiqamətlərinə də nəzər salmaq vacibliyi ortaya çıxır. Türkoloji ədəbiyyatlarda göstərilir ki, *ç* samiti küylü, kar (qüvvətli), affrikat samitidir. Həmin samitlərin əmələ gəlməsində kipləşmə ilə yanaşı, hava axımının süzülərək xaric olması səciyyəvi haldır. Məs: çağ, çağdaş, çakal (türk), çaqqal, çinqıl, çalğı (Azərbaycan), çayko, çara, çarik (qırğız), çapak, çapku, çapraş (uyğur) və s.

Ç samiti ilə bağlı ümumtürk dillərində keçid istiqamətlərini türkoloji mənbələr əsasında aşağıdakı kimi vermək olar: *ç-ş* keçidi: çadır (türk, Azərbaycan), satır (qazax, çağ (türk), sak (qazax), çakil, çinqıl (türk, Azərbaycan), çağıl (qırğız), çam (türk) – sam (Azərbaycan), çekirge (türk) – şəğırtge (qazax), çoban (türk, Azərbaycan), - sopan (qazax), çorba (türk) – şorba (Azərbaycan).

Ç-ts keçidi: çinko (türk)-tsink (başqırd, tatar, türkmən, uyğur).

Ç-ş keçidi: çadı (türk, Azərbaycan), satır (başqırd), çare, çarə (türk, Azərbaycan), sara (başqırd), çolak (türk, Azərbaycan, uyğur), çulak (başqırd) (7, 84).

Riyazi hesablamal əsasında deyə bilərik ki, *ç* samitinin keçid istiqamətləri ilə bağlı türkoloqlar 10-dan çox istiqamət müəyyənləşdirmişlər (17, 86; 18,27).

Müşahidələrimiz göstərir ki, *u*-laşma və yaxud dz-lasma oğuz qrupu türk dilləri ilə müqayisədə qıpçaq dillərinin dialektlərində, həm də ədəbi dillərində daha aktivdir. *u*-laşmaya karaim dilinin cənub dialektində də təsadüf olunur. Bu fonetik hadisəyə Tacikstan və Qırğızstan dağlarında yaşayan çayırçı adlı qırğız tayfasının dilində də rast gəlinir. N.Z.Hacıyevanın fikrincə, *u*-laşmanın mərkəzi qaraçay-balkar dialektlərinin yayıldığı rayondur (17, 70).

Nəticə: *u*-laşma müəyyən bir tarixi dövrdə türk tayfalarının müəyyən hissəsi üçün səciyyəvi olduğundan qədim dövrlərdən üzü bəri həmin tayfalar bu fonetik hadisəni öz dillərində qoruyub saxlamış, bu günümüzə qədər gətirib çıxartmışlar. Azərbaycan və o cümlədən türkcələrin şivələrindəki *u*-laşmanın sabir-xəzər tayfalarının dil vahidlərinin qalığı olduğunu söyləyənlərə biz də öz növbəmizlə haqq qazandırırıq.

Ədəbiyyat

1. Şirəliyev M. Azərbaycan dialektologiyasının əsasları, Bakı, “Şərq-Qərb” 2008.
2. Şirəliyev M. Şahbuz şivələrinin fonetikasi. Azərb. SSR EA Nizami adına Ədəbiyyat və Dil İnstitutunun əsərləri, VIII cild, Bakı, 1957.
3. Ширалиев М. Киргизские элементы в Азербайджанском языке//исследования по грамматике и лексике тюркских языков. Ташкент, 1965.
4. Велиев С.А., Гаджиев Т.И. О двух диалектных фактах//Вопросы диалектологии тюркских языков. Т.IV, Баку: изд-во АН Азерб. ССР. 1966.
5. Гаджиева Н.З. Тюркоязычные ареалы Кавказа. М., Наука, 1979.
6. Серебrenиков Б.А., Харькова С.С. О некоторых эффективных методах исследования проблемы родство тюркских и монгольских языков // советская тюркология, 1983, №5
7. Kazımov İ. Müasir türk dillərinin müqayisəli fonetikasi, I cild, Bakı, “Elm və təhsil”, 2011
8. Əzizov E. Azərbaycan dilinin tarixi dialektologiyası, Bakı, “Elm və təhsil”, 2016.
9. Bayramov İ. Azərbaycan dili şivələrinin fonetikasi. Bakı, “Elm və təhsil”, 2016.
10. Azərbaycan dilinin Naxçıvan qrupu dialekt və şivələri. Bakı, Azərb. SSR EA nəşriyyatı, 1962.
11. Məmmədli M. Azərbaycan dilinin Təbriz dialekti. Bakı, 2007.
12. Гарипов Т.М. Киргизские языки Урало – Поволжья. Опыт синхронической и диахронической характеристики. М., Наука, 1979.
13. Алиев У.Б. Диалектное членение языка карачаевцев и башкирцев // Вопросы диалектологии тюркских языков. Т.III, Баку: изд-во Азерб. ССР. 1963.
14. Budaqov R.A. Dilçiliyə dair oçerklər. Bakı, Azərnəşr, 1956.
15. Ахатов Т.Х. О восточном диалекте татарского языка // Вопросы диалектологии тюркских языков. Баку: изд-во, АН Азерб. ССР, 1958.
16. Yusifov M. Türk dillərində kök sözlərin fonomologiyası, Gəncə, 1994.
17. Serebrennikov V.A., Hacıyeva N.Z. Türk dillərinin müqayisəli tarixi qrammatikasi. Bakı, 2002 (tərcüməçi: Tofiq Hacıyev).
18. Современный туркменский язык. Ашгабад, 1960.

Замик Тахмазов

Звук ц (ц) в диалектной фонетике азербайджанского языка и его взаимная интеграция во общетюркские языки

Резюме

Одной из важных задач, стоящих перед современной тюркологией, является сравнительное изучение фонетических особенностей диалектов и говоров родственных языков. Существуют сходства и различия между фонетическими особенностями диалектов и говоров азербайджанского языка и фонетикой общетюркских языков, и поэтому существует постоянная потребность в сравнительном изучении этих родственных языков.

На нормативном уровне существует множество различий между диалектной и говорной фонетикой азербайджанского языка и фонетическими явлениями и законами тюркских языков. Изучая любое фонетическое явление в диалектах и говорах азербайджанского языка в сравнении с другими тюркскими языками, можно определить процессы и закономерности их исторического развития. Также можно определить основные факторы, которые привели к интеграции, которая произошла в процессе развития родственных языков или диалектов.

Известно, что одним из фонетических явлений, проявляющихся в системе согласных в азербайджанских диалектах, является использование звука **ц**, и в статье разъясняются ареалы этого фонетического явления в азербайджанских диалектах и особенности его развития в общетюркских языках на основе фактических примеров.

Ключевые слова: *использование звука ц, тюркский язык, диалект и говор, фонетическое явление, невзаимная интеграция.*

Zamik Takhmazov

The sound ц (ts) in dialect phonetics of the Azerbaijani language and its mutual integration into common Turkic languages.

Summary

One of the most important tasks facing modern Turkology is a comparative study of the phonetic features of dialects and accents of native languages. There are similarities and differences between the phonetic features of dialects and accents of the Azerbaijani language and the phonetics of all Turkic languages, and therefore there is a constant need for a comparative study of these native languages.

At the normative level, there is a multifaceted difference between the dialectal and colloquial phonetics of the Azerbaijani language and the phonetic phenomena and laws of the Turkic languages. Studying any phonetic phenomenon in dialects and accents of the Azerbaijani language in comparison with other Turkic

languages, it is possible to determine the processes and patterns of their historical development. It is also possible to identify the main factors that led to the integration that occurred during the development of related languages or dialects.

It is known that one of the phonetic phenomena manifested in the consonant system in Azerbaijani dialects is the use of the sound ɯ , and the article explains the areas of this phonetic phenomenon in Azerbaijani dialects and the peculiarities of its development in common Turkic languages on the basis of actual examples.

Key words: *use of the sound ɯ, Turkic language, dialect and accent, phonetic phenomenon, non-reciprocal integration.*

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 18.04.2021.

Çapa qəbul olunma tarixi: 08.05.2021

Rəyçi: f.e.d., prof. Mahirə Nağı qızı Hüseynova
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

AYNURƏ XANLAROVA

ADU

Rəşid Behbudov 134

e-mail: aynure.kh@gmail.com

FRAZEOLoji VAHİDLƏRƏ KREATİV YANAŞMA

XÜLASƏ

Semantika və strukturla bağlı bir çox problemlərin mərkəzində məhz frazeoloji vahidlər durur. Ən sıx rast gəlinən çətinliklər frazeoloji vahidlərin məna bütövlüyü ilə bağlıdır. Bildiyimiz kimi frazeoloji vahidlərin mənası onların komponentlərinin ayrı-ayrılıqda ifadə etdikləri mənadan asılılıq təşkil etmir və hər bir frazeoloji vahid özünəməxsus mənaya malikdir. Bu baxımdan onlar da sözlərlə eynilik təşkil edirlər, onları sadəcə olaraq ifadə etdikləri məna ilə yadda saxlamaq lazımdır.

Məlum olduğu kimi frazeoloji lüğətlərdə frazeoloji vahidlər öz orijinal formaları ilə əks olunurlar. Lakin diskursun müxtəlif tiplərində biz heç də hər zaman frazeoloji vahidlərin orijinal forması ilə rastlaşmırıq. Dəyişdirilmiş, modifikasiya edilmiş və transformasiya edilmiş frazeoloji vahidlərə xüsusilə də jurnalistika sahəsində çox geniş rast gəlinir. Belə ki, transformasiya edilmiş frazeologizmlər mətbuatın dilində, xüsusilə də siyasi diskursda çox effektiv şəkildə tətbiq olunur. Qəzet və jurnalların başlıqları, eləcə də reklam lövhələrində, ayrı-ayrı brend və markaların tanıtımında bu tip frazeoloji vahidlər çox uğurla istifadə olunur. Bunun da əsas səbəbi onların hər bir xalqın təfəkkürünün məhsulu olmasıdır. Qəzet və jurnal başlıqları sanki oxucunu məruzəni oxumağa dəvət edir. Məna etibarilə bütün mətn üçün önəm daşıyan frazeoloji vahid adətən başlıqlarda yerləşdirilir.

Məqalədə frazeoloji vahidlərin transformasiyasının müxtəlif tipləri qeyd edilmiş və təhlil olunmuşdur. Təhlil prosesində frazeoloji transformasiyanın hansı tiplərinin daha geniş istifadəyə cəlb olunması müəyyən edilmişdir. Frazeoloji vahidin ötürməli olduğu semantik mesaj dəyişdirilmiş frazeologizmlə daha da gücləndirilir. Yazıçı oxucuya frazeologizmi xatırlatmaq üçün onun bir hissəsinin olması kifayətdir ki, oxucu və ya dinləyici bütün frazeoloji vahidi xatırlaya bilsin.

Təbii bir haldır ki, frazeoloji vahidlərdən geniş şəkildə, doğru məqamlarda istifadə əlbəttə ki, məruzəni, yazılan yazını oxucu üçün daha düşündürücü və maraqlı edir. Frazeoloji vahidlərdən düzgün istifadə edə bilmək həm də yazıçı və sənətkarın novatorluq keyfiyyətlərindən xəbər verir və müəllif bu yolla öz duyğu və düşüncələrini individual bir tərzdə oxucuya çatdırmış olur və nəticə etibarı ilə yazıçı və oxucu arasında çox obrazlı, fərqli və birmənalı olmayan şəxsiyyətlərarası ünsiyyət yaranır. Belə qeyd edə bilərik ki, frazeoloji vahidlərdən düzgün istifadə həm yazıçının bədii təsir vasitələrindən effektiv istifadə edə bilmək

bacarığının, həm də müəllif və oxucu arasında maraqlı kommunikasiya kompetensiyasının yaranmasının ən bariz sübutudur.

Açar sözlər: frazeoloji vahidlər, frazeoloji transformasiya, okkazional dəyişikliklər, kreativ yanaşma

Kompozisionallıq prinsipinə zidd olan frazeoloji vahidlər bir çox hallarda donmuş, dondurulmuş ifadələr (fossilized, petrified or frozen lexical items) adlandırılırlar. Təəccüb, maraq, istehza, kinayə, yumor kimi effektlərə nail olmaq üçün frazeoloji vahidlər, xüsusilə də atalar sözləri, məsəllər, qanadlı sözlər, şüarlar manipulyasiya edilə bilirlər (Gläser, 1986: 46–47; Naciscione, 2010: 26; Omazie, 2008: 74). Həmçinin ya kontekstual boşluqların (contextual slots) doldurulması və ya sadəcə zövq üçün dil oyununun təşkilində istifadə oluna bilirlər.

Omazienin fikrincə frazeologiya ilə bağlı bir sıra tədqiqatlarda sadəcə bir faktor mühüm amil kimi dəyərləndirilir. Belə ki, bəzən kontekst məsələsi, bəzən isə frazeoloji vahidlərin komponentlərinin ayrı-ayrılıqda ifadə etdikləri mənə tədqiqatın istiqamətini müəyyən edir. Lakin bir çox hallarda ayrı-ayrı dil istifadəçilərinin individual cəhətləri (yaş, cins, təhsil, dil biliyi məsələləri) arxa planda qalır. Aydın məsələdir ki, bu və ya digər frazeoloji vahid oxucu və ya dinləyiciyə tanış deyilsə, bu zaman fərqli formalarda anlaşılib dərk edilmə halları mümkündür. Xarici dildə mövcud olan frazeoloji vahidlərin dərk edilməsində həm doğma dil, həm də xarici dil bilikləri (background knowledge) əhəmiyyətli rola malikdir. Hər hansı frazeoloji vahidlə ilk rastlaşma zamanı birdilli və ikidilli frazeoloji lüğətlər çox lazımlı ola bilər. Əlbəttə həmin frazeoloji vahidlə növbəti qarşılaşma və eyni zamanda onun modifikasiya edilmiş (dəyişdirilmiş) forması ilə iş zamanı qazanılmış fon bilikləri ön plana çıxır (Omazie, 2008: 74).

Gleyzerin qeyd etdiyi kimi frazeoloji vahidlər jurnalistika sahəsində də çox geniş yayılmışdır. Oxucunun diqqətini cəlb etmək, qəzet və jurnallarda olan yazıya maraq oyatmaq üçün onlara xüsusilə də qəzet başlıqlarında daha sıx təsadüf olunur. Kommersiya ilə bağlı elanlarda isə şüarların yadda saxlanması qabiliyyətinin yüksəldilməsi üçün frazeologizmlər bir çox hallarda dəyişikliklərə məruz qalırlar. Dəyişdirilmiş, modifikasiya edilmiş və ya başqa sözlə desək transformasiya edilmiş frazeoloji vahidlərə yalnız reklam elanlarında, qəzet məqalələrində deyil, həm də bədii əsərlərdə, siyasi çıxışlarda tez-tez rast gəlmək mümkündür. Göründüyü kimi müəllif tərəfindən xüsusi məqsədə nail olmaq niyyəti ilə dəyişdirilmiş frazeoloji vahidlər hətta gündəlik istifadə olunan mətnlərdə belə tətbiq olunursa, yəni düşünəndüyü kimi nadir hallarda tətbiq olunmursa, bəs onlar xüsusi ixtisaslaşdırılmış frazeoloji lüğətlərə və ya dərsliklərə daxil ediləblərmi. Bu dil vahidləri onlarla tanış olmayan oxucuda, xüsusilə də xarici dil öyrəncilərində müəyyən çaşqınlığa səbəb ola bilər. Transformasiya edilmiş frazeoloji vahidlər təkcə xarici dil öyrənciləri üçün deyil, həmçinin doğma dil daşıyıcıları üçün də problemli situasiyaların yaranmasına səbəb ola bilər. Belə ki, bu zaman modifikasiya edilmiş frazeoloji vahidlə orijinal frazeoloji vahid arasında oxucu və ya dinləyicinin mental leksikonunda birbaşa əlaqə

yanarmaya bilər. Burada əlbəttə ki, oxucu və ya dinləyicinin şüurunda müəyyən əlaqələndirmə və leksik əməl proseslərinin həyata keçirilməsi mütləqdir. Qleyzerin fikrincə, bir çox hallarda kommunikativ mühitdə doğma dil daşıyıcılarının lingvistik bacarıqları və stilistik təcrübələri dəyişdirilmiş frazeologizmlərin üslubi potensialının dərkində sanki bir açar rolunu oynaya bilər (Gläser, 2001: 132). Bu zaman oxucu və ya dinləyici məhsuldar ünsiyyət prosesində transformasiya edilmiş frazeoloji vahidlə onun orijinal forması arasında birbaşa əlaqə qura bilər.

Dilçi alimlərin böyük əksəriyyəti frazeoloji vahidlərdə baş verən bütün kontekstual dəyişiklikləri iki yerə ayırırlar- semantik və struktur-semantik. Semantik modifikasiyalar frazeoloji vahidin quruluşunda və formasında heç bir dəyişikliyi ehtiva etmir. Lakin ikinci qrupa aid olan modifikasiyalar nəzərdə tutulduqda frazeoloji vahidin həm strukturunda, həm də mənasında baş verən dəyişikliklər nəzərdə tutulur.

Diskursda transformasiya edilmiş frazeoloji vahidlərlə bağlı çoxlu sayda təsnifatlar mövcuddur. Frazeoloji vahidlərin transformasiyası ilə bağlı bir çox təsnifatlarda aşağıdakı aspektlər mütləq şəkildə araşdırılır.

I. Frazeoloji vahidin komponentlərinin əvəzedilməsi (*substitution*)

1.1 Feillərin əvəzedilməsi (*Verb substitution*)

1.2 Sifətlərin əvəzedilməsi (*Adjective substitution*)

1.3 Əvəzliliklərin əvəzedilməsi (*Pronoun substitution*)

II. Frazeoloji vahidin tərkibinə əlavələrin edilməsi (*Expansion*)

2.1. *Premodifikatorlar* (*Premodifier*)

Frazeoloji vahidin tərkibinin özündən əvvə gələn əlavələrin hesabına genişləndirilməsi. Bu yolla müəllif frazeoloji vahidin mənasını daha da zənginləşdirə bilər.

2.2 *Postmodifikatorlar* (*Postmodifier*)

Bu dəyişikliklər əksər hallarda frazeoloji vahidin tərkibinə zərflərin, sözlüklü birləşmələrin əlavə edilməsi hesabına baş verir.

2.3. Premodifikator və postmodifikatorların birgə iştirakı ilə baş verən frazeoloji transformasiyalar

III. Frazeoloji vahidin komponentlərinin ixtisar edilməsi (*Shortening*)

Bu tip transformasiya prosesində adətən frazeologizmin feil hissəsi buraxıla bilər. Xüsusən də sadəcə qrammatik funksiyaya malik olan və ümumi mənanın anlaşılmasında bir o qədər də əhəmiyyət kəsb etməyən *to be* və *to have* feilləri buraxıla bilər. Yazıçılar oxucu biliklərindən istifadə edirlər, çünki əksər hallarda deyimlərin bir hissəsi oxucunun bütün quruluşu xatırlaması üçün kifayətdir. Frazeoloji vahidlərin transformasiyasının bu növündən xüsusilə də media nümayəndələrinin dilində geniş tətbiq olunur. Aydın məsələdir ki, qəzet və jurnal başlıqlarda bu elliptik formaların istifadəsi jurnalist dilinə xas olan xüsusiyyətlərdən biri kimi qeyd edilir.

IV. Qrammatik modifikasiyalar (*Grammatical modification*)

Frazeoloji vahidi təşkil edən komponentlərin qrammatik cəhətdən dəyişdirilməsi hallarına aşağıdakıları şamil edə bilərik:

4.1 Feili frazeoloji vahidləin ismi birləşmələrlə ifadə edilməsi

4.2 Feili frazeoloji vahidlərin məchul növdə ifadə edilməsi

4.3 Frazeoloji vahidin tərkibində olan sifətlərin adi dərəcədə deyil müqayisə dərəcəsində verilməsi

4.4 Frazeoloji vahidin tərkibində olan isimlərin sayında dəyişiklik edilməsi

V. Birləşdirmə (*Coordination*)

Frazeoloji transformasiyanın bu tipi eyni kompoentə malik olan qismən eyni olan frazeoloji vahidlər vasitəsilə gerçəkləşir. Belə olan halda frazeologizmlərin tərkibində eynilik təşkil edən komponentlərdən biri frazeoloji vahidlərdən birinin tərkibində saxlanılır (**base form**), digərində isə ixtisar edilir (**elliptical form**).

VI. Müxtəlif növ frazeoloji transformasiyaların iştirakı ilə (*Combination of different types of modification*) Transformasiyanın bu tipi nisbətən daha mürəkkəb hesab olunur.

6.1 Frazeoloji vahidin genişləndirilməsi və qrammatik transformasiyası (*Expansion and grammatical modification*)

6.2 Frazeoloji vahidin genişləndirməsi və ixtisarı (*Expansion and shortening*)

6.3. Frazeoloji vahidin sözlərinin əvəz edilməsi və qrammatik modifikasiya (*Word substitution and grammatical modification*)

6.4. Frazeoloji vahidin sözlərinin əvəzedilməsi və tərkibinin genişləndirilməsi (*Word substitution and expansion*) [1]

Transformasiya edilmiş frazeoloji vahidlərin seçilməsində və analiz edilməsində Piter Bengelsdorfun “Idioms in the news” adlı kitabından, çoxsaylı qəzetlərdən istifadə olunmuşdur. Onların lüğətlərdə əksini tapmış formalarını (base form) araşdırmaq üçün Oxford idioms Dictionary for learners of English, Collins Cobuild Dictionary of idioms kimi lüğətlərdən, Azərbaycan dilində olan ekvivalentlərinin axtarılmasında isə Nigar Vəliyevanın üçdillli idiomatik lüğətindən istifadə edilmişdir. İndi isə frazeoloji vahidlərin transformasiyalarının müxtəlif növlərinin istifadə olunduğu cümlələrə nəzər salaq:

1) **waste one's breath, save one's breath**

But don't waste your breath telling that to the leaders of my party today. In their warped way of thinking America is the problem, not the solution. - CBS News. Text of Zell Miller's RNC speech (1/9/2004) – *one's* əvəzliyinin yerinə *your* əvəzliyi işlənmişdir. Burada frazeoloji transformasiyanın əvəzetmə və genişləndirilməsi kimi növləri işlənib.

But don't waste your breath telling that to the governor. —Las Vegas Sun (5/8/2011) He knew one thing: he would not waste his breath on unhelpful bitterness. —The New York Times (3/28/2011) – burada əvəzlik (his) yerdəyişməsi və postmodifikator (on helpful bitterness) hesabına genişlənmə baş vermişdir.

If you're an older job hunter who complains that people are deciding you're "too old" in the first 7 seconds they see you, save your breath. They're probably doing it without realizing it. —USA

Today (11/5/2011)- əvəzlik yerdəyişməsi (your) baş vermişdir.

sözü havaya buraxmaq – to throw words away / to waste one's words (breath) / to speak at random / to whistle down the wind [5;708]

ağzına yiyəlik et! – watch your tongue! / hold your tongue! / save (spare) your breath!

2) worth one's salt

"I don't regret taking on a New York Times reporter who was out of line," Santorum said on the court steps. "You know, if you're a conservative and you haven't taken on a New York Times reporter, you're not worth your salt as far as I'm concerned. So we're going to stand up and fight." For good measure he accused the Romney campaign of "feeding ... lies to the reporters."- —Rick Santorum, two weeks before he withdrew from the race for the Republican nomination for President (3/26/2012) CBS News.com – əvəzlik yerdəyişməsi (one's- your)

hədər yerə yaşamaq – not be worth one's salt

3) you bet, you betcha

Was the medicine painful and politically unpopular? You bet. Ford's opposition to spending and

his pardon of Richard Nixon cost him re-election in 1976. —Sun Sentinel (8/6/2011)

Las Vegas regularly finds itself atop various Top Ten lists, and for good reason. Hottest New

Year's Eve spots? Absolutely. Top airport approaches? But of course. Greatest late night bars?

You betcha. —Las Vegas Weekly (8/3/2011)

You bet and **you betcha** are an emphatic way of saying, "Yes, that is correct" or "it is certain."

Both are short versions of **you can bet on it** and its colloquial variations such as, **you (can) bet**

your life, you (can) bet your bottom dollar and **you (can) bet your bippy**. All the phrases

express certainty about something. They may answer a question, as in the Las Vegas Weekly

example. – frazeoloji vahidin ixtisarı (shortening)

söz yox (təbii, şübhəsiz, əlbəttə) – there's no doubt about it / to be sure / it goes without saying / as a matter of course / as something quite natural / it is self evident / it stands to reason / naturally enough / to be sure / there's no denying it / it's self-evident / can you ask! / you bet! / rather! (surely, of course, certainly)

narahat olmayın – 1. don't you worry! / be dead sure! / Cf. don't fret! / Amer. you betcha! / never

mind); 2. it doesn't matter / what does it matter! / never mind! / Cf. I don't care a fig Betcha is a spelling based on informal pronunciation, like wanna (want to) and gonna (going to).

4) Achilles' heel

For the first time in 14 months, the Washington area lost more jobs than it gained...largely because of job losses in the federal government..."What gave us early growth last year and made us the fastest-growing metro area looks like our Achilles' heel this year." —The Washington Post

(8/3/2011)- frazeoloji vahidin genişləndirilməsi (**expansion, premodifier**)

Washington Post-dan verilən nümunədə deyilir ki, iş yerlərinin itirilməsi yerli iqtisadiyyata mənfi təsir göstərir, lakin onu çökdürmür.

axilles dabanı (bir adamın ən zəif cəhəti) – a heel of Achilles / the Achilles' heel of someone / the joint in someone's armour (a single weak, vulnerable point)

5)all that glitters is not gold

The gold rush is on and South Floridians are shedding all that glitters. They're holding gold parties and heading to jewelers, estate dealers and strip-mall gold buyers with trinkets, coins and broken chains for cash on the spot. -(South Florida) Sun-Sentinel (8/29/2011) Frazeoloji vahidin ixtisarı (**Shortening**)

All that glitters is not gold means, "Some things that appear to have high value actually do not."

To glitter is to shine, gleam or sparkle. Sometimes "all that glitters" appears by itself in attempts at clever writing, as in the Sun-Sentinel example.

Hər parlayan qızıl olmaz. – All that glitters is not gold. / All is not gold that glitters. / Cf. Many a

fine dish has nothing on it. / All are not hunters that blow the horn. / All are not saints that go to church.

6)dribs and drabs

Rather than spill the beans [tell the secrets] all at once, the Times on Wednesday again released

the "news" of its payment-model game plan in dribs and drabs. —Marketwatch (3/2/2011)

"With respect to the latest article that in part I gather is prompted by Mr. Snowden's leaks, we're

still evaluating the article because the problem is that these things come out in dribs and drabs." — President Barack Obama, talking about a report that the U.S. spied on communications of European countries (7/1/2013)

Dribs and drabs müəyyən zaman çərçivəsində az miqdarda olanı ifadə edir

Drib sözünün köhnə mənası *kiçik miqdar* olmuşdur və onun köhnə mənası hal-hazırda *dribble* (fall or come out in small amounts) sözü ilə ifadə olunur. *Drab* sözü hal-hazırda *darıxdırıcı* və *rəngsiz* mənalarında işlənir. Lakin *dribs and drabs* frazeologizmi *xırda* mənasında işlənir.

7)beat around the bush

The petite, 74-year-old shopkeeper was born in Puerto Rico, has a Tosado campaign sign in her

store window...and doesn't beat around the bush when asked why she wants him to win. —The

Boston Globe (11/6/2011)

These words of Paul still resonate with Christians today. Paul did not beat around the bush when

speaking to his beloved followers. He spoke to them from his heart. —Clanton (Alabama)

Advertiser (10/26/2011)

məsələnin ətrafında fırlanaraq, əsas mahiyyətindən danışmamaq – to argue round and round the

subject / Cf. to beat about the bush / Amer. to beat around the bush

8)add fuel to the fire, pour gasoline on the fire

The markets, the European crisis, and the political battles are wreaking havoc on our summer

vacation. Adding more fuel to the fire, the S&P just lowered their long-term sovereign credit rating on the United States of America... —Seeking Alpha (8/7/2011) Qrammatik transformasiya (add-adding), genişlənmə (more fuel)

"I think the ability to spread the word about it via the Internet is adding some fuel to the fire. If you watched the kids doing it on YouTube, you'd think it was the most fun thing people have ever done." —W. Hobart Davies, a psychologist at the University of Wisconsin in Milwaukee, referring to a dangerous choking game played by children

Qrammatik transformasiya (add-adding), genişlənmə (more fuel)

dəyirmanına su axıtmaq – to bring grist to someone's mill / to play into someone's hands / to play the game of someone / to add fuel to the fire / to play into the hands of someone

9)be in someone else's shoes, fill someone's shoes

"If I were in your shoes at this moment, I probably would have reacted in the same manner." —

Nigerian President Goodluck Johnson, talking to people who protested rising fuel prices

(1/7/2012) əvəzlilik əvəzetməsi (substitution)

"Your president and your first lady were in your shoes just a few years ago. We didn't come from

wealthy families. The only reason we were able to achieve what we achieved was because of

education." —President Barack Obama, speaking to students (1/27/2012) əvəzlilik əvəzetməsi (substitution)

"I would not want to be in Mr. Armstrong's shoes." —Paul Butler, law professor at Georgetown

University, after Lance Armstrong admitted that he cheated to win the Tour de France seven times (1/18/2013) özünü (bir kəsin) yerinə qoymaq – 1. to put oneself in someone's place / to place oneself in another's shoes / Cf. if I were you

10)between a rock and a hard place

President Obama's policy in 2011 has him stuck between a rock and a hard place politically,

criticized by both sides of the immigration debate. —U.S. News & World Report (12/29/2011)

If you are between a rock and a hard place, you have two choices, both of them bad.

In the U.S. News and Syracuse Post-Standard examples, politicians were in a difficult position

because they were forced to decide which people to make unhappy.

A phrase with a similar meaning, used less frequently, is **between the devil and the deep blue sea**.

yer ilə göy arasında – 1. to have no roof over one's head / to knock about between earth and sky ; 2. to be left hanging between the devil and the deep blue sea 820

iki od arasında – between two fires / Cf. between the devil and the deep (blue) sea 712

11)big fish in a small pond, big fish

Wes Moyer was the big man on campus when he was a senior on the Alameda High football team in 2007...Then he got to college. After a late recruiting process brought him to Yale, Moyer was no longer a big fish in a small pond. —Contra Costa Times (11/3/2011)

big fish in a small pond- the big man nümunəsində *the* artikli ilə frazeoloji vahidin premodifikator hesabına genişlənməsinin, *fish* sözünün *man* sözü ilə əvəz edilməsinin şahidi oluruq.

The Washington-based Institute for Science and International Security, which tracks Iran's nuclear programs, describes Sairafi as a core member of the smuggling networks and the kind of big fish rarely caught in the U.S. net. —Associated Press (11/10/2011)

acizin qənimisi – brave before a lamb, but a lamb before the brave / brave as a lion with a lamb / a big fish in a little pond / a big frog in a little puddle / a triton among the minnows / hares may pull dead lions by the beard / a bully is always a coward

12) bitter pill to swallow

"We know it's a tough pill for people to swallow," said Mayor Fowler. "But we don't see it any

other way."...Bridgetown and Area Chamber of Commerce president Andy Kerr agreed with

Fowler that the new budget is a bitter pill. —The Annapolis County Spectator (9/23/2011)

Bitter pill to swallow- a tough pill for people to swallow.

Bitter sifəti *tough* sifəti ilə əvəz edilib (substitution), *a* artikli və *for people* sözləri frazeoloji vahidə əlavə olunub (expansion).

Koch's embrace of Christie, and his touting of Christie as a possible candidate for higher office,

must be a bitter pill for Lonegan to swallow. —The (Bergen) Record (9/18/2011)

Bitter pill to swallow- a bitter pill for Lonegan to swallow.

a artikli və *for people* sözləri frazeoloji vahidə əlavə olunub (expansion).

(bir kəsi) sarsıtmaq – 1. to strike someone dumb / to flabbergast someone (to dumbfound someone, usually of unpleasant news) 2. (incitmək, təhqir etmək) – to give someone a bitter pill to swallow (8/16/2012)

Nümunələrdən də göründüyü kimi xüsusilə də mətbuatın dilində, jurnalistika sahəsində frazeoloji transformasiyanın müxtəlif növlərinin geniş istifadəsi qəzet və jurnalların dilini daha da rəngarəng və canlı edir. Frazeoloji vahidlərdə transformasiyanın müxtəlif tiplərinə əsasən aparılan təhlillər bir daha göstərir ki, frazeoloji vahidlərin genişləndirilməsi (expansion), əvəzetmələr(substitution), ixtisarlar(shortening) daha geniş istifadə olunur və müəllif öz fikrini daha təsirli, lakonik, mükəmməl ifadə edir.

ƏDƏBİYYAT

1. Alenka Vrbinc; Marjeta Vrbinc. Creative use of idioms in satirical magazines. Jezikoslovlje 12.1 (2011): 75-91
2. Gläser, Rosemarie (1986). A plea for phrase-stylistics. Kastovsky, Dieter, Aleksander Szwedek, eds. *Linguistics across Historical and Geographical Boundaries: In Honour of Jacek Fisiak*. Vol. 1: Linguistic Theory and Historical Linguistics (Trends in Linguistics: Studies and Monographs 32). Berlin – New York – Amsterdam: Mouton, de Gruyter, 41–52.
3. Gläser, Rosemarie (2001). The stylistic potential of phraseological units in the light of genre analysis. Cowie, Anthony P., ed. *Phraseology*. Oxford: Oxford University Press, 125–144.
4. Naciscione, Anita (2001). *Phraseological Units in Discourse: Towards Applied Stylistics*. Riga: Latvian Academy of Culture.
5. Vəliyeva Nigar. Azərbaycanca-İngiliscə idiomatik lüğət. Bakı: Mütərcim, 2017. -764 s
6. Omazie, Marija (2008). Processing of idioms and idiom modifications: A view from cognitive linguistics. Granger, Sylviane, Fanny Meunier, eds. *Phraseology: An Interdisciplinary Perspective*. Amsterdam – Philadelphia: John Benjamins, 67–79.

7. Peter Bengelsdorf . Idioms in the news. Ebook First published: September, 2012 Updated: March, 2013; September, 2013. -410p.

Aynura Khanlarova

CREATIVE APPROACH TO PHRASEOLOGICAL UNITS

Summary

Phraseological units are in the centre of many problems related to semantics and structure. The most common difficulties are related to the semantic integrity of phraseological units. As we know the meaning of phraseological units does not depend on the meaning expressed by their components separately and each phraseological unit has its own meaning. In this sense they are the same with words they simply need to be remembered in the sense in which they are expressed.

As it is known, phraseological units are reflected in phraseological dictionaries in their original forms.

However, in different types of discourse we do not always come across with the original form of phraseological units. Modified and transformed phraseological units are very common, especially in the field of journalism. Thus, transformed phraseologies are very effectively applied in the language of the press, especially in political discourse. This type of phraseological units are very successfully used in the headlines of newspapers and magazines, as well as on billboards, in the promotion of individual brands. The main reason for this is that they are the product of the thinking of every nation. Newspaper and magazine headlines seem to invite the reader to read the report. Phraseological units that are important for the whole text are usually placed in the headings.

The article notes and analyzes different types of transformation of phraseological units. In the process of analysis, it was determined which types of phraseological transformation are more widely used.

The semantic message that the phraseological unit must convey is reinforced by modified phraseology. To remind the reader of phraseology, it is enough for the writer to have a part of it so that the reader or listener can remember the whole phraseological unit.

It is natural that the extensive use of phraseological units at the right moments, of course, makes the report, the written article more thought-provoking and interesting for the reader. Proper use of phraseological units also reflects the innovative qualities of the writer and the artist and in this way the author conveys his feelings and thoughts to the reader in an individual way, resulting in a very figurative, different and ambiguous interpersonal communication between the writer and the reader. We can say that the correct use of phraseological units is the clearest evidence of both the writer's ability to effectively use the means of artistic influence,

as well as the emergence of interesting communication competence between the author and the reader.

Key words: phraseological units, phraseological transformation, occasional changes, creative approach

Айнура Ханларова

ТВОРЧЕСКИЙ ПОДХОД К ФРАЗЕОЛОГИЧЕСКИМ ЕДИНИЦАМ Резюме

Фразеологические единицы лежат в основе многих проблем, связанных с семантикой и структурой. Наиболее частые трудности связаны с семантической целостностью фразеологизмов. Как известно, значение фразеологизмов не зависит от значения, выражаемого их компонентами в отдельности, и каждый фразеологизм имеет свое значение. В этом смысле они такие же, как слова, их просто нужно запоминать в том смысле, в котором они выражены.

Как известно, фразеологизмы отражаются во фразеологических словарях в первозданном виде. Однако в разных типах дискурса не всегда встречаются оригинальные формы фразеологизмов. Модифицированные и преобразованные фразеологизмы очень распространены, особенно в области журналистики.

Таким образом, трансформированные фразеологии очень эффективно применяются в языке прессы, особенно в политическом дискурсе. Этот тип фразеологизмов очень успешно используется в заголовках газет и журналов, а также на рекламных щитах при продвижении отдельных брендов. Основная причина этого в том, что они являются продуктом мышления каждой нации. Заголовки газет и журналов, кажется, приглашают читателя прочитать отчет. В заголовках обычно помещают фразеологические единицы, важные для всего текста.

В статье отмечены и проанализированы различные типы трансформации фразеологизмов. В процессе анализа было определено, какие типы фразеологических преобразований используются более широко.

Семантическое сообщение, которое должен передать фразеологизм, усиливается модифицированной фразеологией. Чтобы напомнить читателю о фразеологии, писателю достаточно иметь ее часть, чтобы читатель или слушатель запомнил фразеологизм целиком.

Естественно, что широкое употребление фразеологизмов в нужные моменты, конечно, делает доклад, написанную статью более наводящей на размышления и интересной для читателя.

Умение правильно использовать фразеологизмы также отражает новаторские качества писателя и художника и таким образом автор индивидуально передает свои чувства и мысли читателю, в результате получается очень образное, разнообразное и двусмысленное выражение при межличностном общении между писателем и читателем и можно сказать, что правильное употребление фразеологизмов является ярчайшим свидетельством как умения писателя эффективно использовать средства художественного воздействия, так и возникновения интересной коммуникативной компетенции между автором и читателем.

Ключевые слова: фразеологизмы, фразеологические преобразования, окказиональные изменения, творческий подход

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 18.04.2021.

Çapa qəbul olunma tarixi: 08.05.2021

**Rəyçi: prof. Nigar Vəliyeva
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur**

ALIYEVA GULSHAN SHAMKHAL

Azerbaijan State Oil and Industry University
Teacher of “foreign Languages -1”Department
gulshanaliyeva10@yahoo.com

SOME KEY ASPECTS OF THE ASSESSMENT OF TEACHING AND LEARNING IN EAP COURSES

SUMMARY

This article explores key concepts related to language testing, with a particular focus on EAP (English for Academic Purposes) courses and a discussion of the manifestation of testing in relation to oral and written problems in the context of the EAP.

This article discusses some of the basic concepts related to the design and implementation of language assessment. The study was conducted on the basis of assessing productive writing and speaking skills in the context of the EAP and examined how the presented curriculum design principles might relate to assessment design.

In addition, the article briefly reviews some of the key concepts of language testing, including the operationalization of tasks for tests, the relationship between test and criterion, types of language testing, types of measurement of test results, and concepts of validity and reliability as applied to language testing. In considering each of these concepts, reference was made to the design and use of tests in EAP courses. Particular attention was paid to the construction of any type of language testing, which was influenced by the developer's theoretical understanding of natural language testing, which could be based on model elements.

In this regard, the article can be used for scientific research in the field of linguistics.

Key words: assessment, EAP, task, teaching, learning, testing

EAP(English for Academic Purposes) courses tend to concentrate more narrowly on language results that apply to higher education contexts, while general ELT courses aim to teach and assess language proficiency through a broad variety of activities and tasks. The principles that constrain the design of the EAP syllabuses and courses will relate to the assessment of outcomes. For example, it was proposed that an EAP syllabus should include: an emphasis on procedural and declarative skills; a systematic approach to goal-setting rather than an atomistic one; strong emphasis on top-down processing (as a balance to the bottom-up approaches of most second language learning); a logically ordered analytic syllabus based on larger units

of language that are deconstructed and reconstructed in a systematic manner.

This article covers several core concepts in language testing, such as operationalizing test tasks, the test-criterion relationship, different types of language tests, different types of test outcomes assessment, and the concepts of validity and reliability in relation to language testing. The design and use of assessments in EAP courses will be discussed as part of each of these principles.

Since language is such a dynamic concept, teaching and evaluating it (along with all of its constituent elements) need to be able to account for it. In EAP courses, for example, holistic tasks related to processing and creating extended spoken or written texts will involve the language learner drawing upon a wide range of skills and types of knowledge. Teachers must use structures and methods that can define and quantify the various components of language outputs in practical and equitable ways in order to evaluate each of these job elements. As a result, a language test may include any assignment that allows a learner to process or use language in a manner that demonstrates either measurable comprehension (as in listening or reading tests) or a measurable productive language outcome (as in the case of speaking or writing tests). As a result, it is important to consider the problem of operationalizing language for appraisal, which entails explaining language usage in quantifiable terms.

Models of communicative competence, such as those of Bachman (1987), are an attempt to provide operational descriptions of language that identify all of its component parts in a comprehensive way, as a possible basis for measurement. In Bachman's model, for example, processing and creating extended texts relates mostly to the area of organizational competence, which includes the areas of textual competence (including cohesion and rhetorical organization) and grammatical competence (including vocabulary, syntax, morphology, phonemes and graphemes).

Such models may be used to describe the component areas of information that must be considered when assessing a specific language task in an EAP environment, such as listening to and processing a lecture or writing an extended academic article. When it comes to language outcomes that contain expanded texts from which discourses may be obtained, it is important to remember that the outcome is greater than the sum of its components. That is, while procedural concepts for the purposes of assessment need to account for the various information elements used in activities (such as those found in communicative skill models), they must also recognize an individual's ability to incorporate these various fields of knowledge in language use. As a result, such an operationalization necessitates the use of text and discourse theories that can account for the regularized incorporation and arrangement of such information components within a text and its discursal meaning.

As a follow-up to this topic, it is suggested that, since language learning in the EAP sense necessitates an integrative syllabus and course, integrative, holistic assessments are also needed. In order to mitigate the negative washback results that

might come from using forms of tests that do not endorse the values that underpin the EAP syllabus, materials, and pedagogy, such an approach to assessment is critical in course design.

It is also crucial to determine the expected purpose or value of language-testing measurements. Language testing entails getting a learner to use language in a certain manner and then drawing inferences on how effectively the learner will use the same language in a real-world situation based on the learner's results. The use of expression in a real-world sense is referred to as the criterion of theory research (McNamara,2;8).

As a means of handling the difficulty of the process, in general English language teaching that has the broad goal of overall proficiency growth, comparing the criteria (proficiency in real-world contexts) to teaching, studying, and assessment would appear to be achieved incrementally by concentrating on various areas of competence and achievement separately. For example, a unit on meals and food transactions in an elementary course unit might include knowing and using relevant unitary functions including proposing, agreeing, rejecting, requesting, and thanking. (There may have been some prior learning of food vocabulary in the same unit.) In the case of EAP classes, however, determining the criteria entails operationalizing the use of language in academic settings, which is a multi-faceted and ever-changing task. Listening to lectures and taking notes, as well as reviewing textbooks and source papers, can both be used to extract information, which can then be synthesized and summarized in an extended thesis or an oral seminar presentation. In an EAP environment, goals might include activities like listening to and processing a recorded lecture, attending seminars, or reading and taking notes on an essay. The aim of eliciting examples of students performing certain tasks in tests is to show how an individual could perform the same (or similar) task in a real-world university setting, which is the criterion.

Thus, the test designer's theoretical interpretation of the essence of language, which can build on elements of a paradigm, such as Bachman's model of communicative competence, as well as a philosophy of text or rhetoric, such as genre theory, may inform the development of any kind of language test. His or her interpretation of the relationship between a test result and the criteria would also have an effect

Language tests are classified according to method of testing, which he describes as either *paper and pencil tests* or *performance tests*, and purpose of the test, which may be to measure previous learning (*achievement tests*) or to predict capacity for future language use (*proficiency tests*). (Jolie Moore; 3;45)

In terms of research methods, paper and pencil tests can be used to assess various areas of linguistic understanding, including morphology, syntax, grammar, and vocabulary. They're also used to assess various aspects of listening and reading comprehension in a written exercise. In such tests, test objects are often in a set

response format, such as multiple-choice, true/false, short answer, or gap fill. This form of test may often be marked by a computer. The benefit of such assessments is that they are simple to administer and score; however, they are ineffective in assessing productive skills such as speaking and writing. Performance tests are different from paper and pencil tests in that they assess linguistic abilities by requiring the test-taker to engage in a manner. Talking and writing skills are often assessed using performance assessments. A test which requires the test taker to perform an extended piece of speaking or writing, which is then graded against pre-determined.

The object of testing can also be used to categorize language tests, with achievement tests and proficiency tests being the two forms. An achievement test is some form of assessment of language learning that takes place in a classroom setting. Achievement assessments are often incorporated into the teaching process and requirements. They will differ significantly depending on the form of language used in the classroom and how it was taught. They can occur at the conclusion of a unit of study or a course. As a result, performance assessments are cumulative in that they assess what students have achieved as a result of instruction. (Manning; 4;98) Proficiency assessments, on the other hand, anticipate potential language use without actually referring to previous instruction.

In EAP classes, testing will be retrospective success testing, which will seek to assess teaching and learning on a daily basis during the course and at the conclusion. Such assessments are often used to provide guidance about what has been taught and mastered during a course, rather than to forecast potential success, such as future language use in a university course.

The two approaches to calculating the results of testing are norm-referenced calculation and criterion-referenced measurement. To consider the importance of any one score, norm-referenced assessment uses a system of contrast with the persons taking the exam. Each score is seen in relation to the other scores, particularly in relation to its frequency - i.e. in relation to the number of other people who received the same score. In most fields, norm-referenced measurement assumes that scores will fit within a *normal distribution* - that is a high number of scores will be grouped around the average or mean and the lowest number of scores will be at the top and bottom ends of the distribution. (Ken Hyland 5;65) Criterion-referenced measurement (Hughes,6-19) does not use a comparison between individuals as the frame of reference. Rather, individuals are rated against prose descriptions of satisfactory performance at a given level. In this way performance goals can be set for individuals who can reach these goals at their own rate. Two other key concepts that need to be considered in planning and implementing any type of language testing are those of *validity* and *reliability*. Validity in language testing refers to whether a test actually measures what it claims to be measuring.

Validity often needs to be considered when selecting types of testing items that

will be used in any test. A valid selection will depend on the object knowledge and the learner skill that is being examined in the test. Generally, test items are divided into those that are used either in direct testing or in indirect testing. Direct testing is asking the student to perform the skill that is the object of the test, and is generally easier to carry out when testing the productive skills of speaking and" writing. For example, testing essay writing by getting students to write an essay is an example of direct testing. Testing speaking in the context of oral presentation skills by asking students to prepare and deliver a short oral presentation is direct testing. Reading and listening, on the other hand, are less amenable to direct testing. With these skills, testing usually involves performing the skill and then providing a written response that shows how successfully the skill has been employed.

Indirect tests measure the underlying, separate content knowledge and language components that are integrated in actual language use. Such underlying components may include grammar, vocabulary and syntax. An example of the indirect testing of writing is an earlier version of the TOEFL test of writing, which used to be a multiple choice test of vocabulary, grammar and syntax. This indirect testing of writing is justified by the claim that knowledge of these elements correlates with ability to write a piece of text. Generally, it would now be considered that a multiple-choice test of linguistic knowledge does not completely operationalize the writing skill and, therefore, is not a valid test of writing.

After developing a test that related both to the context of learning and content of the course, it is then important to plan the scoring of a text either by developing a schedule of answers for short items or a marking guide (set of criteria) for larger tasks. (7; linc)

REFERENCE:

1. Bachman EAP placement testing 2006: 130p
2. McNamara, Language testing 2000; Oxford university press; 120
3. How to write EAP materials Jolie Moore ;Elt teacher writer ;2000; 164p
4. Assessing EAP Dr Anthony Manning; 2016; 200p; Garnet Education
5. Specialized English; Ken Hylland and Lilian LC Wong; 2019; 276p
university of Hong-Kong
6. John Hughes, Oxford EAP ; Oxford university press; 2013; 145p
7. Cambridge Advanced Learner's Dictionary & Thesaurus. URL:
<http://dictionary.cambridge.org/dictionary/british>

Gülşən Əliyeva

**EAP kurslarında tədris və təlimin
qiymətləndirilməsinin bəzi əsas aspektləri
XÜLASƏ**

Bu məqalədə dil testi ilə əlaqəli əsas anlayışları, xüsusilə EAP (Akademik məqsədlər üçün ingilis dili) kurslarına istinad və EAP kontekstində danışma və yazma tapşırıqları ilə əlaqədar performans testinin müzakirəsi əlaqələndirilir.

Məqalədə dil qiymətləndirməsinin dizaynı və tətbiqi ilə əlaqəli bəzi əsas konsepsiyalar nəzərdən keçirilir. Tədqiqat bir EAP kontekstində məhsuldar yazma və danışma bacarıqlarının qiymətləndirilməsi və tədris proqramı dizayn prinsiplərinin qiymətləndirmə dizaynı ilə necə əlaqəli ola biləcəyini nəzərə alaraq həyata keçirildi.

Bundan əlavə, məqalədə testlər üçün əməliyyat tapşırıqları, test-meyar əlaqəsi, dil testinin növləri, test nəticələrinin ölçülmə növləri və dil testi ilə əlaqəli etibarlılıq konsepsiyaları daxil olmaqla dil testinin bəzi əsas anlayışları qısa şəkildə nəzərdən keçirilir. Bu konsepsiyaların hər birini nəzərdən keçirərkən EAP kurslarında testlərin dizaynına və istifadəsinə istinad edilmişdir. Bir model elementlərindən istifadə edə bilən dilin təbiətini nəzəri anlayışından təsirlənən hər hansı bir dil testinin qurulmasına xüsusi diqqət yetirildi.

Bu baxımdan, bu məqalə dilçilik sahəsindəki elmi araşdırmalar üçün uyğun bir şəkildə istifadə edilə bilər.

Açar sözlər: qiymətləndirmə, EAP, tapşırıq, tədris, öyrənmə, yoxlama

GULSHAN ALIYEVA

**НЕКОТОРЫЕ КЛЮЧЕВЫЕ АСПЕКТЫ ОЦЕНИВАНИЯ
ПРЕПОДАВАНИЯ И ОБУЧЕНИЯ НА КУРСАХ ЕАР
РЕЗЮМЕ**

В этой статье рассматриваются ключевые концепции, относящиеся к языковому тестированию, с особым упором на курсы ЕАР(Английский для академических целей) и обсуждение проявления тестирования в отношении устных и письменных задач в контексте ЕАР.

В статье рассматриваются некоторые основные концепции, относящиеся к разработке и реализации языковой оценки. Исследование проводилось на основе оценивания продуктивных навыков письменной и устной речи в контексте ЕАР и рассматривало, как представленные принципы разработки учебной программы могут быть связаны с дизайном оценивания.

Кроме того, в статье кратко рассматриваются некоторые ключевые концепции языкового тестирования, включая операционализацию задач для

тестов, взаимосвязь теста и критерия, типы языкового тестирования, типы измерения результатов тестирования и концепции валидности и надежности применительно к языковому тестированию. При рассмотрении каждой из этих концепций была сделана ссылка на разработку и использование тестов в курсах ЕАР. Особое внимание было уделено построению любого типа языкового тестирования, на который повлияло теоретическое понимание разработчиком тестирования природного языка, которое могло основываться на элементах модели.

В связи с этим статья может быть использована для научных исследований в области лингвистики.

Ключевые слова: оценивание, ЕАР, задание, обучение, изучение, тестирование

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 18.04.2021.

Çapa qəbul olunma tarixi: 08.05.2021

**Rəyçi: dos. Məmmədova R.V.
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur**

b.m. AYBƏNİZ MƏMMƏDOVA
dissertant MƏTANƏT AĞASIYƏVA
Sumqayıt Dövlət Universiteti
43-cü məhəllə
aybeniz.mammadova.1962@gmail.com
agasiyeva1983@gmail.com

NİTQ MƏDƏNİYYƏTİ DƏRSLƏRİNDƏ İNTEQRASIYANIN TƏŞKİLİ

Xülasə

Nitq mədəniyyəti fənni dilçiliyin əsas şöbələrindən biri kimi təhsil müəssisələrinin bütün fakültələrində tədris olunur. Hər bir dilin elmi cəhətdən tədqiq olunmasının və praktik cəhətdən onun öyrədilməsinin böyük əhəmiyyəti vardır.

Hər bir elm kimi Nitq mədəniyyəti də öz müstəqilliyini saxlamaq üçün digər elmlərlə əlaqədardır. Bu əlaqə başqa istiqamətlərdə öyrənilən elmlərlə bağlı şəkildə qurulur. Nitq mədəniyyəti də öz tədqiqat obyektini, məqsəd və vəzifələri olduğu üçün tədris planına daxil olaraq başqa elmlərlə əlaqəsini səmərəli şəkildə təşkil edir. Nitq mədəniyyəti bir sıra elmlərlə - dilçilik, ədəbiyyatşünaslıq, tarix, fəlsəfə, məntiq, etika, estetika, psixologiya, pedaqogika, fiziologiya və b. elmlərlə əlaqədə inkişaf edir.

Nitq mədəniyyəti dedikdə, filologiyanın dildən ünsiyyət vasitəsi kimi istifadə qaydalarını elmi əsaslarla öyrənən sahəsi nəzərdə tutulur. Onları yaxşı öyrənmədən nitq mədəniyyətinə yiyələnmək olmaz. Haqqında danışılan qayda-qanunlar müəyyən tarixi təkamülün məhsuludur desək, yanılmazıq. Belə ki onlar cəmiyyətin normal səviyyəsinə xidmət edir.

Başqa elm sahələri kimi nitq mədəniyyəti də cəmiyyətin tələblərindən doğan zəruri xüsusiyyətləri diqqət mərkəzində saxlayır. Cəmiyyətin inkişafı ilə inkişaf edir və formalaşır.

Metodik tədqiqatlarda göstərilir ki, təhsil sistemində qarşıya qoyulan əsas məqsəd təlim keyfiyyətini yüksəltməklə gəncləri lazımi biliklərlə silahlandırmaqdır. Onların hərtərəfli inkişafetmiş vətəndaş kimi formalaşmasına nail olmaqdır. Bir sözlə, nitq mədəniyyəti dərslərində inteqrasiyanın təşkili mühüm məsələlərdəndir.

Açar sözlər: Nitq mədəniyyəti, inteqrasiya, elm sahələri, nitq prosesi, kibernetika

Azərbaycan dilçiliyinin əsas tərkib hissəsi olan nitq mədəniyyətinin bugünkü səviyyəsi ilə keçmişini müqayisə etdikdə artıq onun bir fənn kimi formalaşdığını görürük, lakin bu fənnin predmeti, məqsədi, vəzifələri, tədqiqat obyektini dilçiliyin kommunikativ qanunauyğunluqları ilə bağlıdır.

Nitq mədəniyyəti fənni də tədris prosesində müasir təlim prinsiplərinə istinad edərək dərslərin təşkilinə yenidən baxmaq, orijinal dərslər modelləri hazırlamaq vəzifəsini gündəmə gətirir.

Nitq mədəniyyəti bir sıra elmlərlə sıx şəkildə bağlıdır. Bu fənnin aşağıdakı elm sahələri ilə əlaqəsi mövcuddur:

1. Dilçilik; 2. Ədəbiyyatşünaslıq; 3. Tarix; 4. Fəlsəfə və məntiq; 5. Etika;
6. Estetika; 7. Psixologiya; 8. Pedaqogika; 9. Fiziologiya və s.

Bunlara ayrı-ayrılıqda diqqət yetirək:

Nitq mədəniyyəti və dilçilik. Bu sahələrin hər ikisi sözlərin leksik-semantik qruplarını, onların yaranma və formalaşmasını, sözlərin aktiv və passivliyini, işlədilmə məqamlarını, emosional-ekspressiv çalarlarını və s. məsələlərini öyrənir. Nitq mədəniyyətinin əsas vəzifələrindən biri dil vahidlərinin tarixən formalaşması və sabit normaya düşməsi imkanlarını tədqiq edir. Fonetik norma həm şifahi nitqin, həm yazının vahidliyi prinsipi üçün zəruri şərtlərdəndir. Müasir Azərbaycan əlifbasında bir səs üçün bir işarə vardır. Bu da fonemlərin yazıda mənimsənilməsindən ötrü vacib məsələlərdəndir. Fonetik normanın vahidliyi əlifbanın sabitliyindən və təkmilliyindən asılıdır. Nitq mədəniyyətində leksik normaların müəyyənləşdirilməsinin də çox böyük əhəmiyyəti vardır. Çünki müəyyən tarixi dövrlərdə meydana gələn dil vahidləri nitq vasitəsilə cıllanır. Leksika dilin lüğət tərkibinin dəyişməsi və zənginləşməsi yollarını, işlədilmə dairəsini, sözlərin mənaca dəyişmə və inkişaf qanunauyğunluqlarını, dildaxili və dilxarici amillərin qarşılıqlı əlaqəsini, semantik söz qruplarını öyrənir. Nitq mədəniyyəti isə leksik vahidlərin nitqdə ədəbi dil normalarına uyğun seçilib işlədilməsi, sözlərin öz yerində olması, cümlədə sözlərin sırasının pozulmaması və s. məsələləri araşdırır.

“Nitq mədəniyyətində morfoloji normalar şəkilçi paradigması ilə, sintaktik normalar isə birləşmə və cümlə daxilindəki sözlərin ardıcılığı ilə bağlı məsələlərə diqqət yetirir. Sintaktik əlaqələrin uyğunluğunu təmin edir.” [1, s. 119]

Nitq mədəniyyətinin dilçilik fənləri ilə əlaqəsi üslubiyyatda daha çox özünü göstərir. Üslubiyyatın mərkəzi özəyini leksik üslubiyyat təşkil edir. Burada dil vasitələri sistemində leksik vahidlərin işlədilmə imkanları müəyyənləşdirilir. Müxtəlif sahələrdə leksik vahidlərin üslubi əhəmiyyətinə, sözün normativ, üslubi və estetik funksiyalarına daha çox fikir verilir.

Çoxmənalı, omonim, sinonim və antonim sözlərin, xüsusən yazılı nitqdə işlədilməsi, onların obrazlılıq ifadə etməsi, cinas, təzad yaratması, mənəni qüvvətləndirməsi, təkrardan qaçmaq və s. məsələlər leksik üslubiyyatla daha çox bağlıdır. Bundan əlavə üslubiyyatın tədqiqat obyektinə dilin funksional üslubları, bədii ifadə və təsvir vasitələri də daxildir.

Nitq mədəniyyətinin üslubiyyatla əlaqəsi daha geniş şəkildə özünü göstərir. Belə ki hər bir yaradıcı və ziyalı insan nitqini öz səviyyəsinə uyğun qurur, müvafiq funksional üsluba müraciət edir. Üslubiyyat nitqin bütün mənə çalarlarını, fonetik, leksik, qrammatik cəhətlərini əhatə edir. Üslubiyyat həm də kamil nitqin prinsiplərini

araşdırır, təhlil edir. Üslubiyyat elmi varlığını nə qədər gec təsdiq etsə də, müstəqil elm kimi çox geniş şəkildə təbliğ olunmaqdadır. Bu haqda alimlərin (pof. Ə.Dəmirçizadə, prof. Ə.Bağırov, prof.A.Qurbanov və s.) dəyərli tədqiqat işləri, kitabları, məqalələri diqqəti cəlb edir.

Ümumiyyətlə, üslubiyyat dilin təzahürü olan nitqi hərtərəfli öyrənib tədqiq edir.

Üslubiyyat - ədəbi dilin üslublar sistemini, dil vahidlərinin həmin sistem daxilində seçilib öz məqamına görə düzgün işlədilməsini və fərdi üslubları öyrənən dilçilik elmidir.

Üslubiyyat elmi bir neçə yerə bölünür. 1) dilin üslubiyyatı, 2) nitq üslubiyyatı, 3) bədii ədəbiyyatın üslubiyyatı. Dilin üslubiyyatı, başqa sözlə, struktur üslubiyyat “sistemlər sistemi” olan dilin vahid daxili quruluşunu, sözlərin, söz sırasının, sistem şəklində təzahür edən müxtəlif xüsusi formaların əlaqələrini, qarşılıqlı təsirini öyrənir, aydınlaşdırır və təsnif edir. Eyni zamanda, dil üslublarının tarixi dəyişkən əlaqələrini sözlərin, söz birləşmələrinin semantik quruluşunda, leksik və qrammatik sinonimlərdə əks olunan incə mənə fərqlərini-ekspressivliyi, intonasiyanın keyfiyyətini, sözlərin cümlədə öz yerinə görə işlənmə variasiyalarını öyrənmək də dil üslubiyyatının vəzifəsidir [3, s. 15].

Nitq üslubiyyatı isə şifahi və yazılı nitqin ictimaiyyət tərəfindən qəbul edilmiş növləri ilə müxtəlif janrları (məsələn, çıxış, mühazirə, məsləhət, mətbuat konfransı, məruzə, söhbət və s. janrlar) arasındakı ən incə semantik, ekspressiv üslub fərqlərini, geniş mənada nitqin melodiyasını, intonasiyanı, tipik fərdi nitq yaradıcılığını və s. öyrənir. Nitq üslubiyyatının mövzusuna, eyni zamanda, nitqin forma və tipləri, monoloq və dioloqun qarşılıqlı əlaqəsi və formaları haqqındakı nəzəriyyə də daxildir.

Bədii ədəbiyyatın üslubiyyatı ancaq bədii əsərlərin dilini, yazıçının fərdi üslubunu öyrənir.

Azərbaycan dilçiliyinə nəzər salaq. H.Məmmədovun “Dilçiliyin əsasları”, A.Qurbanovun “Ümumi dilçilik” adlı əsərində dilçiliyin başqa şöbələrindən söhbət açıldığı halda üslubiyyatın heç adı çəkilməmişdir. H.Məmmədov və A.Axundovun “Dilçiliyə giriş” kitabında isə münasibət bir qədər dəyişmişdir. Burada oxuyuruq: “Nəhayət dilçiliyin mühüm şöbələrindən biri olan stilistika dilin işlənməsi, ondan istifadə olunması haqqında elm sahəsidir. Stilistika dilin, eyni zamanda, ən məqsədəuyğun formalarından istifadə etmək üsullarını öyrənir” [2, s. 41]. Müəlliflər üslubiyyatdan bəhs edən bu iki cümlədə həmin elmin bəzi cəhətlərinə əsasən düzgün toxunmuşlar. A.Axundov “Ümumi dilçilik” adlı əsərində “üslubiyyat”dan yox, “nitq mədəniyyəti”ndən geniş söhbət açmışdır.

Dilin qrammatik quruluşu morfologiya və sintaksisin, üslubi quruluşu isə üslubiyyatın mövzusuna daxildir.

Leksik və qrammatik sinonimlər dilin üslubi quruluşunda mühüm rol oynayır. Bunlar: a) fikrin dəqiq və düzgün ifadə olunmasını təmin edir; b) xoşa gəlməyən,

tələffüzü, deyilişi çətin olan, yaxud mənası məqsədə müvafiq gəlməyən ifadə vasitələrini daha yararlısı ilə əvəz etməyə imkan yaradır: c) yeknəsəqliyin və təkrarın qarşısını alır; d) nitqə rəngarəngli və ahəngdarlıq verir; e) fikrin ifadə tərzini incələşdirir, oxucuya, dinləyiciyə xoş təsir bağışlayır; ə) üslubi modallığı ifadə edə bilir və s.

Sinonim vahidlər bir-birindən iki cəhətlər fərqlənir: 1) Üslubi rənginə görə. Bir nitq üslubu üçün səciyyəvi olan sinonim başqa bir nitq üslubu üçün səciyyəvi olmaya da bilər; 2) Ekspressiv rənginə görə. Hər bir sinonim vahiddə başqasından fərqlənən incə çalar vardır. Buna görə də sinonimlərin hər biri bir cür təsir bağışlayır.

Qrammatika üçün cümlə sadə və ya mürəkkəb, təktərkibli, yaxud cüttərkibli və s. Belə bölgü üslubiyyatı maraqlandırmır. Üslubiyyat baxımından ancaq sinonim cümlələr vardır. Hansı quruluşda, hansı tərkibdə olursa olsun onlar sinonimdir. Məsələn:

Gül ətirlidir. Ətirli gül! Hamı bilir ki, gül ətirlidir. Hamıya məlumdur ki, gül ətirlidir. Kim bilmir ki, gül ətirlidir?

Yaxud: Onu hamı tanıyır. Onu tanımayan yoxdur. Elə bir adam yoxdur ki, onu tanımasın. O, məşhur adamdır. Onun adı dillər əzbəridir. Onun adı çəkildə hamı ayağa durur və s.

Bu sinonim cümlələrdəki fikir eyni, üslubi incəliklər isə müxtəlifdir. Həmin cümlələri quruluşuna görə sadə və mürəkkəbə ayırmaq üslubi keyfiyyəti açma bilmir. Öz məqamında işlənməyən sinonimlər sanki dilin üslubi quruluşunu pozur, ekspressivliyi zəiflədir.

Üslubiyyat estetik kateqoriyaları, o sıradan gözəlliyi, ülviliyi yaxud eybəcərliyi öyrənmir. Ancaq etiraf edək ki, ədəbi dilin üslublar sistemində ifadə vasitələrini mütnə uyğunlaşdırmaqdan yaranan gözəlliyə - estetik təsirə üslubiyyat biganə qala bilməz. Bu həm də ədəbi dilin estetik vəzifəsidir.

Nitq mədəniyyəti və ədəbiyyatşünaslıq. İstər siyasi, istər də yazılı ədəbiyyat nitq mədəniyyəti ilə yaxından bağlıdır. Bütövlükdə ədəbiyyatşünaslıq nitq mədəniyyəti ilə yaranan elm sahəsidir.

Nitq mədəniyyətinin ədəbiyyatla əlaqəsindən danışanda birinci növbədə, yadda saxlamalıyıq ki, bədii ədəbiyyat həyatı bədii obrazlarla əks etdirən söz sənətidir. Söz sənəti isə dillə ifadə edilir.

Deməli, hər iki predmetin, həm nitq mədəniyyətinin, həm də ədəbiyyatın materialı sözdür. Yazıçı ədəbiyyatın sirlərinə yiyələndikcə, özü də bilmədən natiqlik sənətinə xidmət edir; yəni şair və yazıçılar əsəri yazarkən hər bir söz, dil vahidi haqqında, cümlə haqqında düşünüb danışdıqca, ona yeni çalar, məna verərək işləyir. Nitqin gözəlliyinə xidmət edən bu ifadələr bədii təsvir və ifadə vasitələrinin, bədii üslubun yaranmasına, inkişaf etməsinə gətirib çıxarır. Bədii ədəbiyyatda istifadə olunan məcazi mənalı sözlər, sinonimlər, omonimlər və s. nitqin qurulmasında mühüm rol oynayır.

Bədii əsərlərin dilinin tədqiqində dilçi alimlər dil vahidlərini təhlil edərkən yazıcının nitq qabiliyyətini, dildən istifadə yollarını aydınlaşdırmağa çalışırlar. Bu da ədəbiyyatın nitq mədəniyyəti ilə əlaqəsi, elmi nəliyyətlərinin qarşılıqlı istifadə olunması nəticəsində əldə edilir.

Dil poeziyanın ilkin yaradıcılıq simasıdır. Bədii hadisələrə həqiqi sənət meyarları ilə yanaşmağın birinci şərti dil faktorundan asılıdır. Mükəmməl dil və üslub vərdişlərinə yiyələnmədən söz sənətkarlarının özünü təsdiqetmə qabiliyyəti nəticəsiz qalır. Təcrübə dönə-dönə sübut etmişdir ki, dil duyumundan məhrum olanların nümunəvi poeziya yaratmaq cəhdləri boş şeydir.

Ana dilinin dadı-tamı şeir dilində daha şirin, daha mənalı əks olunur. Onun qüdrəti, əzəməti poeziya fonunda daha füsunkar görünür, heyranlıq doğurur. Araya-ərsəyə gəlmiş şeir ancaq bədii istedad sahibinin xalq dilini mükəmməl bilməsi və poetik mədəniyyət səviyyəsi əsas şərtlərdəndir. Şeir sənətinə, xüsusən də onun dillə davranış sirlərinə bələd olmayan kəs, söz yox ki, poeziya yaradıcılığı tələblərinə cavab verə bilməz. Təbiidir ki, tələbələrin professional məharəti, qətiyyəti, öz sənətinə tələbkərliliyindən irəli gəlir. Poetik duyumundan bəhrələnilir.

Sevimli peyğəmbərimizin: “Ərzin altında Allahın xəzinələri vardır ki, şairlərin dili bu xəzinələrin açarıdır”¹ kəlamının işığında poeziyaya, onun estetik qüdrətinə müstəsna əhəmiyyət verildiyini görürük. Nizami, Yunus Əmrə, Hafiz kimi şairləri “peyğəmbərlərə bərabər tutmaq olar. Çünki onlar bəşər növünün fəvqündə olub, filosofanə xəyal, ilham sahibləridir” deməklə, M.F.Axundov da şeiri fenomenal estetik hadisə kimi dəyərləndirib, onun problem səciyyəli məsələlərini diqqət mərkəzinə çəkmişdir. S.Vurğun şeir dilinin ecazkarlığını janrın estetik prinsipləri mövqeyindən şərh edərək demişdir. “Yalnız şeirin dili belə danışır. Onun hikmətində Allahın gücü var” [4, s. 27].

Zaman və məkan etibarilə çox uzaq və əlaqəsiz hadisələr, əşyalar şair qələminin gücü ilə bir yerə, bir misraya (beytə, bəndə) toplanır:

Nitq mədəniyyəti və tarix. Tarix cəmiyyətin yaranmasını, inkişafını öyrənən bir elmdir. Hər bir elm yarandığı gündən öz tarixini yaşadır. Natiqlik sənəti də məhz belə bir tarixi yol keçmiş, tədqiq olunmuş, müəyyən uğurlar əldə etmişdir. Natiqlik sənətinin ilk rüşeymlərini araşdırmaq, tədqiq etmək üçün onun tarixinə nəzər salmaq lazımdır. İlk rüşeymləri bəlağət elmi kimi formalaşan bir sənət növü Azərbaycan klassikləri tərəfindən daha da inkişaf etdirilmiş, söz sənətinin, sözün qiyməti artmış, bugünkü səviyyəyə çatanaqədək müxtəlif yollardan keçmişdir. Belə ki Azərbaycanda nitq mədəniyyətinin öyrənilməsi və inkişafında 1922-ci ildə respublikada yaradılmış Yeni Əlifba Komitəsinin xüsusi rolu olmuşdur. 1922-1929-cu illərdə əlifba, orfoqrafiya məsələləri tez-tez müzakirə edilir, 1929 və 1932-ci illərdə orfoqrafiya konfransları çağırılırdı. V.Xuluflunun 1929-cu ildə latın qrafiki ilə tərtib etdiyi “İmla lüğəti” bunun ən gözəl örnəyi idi. 1930-1940-cı illərdə dilin saflığı və təmizliyi məsələlərinə diqqət yetirilirdi. Lakin kiril qrafikasına keçid bəzi məsələləri dolaşdırdı. 1950-ci illərdə dilə aid keçirilmiş konfranslarda bədii əsərlərin

dilinə xüsusi diqqət yetirilmişdir. 1960-1980-ci illərdə Azərbaycanda nitq mədəniyyətinin-dilçiliyin bir sahəsi kimi öyrənilməsinin yeni bir dövrü adlandırmaq olar. Bu fənn formalaşdığı, yarandığı gündən bu günə qədər müəyyən inkişaf mərhələləri keçmişdir. Nitq mədəniyyəti fənni (artıq bunu yeni elm sahəsi adlandırmaq olar) cəmiyyətin həyatında, məişətində baş verən hər hansı bir dəyişikliyi yaddaşına həkk edir. Qədim abidələrin, salnamələrin, məxəzlərin vasitəsilə bugünkü tədqiqatçılar xalqın keçmişinə aid mülahizələr, mühakimələr yürüdə bilir. Tarixçi əldə etdiyi nəticəni nitq vasitəsilə (istər yazılı, istərsə də şifahi) elmi formada şərh edir. Belə şərh faktlarla, mülahizələrlə, sübutlarla, dəlillərlə bağlı şəkildə edilir ki, bu da nitq mədəniyyətinin əsas prinsiplərini müəyyənləşdirir [5, s. 29].

Beləliklə, natiq yazılı nitqin üzünün köçürülməsini, dinləyicilərə çatdırılmasını tezləşdirir və səliqəyə salır.

Nitq mədəniyyəti və fəlsəfə (məntiq). Fəlsəfə insanlarda müəyyən bir dünyagörüşü yaradır, həm də obyektiv gerçəklikdə onun yerini müəyyənləşdirir. İnsan onu əhatə edən aləmdə nə qazanırsa, fəlsəfənin dialektik qanunları ilə əlaqələndirir. Bu dərkətmə istər yazılı nitqlə, istərsə də şifahi nitqlə reallaşır. Hətta fəlsəfənin bəzi prinsipləri nitqin prinsipləri ilə üst-üstə düşür.

Nitq mədəniyyəti ilə daha geniş şəkildə əlaqədə olan elmlərdən biri də məntiqdir. Məntiq təfəkkür qanunlarından bəhs edir. Ona görə məntiq nitq mədəniyyəti ilə sıx şəkildə bağlıdır. Məntiq elminin əsas obyekti və predmeti təfəkkür prosesidir. Nitq mədəniyyətinin əlaqədə olduğu digər elmlərdən fərqli olaraq, məntiq bizi əhatə edən obyektiv gerçəkliyin dərk olunmasını tədqiq edir. Bu xüsusiyyət onu digər elmlərdən fərqləndirir və təfəkkürün formalarını, qanunlarını, həyatı dərkətmə yollarını göstərir. Dil təfəkkürün maddi forması kimi fəaliyyət göstərir. Nitq isə dilin cıalanmış, rəngə, boyalara salınmış təzahür formasıdır. Natiq dilin bütün incəliklərindən istifadə edir və nitqini qurarkən bir çox çətinliklərlə üzləşir. Nitqimi necə qurmalı, fikrimi necə ifadə etməli? Faktları, dəlilləri necə əsaslandırmalı? Bu zaman natiqin köməyinə məntiq qanunları gəlir. Natiq məntiqin vasitələrindən zərgər dəqiqliyi ilə istifadə edir. Bu da təbii bir prosesdir. Çünki məntiq şüurumuzla birbaşa bağlıdır. Məntiq şüurla bağlı olduğu üçün nitqlə də qırılmaz sürətdə bağlıdır. Əgər məntiqin qanunlarından düzgün istifadə etməsək, nitqimiz dolğunluğunu, düzgünlüyünü itirər. Çünki məntiq fikrin təzahür formalarını öyrənir. Bunları vəhdət halında qəbul edən natiq dolğun və zəngin nitq yaratmağa nail olur. Hər bir məntiqi kateqoriyanın araşdırılmasında, onun mahiyyətinin açılmasında nitq xüsusi rol oynayır. Əslində məntiq nitq və natiqliklə bağlı eyni kökdən əmələ gəlmiş, mənası bir-birinə yaxın olan ərəb mənşəli effektiv sözdür.

Məhz düzgün təfəkkür dəqiq nəticələr əldə etməyə imkan verir. Buraya sübut, mühakimə və mülahizələri də əlavə etmək olar. Bundan əlavə, nitqin əsas prinsiplərindən olan və onun əsasını təşkil edən fonetik (buraya intonasiya, vurğu, sözlərin düzgün hecalanması), leksik, morfoloji, semantik, sintaktik kateqoriyaların

öyrənilməsində də məntiqi kateqoriyalar mühüm rol oynayır. Onu da qeyd edək ki, məntiq həmişə filologiya ilə sıx əlaqədə olub və bu elmin araşdırılmasında müəyyən nəticələr əldə etməyə imkan və şərait yaratmışdır. Düzgün və məntiqi təfəkkür olmadan elmdə heç bir uğur əldə etmək olmaz.

Nitq mədəniyyəti və etika. Belə bir xalq deyimi var: “Qonağı geyiminə görə qəbul edər, ağılına görə yola salarlar”. Hər bir şəxsin özünü necə maskalamasından asılı olmayaraq, nitqi onun ağılını, zəkasını əks etdirir. Natiq olmaq istəyən hər bir şəxs bütün etik normalara riayət etməlidir. Natiq danışarkən səsinə müvafiq tembr seçməli, jestlərdən düzgün istifadə etməli, mimika ilə mənalar ifadə etməli, dinləyicilərin dərk etmə səviyyələrini bilməlidir.

Natiq olmaq istəyən şəxs bütün davranış qaydalarını gözəl mənimsəməlidir. Natiqin yerişi, baxışı, hərəkəti, geyimi nəzakəti, üzünün ifadəsi dinləyicidə ona qarşı rəğbət hissi oyatmalıdır. Bəzi natiqlər etik normalara düzgün əməl etmədiyi üçün dinləyicilərin rəğbətini qazana bilmirlər. Məsələn, bəzən elə olur ki, üzü tüklü, kostyumu əzik-üzük, halı pərişan bir natiq yorğun halda kürsüyə doğru yaxınlaşır. Bu hər bir dinləyicidə natiqə qarşı mənfi hisslər oyadır. Bəzən də natiqlər həddən artıq bər-bəzəyə aludə olur. Belə vaxtda dinləyici onun nitqindən çox, bər-bəzəyinə diqqət edir. Natiq fikirləşməlidir ki, mən auditoriya ilə necə ünsiyyət yaradım, nitqimi necə başlayım? Olduqca həssas və tələbkar dinləyicilər natiqin səsinin titrəməsini, həyəcanlanmasını, bir an çaşıb qaldığını da duyub hiss edirlər. Təcrübəli natiqlər isə belə anları nitqlərində etdikləri pauza ilə az da olsa, aradan qaldırırlar.

Natiqlər çıxış edərkən qalstukunu, pencəyinin düyməsini, əlindəki təbəşiri və yaxud qələmi oynada-oynada fikrini ifadə edir, elektron lövhədə qeydlər aparır. Etika nitqin şərh zamanı göstərilən bu nöqsanların aradan qaldırılmasına köməklik göstərir. Bir anlığa məşhur natiq Demosfenin natiqlik sənətinə gəlişini xatırlamağa ehtiyac duyulur. Həqiqətən etika ilə nitq mədəniyyətinin əlaqəsi vacib məsələdir.

Nitq mədəniyyəti və estetik. Nitqin gözəl ifadəsi dedikdə, estetikanın əsas kateqoriyaları olan gözəllik, ülvilik, faciəvilik, komiklik yada düşür. Bizi əhatə edən obyektiv varlığın dərk edilməsində estetikanın mühüm rolu vardır. Estetik kateqoriya olan gözəllik yalnız insanlara məxsusdur. Estetik gözəllik yalnız insana məxsus olduğu kimi, dil də, nitq də, nitq mədəniyyəti də insana məxsusdur. Həyatda baş verən hər bir hadisəni estetik surətdə dərk edib qavrayan insan, “əsasən, bədii dil və sənətkarlıq, nitq habelə estetik zövq, bədii obraz, bədii ustalıq kimi estetik kateqoriyaların tədqiqində özünü göstərir.

Hələ qədim yunan filosofu Aristotel “Poetika” əsərində bir sıra dil qanunauyğunluqlarını estetikanın kateqoriyaları baxımından şərh edərək yazırdı ki, “...ifadələri bir-birinə nə isə xüsusi bir tərzdə qataraq istifadə etmək lazımdır ki, metafora və digər təsvir vasitələri nitqin tərəvət və ucalığını aşağı endirib pis hala salmasın” [1, s. 24].

Bu gözəllik qanununa əsaslanıb dilin ahəngdarlığına, zərifliyinə, musiqiliyinə və başqa estetik keyfiyyətlərinə aid başqa müəlliflərin də fikirləri vardır. A.Qurbanov

qeyd edir ki, klassiklərimizin yaradıcılığında dilimizin gözəlliyini və zənginliyini əks etdirən poetik ifadələr, bədii vasitələr, qanadlı sözlər, onların rəngləri, məna çalarları, zövqü oxşayan müasir şəxs adları, yer adları və s. öz əksini tapmışdır. Bunlardan faydalanmaq məharət tələb edir [5, s. 25].

Gətirilən sitatlardan da aydın olur ki, nəqlik sənəti, nitq mədəniyyəti nə qədər estetikaya yaxın bir elmdir. Estetikanın əsas kateqoriyalarından biri olan gözəllik ən ümumi və geniş anlamdır. Estetik qiymətləndirmə isə insan təfəkkürünün məhsuludur. Bu, əsas şərtidir. Nitqin qurulmasında qeyd olunan bu prinsiplər mühüm rol oynayır. Gözəl nitq dinləyiciyə estetik zövq və ləzzət verir. Auditoriyanı məftun edir, dinləyicilərin fəallığını artırır. Estetik kateqoriya olan gözəllik, incəlik, heyranlıq kimi bölgülər, dərəcələr və rənglər tapmaq olar. Hələ komiklik kateqoriyasında gülüş, rişxənd, istehza, ifşa, yumor, satira, parodiya kimi müxtəlif münasibət dərəcələri və boyaları vardır. Bunlardan başqa, fəlsəfə elminin bir sıra kateqoriyaları (forma, materializm, idealizm, ideyallıq və s.) estetika elmində də işlənməkdədir. Bu elmin incəsənətə aid bəhsində sənətsünaslıq məfhumlarından, düstur və istilahlardan da istifadə olunur.

Deməli, estetika elə bir elmdir ki, onu həyatın bütün sahələrinə şamil etmək mümkündür. O ki, qaldı nitq mədəniyyətinə, nəqlik sənətinə və incəsənətin digər növlərinə, estetika onlarla nəinki əlaqədə, hətta birgə inkişaf edir. Elə nitqin lövhədə gözəl xətlə yazması da dinləyicidə estetik duyum yaradır. Nitq mədəniyyətinə xas olan müəyyən prinsiplər, qanunauyğunluqlar, forma və məzmun, ideallıq və s. məsələlər həm də estetikanın tədqiq obyektidir.

İnsandakı gözəllik zahiri, təbii və mənəvi, intellektual-əxlaqi formada əks olunur. Zahiri, təbii gözəllik mənəvi, intellektual-əxlaqi gözəlliklə birlikdə insanda ahəngdarlıq yaradır. İfrat bəzək-düzək hər şeyi məhv edir, var-dövlət insanın gözünü pərdələyər, dumanlandıra bilər, amma ürəyi rıqqətə gətirə bilməz. Hər parıldayan daş almaz olmadığı kimi, hər zahiri bəzəkli-düzəkli, parıltılı insanlarda mənəvi, gözəl əxlaqi keyfiyyətlər olmaya da bilər.

Nitq mədəniyyəti və pedaqogika. Tədris prosesi ilə sıx şəkildə bağlı olan pedaqogika nəqlik sənəti ilə qarşılıqlı şəkildə müəyyən prinsiplərin, problemlərin həllində mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Hələ qədim Yunanıstanda, xüsusilə, Afinada yetişən ritorlar nəqlik sənətinin sirləri ilə bərabər, təlim, tərbiyə, təhsil haqqında da məlumat verir və tədris prosesində nitqlə bərabər, pedaqogika elmini də inkişaf etdirirdilər.

Pedaqogika elmi tədqiq prosesində, nitqin qurulmasında və şifahi şərhdə əsas rol oynayan konkretliyin, bəzən ümumiliyin rolunu müəyyənləşdirir. Pedaqogika həm də nitq zamanı nitqə özünü aparmaq qaydalarını öyrədir. Yersiz hərəkətlərin, jestlərin “deməli”, “mənə elə gəlir”, “filan”, “alimlərin dediyinə görə” və s. kimi ifadə və sözlər lüzumsuz olaraq işlətməkdən çəkindirir.

Metodika sahəsində öz üslubu ilə seçilən prof. C.Əhmədov “Nümunəvi dərslərin hansı xüsusiyyətləri olmalıdır?” sualını aşağıdakı kimi əsaslandırmışdır [4, 118].

1) Yaxşı müəllim səriştəli və peşəkar olmalıdır;

2) Müəllim tədris edəcəyi mövzu haqqında ciddi düşünməlidir. Hər hansı bir mövzunu tədris edən zaman mövzunun tələbəyə aydın olan tərəfləri ilə yanaşı, onun gizli tərəfi haqqında tələbəni düşündürməyə vadar etsin.

3) Müəllim daim düşünməlidir ki, necə edim ki, dərsim düşündürücü olsun.

Pedaqogika natiqlik sənətinin əsas prinsiplərinin, nitqin qurulması yollarının, elmi-nəzəri biliklərin mənbələrdən düzgün istifadə olunmasında natiqə istiqamət verir. Ümumiyyətlə, natiqlik sənəti ilə pedaqogikanın əlaqəsi özünü həm təlim-tərbiyə prosesində, həm də tədqiqat işinin aparılmasında göstərir [8, s. 36].

Nitq mədəniyyəti və psixologiya. Psixologiya hər bir xarakterin səciyyəvi xüsusiyyətlərini öyrənir. Burada təfəkkür, ilk növbədə, idrak fəaliyyəti kimi nəzərdən keçirilir. Bu prosesdə bütün beyin qabığı iştirak edir, xüsusən də beyin qabığındakı nitq mərkəzləri söz signallarının əks etdirilməsində mühüm rol oynayır. Deməli, nitqlə təfəkkür vəhdətdədir. Təfəkkür, nitq mexanizmi, nitq fəaliyyəti, nitq və onun funksiyaları, qavrayış, nitqin növləri və xüsusiyyətləri kimi məsələləri araşdırır. İnsan psixologiyası onun nitqi ilə qırılmaz surətdə bağlıdır. Ona görə də çıxış edən bəzi natiqlər nitqin təsirindən, emosiyasından həyəcanlanır, danışığında olan aydınlıq, səlislik, ardıcılıq və s. kimi keyfiyyətlər itir. Nəticədə natiq istədiyi kimi məruzə edə bilmir. Bu da onun həmin anda hansısa bir vəziyyətin beyində olan inikasında əmələ gəlmiş ziddiyyətlərlə əlaqədardır. Bu baxımdan natiq nitqini şərh edərkən ona psixoloji cəhətdən tam hazır olmalıdır. Psixoloji hazırlığı onun nitqinin gözəlliyini, səlisliyini araşdırılmağa ehtiyacı olan problem kimi öz həllinin təhlilini gözləyir. Psixologiya insan xarakterlərini, hər bir xarakterin spesifik xüsusiyyətlərini öyrənir. Professor A.Qurbanov yazırdı ki, mexanizmlər içərisində nitq, ünsiyyət, təfəkkür proseslərinin tədqiqi dilçilik və psixologiya elmlərini hansı nöqtədə isə birləşdirir". Fikrini davam etdirən professor A.Qurbanov daha sonra yazırdı: "Bu tədqiqatlarda nitq fəaliyyəti, nitq və qavrayış, nitq mexanizmi, radio verilişlərində nitqin mənimsənilmə xüsusiyyətləri, vurğunun mənimsənilməsi, danışq səsləri etalonları, qrammatik kateqoriyaların mənimsənilməsi, qrammatik təhlillərin patalogiyası, daxili nitq fasiləsinin mənimsənilməsi, nitq axınında sözün quruluşu və s. məsələlər araşdırılır". Dilçi alimlərin öz tədqiqatlarında psixolinqvistikanın əldə etdiyi nəticələrdən istifadə etməsi, şübhəsiz ki, onların işinə müsbət təsir göstərir. Nitqin daxili cəhətini öyrənən dilçi müəyyən psixoloji hadisələrdən yan keçə bilməz. Məsələn, nitqin növləri həm dilçi, həm də psixoloqu maraqlandırır [6, s. 31].

Gətirdiyimiz sitatdan aydın olur ki, nitq insan psixologiyası ilə daim sıx əlaqədə inkişaf edir. İnsan psixologiyası onun nitqi ilə qırılmaz tellərlə bağlıdır. Bəzən natiqlər çıxış edərkən həyəcanlanır və bir müddət özlərini ələ ala bilmirlər. Keçirilən gərginlik nitqin gözəl ifadə olunmasına (dəqiq, faktlarla, səlis, aydın, ardıcıl və s.) maneçilik törədir. Ona görə də natiq düşdüyü vəziyyətdən çıxmaq üçün psixi cəhətdən hər hansı maneəyə qalib gəlməyi, əsəblərini cilovlamağı bacarmalıdır. İnsan psixologiyasının müxtəlifliyi onun nitqində əks olunur.

Natiq nitqini şərh edərkən ona psixoloji cəhətdən tam hazır olmalıdır. Onun nitqinin gözəl olması, psixoloji hazırlığı olduqca faydalı və məqsədəuyğundur.

Nitq mədəniyyəti və fiziologiya. Nitq mədəniyyətinin əlaqədə olduğu elmlərdən biri də fiziologiyadır. Nitqin əmələ gəlməsində orqanizmin bir sıra üzvləri iştirak edir. Nitqin əmələ gəlməsində fiziologiyanın tədqiq obyektı olan danışq üzvləri (ağ ciyər, boğaz, qırtlaq, ağız boşluğu, burun boşluğu, dilçək, üst damaq, üst damaq, alt çənə, dil, diş, dodaqlar), əsəb sistemi mühüm rol oynayır. İnsan nitqinin əmələ gəlməsində və öyrənilməsində fiziologiyanın əvəzsiz xidməti vardır. Nitq prosesində fəaliyyət göstərən səslər ictimai mənası olan səslərdir.

Əgər normal insanın nitq prosesində fəaliyyət göstərən üzvləri möhkəm və mürəkkəb sistem halındadırsa, bunların birinin zədələnməsi nəticəsində nitq prosesində müəyyən çatışmazlıq, anormallıq əmələ gələ bilər. Məsələn, beynin zədələnməsi nitq fəaliyyətinin pozulmasına səbəb olur. İnsan beyninin müəyyən hissələrinin zədələnməsi nəticəsində nitq fəaliyyətində bu və ya başqa qüsurlar yaranır. Belə ki xəstələrin bəzisi sözləri tələffüz edə bilmir, digəri dərkətmə qabiliyyətini itirir və s. Nitq fəaliyyətinin pozulmasına səbəb olan başqa faktlar da vardır. Məsələn, insanda ciddi yorğunluq, sarsıdıcı qorxu, gərgin əsəbilik nəticəsində də nitqin pozulması halları baş verə bilər.

Nitqin əmələ gəlməsində iştirak edən danışq üzvlərindən hər birinin möhkəm və sağlam olması əsas şərtədir. Bu üzvlərdən birinin anormallığı mütləq nitqə qüsurlar gətirir. Məsələn, dilin böyüklüyü səslərin düzgün tələffüz olunmasına (r səsi l kimi, ş səsi s kimi, s səsi z kimi tələffüz olunur) mane olur. Nitqin səlis ifadə olunmasında, səs tembrlərindən düzgün istifadə edilməsində eşitmə üzvünün də mühüm rolu vardır. Qulaq pis eşitdikdə səsləri məxrəcə görə fərqləndirə bilmir.

Son vaxtlar natiqlik sənəti cəmiyyətin inkişafı ilə əlaqədar bir çox nailiyyətlər əldə etmişdir. Son dövrün məhsulu olan kibernetika da nitq mədəniyyəti ilə əlaqəli xassəyə malikdir. Kibernetikada istifadə olunan rabitə və informasiya sistemi natiqlik sənətində, xüsusilə nitq hazırlanmasında istifadə olunur. Bundan əlavə, kibernetika maşınların köməyi ilə sözlərin işlənmə tezliyi, lüğət tərkibinə daxil olan sözlərin təhlili, səslərin və fonemlərin tədqiqi, cümlədə söz sırası, mətnlərin tərcümə olunması və s. məsələlər öz həllini tapır. Kibernetik maşınlar həm də nitqə xidmət edən bir sıra amilləri özündə birləşdirir. Məsələn, yazılmış nitqin məzmununu olduğu kimi yaddaşına köçürür. İstənilən vaxt həmin nitqi bu maşın vasitəsi ilə əldə etmək olar. Beləliklə, natiq yazılı nitqin üzünün köçürülməsini, dinləyicilərə çatdırılmasını tezləşdirir və səliqəyə salır.

Hal-hazırda kibernetik maşınlar, yeni texnologiya vasitəsilə natiqlik sənətinin son nailiyyətləri öyrənilir və tədqiq olunur.

Buradan belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, müasir dövrdə nitq mədəniyyəti dərslərini kifayət qədər maraqlı və canlı qurmaq üçün istənilən mövzunun tədrisi zamanı innovativ vasitələrdən və integrasiyadan yaradıcı şəkildə istifadə etmək lazımdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Abdullayev N. "Nitq mədəniyyətinin əsasları" Bakı, 2014
2. Bayramov A., Rüstəmov Ə. "Azərbaycan dili və nitq mədəniyyəti" SDU, 2017
3. Dəmirçizadə Ə. "Azərbaycan dilinin üslubiyyəti", Bakı, 1969
4. Əhmədov C. "Ədəbiyyatın tədrisi metodikası", Bakı, 1982
5. Qurbanov A. "Bədii mətnin lingvistik təhlili". Bakı, 2005
6. Qurbanov A. "Ümumi dilçilik", Bakı Elmi nəşriyyatı. 1986
7. Məmmədzadə R.H. "Müəllimin peşə etikası", 1992
8. Paşayev Ə.V., Rüstəmov F.A. "Pedaqogika", Bakı, 2001
9. Təhsil haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu. Bakı, Hüquq ədəbiyyatı, 2009.

A.Mammadova

M.Agasiyeva

ORGANIZATION OF INTEGRATION IN SPEECH CULTURE LESSONS SUMMARY

Speech culture is taught as one of the main departments of linguistics in all faculties of educational institutions. It is important that every language is scientifically researched and practiced.

Like any other science, the culture of speech is related to other sciences in order to maintain its independence. This connection is established in connection with the sciences studied in other areas. Speech culture, as its object of study, goals, and objectives, is effectively organizes its connection with other sciences. Speech culture develops in connection with a number of sciences – linguistics, literary criticism, history, philosophy, logic, ethics, aesthetics, psychology, pedagogy, physiology and others.

Speech culture refers to the field of philology that studies the rules of using language as a means of communication on a scientific basis. It is impossible to master the culture of speech without studying them well. We are not mistaken in saying that the rules in question are the product of a certain historical evolution. Thus, they serve the normal level of society.

Like other sciences, the culture of speech focuses on the necessary features of society. It develops and is formed with the development of society.

Methodological research shows that the main goal of the education system is to equip young people with the necessary knowledge by improving the quality of education. It is to achieve their formation as a comprehensively developed citizen. In short, the organization of integration in the lessons of speech culture is one of the important issues.

Key words: Speech culture, integration, science, speech process, cybernetics

**А.Маммедова
М.Агасиева**

ОРГАНИЗАЦИЯ ИНТЕГРАЦИИ НА УРОКАХ КУЛЬТУРЫ РЕЧИ РЕЗЮМЕ

Культуры речи преподаются как одна из основных кафедр языкознания на всех факультетах образовательных учреждений. Важно, чтобы каждый язык был научно изучен и практиковался. Как и любая другая наука, культура речи связана с другими науками, чтобы сохранить свою независимость. Эта связь устанавливается в связи с науками, изучаемыми в других областях. Речевая культура как объект изучения, цели и задачи эффективно включается в учебную программу и эффективно организует ее связь с другими науками. Речевая культура развивается в связи с рядом наук – лингвистикой, литературной критикой, историей, философией, логикой, этикой, эстетикой, психологией, педагогикой, физиологией и другими.

Речевая культура относится к области филологии, которая изучает правила использования языка как средства общения на научной основе. Невозможно овладеть культурой речи, не изучив их хорошо. Мы не ошибаемся, говоря, что рассматриваемые правила являются продуктом определенной исторической эволюции. Таким образом, они служат нормальному уровню общества.

Как и другие науки, культура речи ориентируется на необходимые особенности общества. Он развивается и формируется с развитием общества.

Методологические исследования показывают, что основная цель системы образования – вооружить молодежь необходимыми знаниями за счет повышения качества образования. Добиться их становления как всесторонне развитого гражданина. Одним словом, организация интеграции на уроках речевой культуры – один из важных вопросов.

Ключевые слова: Речевая культура, интеграция, наука, речевой процесс, кибернетика

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 18.04.2021.

Çapa qəbul olunma tarixi: 08.05.2021

**Rəyçi: professor Q.Ş.Kazımov
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur**

AYNUR MƏMMƏDOVA

Xarici Dillər Mərkəzinin baş müəllimi
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
Naxçıvan Dövlət Universiteti
mmedova82@mail.ru

CEYN OSTIN YARADICILIĞINDA QƏHRƏMANLARIN NİTQİNİN ÜSLUBİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

XÜLASƏ

Məqalədə XIX əsr İngiltərəsinin məşhur feminist yazıçısı C.Ostinin roman qəhrəmanlarının nitq xüsusiyyətləri onun üslub spesifikliyi müstəvisində tədqiq olunur. Yazıçının əyalət kübar cəmiyyətinin üzvlərinin danışq maneralarını aydınlaşdırmaqla dövrün dil mənzərəsini yaratmaq cəhdləri aşkara çıxarılır, bədii əsərdə personajların xarakterlərini onların öz nitqlərinin köməyi ilə təqdim etmək üslubu təhlilə cəlb olunur. Aydın olur ki, bədii əsərin qəhrəmanları üçün səciyyəvi olan keyfiyyətlər onların nitqində ifadəsini tapır. C.Ostin yaradıcılığı üçün xarakterik olan üslubi məqamlardan biri də dialoji və monoloji nitqlərin növbələşməsi, bəzi hallarda daxili nitqin ünsiyyət prosesində formalaşmasıdır. Janr eyniliyinə görə bir sıra üslubi xüsusiyyətlərin ümumiliyi, dövrün dil, danışq tərzinin ümumiliyi və sosial qruplara görə fərqliliyi, nəhayət mövzunun yaxınlığı, bütün bunlar üslubi tədqiqatlarda spesifikliklə ümumiliyi əlaqələndirir. C.Ostin yaradıcılığı da bir çox parametrləri ilə seçilir, spesifiklik qazanır. Əvvəla, o, qadın yazıçıdır və romanlarının əsas qəhrəmanları qadınlar, qoyduğu məsələlər qadın həyatı, məişəti ilə feminizmlə sıx bağlılığa malikdir. İkincisi, o, ilk dəfə olaraq, əyalət kübar cəmiyyətinin, onun üzvlərinin həyar tərzini, məişətini, normalarını bir mövzu kimi ortaya atmış, müxtəlif romanlarında bu mövzunun fərqli aspektlərini də işıqlandırmğa çalışmışdır. Üçüncüsü, Ceyn Ostin XIX əsr viktorian dövrü İngiltərəsindəki dil mənzərəsini əyalət kübar cəmiyyəti üzvlərinin nitq sistemi kimi ortaya qoymuş, centri dili, centri üslubunu müzakirə və təhlil müstəvisinə çıxara bilmişdir. Dördüncüsü, C.Ostin əyalət kübar cəmiyyətində qadın və kişi dili, qadın-qadın, qadın-kişi ünsiyyət sisteminin incəliklərini, qadınlararası və kişilərarası dialoqların xüsusiyyətlərini, daxili nitqin özəlliklərini açmağa çalışmış və ya bunun üçün ən azı kifayət qədər geniş material yaratmışdır.

Açar sözlər: üslub, nitq, daxili nitq, dialoq, monoloq, xarakter, personaj.

C.Ostin qəhrəmanlarının nitqlərində üslubi xüsusiyyətlər daşıyan sözlər, söz birləşmələri, cümlələr işlənir. Müəllif hər bir obrazın daxili keyfiyyətlərini, düşüncə tərzini sosial statusunu nəzərə alır və onun nitqini qurarkən dilin müvafiq ifadə

vasitələrindən istifadə edir. Onun öz üslubu üçün ingilis dilinin söz sırası gözlənilən genişlənmiş cümlələr xarakterikdir. O belə cümlələri qəhrəmanlarının nitqində də ustalıqla işlədir. Öz personajların nitqinin ifadəliliyini artırmaq məqsədilə yazıçı unversiyanı geniş tətbiq edir. Əgər XIX əsrdəki ingilis dilində sintaktik normaların hələ tam formalaşmadığını nəzərə alsaq, müəllifin inversiyaya müraciət etməsini sırf üslubi xüsusiyyət kimi qəbul etməli oluruq (Miss Bennet he acknowledged to be pretty).

C.Ostinin romanlarında punktuasiya sxemlərini təhlil etsək, görürük ki, o, əsas durğu işarələrindən nöqtəni az işlədir. Bu da ondan irəli gəlir ki, onun romanlarında qeyri-məxsusi vasitəsiz nitq və tez-tez bu cür nitq formasına vasitəli nitqin qoşulması səciyyəvidir. İki nitq formasını belə əlaqələndirmə onlar arasında keçidləri tənzimləyən durğu işarələrindən çox istifadə edir və bu söz birləşmələri daha çox istifadə edir. Ceyn Ostin neytral söz birləşmələrindən çox istifadə edir və bu söz birləşmələri daha çox müvafiq dövr üçün səciyyəvi olan danışiq dili leksikası əsasında qurulur: to be conceited, to be of a respectable family, to be a fine lady, to be convinced, to be handsome, to be in the habit of doing smth, to be pleased, to please, to be disposed, to approve smth., to be entitled to do smth., to purchase an estate, to marry a man, to inherit property, to think well of smth., to have a fortune, to be proud, to be anxious, to be entitled to estate, to be doubtful, to be educated, to consider smth, to be provided with smth. və s. Qeyd edilənlərə baxmayaraq, romanın dilində ədəbi üsluba aid olan söz birləşmələri də azlıq təşkil etmir. Məsələn, to be more fortunate – bir qədər bəxti gətirmək; to entertain hopes of being admitted – kiminsə yanına buraxılmaq üçün icazə almağa inanmaq; being unworthy to compared to – heç kimlə müqayisə olunma bilməmək, to have the advantage of ascertaining – görmək xoşbəxtliyinə nəsib olmaq; to be in general circulation – çoxları tərəfindən tanınmaq və s.

Qeyd edilən nümunələrin mətndə hansı nitq situasiyalarında işlənməsi və qəhrəmanların xarakterinin açılmasında onların rolu da xüsusi maraq doğuran məsələlərdəndir.

“Qürur və qərəz” romanının qəhrəmanlarının nitqini təhlil etdikdə Ceyn Ostin dövrünün dil kollektivində qəbul olunmuş sözlər, bu sözlərin işləndiyi söz birləşmələri, qrammatik konstruksiya, frazeoloji birləşmələr və s. tapmaq olur. Qəhrəmanların dilində məchul növdə olan qrammatik konstruksiya (was not convinced; had not been calculated; was tempted by an accidental recommendation; was very little disposed; had been educated; was pleased with the situation; were entitled to think; was therefore established; was not provided with a good house və s.), həmçinin feilin təsriflənməyən formalarına yaratdığı tərkiblər (there had been no formality), infinitiv və modal konstruksiya (calculated to please, more than the ought; were entitled to think; pronounced her to be; intended to purchase; acknowledged to be pretty; leave to purchase; disposed to consider; could not conceive; disposed to approve; did not live to do it; authorised to think; unwilling to

preside; allowed it to be so), gerund birləşmələri (in power of being agreeable, sure of being liked; in hobit of associating with people; in the hobit of spending more; allowed it to be so və s.) işləkliyi ilə seçilməklə yanaşı, nəqletməyə lakoniklik və yığcamlıq verir, yazıcının fərdi üslubi xüsusiyyəti kimi özünü göstərir.

Yazıçı öz romanlarında personajlar arasındakı münasibətləri daha dəqiq vermək üçün hissləri ifadə edən feillərdən, isimlərdən, sifətlərdən, eləcə də modal feillərdən məharətlə istifadə edir. Onun əsərlərində qeydə alınan belə vasitələrə aşağıdakılar nümunə ola bilər: being proud and conceited, felt authorised, had the highest opinion, felt the smallest interest, commendation to think of smb., was satisfied with, had the firmest reliance, receive pleasure the admired her and liked her, felt acquainted with all the room, appeared dissatisfied, were very anxious, was pleased with və s. Beləliklə, personajların dilinin fərdiləşdirilməsi yalnız onların hər biri üçün ifadələri işlətmək, ideya-bədii məzmunu açmaq məqsədi güdmür, həm də üslubi effekti gücləndirməyə xidmət göstərir. Fərdiləşdirmə oxucunun dərhal görə biləcəyi vasitələr hesabına aparılmır, burada leksik vahidlər lüğət ehtiyatı, sintaktik və üslubi vasitələr, intonasiya da öz rolunu oynayır. Əsərdəki obrazların nitqinə onların danışığı üçün spesifik olan xüsusiyyətlərin, tez-tez işlədikləri sözləri, ifadəni qurmaq manerasını, məşğuliyyəti və sevdiyi əyləncə ilə bağlı qəlibləri daxil etmək fərdiləşdirmədə əhəmiyyətli rol oynayır və bu üsullardan Ceyn Ostin yaradıcılığında çox səmərəli şəkildə istifadə edir. Eyni zamanda o, qeyd edilən vasitələri nitqə daxil etməklə qəhrəmanların dil xüsusiyyətlərinin əsas mənzərəsini konkretləşdirmiş, bədii dəqiqliyi artırmış olur. Onun personajları, adətən öz təbiətlərini özləri nümayiş etdirir, nitqlərinin leksik xüsusiyyətlərini qabardırlar. Bir çox surətlərin dilində onların xarakterik cizgilərinin açan və əsərboyu tez-tez təkrarlanan bir, yaxud bir neçə söz də müşahidə obyektinə ola bilər. Qeyd olunan məsələləri C.Ostinin romanlarının ayrı-ayrı qəhrəmanlarının dili əsasında daha konkret şəkildə aydınlaşdırmağa çalışaq.

“Qürur və qərəz” romanının əsas surətlərindən biri Ceyn Bennetdir. Əsərin baş qəhrəmanı Elizabetin böyük bacısı və rəfiqəsinin obrazını yaratmaq üçün müəllif yalnız onun canlı nitqindən deyil, hiss və duyğularını, düşüncələrini açan daxili nitqindən də istifadə etmişdir. O, qəhrəmanlarını pis və yaxşı, çirkin və gözəl olanlara bölmür, onların real xarakterini açır və bunu üslubi vasitələrin köməyi ilə nail olur. Onun novator üsullarından biri qeyri-şəxsi vasitəsiz nitqdən istifadə etməkdir. Bu nitqə aid nümunələri Ceyn Bennetin dilində tapmaq mümkündür. Yazıçı qızın Çarlz Binqliyə olan hisslərini təsvir edərkən həm vasitəsiz, həm də qeyri-şəxsi vasitəsiz nitqə müraciət etmişdir. Məsələn: When Jane and Elizabeth were alone, the former, who had been cautious in her praise of Mr.Bingley before, expressed to her sister just how very much she admired him. Ceyn və Elizabet tək qalanda, cənab Binqli haqqında həmişə ehtiyatla danışan Ceyn ondan necə xoşu gəldiyini bacısına etiraf etdi: “He is just what a young man ought to be” said she, “sensible, good-humoured, lively; and I never saw such happy manners! - so much

ease, with such perfect good breeding” – O cavan oğlan necə olmalıdırsa, elədir, - dedi, - ağıllıdır, xeyirxahdır, şəndir. Mən heç vaxt belə davranış görməmişəm, özünü sərbəst aparır və eyni zamanda yaxşı tərbiyə də hiss olunur. Yazıçı çox zaman miss Bennetin xarakterini açarkən birbaşa dialoqlardan qaçır, yalnız qeyri-şəxsi vasitəsiz nitqdən istifadə edir: Jane pictured to herself a happy evening in the society of her two friends, and the attentions of her brother. – Ceyn təsəvvüründə iki rəfiqəsi ilə birlikdə onun qardaşının diqqəti altında keçirdiyi xoş gecəni canlandırdı.

She accounted for it however, by supposing that her last letter to her friend from Longbourn had by some accident been lost. – Ceyn bunu onunla izah edirdi ki, hələ Lonqborndan rəfiqəsinə göndərdiyi məktub hansısa səbəbdənsə it-bata düşüb. “She endeavoured to persuade herself that she did not regret it; but she could no longer be blind to Miss Bingley’s inattention. – Ceyn özünü inandırmaq istəyirdi ki, bununla heç də kədərlənməyib. Ancaq artıq onun bacılarının ona olan diqqətini də hiss etməyə bilmirdi.

Verilmiş nümunələrdən də görünür ki, yazıçı qızı xəyalpərəst, hər şeyi özünə təlqin edən bir adam kimi təqdim etmişdir. Ostin qızın bacısına olan məhəbbətini, onun taleyi ilə bağlı narahat olmağını dil vasitələri ilə ifadə edə bilmişdir: “Good Heaven! Can it be really so! You now I must believe you cried Jane.” My deer, deer Lizzy, I would – I do congratulate you – but are you certain? Forgive the question – are you quite certain that you can be happy with him?” – Aman Allah! – Ceyn səsləndi. – Doğurdanmı, bu baş verə bilər? Lizi, əzizim, mən istərdim ki, mən səni ürəkdən təbrik etməyə şad olardım. Lakin sən əminsən, bu sualıma görə mənə bağışla – sən həqiqətən əminsən ki, onunla xoşbəxt olacaqsan?

Nitqdə çoxsaylı əlavələrin olması, həmin əlavələrin yaratdığı abu-hava qızın bacısına olan xoş münasibətə oxucunu inandırır: Good Heaven! My deer, deer Lizzy, I do congratulate you! But are you certain?

Qəhrəmanın nitqində nida cümlələrinin çoxluğu diqqəti cəlb edir. Onlar həm emosionallığı və ekspresviliyi gücləndirir, həm də dediklərində səmimi olduğunu təsdiqləyir: He is just what a young man ought to be, “said she, “sensible, good humoured, lively; and i never saw such happy manners! – so much ease, with such perfect good breeding!” - O, cavan oğlan necə olmalıdırsa, elədir – dedi, - ağıllıdır, mehribandır, şəndir...”. “Oh, that my dear mother had more command over herself” – Əziz anamızın özünü yaxşı ələ ala bilməsini necə də çox istəyirəm! Now I am quite happy! “said she, “for you will be as happy as myself – İndi mən doğurdan da xoşbəxtəm! – dedi – sənə həyatın mənimki kimi şən olacaqdır.

Göründüyü kimi, obrazın dilində nidalar çox işlənir. Onun nitqində kontakt və distant təkrarlar həm məntəyaradıcı funksiyanı yerinə yetirir, həm də emosionallığı gücləndirir. Beləliklə, yazıçı Ceyn Bennetin obrazını yaradarkən müxtəlif üsullardan, qeyri-şəxsi vasitəsiz nitqdən, ifadəli ara konstruksiyalardan, nida cümlələrindən, nidalardan, leksik təkrarlardan istifadə etmişdir.

Əsərin baş qəhrəmanının obrazını da C.Ostin özünəməxsus tərzdə, bu üslubuna sadıq şəkildə yarada bilmişdir. Elizabetin keçmişi haqqında müəllif oxucuya heç bir məlumat vermir. Bu qız əyalət cəmiyyətinin onu əhatə edən qızlarından fərqlənir, onların istədiyi kimi, o da ərə getməyə can atmır. Halbuki cehizi olmayan Elizabet onu izdivac təklif edənlə evlənməyə razılıq versə, aristokratlar arasında müəyyən status qazana bilər. Anası da onun haqqında yaxşı fikirdə deyil, atası da bu nöqteyi-nəzərlə qismən razıdır. Əsərin lap əvvəlində ata Bennetlə ana Bennet arasındakı dialoqda bu fikirlər səslənir.

"- Lizzy is not a bit better than the others; and I am sure she is not half so handsome as Jane, nor half so good-humoured as Lydia.

-They have none of them much to recommend them," replied he; "they are all silly and ignorant like other girls; but Lizzy has something more of quickness than her sisters" [1].

C.Ostin baş qəhrəmanın xarakteri, vərdisləri, ətrafdakılara, baş verən hadisələrə, eləcə də əyalət cəmiyyətinə münasibəti haqqında müəllif nitqi ilə heç bir məlumat vermir. Yazıçı qəhrəmanı onun öz daxili və xarici nitqi hesabına oxuculara təqdim edir. Eyni zamanda, Elizabet Benneti əhatə edən adamlar da onun haqqında fikirlər söyləyirlər. Təbii ki, oxucu bütün bu fikirlərin hamısını həqiqət kimi qəbul etmir. Çünki əyalət cəmiyyətinin üzvlərinin özləri də müxtəlif xasiyyətli, fərqli əxlaqlı adamlardır. Heç bir əmlak, və beləliklə də heç bir cehiz sahibi olmayan, hələ bu azmış kimi zahirən də kifayət qədər cəzbediciliyi ilə diqqəti cəlb etməyən Elizabet onu əhatə edən cəmiyyət üzvlərinin vacib saydığı bir çox tələblərə cavab vermir. İlk baxışdan belə görünür ki, bu qız elə ilk təklifi qəbul edərək ərə getməyə razılıq verəcəkdir. Lakin Elizabet bu çərçivəyə, bu ölçülərə sığmır. O, cəsarətli və qürurludur. O, əyalət cəmiyyətinin normalarını, adətlərini bəyənmir. Başqalarının malik olduqları status və əmlak da onu o qədər də maraqlandırmır. Təbii ki, müəllif Elizabetin bütün bu səciyyəvi xüsusiyyətlərini hansı yollasa oxucuya çatdırmalıdır. Qeyd etdiyimiz kimi, Ceyn Ostin bu məqsədlə müəllif nitqindən istifadə etmir, Elizabetin təqdimatını onun öz ixtiyarına buraxır. Müəllif Elizabetin ilk dəfə Rosinqə gedişi zamanı çəkinmir. Xoşagəlməz və hökmlü ev sahibəsi Katerin de Byor onu öz zabitəsi altına sala bilmir, Katerin cənab Darsinin xalasıdır və cəmiyyət üzvləri olan qız və qadınları ondan çəkinir, onunla söhbətlərində ehtiyatla davranır, heç zaman onun fikirlərinə etiraz etmirlər. Elizabet Bennet isə cəsarətli və qorxmazdır. Yazıçı bütün bunları personajlar arasında gedən dialoq və söhbətlərdə tədricən oxucularına çatdırır.

Ledi de Byorun təşkil etdiyi ziyafətdə Elizabet anasına müraciətlə deyir:

"For heaven's sake, madam, speak lower. What advantage can it be for you to offend Mr. Darcy? You will never recommend yourself to his friend by so doing!" [1].

Elizabet Bennetin xarakteri əsər boyu tədricən açılır. Onun valideynləri, bacıları, rəfiqələri, ona xoşbəxtlik arzulayanlarla, onu istəməyənlərlə, nəhayət, ona

evlənmək təklif edən gənclərlə mürəkkəb münasibətləri sistemi Elizabet haqqında düzgün təsəvvürü yavaş-yavaş formalaşdırır. Ceyn Ostin qəhrəmanının nitqində işlənən söz və ifadələrlə onun yumor hissəsinə malik olduğunu, xoş xasiyyətliliyini, həlimliyini, mehribanlığını aydınlaşdırır. Darsinin onun barəsində söylədiyi xoşagəlməz sözləri eşidən Elizabet özünü təmkinli aparır. “Told the story, however, with great spirit among her friends; for she had a lively, playful disposition which delighted in anything ridiculous». Здесь эпитеты lively (full of life and spirit), playful (full of fun, fond of play) [1.].

Bu kontekstdə işlənmiş lively (full of life and spirit), playful (full of fun, fond of play) təyinləri disposition (one's nature or temper) ismindən əvvəl işlənərək xarakteroloji funksiyanı yerinə yetirir. Bu fikirlərin müsbət konnotasiyası müəllifin öz qəhrəmanına yaxşı münasibət bəsləməsindən xəbər verir.

C.Ostin üslub incəliklərindən biri də müsbət qəhrəmanların dilini pozitiv ruhlu, xoş sözlərlə zənginləşdirməsi və bu sözlərin onların nitq aktlarında təkrarlanmasına nail olmasıdır. Sanki öz qəhrəmanını danışdıran yazıçı onun üçün müsbət enerji yaradan sözləri seçir. Elizabetin nitq aktlarında “gülmək”, “gülüş”, “təbəssüm” kimi sözlər işləkdir. O özü haqqında danışanda deyir: “I dearly love a laugh. Follies and nonsense, whims and inconsistencies, do divert me, I often, and I laugh at them whenever I can. – Mən gülüşü çox sevirəm. Axaqlıq və kütlük, naz və hərəkətlərdəki qeyri-müəyyənlik mənə gülməli gəlir. Bacardığım qədər belələrinə gülürəm. Elizabet Bennetin bu nitq aktında, əslində, onun öz xarakteri, öz qabiliyyətləri və özünə münasibəti haqqında fikirlər səslənir. Madam axaqlıq və kütlük, yelbeyinlik onun xoşuna gəlmir, o bu cür xasiyyətdə olanlara gülür, deməli, özü bu xasiyyətlərə malik deyildir. O, gülməyi sevir, deməli xarakterinə görə şən adamdır, şənliyi, sevinci xoşlayır. [2.].

Ceyn Ostinin yaratdığı obrazları fərqləndirən cəhətlər müxtəlif və rəngarəngdir. Elizabet Bennet “Qürur və qərəz” əsərinin başqa surətləri ilə müqayisədə emosionallığı ilə seçilir və bu onun nitqində təzahürünü tapır. Elizabet nida cümlələrinin köməyi ilə fikirlərinə emosional münasibətini ifadə edir. Xitablar, leksik təkrarlar, ellipsis, bağlayıcı sözlər, nisbi və sual əvəzlilikləri bu emosionallığı artırır, cümlənin nida cümləsi kimi formalaşmasına səbəb olur. Oh, papa, what news – what news? – Oh, Lydia! Lydia!

Qəhrəmanın danışığının emosionallığını artıran vasitələrdən biri də ritorik suallardır: Your ladyship wants Mr.Darsy to marry your daughter; but would my giving you the wished – for promise make their marriage at all more probable? Supposing him to be attached to me, would my refusing to accept his hand make him wish to bestow it on his cousin?

Qeyd olunanlar baxmayaraq, C.Ostin qəhrəmanını bütünlüklə mələk donunda təqdim etmir. Bu qız da bəzi məsələlərdə ehtiyatlıdır, haradasa var-dövlətə, sərvətə meyillidir. Elizabetin bacısı ilə Darsi haqqında söhbətində onun bu keyfiyyətləri aşkara çıxır. Aydın olur ki, Elizabeti məftun edən Darsinin malikanəsi onun bu

oğlana münasibətinə də təsir göstərir. “It has been coming on so gradually, that I hardly know when it began. But I believe I must date it from my first seeing his beautiful grounds at Pemberley”. İlk baxışdan qızın cavabı bir qədər qərribə və gülümləli görünə də onun xarakterinin bəzi cizgilərini açmaqda əhəmiyyətli rol oynayır. [3, p. 12.].

Son dövrlərə qədər belə hesab olunurdu ki, bir yazıçının üslubunu öyrənmək, əsasən, ədəbiyyatşünaslığın işidir. Bununla belə, dilin daşıyıcısı olan müəllifin dil vasitələrindən istifadə etməyə münasibəti kommunikasiya vasitələrini qeyri-standart şəkildə işlənməsi, başlıcası isə bir bədii əsərdə müxtəlif adamları, fərqli nitqləri birləşdirmə texnikası və üsulları da tədqiqatçıların diqqətini getdikcə daha çox cəlb etməyə başladı. Yazıçı özünün bədii potensialını reallaşdırmaqla onu yazıçı ideolekti kimi spesifik bir sistemə salır. Bu həm də yüksək estetik keyfiyyətli söz üslubudur. Belə idiolektlərin inkişafı və qarşılıqlı təsiri, onların tərkibində ümumi və fərdi olanın nisbəti, norma və bu normadan bilərəkdən uzaqlaşma problemləri də ortaya çıxır. Yazıçı üslublarında fərdilik güclüdür. Eyni zamanda bədii əsər müəyyən janrdə qələmə alınır və müəyyən dövrün hadisələrini təsvir, yaxud təqdim edir. Nəticədə janr eyniliyinə görə bir sıra üslubi xüsusiyyətlərin ümumiliyi, dövrün dil, danışq tərzinin ümumiliyi və sosial qruplara görə fərqliliyi, nəhayət mövzunun yaxınlığı, bütün bunlar üslubi tədqiqatlarda spesifikliklə ümumiliyi əlaqələndirir. C.Ostin yaradıcılığı da bir çox parametrləri ilə seçilir, spesifiklik qazanır. Əvvəla, o, qadın yazıçıdır və romanlarının əsas qəhrəmanları qadınlar, qoyduğu məsələlər qadın həyatı, məişəti ilə feminizmlə sıx bağlılığa malikdir. İkincisi, o, ilk dəfə olaraq, əyalət kübar cəmiyyətinin, onun üzvlərinin həyar tərzini, məişətini, normalarını bir mövzu kimi ortaya atmış, müxtəlif romanlarında bu mövzunun fərqli aspektlərini də işıqlandırmağa çalışmışdır. Üçüncüsü, Ceyn Ostin XIX əsr viktorian dövrü İngiltərəsindəki dil mənzərəsini əyalət kübar cəmiyyəti üzvlərinin nitq sistemi kimi ortaya qoymuş, centri dili, centri üslubunu müzakirə və təhlil müstəvisinə çıxara bilmişdir. Dördüncüsü, C.Ostin əyalət kübar cəmiyyətində qadın və kişi dili, qadın-qadın, qadın-kişi ünsiyyət sisteminin incəliklərini, qadınlararası və kişilərarası dialoqların xüsusiyyətlərini, daxili nitqin özəlliklərini açmağa çalışmış və ya bunun üçün ən azı kifayət qədər geniş material yaratmışdır.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Austen Jane. *Pride and Prejudice*//

<https://www.gutenberg.org/files/1342/1342-h/1342-h.htm>

1. Austen Jane. *The Complete Novels* //

https://www.amazon.com/gp/product/B07NCYD4HF/ref=dbs_a_def_rwt_hsch_v_api_tkin_pl_il

2. Limareva, T. F. Functional-semantic essence of irony (based on English and Russian languages): author. dis. ... cand. phyl. sciences.- Krasnodar, 1997. -- 19 p.

AYNUR MAMMADOVA

STYLISTIC FEATURES OF THE SPEECH OF THE HEROES IN THE WORKS OF JANE AUSTEN

SUMMARY

The article examines the speech features of the novel characters of the famous 19th century English feminist writer J. Austen in terms of its stylistic specificity. The author's attempts to create a linguistic picture of the time by revealing the speech patterns of the members of the provincial aristocratic society are revealed, and the style of presenting the characters of the characters in the work of art with the help of their own speeches is analyzed. It is clear that the qualities that are characteristic of the heroes of a work of art are expressed in their speech.

One of the stylistic features of Austin's work is the alternation of dialogic and monologue speeches, and in some cases the formation of internal speech in the process of communication. The commonality of a number of stylistic features due to the similarity of genres, the generality of language, speech and social groups of the period, and finally the closeness of the subject, all these are related to specificity in stylistic research. Austin's work is also distinguished by many parameters, gaining specificity. First of all, she is a female writer, and the main characters of her novels are women, and the issues she raises are closely connected with women's life and feminism. Secondly, for the first time, he presented the lifestyle, life and norms of the provincial aristocracy and its members as a subject, and in his various novels he tried to shed light on different aspects of this subject.

Third, Jane Austen presented the linguistic landscape of nineteenth-century Victorian England as a speech system for members of the provincial aristocracy, bringing the central language, the central style, to the level of discussion and analysis. Fourth, J. Austen tried to reveal in the aristocratic society of the state the subtleties of the female and male language, the subtleties of the female-male, female-male communication system, the features of inter-female and inter-male dialogues, or at least quite extensive material.

Keywords: style, speech, inner speech, dialogue, monologue, character, character.

АЙНУР МАМЕДОВА

СТИЛИСТИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ РЕЧИ ГЕРОЕВ ПРОИЗВЕДЕНИЙ ДЖЕЙН ОСТИН.

РЕЗЮМЕ

В статье исследуются особенности речи персонажей романа известной английской писательницы-феминистки XIX века Дж. Остин с точки зрения его стилистической специфики. Раскрыты попытки автора создать лингвистическую картину того времени путем выявления речевых образов

членов провинциального аристократического общества, а также стиль представления персонажей произведения искусства с помощью их собственных речей. проанализированы. Понятно, что в их речи выражены качества, присущие героям художественного произведения. Одна из стилистических особенностей творчества Остина - чередование диалогических и монологических речей, а в некоторых случаях формирование внутренней речи в процессе общения. Общность ряда стилистических черт, обусловленная схожестью жанров, общностью языка, речи и социальных групп того периода и, наконец, близостью предмета, все это связано со спецификой стилистических исследований.

Работы Остина также отличаются множеством параметров, приобретающих специфику. Во-первых, она писательница, а главные герои ее романов - женщины, а поднимаемые ею вопросы тесно связаны с женской жизнью и феминизмом. Во-вторых, он впервые представил образ жизни, жизнь и нормы провинциальной аристократии и ее членов как предмет, и в своих различных романах он пытался пролить свет на различные аспекты этого предмета. В-третьих, Джейн Остин представила лингвистический ландшафт викторианской Англии девятнадцатого века как речевую систему для представителей провинциальной аристократии, доведя центральный язык, центральный стиль до уровня обсуждения и анализа.

В-четвертых, Дж. Остин пытался раскрыть в аристократическом обществе государства тонкости женского и мужского языка, тонкости системы общения женщина-мужчина, женщина-мужчина, особенности межженщин и межмужских диалогов. или хотя бы достаточно обширный материал.

Ключевые слова: стиль, речь, внутренняя речь, диалог, монолог, персонаж, персонаж.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 18.04.2021.

Çapa qəbul olunma tarixi: 08.05.2021

**Rəyçi: prof. İlham Mikayıl oğlu Tahirov.
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur**

SURA TARIYEL QIZI PƏNAHLI
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

DİL İŞARƏSİNİN MƏNA KOMPONENTLƏRİ

Açar sözlər: *işarə, ümumi semiotika, sintaqmatik və konnotativ münasibətlər, təfəkkür obrazı, dil şəraiti, təbii dil, dil işarəsinin tərkib hissələri, dil işarələri sistemi, işarə vəziyyəti, dilin semantik fəzası*

Ключевые слова: *знак, общая семантика, синтагматические и коннотативные отношения, мысленный образ, языковая ситуация, естественный язык, составляющие языкового знака, система языковых знаков, знаковая ситуация, семантическое пространство языка*

Key words: *sign, general semiotics, syntagmatic and connotative relations, image of thinking, language condition, natural language, components of language sign, language sign system, sign condition, semantic space of language*

Anlayış və təfəkkürün inkişafında işarənin mühüm rolu vardır. Məhz işarələr insanın həmin anda nəzər-diqqətindən kənarda olan anlayışları dərk etməyə kömək edir. Məhz işarələr eyni anlayışları təkrar-təkrar təsəvvürdə canlandırmağa, onların obrazlarını şüurda yaratmağa, insanın dərk etmə aparatının müxtəlif zaman və məkan şəraitində funksionallaşmasına şərait yaradır [5, 240-242].

Tarixdə işarə anlayışının dərk edilməsi tədricən baş vermişdir. Antik dövrlərin və orta əsrlərin mütəfəkkirləri sözün və onun ifadə etdiyi anlayışın problemlərini daim diqqət mərkəzində saxlamışlar.

Sözün əşyanın adı kimi qəbul edən insanlar artıq işarə nəzəriyyəsini dərk etməyə başlamışdılar. İşarələnmə prosesinin iki komponentdən ibarət olduğu təsəvvür olunurdu: işarə (ad) – işarələnən əşya [4, 131-132].

XVII-XVIII əsrlərin dilçi və filosofları işarələnmə prosesinin üçüncü komponentini – anlayışı ixtira etmişlər. Bu alimlər sözün əşya haqqındakı anlayışın işarəsi kimi qəbul etmiş, işarələnmə prosesini faktiki olaraq üç komponentdən – işarə, anlayış, işarələnən əşyadan ibarət olduğunu söyləmişlər.

Çarlz Pirs işarələr haqqında elmin – semiotikanın banisi hesab olunur. Çarlz Pirs bu üç komponentin – işarə, anlayış, işarələnən əşya əsasında öz nəzəriyyəsini yaratmışdır. Bu üç komponent bir çox məntiqşünasların, filosofların, semiotiklərin və dilçilərin əsərlərində xüsusi yer tutur [17, 64-69].

C.Oqdenin və D.Riçardson məşhur üçbucağı, F.Polmerin əsərləri məhz bu üç komponentə – işarə, anlayış, işarələnən əşya nəzəriyyəsinə əsaslanır. Semiotikanın və işarələnmə prosesinin daha dərinədən dərk edilməsində rus alimi Y.S.Stepanovun xidməti böyükdür. “Semiotika” adlı monoqrafiyasında Y.S.Stepanov işarə, anlayış, işarələnən əşya üçbucağını ətraflı təhlil etmişdir [5, 181-184].

Məqaləmizdə biz linqvosemiotikada işarələnmə prosesi barədə müasir nəzəriyyələri təhlil etməyə çalışacağıq. İşarələnmə prosesinin semiotikanın vacib kateqoriyası olduğunu görkəmli alman məntiqşünası və riyaziyyatçısı Qotlob Freqe söyləmişdir. Həmin məqalə “Sinn und Bedeutung” adlanır və ilk dəfə 1892-ci ildə çap olunmuşdur. Bu məqalənin adı tərcümədə belə səslənir: “Məna haqqında”. Alman sözü “bedeutung” ifadəsinin tərcüməsi “məna” deməkdir. Lakin bir çox alimlərin əsərlərində bu termin təfəkkür obrazının mənasını bildirir və sözün səslənməsi ilə əlaqədardır. Q.Freqenin fikrincə, “Bedeutung” sözü ilə dilxarici aləmdə “ad” sözü ilə işlənən əşya adlandırılır [7, 351-379; 1, 96-97].

Semiotikaya həsr olunmuş müasir elmi əsərlərdə əşya denotat və ya referent terminləri ilə adlandırılır. Freqenin məqalələrinin tərcüməçiləri “məna” terminini bəzən digər leksemlərlə əvəz edirlər. Beləliklə, Freqe ad (işarə); denotat (əşya) və adın mənası (denotativ konsepti) anlayışlarından istifadə etmişdir. Bu üç komponentin işarələnmə prosesi dilçilikdə Q.Freqenin üçbucağı adını almışdır. Adın mənası dedikdə, Q.Freqe mənalandırılan denotatın təsəvvürdə əks olunma üsulunu nəzərdə tuturdu [7, 351-379].

Bəzən bir denotatın bir neçə mənası ola bilər. Eyni məna müxtəlif işarələrlə ifadə oluna bilər. Məsələn, “yerdən xeyli uzaqlaşmış göy cismi” ifadəsində məna var, lakin denotat yoxdur. Freqe denotat barədə çox mücərrəd fikir söyləyir. Mənanı isə Freqe denotat və təsəvvür arasında mövcud olan bir məfhum kimi qəbul edir. Freqe faktiki olaraq üçbucaq yox, dördbucaq təqdim edir. Bu cəhət nədənsə Freqenin tədqiqatçılarının nəzərindən qaçmışdır.

Beləliklə, Freqenin konstruksiyasında işarələnmənin dörd komponenti təqdim olunur: işarə (ad), təsəvvür, məna, denotat (işarələnmiş əşya).

Dil işarəsi haqqında fundamental nəzəriyyənin müəllifi Ferdinand de Sössür dil işarəsini ikitərəfli psixoloji mahiyyət kimi başa düşürdü. F.de Sössürün fikrincə, bu psixoloji mahiyyət akustik obrazdan (mənalandırandan) və anlayışdan (mənalanan) ibarətdir. Bu nəzəriyyənin mühüm cəhəti F.de Sössür tərəfindən təqdim olunmuş dil işarəsinin məna kateqoriyasıdır. Bu nəzəriyyə müxtəlif dil işarələrinin mütləq çoxluğunu, onların müqayisəsi və qarşılaşdırılmasını özündə ehtiva edir. Bu müqayisə və qarşılaşdırmalarda bir işarə digəri ilə qarşılaşdırılır, bu işarələr çoxluğunda hər bir işarə öz funksiyasını yerinə yetirir. Beləliklə, F.de Sössür işarələnmə prosesinə başqa işarələr komponentini əlavə etmişdir.

XX əsrin görkəmli semiotiki Amerika alimi Ç.Morris işarə prosesi semiozisi beşşaxəli məfhum kimi qəbul edir və müəyyən hərflərlə işarələyir. Ç.Morrisin bu hərflər simvolları müəyyən mənalara ifadə edir: V – işarə, W – interpretator, X – interpretant, Y – məna (mənalandırma, siqnikat), Z – kontekst (mətn), Ç – Morrisin təqdim etdiyi mətn işarələr toplusudur [69-71].

Beləliklə, ümumi semiotikada mənalandırma prosesində insana xüsusi yer ayrılır və onun digər işarələrə münasibəti təqdim olunur. Ümumi semiotikada işarələnmə prosesi aşağıdakı formada sxem şəklində təqdim olunur. Əlbəttə, bu

sxemin mərkəzində işarə dayanır. İşarə dörd şaxəyə ayrılır: bu şaxələrdən biri digər işarələr (sintaqmatik və konnotativ münasibətlər) adlanır.

İkinci şaxə insan (proqmatik münasibət adlanır). Üçüncü şaxə təfəkkür obrazı və ya semantik münasibət adlanır. Dördüncü şaxə mənalandırılan obyekt və ya denotativ münasibət adlanır.

Hər hansı bir əşya işarələnmə prosesində işarə olaraq müəyyən funksiya daşıyır. Bu isə əşyanın funksiyasıdır, mahiyyəti deyildir. İşarələnmə prosesindən kənarda hər hansı əşya işarə funksiyası daşımır. Bütün işarə sistemlərini ifadə edən ümumi semiotikada işarələnmə prosesinin belə təqdimatı məqbul sayılır. Təbii dilin işarələrini araşdıran linqvosemiotikada bu cür işarələnmə prosesi məqbul sayılır.

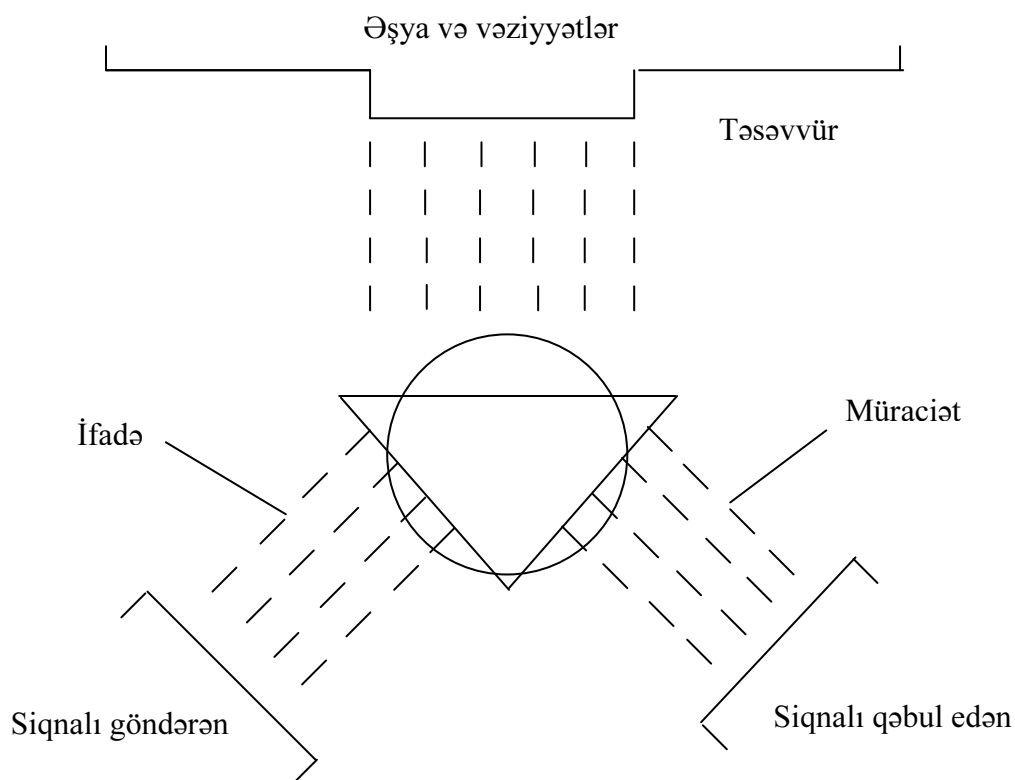
Görkəmli alman psixoloqu və dilçisi Karl Böhler dil işarəsi üçün işarələnmə prosesini məhz belə təqdim edirdi. Karl Böhler Platona istinad edərək dili *orqanon* adlandırırdı. Onun fikrincə, *orqanon* bir insanın müəyyən əşya və ya hadisə haqqında məlumatı digərinə ötürmək üçün lazımdır.

Karl Böhlerin modelində dil işarəsi qrafik olaraq dairə üzərində çəkilmiş üçbucaq kimi təsvir olunmuşdur. Bu üçbucaq dairə üzərində elə yerləşdirilmişdir ki, üçbucağın küncləri dairədən kənara çıxır, dairənin siqmentləri isə üçbucaqdan kənarda qalır. Müəllif bununla sübut etmək istəyir ki, dairə ilə ifadə olunan dil hadisəsi və üçbucağın təqdim etdiyi işarənin məzmunu tam üst-üstə düşür.

Üçbucağın tərəfləri dil hadisəsini işarəyə çevirən üç faktorunu ifadə edir. Bu əşyalar və onların fəzadakı vəziyyətidir. Dil işarəsi onların *simvolu* kimi təqdim olunur. Bu münasibətlərə signal göndərən insandır. Bu əşya və hadisələrə münasibətdə dil hadisəsi *simptom*; signalı qəbul edən insan üçün isə *signal* adlanır.

Üçbucağı işarələnmə prosesinin hər üç faktoru ilə birləşdirən xətlər mürəkkəb dil işarəsinin semantik funksiyalarını ifadə edir. Karl Böhlerin sxemi:

Ümumi semiotik modeldən fərqli olaraq bu sxemdə insan faktoru iki cür təqdim olunur: signalı göndərən və signalı qəbul edən. Dilin işarəvi təbiətini dərk etmək üçün signalı göndərən faktorunu nəzərə almaq lazımdır. Dil işarəsi kommunikativ aktın vasitəsi olub signalı qəbul edənə aiddir. Signalı göndərən faktoru dil işarələrini məhdudlaşdırır və kommunikativ funksiyaya malik olmayan digər işarələrdən fərqləndirir. Əgər signal göndərən faktoru nəzərə alınmazsa, hər hansı bir təbiət hadisəsini, simptomu: üzün rəngini, bədən temperaturunu və s. işarə hesab etmək olar. Belə işarələr üçün işarə, məna insan sxemini özündə ehtiva edən dil situasiyası səciyyəvidir [2, 48-58].

Müasir dövrdə semiotiklərin və lingvosemiotiklərin tədqiqatının nəticələrinə əsasən dil sistemini yalnız bir işarə ilə simvollaşdırmaq olmaz. Məsələn, N.V.Nikitinin dil işarəsi modeli aşağıdakı tərkib hissələrindən ibarətdir: ad (mənalandıran); denotat (konkret əşyanın obrazı); desiqnat (konsept, məna, anlayış); konnotat (ekspressiv dəyər və estetik mənalər); praqmatik potensiallar.

İfadə planına adı məzmun planına: desiqnat, denotat və konnotatı aid edir. Müəllif praqmatik imkanları işarənin şərhə olanına aid edir. İşarə şəraitinin tərkib hissələrini dil sistemi işarələrinin problemləri ilə məşğul olan müasir dilçilər fərqli terminologiya və müxtəlif münasibətlərlə izah edirlər. Bu baxımdan lingvosemiotikada işarə şəraitini digər işarələrə, onların mənalandırdığı əşya obrazlarına və şəraitə istinad etmədən təhlil etmək və təfsir etmək mümkün deyildir.

Rus dilçisi R.Q.Piotrovski çox haqlı olaraq qeyd edir ki, filosoflar işarə şəraitində yalnız anlayışların münasibətlərini aydınlaşdırmaqla məhdudlaşırlar, dilçilər isə sözün daxili quruluşunun bütün incəliklərini, bütün mürəkkəbliyini izah edirlər. R.Q.Piotrovski işarə-məna münasibətini səciyyələndirərək bu münasibəti

işarə şəraitinin məzmunu adlandırır. Alim işarə şəraitini bu iki komponentlə məhdudlaşdırsa da, onları ünsiyyət prosesinə daxil edir. Onun fikrincə, bu ünsiyyət prosesində danışan, dinləyən, əşyalar və dil iştirak edir [11, 17-19].

Ünsiyyət prosesi və işarə şəraiti arasındakı sıx əlaqəni qeyd edən alim, bu faktorların iki kateqoriyaya (işarə şəraiti və ünsiyyət prosesi) bölünməsinin sırf terminoloji səciyyə daşdığını söyləyir.

İşarə-məna münasibətlərini təfsir edən N.A.Slyusaryeva məna və əşya, əşyanı ifadə edən işarə əlaqələrini izah etməyə çalışır. Müəllifin terminologiyasında bu tərkib hissələri denotat, nominat və referent adlanır. İşarə nəzəriyyəsinə aid olan bir çox tədqiqatlarda işarə və məna, onların dil sistemindəki rolu və nitqdə funksionallaşma problemlərindən bəhs olunur.

Akustik işarəni göndərən və qəbul edən beyində mövcud olan dil işarələri sisteminə eyni vaxtda daxil olurlar. Akustik işarələrin obrazları (leksemlər); ətraf aləmdəki əşya və vəziyyətlərin obrazları (konseptlər, mənalar) məhz insan beyində qeyd olunmuşdur. Burada eyni zamanda öz ifadə vasitələri olan dil işarələri (denotatlar) mövcuddur.

Akustik işarələri mənalandıran məfhumlar (sememlər) də insan beyində yerləşir. Sözün məna nəzəriyyəsindən məlumdur ki, sememlər denotativ və konnotativ hissələrdən ibarətdir. Denotativ hissə denotatların, verbal konseptləri və mənaları özündə ehtiva edir. Konnotativ hissə isə subyektiv reallığın obrazları ilə müəyyənləşir, akustik işarələri özündə ehtiva edir.

Fikrimizcə, sememlər denotatların təcəssümü olaraq onlara ətraf aləmdəki rəngarəng mənaları – konnotatları əlavə edir. Dil işarələri sistemi leksem və sememlərin qarşılıqlı təsir və əlaqələrinin köməyi ilə yaranır. Burada əsas təşkilədiçi məfhum sememlərdir.

V.M.Solntsevin fikrincə, semiotik sistemin məzmunu insanların fəaliyyətinin nəticələri ilə əlaqədardır. Onun əsas təşkilədiçi hissəsini məzmun, informasiya və ideal başlanğıc təşkil edir. Əşya və vəziyyətlərin obrazları insanın konseptosferini yaradır. Konseptosferin dildə ifadəsi olan akustik işarələr sisteminə daxil olan, konnotatları özündə ehtiva edən hissəsi dilin semantik fəzasını yaradır.

Dilin semantik fəzası denotativ və konnotativ hissələri özündə birləşdirməsinə rəğmən, akustik obrazları ətraf aləmin əşya və vəziyyətlərinin obrazları ilə əlaqələndirir. Q.P.Melnikov dil sisteminin elementləri arasındakı münasibətləri bu cür təfsir edir: akustik nitq işarəsi → dil işarəsi → məna → düşüncə. Bu məna zəncirinin birinci hissəsi üçüncüsünü izah edir. Hər üç hissə mənalandıran, dördüncü komponent isə semiotikaya həsr olunan mənalanandır. Müasir dilçilik əsərlərində terminoloji xaos hiss olunur. Bu təəccüblü deyildir, çünki semiotika bir neçə elmin – fəlsəfənin, məntiqin, psixologiyanın, neyrofiziologiyanın və dilçiliyin qovşağında yaranmışdır.

V.Q.Kolşanski işarə şəraitini ifadə edən terminlərdəki qarışıqlığı qeyd edir. Onun fikrincə, real obyekt – denotatdır və referentdir. Sözün mənası – siqnikat və

ya desiqnatdır. R.Karnapın terminologiyasına görə, onlar ekstensional və intensional adlanır. Q.Frege bu məfhumları məna və düşüncə, A.Çerç, B.Rassel isə denotat və anlayış adlandırır. Semiotik terminlərin işlədilməsindəki qarışıqlıq rus alimi A.A.Xudyakov ciddi tənqid edir. O qeyd edir ki, semiozisin terminoloji aparatı çox qarışıqdır, xüsusilə denotat və referent, referent və məna, məna və konsept anlayışları arasında fərq qoyulmur [15, 190-195; 6, 115-117].

N.F.Alefrenko terminlərin işlədilməsinə, müəyyənləşdirilməsinə və aydınlaşdırılmasına xüsusi diqqət yetirir. N.F.Alefrenkonun fikrincə, kontensional – konseptdə ifadə olunan əlamətlərin məcmusu; ekstensional – eynicinsli əşya obrazlarının toplusu, denotat sinfi; intensional – dil mənasının məzmun nüvəsi; implikasiyalı – dil işarəsinin mənasının kənar semantik əlamətləridir [16, 33-35].

Dil işarəsinin məna komponentlərini bu cür izah etmək olar: akustik işarə – işarənin cismi, işarədaşıyıcı; akustik işarənin obrazı – leksem, desiqnator; akustik işarə tərəfindən mənalandırılan – sözün mənası, desiqnat, semem; əşya və vəziyyətlərin obrazları – məna, konsept, denotat; dilxarici aləmin əşya və vəziyyətləri – denotat, referent; akustik işarə – akustema; akustik işarənin obrazı – semem; əşya və vəziyyətlərin verballaşmış obrazı – denotat; qeyri-verbal obraz – konsept, məna; dilxarici aləmin vəziyyəti – referent.

Nəticə: Fonetika akustik işarələri araşdırır. Fonologiya akustik işarələrin insan beynindəki obrazlarını tədqiq edir. Dil sistemini sememlərlə vəhdətdə götürülmüş leksemləri, leksem və semem birləşmələrini ənənəvi dilçiliyin sahələri: leksikologiya, söz yaradıcılığı, morfologiya, sadə və mürəkkəb cümlənin sintaksisi və frazeologiya araşdırılır. Dilçiliyin yeni sahəsi olan koqnitiv linqvistika sememlərin və onların məndaxili münasibətlərinin verbal və qeyri-verbal konseptlərlə əlaqələrini öyrənir.

Semasiologiyada dil işarələrinin və onların araşdırılmasına fərqli yanaşmaların müxtəlif səciyyəvi xüsusiyyətləri dəqiqləşdirilir, dil vahidlərinin (siqnalların, simptomların, fonemlərin, morfemlərin, leksemlərin, struktur sxemlərin, ikonik işarələrin) təfsirinə xüsusi yer verilir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Бирюков Б.В. О взглядах Г.Фреге на роль знаков и исчисления в познании. // Сб.: Логическая структура научного знания. Москва, Наука, 2005, с. 96-97.
2. Кравченко А.В. Знак, значение, знание. Иркутск, Наука, 2001, с. 48-58.
3. Греймас Альгиддас Ж., Курте М. Объяснительный словарь теории языка. // Семиотика. Москва, Наука, 1983, с. 495-496.
4. См.: Соломоник А. Язык как знаковая система. Москва, Наука, 1992, с. 131-132.
5. Степанов Ю.С. Семиотика. Москва: Наука, 1983, с. 240-242.

6. Худяков А.А. Семиозис простого предложения. Архангельск. Наука, 2000, с. 115-117.
7. Фреге Г. Смысл и денотат // Сб.: Семиотика и информатика. Москва, 1997, Выпуск 35, с. 351-379.
8. Соссюр Фердинанд. Труды по языкознанию. Москва, Наука, 1977, с. 93-97.
9. Бюлер Карл. Теория языка. Москва, 2003, с. 30-31.
10. Никитин М.В. Предел семиотики // Вопросы языкознания, 1997, № 1, с. 4-5.
11. Пиотровский Р.Г. Инженерная лингвистика и теория языка. Москва, 2009, с. 17-19.
12. Слюсарьева Н.А. О знаковой ситуации. // Сб.: Язык и мышление. Москва, Наука, 1967, с. 274-283.
13. Солнцев В.М. Язык как системно-структурное образование. Москва, Учпедгиз, 2001, с. 21-24.
14. Мельников Г.П. Типы означаемых языкового знака и детерминанта языка. Москва, Наука, 2004, с. 27-29.
15. Колшанский Г.В. Семиотика слова в логическом аспекте. // Сб.: Язык и мышление. Москва, 1967, с. 190-195.
16. Алефиренко Н.Ф. Проблема вербализации концента. Волгоград, Прогресс, 2003, стр. 33-35.
17. F.Veysəlli. Semiotika. Bakı: Mütərcim, 2010.

Surə Təriyel qızı Pənahlı

Dil işarəsinin məna komponentləri

Xülasə

Ümumi semiotikada işarə sintaqmatik və konnotativ münasibətlərdən, təfəkkür obrazı və semantik xüsusiyyətlərdən, insanın pragmatik münasibətindən, mənalandırılan obyekt və denotatdan ibarətdir. Hər bir əşya işarə şəraitinə düşən zaman işarəyə çevrilir, çünki işarə əşyanın təbiəti deyil, funksiyasıdır.

Qeyri işarə şəraitində həmin əşya işarəyə çevrilmir. Ümumi semiotika üçün bu məqbuldur. Lakin linqvosemiotikada belə işarə vəziyyəti natamam hesab edilir. Linqvosemiotikada dil işarəsinin digər işarələrə və əşyaların obrazlarına münasibəti əsas götürülür.

Sözün məna nəzəriyyəsindən məlumdur ki, sememlər denotativ və konnotativ hissələrdən ibarətdir. Denotativ hissə denotatları verbal konseptləri və mənalı özündə ehtiva edir. Sememlər denotatların təcəssümü olaraq onlara ətraf aləmdəki rəngarəng mənalı – konnotatları birləşdirir.

Dilin semantik fəzası denotativ və konnotativ hissələri özündə birləşdirir; akustik obrazları ətraf aləmin əşya və vəziyyətlərinin obrazları ilə əlaqələndirir.

Semiologiyada dil işarələrinin və onların araşdırılmasına fərqli yanaşmaların müxtəlif səciyyəvi xüsusiyyətləri dəqiqləşdirilir, dil vahidlərinin təfsirinə xüsusi yer verilir.

СУРА ТАРИЕЛ КЫЗЫ ПАНАХЛЫ СМЫСЛОВЫЕ КОМПОНЕНТЫ ЯЗЫКОВОГО ЗНАКА РЕЗЮМЕ

Знак в общей семиотике состоит: синтагматических и коннотативных отношений. Мысленного образа или семантического отношения; прагматического отношения человека; обозначаемого объекта или денотативного отношения.

Вещь может стать знаком только попав в знаковую ситуацию, так как быть знаком – это функция, а не природа вещи. Вне языковой ситуации эта же самая вещь знаком служить не будет. Для общей семиотики, которая занимается всеми видами знаков, такое представление знаковой ситуации, видимо, достаточно. Но для лингвосемиотики, изучающей знаки естественного языка, такая знаковая ситуация является неполной.

Составляющие языкового знака в разных соотношениях и в разной терминологии выделяют и обсуждают современные лингвисты, занимающиеся проблемами системы языковых знаков. Поэтому нельзя построить знаковую ситуацию в лингвосемиотике не вводя в нее отношение языкового знака к другим таким же знаком, к их означаемым, к образом предметов и жизненных ситуаций.

Философы ограничиваются выяснением положения понятий в знаковой ситуации, а лингвисты стремятся уяснить всю сложность внутренней стороны слова. Из теории значения слова известно, что семемы состоят из денотативной и коннотативной частей.

Семемы, являясь воплощением денотатов, добавляют к ним коннотаты – сообозначения, расцветивающие образы внешнего мира красками эмоциональных, экспрессивных оценочных субъективных переживаний. Семемы и денотаты образуют семантическое пространство языка. Денотаты и невербализованные концепты (смысла) образуют концептосферу человека.

SURA TARIYEL GIZI PANAHLI
SEMANTIC COMPONENTS OF THE LANGUAGE SIGN
SUMMARY

In general semiotics, the sign consists of syntagmatic and connotative relations, image of thinking and semantic features, human pragmatic attitude, meaningful object and denotation. When an object falls into a sign condition, it becomes a sign, because the sign is a function, not the nature of the object. In the case of a non-sign, the object does not become a sign. This is acceptable for general semiotics. However, in linguosemiotics, such a sign condition is considered incomplete. Linguosemiotics is based on the relation of a language sign to other signs and images of objects. It is known from the theory of meaning of words that sememes consist of denotative and connotative parts. The denotative part denotations contain verbal concepts and meanings. Sememes, as the embodiment of denotations, unite them with the colorful meanings of the surrounding world - connotations.

The semantic phase of language combines denotative and connotative feelings; connects acoustic images with images of objects and situations in the surrounding world. In semiology, the various characteristics of language signs and different approaches to their study are clarified, and a special place is given to the interpretation of language units.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 18.04.2021.

Çapa qəbul olunma tarixi: 08.05.2021

Rəyçi: Filologiya üzrə elmlər doktoru Gülsüm İsrail qızı Hüseynova
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

KÖNÜL MƏHYƏDDİNOVA

Bakı Dövlət Universiteti

Zahid Xəlilov, 23

aim.2022@mail.ru

ABREVIATURLAR VƏ VIRTUAL DİSKURS

Bəşəriyyətin inkişaf tarixi bilik və məlumatların toplanması və ötürülməsi tarixidir. İnsanların dünya haqqında təsəvvürlərindəki dəyişikliklər, ətraf aləmlə, təbiətlə münasibətləri yalnız konkret tarixi abidələrdə deyil, həm də insan fəaliyyətinin ən vacib komponenti kimi dildə əks olunur. Şübhəsiz ki, müasir dünyada dil və mədəniyyət üzərində ən əhəmiyyətli təsirə telekommunikasiya texnologiyaları və internet malikdir. Qeyd etmək lazımdır ki, elektron mühitdə mədəniyyətlərarası ünsiyyət daha çox simvolik xarakter daşıyır, çünki mesajların (simvolların) mübadiləsi prosesi sözlər, hərəkətlər və bəzi obyektlər (qrafika, foto, cədvəl və s.) vasitəsilə həyata keçirilir ki, bunlar da fərqli dillərdə və mədəniyyətlərdə müxtəlif şəkildə qəbul edilir. Təbii ki, da müəyyən bir xalqın milli və etnik təfəkkürü ilə birbaşa bağlı olan məsələdir.

Virtual məkanda baş tutan ünsiyyət zamanı bir çox mədəniyyətlərin təması müşahidə edilir. Ünsiyyətin rahatlığı və qavramanı asanlaşdırmaq məqsədi ilə təqdim edilən məlumatın başa düşülən olması üçün yazılı mədəniyyət elementlərindən (ifadələr, qısaltmalar, ixtisarlər) elektron mətnlərdə, veb saytların istifadəçi interfeysinin tərtibatında istifadə edilməsi geniş yayılmış üsullardandır. Həyatın sürətli tempi, mədəniyyətlərarası İnternet ünsiyyətinin miqyasındakı artım, qısaltmanın bir çox dildə kütləvi bir fenomen halına gəlməsinə səbəb oldu. Müasir dillərdə abreviaturlara həsr olunmuş çoxsaylı tədqiqatların olmasına baxmayaraq, qısaldılmış leksik vahidlər linqvistik baxımdan bir çox cəhətdən hələ də araşdırılmamış hesab edilir, çünki bunlarla əlaqədar olaraq vahid bir təyinat, vahid bir tərif mövcud deyil və onların dildəki statusu haqqında da mübahisəli fikirlər hələ də mövcuddur.

Spesifik bir dil fenomeni kimi abreviaturlarla bağlı məsələlər, o cümlədən, virtual diskursda dominantlığı ilə seçilən müasir ingilis dilindəki abreviaturların xüsusiyyətləri tədqiqatçıların çoxsaylı araşdırmalarında və əsərlərində nəzərdən keçirilir. Bu sahədəki ən əhatəli əsərlər arasında D.İ.Alekseyeva, Ye.P.Voloşin, V.G.Pavlova, N.N.Şerbinovskaya, M.M.Seqal, T.Paylz, R.Uelz, O.Yespersen, K.Sunden, A. Bəklund və başqalarının elmi tədqiqatlarını misal gətirmək olar.

Linqvistik fenomen kimi abreviasiyaya müxtəlif xarakterli mətnlərdə, fərqli üslublarda rast gəlinir: reklamlar, qəzet məqalələri, təlimatlar, elmi və publisistik əsərlər və s.. İnternetin və mədəniyyətlərarası ünsiyyətin müasir səviyyəsi ingilis

dilindəki abreviaturların istifadəsi ilə xüsusilə seçilir ki, bu da bu qısaltmalarının düzgün təfsirini tələb edir.

Yuxarıda artıq qeyd edildiyi kimi abreviaturlar haqqında yekdil fikir olmadı\undan onların konret təsnifat prinsipləri də mübahisəli məsələlər sırasında yer alır. Söz qısaltma prosesində birbaşa və bəzən mətnin daha qısaldılmış hissələrinin tərkib hissəsi kimi iştirak etdiyindən, qısaldılmış ölçmələr üçün analiz vahidi kimi əlverişlidir. Eyni zamanda, sözün nominativlik, iki tərəflilik və funksionallıq kimi xüsusiyyətləri adətən nəzərə alınır. Söz düzəltmə metodlarına bir qısaltma təyin etmək, mürəkkəb qısaldılmış sözlərin yaranması deməkdir. Hal hazırda qısaltma nominativ vahidlərin yaradılmasının ən geniş yayılmış yollarından birinə çevrilmişdir. Müxtəlif ekstralingvistik və dylarası amillər sözləri qısaltmaq meylini sürətləndirir. Bənzər bir fenomen demək olar ki, bütün ölkələrdə və milli dillərdə müşahidə olunur və inkişaf yollarında həm oxşar və fərqli cəhətləri ortaya qoyur. Son onilliklər ərzində müasir Avropa dillərində qısaltmaların sayı və istifadə tezliyi artmışdır və qısaldılma söz yaradıcılığının aparıcı yollarından birinə çevrilməkdədir. Əksər alimlər qısaltmaların ayrı bir millətin, ayrı bir dilin spesifik bir xüsusiyyəti olmadığını qeyd edirlər. Qısaltma yalnız ingilis dilinə deyil, başqa dillərə də xasdır və inkişafının səbəblərini bəşər cəmiyyətinin inkişafının, insan yaddaşının və qavrayışının təşkilinin ümumi qanunlarında axtarmaq lazımdır.

Abreviasiya söz yaradıcılığı üsulu kimi bütün dünya dillərində mövcuddur. O.D.Meşkov bu barədə yazır ki, “ümumiyyətlə, qısaltma dedikdə, ixtisar kimi ümumi əlamətə malik olan və ya bu prosesə məruz qalan söz nəzərdə tutulur və bu söz öz prototipləri ilə müqayisədə daha yığcam formaya malik olur” [4, s. 76]. V.G.Qak isə fərqli dillərdə qısaltmalara fərqli yanaşma sərgiləyir. Məsələn, o qeyd edir ki, rus dilində qəsaltma konversiyanın formal əlaməti kimi çıxış edirsə, fransız dilində bu, yeni üslubi rəngarənglik yaratma üsuludur [3, s. 10].

Qısaltma prosesi bir çox elmi araşdırmalarda sözlərin struktur, semantik və üslubi variantlarının yaradılmasına xidmət edən spesifik bir söz formalaşdırma, söz yaratma vasitəsi kimi dəyərləndirilir. Eyni zamanda, Avropa dillərində bir çox məqamlarda qısaltmanın məhsuldar söz yaratma üsulu kimi qəbul edilməməsi müşahidə edilsə də, dildə bu prosesin varlığı və getdikcə daha da vüsət alması həqiqətini inkar etmək mümkün deyil. Abreviasya prosesində sözlərin bütün keyfiyyətləri qorunub saxlanılmaqla tam hüquqlu ünsiyyət vahidləri formalaşır. “Qısaltma dərin keçmişdə kök salmış mürəkkəb, çoxşaxəli bir fenomendir. Lakin, ilk növbədə, qısaltma, atributiv ifadələrdən istifadə edilərək, əvvəlcə təsviri olaraq təyin edilmiş anlayışlar və reallıqlar üçün nominasiya yaratmağın bir yoludur” [1, s. 204].

Abreviasiya prosesinin məhsulu olan abreviaturlar əsas məna yüklü sözlərin baş hərflərindən yaradılır. Məsələn, ingilis dilində: AA — antenna array, ROM — read only memory; Azərbaycan dilində: KİV — kütləvi informasiya vasitələri, İT — informasiya texnologiyaları və s. Bunlarla yanaşı, dildə akronim adlanan formalara da rast gəlinir. Bu vahidlər adi leksik vahid kimi oxunur və qəbul edilir. Lakin

onların da özünəməxsus açması ardır ki, dil istifadəçilərinin bir çoxu bunun fərqi belə varmır. Məsələn, radar — radio detection and ranging, transceiver — transmitter receiver, informatics — information electronics və s.

Kütləvi mədəniyyətlərarası virtual ünsiyyətin inkişafı çoxsaylı qısaltmaların və abreviaturların yaranmasına səbəb oldu. Bununla yanaşı olaraq, informasiya texnologiyalarına əsaslanan şifahi ünsiyyət dilçilər üçün bir sıra suallar ortaya qoyur. Virtual rabitə prosesində qısaltmanın rolu nədir? İnternet ünsiyyətinin müxtəlif janrlarında qısaltmalardan istifadə etmək məqsəduyğundurmu? Linqvistik kommunikativ virtual məkanda ixtisarların spesifikliyi nədir? Mədəniyyətlərarası ünsiyyət prosesində qarşılıqlı anlaşıma əldə olunmadığı təqdirdə qısaltmalardan istifadə etmək məsləhətdirmi?

Virtual ünsiyyət, insanlar arasındakı təmasın elektron informasiya texnologiyaları hesabına həyata keçməsi və bütün qarşılıqlı əlaqələrin virtual gerçəklik məkanında həyata keçirildiyi bir əlaqə metodudur. İnformasiya texnologiyalarının inkişafı məlumatların saxlanması, axtarışı və təqdim edilməsinin yeni yollarının yaradılmasına, eyni zamanda yeni bir mədəni və dil mühitinin, yeni bir ünsiyyət gerçəkliyinin yaranmasına gətirib çıxardı. İnternet virtual ünsiyyət prosesində mədəniyyətlərarası qarşılıqlı təsir miqyasında sürətli bir inkişaf dönməndə mədəniyyətlərin şəxsiyyəti, açıqlığı və dialoqu problemlərinin bərqərar olduğu mədəniyyətlərin qarşılıqlı nüfuzetmə və qarşılıqlı anlaşıma mövzunu aktuallaşdırdı. “Dilin köməyi ilə qarşılıqlı əlaqədə olan mədəniyyətlərarası məlumat mübadiləsi mədəniyyətlərarası ünsiyyət adlanır” [5, s/ 21]. Mədəniyyətlərarası qarşılıqlı təsir şifahi və şifahi olmayan kodlar anlaşıqlı şəkildə “deşifrə olunduqda” bu ünsiyyət daha təsirli olur. Bu ünsiyyətin əsasında M.M.Baxtinin konsepsiyası dayanır ki, bu konsepsiyaya görə dialoq, sadəcə, nitq janrı deyil, bu, insan təfəkkürünün və şüurunun əsas səciyyəvi xüsusiyyətidir. Mədəniyyətlərarası ünsiyyət çoxplanlı və çoxmərhələli ünsiyyət forması kimi dil və mədəni dəyərlərin vəhdət təşkil etdiyi dialoq formasıdır [2, s. 42].

İnterneti mədəniyyətlərarası ünsiyyət prosesi üçün yalnız məlumat ötürücüsü kimi deyil, həm də “mənalər”, dəyərlər, mədəniyyətlər dialoqu üçün bir məkan kimi fəaliyyət göstərən informasiya mühiti kimi qəbul etmək lazımdır. Virtual gerçəklikdə milyonlarla insan ünsiyyətdə iştirak edir, şəbəkələr dialoq kanallarına, mədəniyyətlərin ictimai kütləyə virtual pəncərədən özünü tanıtmə, təqdimetmə kanallarına çevrilir. İnternet ünsiyyət üçün çoxmədəniyyətli və ya multukultural bir mühit yaradır. Virtual məkanda baş verən ünsiyyəti müasir dünyanın “mədəniyyəti mozaikası” da adlandırmaq olar.

Virtual məkanda ünsiyyətin əsas vahidi mətnidir. Bu mətnlər internetin sürətli inkişafı fonunda bir-biri ilə sıx əlaqəyə girərək hipermətnlər formalaşdırır. İnternetdə yeni bir ünsiyyət formasının ortaya çıxması, elm adamlarının müxtəlif janr və üslubi istiqamətlərin şifahi və yazılı nitqinin birləşməsi, yazılı və şifahi nitqin hibridi kimi keyfiyyətcə təyin etdiyi bu fenomeni müəyyənləşdirmək probleminə gətirib çıxardı.

Bir çoxları bunu yeni alt üslub, şəbəkə nitqi kimi xarakterizə edir. Burada yazılı nitq dominantlıq təşkil edir və mesajın mətnindən əlavə müxtəlif metatekst işarələrini (kursiv, şrift, fərqli dizaynly yazılar və s.) əhatə edir. Virtual ünsiyyət kontekstində məlumatlar təkcə mətn şəklində deyil, müxtəlif şəkillər şəklində də təqdim edilir. “Multimedia” mühitinin inkişafı mətnin ənənəvi anlayışını əhəmiyyətli dərəcədə dəyişdirdi. Virtual mesaj şifahi və simvolik olaraq ifadə olunur.

Bu yaranmış mənzərə fonunda qeyd edilməlidir ki, abreviaturlardan daha çox çatlarda və forumlarda istifadə edilir. Virtual danışqlarının müxtəlif janrlarında abreviaturların istifadəsini təhlil edərək belə bir nəticəyə gəldik ki, işgüzar xarakterli elektron yazışmalarda, ümumiyyətlə işgüzar yazışmalar üçün ənənəvi olan məhdud sayda qısaltmalardan istifadə edilir. Məsələn, PS, NB, Enc və s. Çatlarda isə daha çox məlumat mübadiləsinin sürətləndirmək məqsədilə qısaltmalardan istifadə edilir. Məsələn, “zəhmət olmasa” ifadəsi əvəzinə “z.o.” və ya “salam” əvəzinə “slm” yazılır. Burada da yeni bir tendensiya müşahidə edilir. Bir çox hallarda söz tərkibindəki sait hərflər ixtisar edilərək yalnız samitlərin yazılması ilə kifayətlənilir.

Beləliklə, virtual məkanda istifadə edilən abreviaturlar ənənəvi abreviaturlardan bir çox xüsusiyyətlərinə və formasına görə fərqlənir. Belə ki, burada yalnız əsas sözlərin baş hərfləri deyil, həm də sözlərin özlərinin ixtisar edilərək müəyyən hərflər toplusuna çevrilməsi mümkündür.

Bəşəriyyətin inkişaf tarixi bilik və məlumatların toplanması və ötürülməsi tarixidir. İnsanların dünya haqqında təsəvvürlərindəki dəyişikliklər, ətraf aləmlə, təbiətlə münasibətləri yalnız konkret tarixi abidələrdə deyil, həm də insan fəaliyyətinin ən vacib komponenti kimi dildə əks olunur. Şübhəsiz ki, müasir dünyada dil və mədəniyyət üzərində ən əhəmiyyətli təsirə telekommunikasiya texnologiyaları və internet malikdir. Qeyd etmək lazımdır ki, elektron mühitdə mədəniyyətlərarası ünsiyyət daha çox simvolik xarakter daşıyır, çünki mesajların (simvolların) mübadiləsi prosesi sözlər, hərəkətlər və bəzi obyektlər (qrafika, foto, cədvəl və s.) vasitəsilə həyata keçirilir ki, bunlar da fərqli dillərdə və mədəniyyətlərdə müxtəlif şəkildə qəbul edilir. Təbii ki, da müəyyən bir xalqın milli və etnik təfəkkürü ilə birbaşa bağlı olan məsələdir.

Ünsiyyət prosesində sözlər və söz qrupları qısaldıla bilər. Qısaltmanın səbəbləri linqvistik və ekstra-linqvistik ola bilər. Müasir informasiya texnologiyalarının insanların məişətinə nüfuz etməsi nəticəsində ünsiyyət prosesi, demək olar ki, virtual məkən üzərindən həyata keçirilir. Burada vaxta qənaət etmək məqsədilə qısaltmalardan daha çox istifadə edilir. Virtual diskursda qısaltma və abreviaturlardan istifadə edilməsi prosesinin incələmək üçün bu məqalə çərçivəsində ingilis dilinin materiallarına müraciət edilir.

Bir çox hallarda qısaldılmış sözlər lüğətdə törədikləri sözlərin bütöv formaları ilə birlikdə mövcud olur və adətən eyni leksik mənaları verirlər. Qısaltmalar söz yaradıcılığının ən əhəmiyyətli yollarından biridir. O təkhecalıların sayını artırır. Qısaltmalar vasitəsilə stilistik sinonimlər və kiçiltmə adlar yaradılır. Hər dəfə

frazaların sırf ilk hərflərinə bir söz kimi rəftar olunur. Məsələn: *AD = Anno Domini*; *BC = before Christ*. Söz yaradıcılığının bu forması məhsuldardır.

Leksik qısaltmalar və yaxud sözlərin və frazaların qısaldılmış variantları müəyyən fonetik forma və özlərinin xüsusi semantik quruluşu ilə müstəqil leksik vahid kimi istifadə olunur. Biz bunlara həm şifahi həm də yazılı nitqdə, lakin digərlərinə isə yalnız şifahi danışiq nitqində rast gəlirik. Məsələn: *bus – omnibus*, *phone – telephone*, *mike – microphone*.

Virtual məkanda baş tutan ünsiyyət zamanı bir çox mədəniyyətlərin təması müşahidə edilir. Ünsiyyətin rahatlığı və qavramanı asanlaşdırmaq məqsədi ilə təqdim edilən məlumatın başa düşülən olması üçün yazılı mədəniyyət elementlərindən (ifadələr, qısaltmalar, ixtisarlər) elektron mətnlərdə, veb saytların istifadəçi interfeysinin tərtibatında istifadə edilməsi geniş yayılmış üsullardandır. Həyatın sürətli tempi, mədəniyyətlərarası İnternet ünsiyyətinin miqyasındakı artım, qısaltmanın bir çox dildə kütləvi bir fenomen halına gəlməsinə səbəb oldu. Müasir dillərdə abreviaturlara həsr olunmuş çoxsaylı tədqiqatların olmasına baxmayaraq, qısaldılmış leksik vahidlər linqvistik baxımdan bir çox cəhətdən hələ də araşdırılmamış hesab edilir, çünki bunlarla əlaqədar olaraq vahid bir təyinat, vahid bir tərif mövcud deyil və onların dildəki statusu haqqında da mübahisəli fikirlər hələ də mövcuddur.

Spesifik bir dil fenomeni kimi abreviaturlarla bağlı məsələlər, o cümlədən, virtual diskursda dominantlığı ilə seçilən müasir ingilis dilindəki abreviaturların xüsusiyyətləri tədqiqatçıların çoxsaylı araşdırmalarında və əsərlərində nəzərdən keçirilir. Bu sahədəki ən əhatəli əsərlər arasında D.İ.Alekseyeva, Ye.P.Voloşin, V.G.Pavlova, N.N.Şerbinovskaya, M.M.Seqal, T.Paylz, R.Uelz, O.Yespersen, K.Sunden, A. Bəklund və başqalarının elmi tədqiqatlarını misal gətirmək olar.

Linqvistik fenomen kimi abreviasiyaya müxtəlif xarakterli mətnlərdə, fərqli üslublarda rast gəlinir: reklamlar, qəzet məqalələri, təlimatlar, elmi və publisistik əsərlər və s.. İnternetin və mədəniyyətlərarası ünsiyyətin müasir səviyyəsi ingilis dilindəki abreviaturların istifadəsi ilə xüsusilə seçilir ki, bu da bu qısaltmalarının düzgün təfsirini tələb edir.

Yuxarıda artıq qeyd edildiyi kimi abreviaturlar haqqında yekdil fikir olmadıqından onların konkret təsnifat prinsipləri də mübahisəli məsələlər sırasında yer alır. Söz qısaltma prosesində birbaşa və bəzən mətnin daha qısaldılmış hissələrinin tərkib hissəsi kimi iştirak etdiyindən, qısaldılmış ölçmələr üçün analiz vahidi kimi əlverişlidir. Eyni zamanda, sözün nominativlik, iki tərəflilik və funksionallıq kimi xüsusiyyətləri adətən nəzərə alınır. Söz düzəltmə metodlarına bir qısaltma təyin etmək, mürəkkəb qısaldılmış sözlərin yaranması deməkdir. Hal hazırda qısaltma nominativ vahidlərin yaradılmasının ən geniş yayılmış yollarından birinə çevrilmişdir. Müxtəlif ekstralingvistik və dıllarası amillər sözləri qısaltmaq meylini sürətləndirir. Bənzər bir fenomen demək olar ki, bütün ölkələrdə və milli dillərdə müşahidə olunur və inkişaf yollarında həm oxşar və fərqli cəhətləri ortaya qoyur. Son

onilliklər ərzində müasir Avropa dillərində qısaltmaların sayı və istifadə tezliyi artmışdır və qısaltılma söz yaradıcılığının aparıcı yollarından birinə çevrilməkdədir. Əksər alimlər qısaltmaların ayrı bir millətin, ayrı bir dilin spesifik bir xüsusiyyəti olmadığını qeyd edirlər. Qısaltma yalnız ingilis dilinə deyil, başqa dillərə də xasdır və inkişafının səbəblərini bəşər cəmiyyətinin inkişafının, insan yaddaşının və qavrayışının təşkilinin ümumi qanunlarında axtarmaq lazımdır.

Abreviasiya söz yaradıcılığı üsulu kimi bütün dünya dillərində mövcuddur. O.D.Meşkov bu barədə yazır ki, “ümumiyyətlə, qısaltma dedikdə, ixtisar kimi ümumi əlamətə malik olan və ya bu prosesə məruz qalan söz nəzərdə tutulur və bu söz öz prototipləri ilə müqayisədə daha yığcam formaya malik olur” [9, s. 76]. V.G.Qak isə fərqli dillərdə qısaltmalara fərqli yanaşma sərgiləyir. Məsələn, o qeyd edir ki, rus dilində qısaltma konversiyanın formal əlaməti kimi çıxış edirsə, fransız dilində bu, yeni üslubi rəngarənglik yaratma üsuludur [6, s. 10].

Qısaltma prosesi bir çox elmi araşdırmalarda sözlərin struktur, semantik və üslubi variantlarının yaradılmasına xidmət edən spesifik bir söz formalaşdırma, söz yaratma vasitəsi kimi dəyərləndirilir. Eyni zamanda, Avropa dillərində bir çox məqamlarda qısaltmanın məhsuldar söz yaratma üsulu kimi qəbul edilməməsi müşahidə edilsə də, dildə bu prosesin varlığı və getdikcə daha da vüsət alması həqiqətini inkar etmək mümkün deyil. Abreviasya prosesində sözlərin bütün keyfiyyətləri qorunub saxlanılmaqla tam hüquqlu ünsiyyət vahidləri formalaşır. “Qısaltma dərin keçmişdə kök salmış mürəkkəb, çoxşaxəli bir fenomendir. Lakin, ilk növbədə, qısaltma, atributiv ifadələrdən istifadə edilərək, əvvəlcə təsviri olaraq təyin edilmiş anlayışlar və reallıqlar üçün nominasiya yaratmağın bir yoludur” [2, s. 204].

İstifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı:

1. Алексеев Д.И. Аббревиатуры как новый тип слов // Развитие словообразования современного русского языка. 3-е изд. М., 1977, 284 с.
2. Бахтин М.М. Эстетика словесного творчества. М.: Искусство, 1998. 423 с.
3. Гак В.Г. Теория и практика перевода: Французский язык. СПб., 2000, 264 с.
4. Мешков О.Д. Словообразование современного английского языка. М.: Наука, 1976, 234 с.
5. Садохин А.П. Теория и практика межкультурной коммуникации: учеб. пособие для вузов. М.: ЮНИТИ-ДАНА, 2004. 271 с.

*Məhyəddinova K.M.
Bakı Dövlət Universiteti
aim.2022@mail.ru*

Abreviaturlar və virtual diskurs

Xülasə

Məqalə virtual diskursda abreviaturların statusu məsələsinə həsr edilib. Burada abreviaturların virtual diskursda təsadüf edilən formaları nəzərdən keçirilir. Tədqiqat çərçivəsində virtual diskursda mədəniyyətlərarası ünsiyyətin qısaltmaların formalaşmasındakı rolundan bəhs edilir. Müasir informasiya texnologiyaları virtual məkanda ünsiyyət formasının yaranması ilə nəticələnmişdir. Bu ünsiyyət forması gündəlik tələbata çevrildiyindən burada qısaltmaların və abreviaturların araşdırılması xüsusi aktualıq kəsb edir. Araşdırma zamanı dilçiliyin təsviri və müqayisəli-təsviri metodlarına müraciət edilir. Tədqiqatın əsas məqsədi virtual diskursdakı abreviaturların yeni xüsusiyyətlərini və formalarını aşkar etməkdir. Burada qeyd edilir ki, bütün dünya dillərində abreviaturlar söz yaradıcılığı üsulu kimi çıxış edir. Sözyaratmanın ən məhsuldan üsullarından biridir. Məqalədə yeri gəldikcə, ingilis və Azərbaycan dillərinin materiallarına müraciət edilir. Hər iki dilin materialları təhlil edilir. Bu səpkili elmi-nəzəri ədəbiyyata müraciət edilir. Abreviaturların yeni formalaşma üsullarına da toxunulur. Virtual ünsiyyətin əsas forması kimi çatlar və forumlar qeyd edilir. Tədqiqatın sonunda müəllif əldə etdiyi nəticələri paylaşır. O qeyd edir ki, virtual məkanda istifadə edilən abreviaturlar ənənəvi abreviaturlardan bir çox xüsusiyyətlərinə və formasına görə fərqlənir. Belə ki, burada yalnız əsas sözlərin baş hərfləri deyil, həm də sözlərin özləri ixtisara məruz qalır. Alınan forma isə müəyyən hərflər toplusuna çevrilir. Tədqiqat çərçivəsində tədqiq edilən məlumatlar və nəticələr bu istiqamətdə aparılacaq tədqiqatlar üçün faydalı hesab edilə bilər.

Açar sözlər: qısaltmalar, abreviatur, dilçilik, virtual məkan, internet, informasiya texnologiyaları.

Махъяддинова К.М.

Аббревиатуры и виртуальный дискурс

Резюме

Статья посвящена статусу сокращений в виртуальном дискурсе. Здесь мы рассматриваем формы сокращений, встречающиеся в виртуальном дискурсе. В исследовании обсуждается роль межкультурной коммуникации в формировании сокращений в виртуальном дискурсе. Современные информационные технологии привели к возникновению формы общения в виртуальном пространстве. Поскольку эта форма общения стала повседневной необходимостью, изучение сокращений и сокращений здесь особенно актуально. В исследовании используются описательный и сравнительный

методы лингвистики. Основная цель исследования - выявить новые особенности и формы сокращений в виртуальном дискурсе. Здесь отмечается, что во всех мировых языках сокращения выступают в качестве способа словообразования. Это один из самых продуктивных способов словообразования. В статье используются материалы на английском и азербайджанском языках. Анализируются материалы на обоих языках. Используется научно-теоретическая литература. Упоминаются также новые формы сокращений, в качестве основной формы виртуального общения упоминаются крэки и форумы. В конце исследования автор делится своими выводами. Он отмечает, что сокращения, используемые в виртуальном пространстве, отличаются от традиционных сокращений многими особенностями и формами. Таким образом, сокращаются не только заглавные буквы ключевых слов, но и сами слова. В результате форма становится набором букв. Информация и результаты, представленные в исследовании, можно считать полезными для исследований в этой области.

Ключевые слова: аббревиатуры, лингвистика, виртуальное пространство, Интернет, информационные технологии.

Mahyddinova K.M.

Abbreviations and virtual discourse

Summary

The article is devoted to the status of abbreviations in virtual discourse. Here we look at the forms of abbreviations found in virtual discourse. The study discusses the role of intercultural communication in the formation of abbreviations in virtual discourse. Modern information technologies have led to the emergence of a form of communication in the virtual space. Since this form of communication has become a daily necessity, the study of abbreviations and abbreviations is especially relevant here. The study uses descriptive and comparative linguistic methods. The main goal of the study is to identify new features and forms of abbreviations in virtual discourse. It is noted here that in all world languages, abbreviations act as a way of word formation. This is one of the most productive word formation methods. The article uses materials in English and Azerbaijani. Materials in both languages are analyzed. Scientific and theoretical literature is used. New forms of abbreviations are also mentioned, and crack and forums are mentioned as the main form of virtual communication. At the end of the study, the author shares his findings. He notes that abbreviations used in virtual space differ from traditional abbreviations in many ways and shapes. Thus, not only the capital letters of the keywords are shortened, but also the words themselves. As a result, the shape becomes a set of letters. The information and results presented in the study can be considered useful for research in this area.

Key words: abbreviations, linguistics, virtual space, Internet, information technologies.

МАХЪЯДДИНОВА К.М.

АББРЕВИАТУРЫ И ВИРТУАЛЬНЫЙ ДИСКУРС
РЕЗЮМЕ

Статья посвящена статусу сокращений в виртуальном дискурсе. Здесь мы рассматриваем формы сокращений, встречающиеся в виртуальном дискурсе. В исследовании обсуждается роль межкультурной коммуникации в формировании сокращений в виртуальном дискурсе. Современные информационные технологии привели к возникновению формы общения в виртуальном пространстве. Поскольку эта форма общения стала повседневной необходимостью, изучение сокращений и сокращений здесь особенно актуально. В исследовании используются описательный и сравнительный методы лингвистики. Основная цель исследования - выявить новые особенности и формы сокращений в виртуальном дискурсе. Здесь отмечается, что во всех мировых языках сокращения выступают в качестве способа словообразования. Это один из самых продуктивных способов словообразования. В статье используются материалы на английском и азербайджанском языках. Анализируются материалы на обоих языках. Используется научно-теоретическая литература. Упоминаются также новые формы сокращений, в качестве основной формы виртуального общения упоминаются крэки и форумы. В конце исследования автор делится своими выводами. Он отмечает, что сокращения, используемые в виртуальном пространстве, отличаются от традиционных сокращений многими особенностями и формами. Таким образом, сокращаются не только заглавные буквы ключевых слов, но и сами слова. В результате форма становится набором букв. Информация и результаты, представленные в исследовании, можно считать полезными для исследований в этой области.

Ключевые слова: аббревиатуры, лингвистика, виртуальное пространство, Интернет, информационные технологии.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 18.04.2021.

Çapa qəbul olunma tarixi: 08.05.2021

**Rəyçi: Filologiya elmləri doktoru, dosent Nərmən Əliyeva
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur**

RZAYEVA ZÜMRÜD ELYAR QIZI

Gəncə Dövlət Universitetinin dissertantı

zuma77@mail.ru

SİNTAQM VƏ İNTONEMA

Sintaqm və intonema adlanan dil vahidləri bir çox tədqiqatlarda eyni bir vahid, element kimi təqdim edilir. Bu baxımdan onlar arasındakı fərqli cəhətlərin nəzərdən keçirilməsi olduqca vacibdir. Bu məqsədlə L.V.Şerbanın yuxarıda qeyd edilən tədqiqatına bir daha nəzər yetirmək lazım gəlir. Qeyd edilən araşdırmada L.V.Şerba üzvlənmənin geniş bir rezervə malik olduğunu qeyd edir və əlavə olaraq bildirir ki, bir geniş söyləm daxilində birləşən söyləmlər qrupu daxilindəki son cümlə, ümumiyyətlə, daha çox yüklənmiş kimi görünür [6, s. 112].

Məşhur dilçinin bu fikirlərini təhlil edən M.İ.Olevskayanın fikrincə, bunlar, yəni daha çox intonasiya yüklü olan cümlələr intonemalardır, belə ki, onlar bütöv bir söyləmi əhatə etdiyi kimi, onun bir fraqmentinə də aid ola bilər [4, s. 62].

L.V.Şerbanın tədqiqatında didaktik məntiqə görə daha sonra intonasiya haqqında daha geniş məlumat verilməli olsa da, bunun əvəzində tədqiqatçı “Nitq axını zamanı səslərin birləşməsi”, “Nitqdə fonemlərin modifikasiyası”, “Sait fonemlərin əvəzlənməsi”, “Samit fonemlərin əvəzlənməsi” kimi mövzulardan bəhs edir. İntonasiya mövzusunə isə yalnız onuncu fəsildə yer ayırır. L.V.Şerba bu tədqiqatında bilavasitə olaraq intonasiya və tondan bəhs etsə də, burada belə bir təəssürat yaranır ki, sintaqm müəllifi intonasiya ilə əlaqədə deyil, daha çox iyerarxiya elementi, cümlənin üzvlənmə elementi kimi cəlb edir. Lakin qeyd etmək lazımdır ki, sitaqlara parçalanma praktiki olaraq yazılı deyil, şifahi nitq zamanı məhz intonasiya (vurğu, pauza və ya tonun dəyişməsi) hesabına baş verir.

L.V.Şerba fransız dilində söyləmlərin melodik quruluşu barədə söhbət edərkən “sintaqm” və “ritmik qrup” terminlərindən istifadə edərək tonun dəyişməsindən bəhs edərsə, bu heç də intonasiya anlayışının geniş təsviri və izahı kimi təqdim edilmir. Bunun üçün bir neçə səbəb qeyd edə bilərik: birincisi, öz “fonetikasında” sintaqm anlayışından istifadə edən L.V.Şerba onun konkret tərkibinin detallarından bəhs etmir. İkincisi, o, intensivliyin yüksəlməsi və uzunluğun artmasından, sitaqm tərkibinə daxil olan ritmik qrupların sonuncu hecasının tonundan bəhs edərək, qeyd edir ki, ton dəyişməz olduğu kimi, enə və ya qalxa bilər. Beləliklə, müəllifin qeyd etdiklərindən ritmik qrupun özünəməxsus melodiya malik olduğu görünür. Üçüncüsü, L.V.Şerba söyləmləri təktərkibli və ikitərkibli olmaqla qruplara ayırır ki, bu da birbaşa olaraq tema-rema münasibətləri ilə bağlıdır. Lakin bunun söyləmin intonativ mənzərəsinə heç bir təsiri yoxdur. Yəni təktərkibli söyləm kimi çoxtərkibli söyləmin də özünəməxsus intonativ əlaməti ola bilər (L.V.Şerbanın bu məsələ ilə bağlı tez-tez polemikaya girdiyi Moris Qrammont hesab edir ki, fransız dilindəki bütün söyləmlər ikiüzvlüdür. Əgər hər hansı bir söyləm

təkiüzvlüdürsə tonun hərəkəti aşağıya doğru enən, ikiüzvlü olduğu halda isə birinci üzvdə ton yüksələn, ikincidə isə aşağıya doğru enəndir [12, s. 56]). Dördüncüsü, o, intonasiyanı təsvir edərkən öz dövrü üçün xarakterik olan intonasiya əyrilərindən (intonasiyanın qalxıb enməsinə təsvir edən əyri xətt işarəsi) istifadə edir. Bununla paralel olaraq, bu tədqiqatdan qaynaqlanan bir çox dilçilər intonoqrammanı təsvir edərkən onun anlaşılmasını asanlaşdırmaq üçün müxtəlif sadələşdirilmiş işarələrdən istifadə etsələr də, praktiki olaraq bu cür təsvirlər heç də intonasiyanın təsvirini asanlaşdırmır, əksinə müəyyən qarışıqlığın yaranmasına gətirib çıxarır. Çünki bu cür qrafiklərdə təsvir edilən bir çox məqamlar insan qulağı tərəfindən normal halda fiksə edilə bilmir (qəbl edilə). Belə ki, heç də hər kəs bu və ya digər bir səsin osilloqrama əsasən artikulyasiyasını öyrənməyə cəhd etmir.

Bununla yanaşı olaraq, o da qeyd edilməlidir ki, o dövrün fonetistləri səslənməsinə görə eynitipli olan sözləmlərin bir-birindən fərqli intonativ rəsmi təklif edirdilər. Ədalət naminə qeyd edilməlidir ki, L.V.Şerbanın təsvir etdiyi intonasiya əyriləri digərlərindən fərqlənirdi, belə ki, onun təsvirləri eksperimental göstəricilərə əsaslanaraq, Moris Qrammontun tədqiqatlarından götürülmüşdür [12, s. 12].

L.V.Şerbanın intonativ təsvirləri verbal xarakterli olaraq sintaqmın sonundakı tonun hərəkətini göstərirdi və özündən əvvəlki və sonrakı sintaqmların tonu ilə müqayisədə verildirdi. Bununla belə bir kommunikativ sözləm tipi üçün bir intonativ təsvir verildirdi. İntonasiyanın təsviri ilə paralel olaraq, müəllif bunun daha mürəkkəb təsviri olan transkripsiyayı da qeyd edir. Fikrimizcə, bu sistemdə kifayət qədər qarışıqlıq və mürəkkəblik mövcuddur. Belə ki, L.V.Şerbanın şərhlərini, fikir və mülahizələrini təhlil etdikdə, belə bir qənaətə gəlinir ki, burada intonasiyanın təsvirində kifayət qədər təzadlı məqamlar mövcuddur.

L.V.Şerbanın tədqiqatından qaynaqlanaraq, bu istiqamətdə sonralar onun davamçıları kimi ideyalarını inkişaf etdirməklə bir çox tədqiqatçılar araşdırmalar aparmışlar (A.N.Rapanoviç, M.V.Qordina, N.F.Şiqarevskaya, N.İ.Malışeva və b.).

Əksər tədqiqatçılar sintaqmlara parçalanmanın daha çox subyektiv və individual olduğunu yazırlar. Lakin M.V.Qordina, N.F.Şiqarevskaya və N.İ.Malışeva söz və sintaqmların birləşməsində müəyyən bir qanunauyğunluğun olduğunu qeyd edirlər. Bu baxımdan onların hər birinin mövqeyini, fikir və mülahizələrini ayrı-ayrılıqda nəzərdən keçirək.

Cümlənin məzmununda ciddi dəyişikliyin yaranmasına səbəb olmadan ondan ayrılı bilən sintaktik konstruksiyalar və ya cümlə üzvləri müstəqil sintaqm kimi dilçilik ədəbiyyatında daha çox əminliklə şərh edilir. Bunlara xitab, xüsusiləşmiş üzvlər, giriş tipli sözlər, mürəkkəb və ya tabesiz mürəkkəb cümlələrin tərkib hissələri, budaq cümlələr və s. aid edilir [9, s. 12–13; 2, s. 214–216]. N.İ.Malışeva və N.A.Şiqarevskaya mübtədə və xəbər vahid bir sintaqm yaradır və nümunə kimi belə bir cümləni misal gətirirlər: *Papa arrive* [3, s. 12; 10, s. 12–13]

Bu məqamda M.V.Qordina təsdiq edir ki, “*varisiyaların mövcud olma ehtimalı yüksəkdir*” [1, s. 61]. Müəllif, çox güman, ona görə belə söyləyir ki, mübtədə isimlə ifadə olunduğu zaman söyləmi ənənə tonla təküzlü tərkib kimi tələffüz etmək mümkün olduğu kimi, yüksələn tonlu ikiüzlü tərkib kimi də ifadə etmək mümkündür.

Bu məsələ ilə bağlı araşdırma aparən müəlliflərin böyük bir qismi təküzlü və ikiüzlü söyləmlərdə intonasiyanın qalxan və ənənə olması haqqında fikir yürüdürlər. İkiüzlü söyləmin hər bir intonativ üzvü həm bir, həm də bir neçə sintaqm uyğun gələ bilər. Bununla yanaşı olaraq, “sintaqm” və “intonativ üzv” terminlərinin oxşar olması haqqında fikirlər də irəli sürülür. Məsələn, eyni leksik-sintaktik tərkibli ifadənin sintaqmatik üzvlənməsinin variantlılığını A.N.Rapanoviç aşağıdakı nümunələrlə əsaslandırır:

- “...1. *Ma soeur m’a apporte un magnetophone* // — bir sintaqm;
2. *Ma soeur / m’a apporte un magnetophone* // — iki sintaqm;
3. *Ma soeur / m’a apporte / un magnetophone* // — üç sintaqm...” [5, s. 49].

İkiüzlü söyləm üçün isə müəllif bu nümunədən istifadə edir: “...*Demain matin ~ j’irai te voir* //...”. Tədqiqatçı belə izah edir ki, “*iki üzvün fonetik cəhətdən bir-biri ilə müqayisə edilməsi onlar arasında ritmik-melodik pauzanın olması səbəbindən mümkündür. Bunlardan birincisi ən yüksək notla bitir, daha sonra pauza müşahidə edilir və yekun olaraq ton aşağıya enmiş olur*” [5, s. 49]. Bunun əsasında da yuxarıda nümunə kimi verilən 2 və 3-cü söyləmləri ikiüzlü kimi təsnif etmək olar. Təbii ki, intonativ üzvün sərhədi sintaqmın sərhədindən keçir və ikiüzlü söyləm də ən az iki sintaqmdan ibarət olur, lakin hər bir sintaqm intonativ üzv ola bilərmi? İkiüzlü söyləmdə sintaqmın sayı ikidən çox ola bilərmi?

Məsələyə bu prizmadan yanaşan N.İ.Malışeva “ikiüzlü cümlə” termini ilə yanaşı, “çoxüzlü cümlə” terminindən də istifadə edir. Çox güman ki, bu müəllifə görə “intonativ üzv” və “sintaqm” terminləri sinonimdir [3, s. 23].

İntonasiya ilə bağlı tamamilə fərqli mülahizələr M.V.Qordina tərəfindən irəli sürülür. O yazır: “*Əcnəbi dilin mənimsənilməsi zamanı ən praktik və asan üsul məsələnin sintaktik tələffüz baxımından mənimsənilməsidir. Əcnəbi dilin nümayəndəsi istənilən halda sintaktik konstruksiyalarla üz-üzə qalır ... və onun üçün ən vacib olan məqam hər bir sintaktik konstruksiya üçün doğru olan intonasiyanın düzgün seçilməsidir*” [1, s. 230]. “*Bu cür yanaşma belə bir təəssürat yarada bilər ki, fərqli sintaktik konstruksiyalar bir-birindən mütləq şəkildə intonasiya ilə fərqlənir. Lakin, əslində, bu belə deyil: belə ki, eyni intonativ sxem müxtəlif sintaktik konstruksiyalara tətbiq edilə bilər və ya əksinə, eyni sintaktik konstruksiya müxtəlif semantik çalarlar yaradan fərqli intonasiyalarla ifadə edilə bilər*” [2, s. 230].

N.İ.Malışeva müxtəlif tipli cümlələrin intonativ mənzərəsindən bəha edərəkən bunun sintaqm bağlı olması məqamına toxunmadan onların ümumelodik səciyyəsi bəhs edərsə, digər tədqiqatçılar (xüsusən də M.V.Qordina və N.A.Şiqarevskaya) bu anlayışdan tamamilə fərqli şəkildə yararlanaraq, sintaqm

daxilində tonun dəyişmə mənzərəsindən bəhs edirlər. Belə ki, bu məsələ daha çox nəzəri fonetikaya aiddir. Buradan belə bir təəssürat yaranır ki, məhz sintaqm melodik mənzərənin minimal üzvlənən parçasıdır, ola bilsin, məhz ona görə belə düşünülür ki, sintaqmdan sonra pauza gələ bilər. Bununla belə, bir tərəfdən bu müəlliflərin tədqiqatlarında iki və ya üç ritmik qrupdan ibarət olan və tərkibində ton dəyişikliyi müşahidə edilən sintaqmlara rast gəlik, digər tərəfdən isə elə eyni tədqiqatlarda tamamilə eyni melodik mənzərəyə malik olan fərqli söylən və parçalarla üzləşirik.

Hər bir intonativ konstruksiya səslənən nitqdə onun üçün nəzərdə tutulan mövqeyinə görə müəyyən funksiya yerinə yetirir. Hər hansı bir konkret kontekstdə informativ konstruksiya özünə müvafiq olan funksiya daşıyıcısı kimi çıxış edir. Bununla belə, ayrı-ayrı informativ konstruksiyalar yerinə yetirdikləri funksiyalara görə bir-biri ilə tam və ya natamam sinonim ola bilər. Bəzi informativ konstruksiyalar isə digərlərinin yerinə yetirə bilmədiyi unikal funksiya yerinə yetirə bilər.

Yuxarıda qeyd edilənləri nəzərdən keçirdikdən sonra belə bir fikir irəli sürmək olar ki, sintaqmı sadə intonativ cizgilərin daşıyıcısı olan minimal semantik-sintaktik vahid kimi nəzərdən keçirmək lazım deyil, çünki bir neçə ritmik qrupdan ibarət olan sintaqm bir deyil, bir neçə intonativ cizginin daşıyıcısı kimi çıxış edə bilər.

Sintaqmlar, göründüyü kimi, sintaktik konstruksiyalar əsasında müəyyən edilir. Cümlənin intonasiya və pauza hesabına üzvlənməsi isə danışanın nitq zamanı ortaya çıxan məqsədinə asılı olur. Bu səbəbdən də akademik V.V. Vinogradov sintaqmı üslubi sintaksisə aid edirdi (sitat mənbəyi: [2, s. 212]).

Daha öncə də qeyd etdiyimiz kimi, fransız fonetistləri “sintaqm” terminin dar sintaktik mənada işlədirlər. Əsasən də, bu terminə daha çox Fernan Karton müraciət edir [7, s. 240]. Pyer Lenon “sintaqm” terminini söyləmin minimal sintaktik vahidlərinin adlandırılması məqsədilə istifadə edir. O, ritmik qrup dedikdə isə, hecalı vurğu hesabına nitqdə fərqləndirən sintaqmı nəzərdə tutur [13, s. 31]. Nikol Deriveri isə sintaktik elementlərin düzxətli ardıcılığını ifadə etmək üçün “sintaqm” terminindən istifadə edir. Lakin təhlil edilən nümunələrdən görünür ki, ənənəvi “ritmik qrup” və “sintaqm” fonetik terminlərinin tutumu onun təqdim etdiyi sistemdə “ritmik qrup” termini çərçivəsində izah edilir: *“Le groupe rythmique est un syntagme determine par un accent fi nal demarcatif et il n'est pas obligatoirement termine par une pause. La segmentation d'un enonce en groupes rythmiques est determinee par l'organisation syntaxique de la phrase: chaque jour a la meme heure, il promene son chien dans le parc peut comporter selon les locuteurs deux, trois ou quatre groupes rythmiques”* [11, s. 53]. (Ritmik qrup sonda məntiqi vurğu ilə müəyyən edilən sintaqmdır və onun pauza ilə bitməsi mütləq deyil. Ritmik qruplarda bir ifadənin seqmentləşdirilməsi cümlənin sintaktik quruluşu ilə müəyyən edilir: hər gün eyni vaxtda parkda itini gəzdirir cümləsi səslənmə tonuna görə iki, üç və ya dörd ritmik qrup təşkil edə bilər).

Müasir fransız fonetistləri (eksperimental fonetika ilə məşğul olanlar) “ritmik qrup” anlayışından istifadə edirlər: “*Groupe rythmique. Ensemble de mots liés par une tres forte cohesion syntaxique et / ou lexicale pour lesquels seule la derniere syllabe est accentuee*” [8, s. 14]. (Ritmik qrup. Yalnız son hecasının vurğu ilə ifadə edildiyi çox güclü bir sintaktik və / və ya leksik birləşmə ilə əlaqələndən sözlər toplusudur).

Burada işlənən “ritmik qrup” termini N. Deriveridə olduğu kimi, “ritmik qrup” və “sintaqm” terminlərini özündə ehtiva edir: Ritmik qruplara parçalanmanın bir neçə variantı mövcuddur (danışandan, onun nitq tempindən, dil səviyəsindən və ünsiyyət şəraitindən asılı olaraq). Ritmik qruplar çox vaxt sintaktik vahidlər kimi çıxış edir (ad qrupları, feil qrupları kimi). Bu müəlliflərin “sintaktik vahid” (*unite syntaxique*) termini ilə adlandırdıqları nitq vahidləri demarkalanma funksiyası və pauzaları nəzərə alınmaqla “sintaqm” termini ilə əvəz edilə bilər (ritm, intonasiya və pauza iki söyləmə arasında demarkalama funksiyası yerinə yetirə bilər).

Yuxarıda qeyd edilən müəlliflər tərəfindən bu anlayışların irəli sürülməsi ardıcılıq və əlaqələnmə ilə sıx bağlıdır. Bu tədqiqatlarda intonasiyanı təsvir etmək üçün isə “intonativ sxem” və “intonativ qrup” terminlərindən istifadə edilir. Bununla yanaşı olaraq, müəlliflər qeyd edirlər ki, ifadə bir ritmik qrupdan ibarət ola bilər (bir məqama xüsuslə diqqət yetirək ki, sintaktik deyil, məhz bir ritmik qrupdan ibarət olması qeyd edilir). Sadalanan üzvlər də ritmik qrup adlandırılır (yerli ənənəyə görə isə bu sintaqm adlandırılır).

Məhz ritmik qrup intonasiyanın minimal daşıyıcısı kimi qeyd edilir və bu mənada fransız dilçiliyində ritmik qrup termini ilə adlandırılan anlayış intonativ qrupa ekvivalent ola bilər. Bununla yanaşı olaraq, bir maraqlı məqamı da qeyd edək ki, bir çox fransız tədqiqatçısı pauza ilə müşayiət edilən bir və ya bir neçə ritmik qrupu adlandırmaq üçün “nəfəs qrupu” terminindən istifadə edirlər. Lakin bu da sintaqm anlayışına uyğun gəlir.

Fransız tədqiqatçılarının dəfələrlə müraciət etdiyi “ritmik qrup”, “sintaqm” və “nəfəs qrupu” terminlərini nəzərdən keçirdikdə onların işlənmə və tətbiq edilmələri arasındakı fərqli məqamların ortaya çıxdığı müşahidə edilir. M.İ.Olevskaya apardığı araşdırmalar əsasında belə bir qənaətdə gəlir ki, sintaqmanın tərkibinin praktiki nəzəri kurs çərçivəsində araşdırılması effektiv hesab edilə bilməz. Çünki təcrübə olaraq sübut edilir ki, tələbələr şifahi oxu zamanı cümlənin sintaksisi və semantikasi əsasında sintaqlar arasındakı sərhədi asanlıqla müəyyən edə bilirlər [109, s. 74]. Bundan əlavə, unutmamaq lazımdır ki, sintaqlara parçalanma danışan tərəfindən cümləyə və ya mətnə əlavə edilən incə semantik məqamlardan asılı olaraq müxtəlif variasiyalar nümayiş etdirə bilər. M. İ. Olevskaya sintaqmanı daha çox sintaksisə aid edir və qeyd edir ki, bir sintaqm, bir qayda olaraq bir sintaktik konstruksiyaya uyğun ola bilər (giriş söz, xitab, xüsusiləşmiş söz və s.) [4, s. 60]. Buna əlavə olaraq, qeyd etmək istərdik ki, sintaqlar arasındakı sərhəd, fikrimizcə, həmişə olmasa da, bir çox

hallarda (məsələn, xitablarda olduğu kimi) pauza, tonun dəyişməsi, vurğunun güclənməsi ilə markalana bilər.

Nəticə olaraq qeyd edilməlidir ki, intonativ üzvün sərhədi sintaqmın sərhədindən keçir. İkiüzvlü söyləmə ən az iki sintaqmdan ibarət olduğundan hər bir intonativ konstruksiya səslənən nitqdə konkret funksiya yerinə yetirir.

İntonemalar ayrı-ayrı informativ konstruksiyalar yerinə yetirdikləri funksiyalara görə bir-biri ilə tam və ya natamam sinonim ola bilər. Bəzi informativ konstruksiyalar isə digərlərinin yerinə yetirə bilmədiyi unikal funksiya yerinə yetirə bilər.

Sintaqm və intonema adlanan dil vahidləri bir çox tədqiqatlarda eyni bir vahid, element kimi təqdim edilir. Bu baxımdan onlar arasındakı fərqli cəhətlərin nəzərdən keçirilməsi olduqca vacibdir. Bu məqsədlə L.V.Şerbanın yuxarıda qeyd edilən tədqiqatına bir daha nəzər yetirmək lazım gəlir. Qeyd edilən araşdırmada L.V.Şerba üzvlənmənin geniş bir rezervə malik olduğunu qeyd edir və əlavə olaraq bildirir ki, bir geniş söyləmə daxilində birləşən söyləmlər qrupu daxilindəki son cümlə, ümumiyyətlə, daha çox yüklənmiş kimi görünür [6, s. 112].

Məşhur dilçinin bu fikirlərini təhlil edən M.İ.Olevskayanın fikrincə, bunlar, yəni daha çox intonasiya yüklü olan cümlələr intonemalardır, belə ki, onlar bütöv bir söyləmi əhatə etdiyi kimi, onun bir fraqmentinə də aid ola bilər [4, s. 62].

L.V.Şerbanın tədqiqatında didaktik məntiqə görə daha sonra intonasiya haqqında daha geniş məlumat verilməli olsa da, bunun əvəzində tədqiqatçı “Nitq axını zamanı səslərin birləşməsi”, “Nitqdə fonemlərin modifikasiyası”, “Səit fonemlərin əvəzlənməsi”, “Samit fonemlərin əvəzlənməsi” kimi mövzulardan bəhs edir. İntonasiya mövzusunə isə yalnız onuncu fəsildə yer ayırır. L.V.Şerba bu tədqiqatında bilavasitə olaraq intonasiya və tondan bəhs etsə də, burada belə bir təəssürat yaranır ki, sintaqm müəllifi intonasiya ilə əlaqədə deyil, daha çox iyerarxiya elementi, cümlənin üzvlənmə elementi kimi cəlb edir. Lakin qeyd etmək lazımdır ki, sitaqlara parçalanma praktiki olaraq yazılı deyil, şifahi nitq zamanı məhz intonasiya (vurğu, pauza və ya tonun dəyişməsi) hesabına baş verir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. Гордина М. В. Фонетика французского языка. Санкт-Петербург, 1997, 300 с.
2. Грамматика русского языка: в 2 т. Москва, Изд-во АН СССР, 1952, т. 1, 720 с.
3. Малышева Н. И. Основные интонационные средства французской речи. Москва, 1980, 95 с.
4. Олевская М. И. Синтагма и интонема: возможен ли знак равенства? (в традиции отечественной франкузистики) // Вестник ПСТГУ III: Филология, 2012. Вып. 4 (30). с. 59-75.

5. Рапанович А. Н. Фонетика французского языка. Москва, «Альянс», 2014, 283 с.
6. Щерба Л. В. Фонетика французского языка. Очерк французского произношения в сравнении с русским: пособие для студентов факультетов иностранных языков. Москва, Изд-во лит. на иностр. языках, 1953, 257 с.
7. Carton F. Introduction a la phonetique du francais. Paris, Bordas, 1974, 252 p.
8. Charliac L. Motron A. C. Phonetique progressive du francais. Niveau avance. Paris, CLEintern, 2006, 127 p.
9. Christenfeld N. Effects of a metronome on the filled pauses of fluent speakers // Journal of Speech and Hearing Research. Vol. 39 Issue 6. 1996, pp. 1232-1238.
10. Clark H. H., Tree J. E. F. Using uh and um in spontaneous speaking // Cognition. 2002. Vol. 84, pp. 75–111
11. Derivery N. La phonetique du francais. Paris, 1997, 250 p.
12. Grammont M. Traite de phonetique. Paris, 1933, 189 p.
13. Leon M., Leon P. R. La prononciation du francais. Paris, 2004, 320 p.

Rzayeva Zümrüd Elyar qızı

Gəncə Dövlət Universitetinin dissertantı

zuma77@mail.ru

Sintaqm və intonema

Xülasə

Bu məqalə çərçivəsində aparılmış araşdırmada sintaqm və intonema adlanan dil elementləri arasındakı oxşar və fərqli cəhətlərin müəyyən edilməsi istiqamətində tədqiqat aparılır. Dilçilikdə belə bir fikir mövcuddur ki, nitqin sintaqmlara ayrılması bir sıra amillərdən asılıdır. Bu proses bir çox hallarda individual xarakterli olur. Sintaqm və intonema terminləri dilçilikdə rastlanan bir çox tədqiqatlarda bir-birinə identik vahid kimi təqdim edilir. Bu səbəbdən də mövzu olduqca aktual hesab edilir. Tədqiqatın elmi yeniliyi bu məsələnin Azərbaycan dilçiliyində ilk dəfə işıqlandırılması ilə şərtlənir. Müəllif məsələyə fərqli yanaşma sərgiləyir. Bunun fonunda o, ilk bu məsələnin ilk dəfə işıqlandırıldığı fransız dilçiliyinə xüsusi olaraq istinad edir. Bu məsələ ilə bağlı araşdırma aparan müəlliflərin böyük bir qismi təküzvlü və ikiüzvlü söyləmlərdə intonasiyanın qalxan və enən olması haqqında fikir yürüdürlər. İkiüzvlü söyləmin hər bir intonativ üzvü həm bir, həm də bir neçə sintaqma uyğun gələ bilər. Bununla yanaşı olaraq, “sintaqm” və “intonativ üzv” terminlərinin oxşar olması haqqında fikirlər də irəli sürülür. Tədqiqat zamanı dilçiliyin təsviri, təsviri-müqayisəli və tarixi-müqayisəli metodlarından istifadə edilmişdir. Tədqiqatın əsas məqsədi sintaqm və intonema adlanan dil elementləri arasındakı fərqi sərgiləməkdir. Nəticə olaraq, burada qeyd edilir ki, intonativ üzvün sərhədi sintaqmın sərhədindən keçir. İkiüzvlü söyləmə ən az iki sintaqmdan ibarət

olur. Hər bir intonativ konstruksiya səslənən nitqdə konkret funksiya yerinə yetirir. İntonemalar ayrı-ayrı informativ konstruksiyalar yerinə yetirdikləri funksiyalara görə bir-biri ilə tam və ya natamam sinonim ola bilər. Bəzi informativ konstruksiyalar isə digərlərinin yerinə yetirə bilmədiyi unikal funksiya yerinə yetirə bilər.

Açar sözlər: *sintaqm, intonema, dilçilik, nitq, intonativlik, informativlik, intonativ üzv.*

Синтагма и интонема Резюме

Исследование в этой статье исследует сходства и различия между языковыми элементами, называемыми синтагмой и интонемой. В лингвистике бытует мнение, что деление речи на синтагмы зависит от ряда факторов, часто этот процесс индивидуален. Термины синтагма и интонема представлены как идентичные единицы во многих лингвистических исследованиях. По этой причине тема считается очень актуальной. Научная новизна исследования связана с тем, что этот вопрос впервые освещен в азербайджанском языкознании. Автор по-другому подходит к вопросу. На этом фоне он обращается именно к французской лингвистике, где этот вопрос был впервые освещен. Большинство авторов, занимающихся этим вопросом, считают, что в односложной и лицемерной речи интонация нарастает и падает. Каждая интонативная часть двухчастного предложения может соответствовать одному или нескольким синтагмам.

В то же время предполагается, что термины «синтагма» и «интонативный элемент» идентичны. В ходе исследования использовались описательный, описательно-сравнительный и историко-сравнительный методы лингвистики. Основная цель исследования – показать разницу между языковыми элементами, называемыми синтагмой и интонемой. В результате здесь отмечается, что граница интонативного члена пересекает границу синтагмы. Речевая фраза состоит как минимум из двух синтагм. Каждая интонационная конструкция выполняет в разговорной речи определенную функцию. Интонемы могут быть полностью или частично синонимичны друг другу за счет функций, выполняемых отдельными информативными конструкциями. Некоторые информативные конструкции могут выполнять уникальную функцию, которую другие не могут.

Ключевые слова: *синтагма, интонема, языкознание, речь, интонация, информативность, интонативный член.*

Syntax and intonema

Summary

The research in this article explores the similarities and differences between language elements called syntagm and intonema. In linguistics, there is an opinion that the division of speech into syntagms depends on a number of factors. In many cases, this process is individual. The terms syntagm and intonema are presented as identical units in many linguistic studies. For this reason, the topic is considered very relevant. The scientific novelty of the research is due to the fact that this issue is covered for the first time in Azerbaijani linguistics. The author takes a different approach to the issue.

Against this background, he refers specifically to French linguistics, where this issue was first covered. Most of the authors who study this issue think that intonation rises and falls in monosyllabic and hypocritical speech. Each intonative part of a two-part sentence can correspond to one or more syntagms. At the same time, it is suggested that the terms "syntagm" and "intonative member" are similar. Descriptive, descriptive-comparative and historical-comparative methods of linguistics were used during the research. The main purpose of the study is to show the difference between language elements called syntagm and intonema. As a result, it is noted here that the boundary of the intonative member crosses the boundary of the syntagm. Hypocritical speech consists of at least two syntagms. Each intonation construct performs a specific function in the spoken speech. Intonems can be fully or partially synonymous with each other due to the functions performed by individual informative constructions. Some informative constructions may perform a unique function that others cannot.

Keywords: syntagm, intonema, linguistics, speech, intonation, informativeness, intonative member.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 18.04.2021.

Çapa qəbul olunma tarixi: 08.05.2021

**Rəyçi: Filologiya elmləri doktoru, Kamilə Vəliyeva
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur**

BAHAR ƏLİYEVƏ
ADPU-nun nəzdində Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Kolleci
(İnşaatçılar prospekti 45)
baharaliyeva2017@gmail.com

HEYDƏR ƏLİYEV VƏ ANA DİLİ

XÜLASƏ

Məqalədə Ulu Öndər Heydər Əliyevin ana dili ilə bağlı apardığı ardıcıl və məqsədyönlü siyasət, məruzə və çıxışlarında, mötəbər məclislərdə söylədiyi dərin məzmunlu fikir və mülahizələr tədqiq edilmişdir. Qeyd edilir ki, Heydər Əliyevin azərbaycançılıq təlimində milli-mənəvi dəyərlərin formalaşdırılması, ana dili problemi mühüm yer tutur. Bu məsələlərə o, müasir mərhələdə milli dövlətçiliyin saxlanması və inkişafı konsepsiyasının mühüm tərkib hissəsi kimi yanaşırdı. Həmin konsepsiyada xalqımızın milli- mənəvi dəyərlərinin, milli mentalitetinin inkişaf etdirilməsi, türk dünyası, islam aləmi ilə əlaqələrin möhkəmləndirilməsinə də xüsusi diqqət yetirilirdi.

Heydər Əliyev daim Azərbaycan Respublikasının vətəndaşı olan gənc nəslin mənəvi tərbiyəsinin böyük əhəmiyyətini nəzərə alaraq qeyd edirdi ki, mənəviyyat olmayan yerdə böyük amallar, tərəqqi, inkişaf mümkün deyil. O, ana dilinə münasibəti mənəviyyatın formalaşdırılması problemi ilə sıx əlaqədə götürürdü. Məsələyə kompleks yanaşan Ümummilli Lider qeyd edirdi ki, gənclərin yüksək mənəviyyat ruhunda tərbiyələndirilməsi indi əvvəlkindən daha vacibdir. Azərbaycan xalqının milli-mənəvi dəyərləri və ümumbəşəri dəyərlər hər bir gənc tərəfindən mənimsənilməlidir. Gənclərimiz milli ruhda tərbiyə olunmalı, tariximizi, dilimizi, mədəniyyətimizi və dini dəyərlərimizi yaxşı bilməlidir. Bu, gənclərin dövlətçilik, müstəqillik, azadlıq və onların qorunması uğrunda mübarizlik ruhunda tərbiyə olunmasının mühüm şərtidir. Beləliklə, o, ana dilinə münasibəti Azərbaycanın dövlət müstəqilliyinin daim qorunması formalaşdırılması ideyası ilə sıx əlaqəli götürürdü.

Heydər Əliyev ana dilinə məhəbbət hissinin formalaşdırılmasının, onun dərinəndən öyrənilməsinin əhəmiyyətini qeyd etməklə yanaşı, dil məsələsinə daha geniş planda yanaşır, başqa dillərin də mükəmməl öyrənilməsinə gənc nəsil üçün zəruri sayırdı.

H.Əliyevin hələ sovet dönəmində ana dili ilə bağlı söylədiyi fikirlər bu gün də aktuallığını itirməmişdir. O qeyd edirdi ki, məktəbdə ana dilinin və ədəbiyyatın tədrisi formalarını və metodlarını daim təkmilləşdirmək, uşaqlarda obrazlı təfəkkür, sözə məhəbbət hissi aşılamaq, onları dünya və Azərbaycan poeziya və nəsr klassiklərinin yaradıcılığı ilə, görkəmli əsərlərlə tanış etmək lazımdır. Ana dilini, doğma xalqın ədəbiyyatını, mədəniyyətini dərinəndən bilmək elmi adam üçün zəruri

keyfiyyətdir, vətəndaşın şəxsiyyətinin hərtərəfli inkişafı üçün şərtidir. Bu mühüm vəzifələrin yerinə yetirilməsində o, məktəbin, müəllimin rolunu yüksək qiymətləndirirdi.

Müasir mərhələdə Ümummilli liderin gənc nəslin dövlətçilik ruhunda tərbiyəsi, ana dilinə milli dəyər kimi yanaşmanın formalaşdırılması barədə konseptual yanaşmaları, fikirləri dərinlən öyrənilib təhlil edilməli, təhsil sisteminə ardıcıl və sistemli şəkildə həyata keçirilməlidir.

Açar sözlər: lider, dil, mənəviyyat, tərbiyə, xalq, müəllim , vətən, dəyər, problem, təlim, təhsil, məktəb

Ulu Öndər Heydər Əliyev tarixdə əbədi yaşayacaq bir şəxsiyyət kimi Vətənə, xalqa bağlılıq, dövlətçiliyə sdaqət rəmzidir. Heydər Əliyev azərbaycançılıq təlimində milli-mənəvi dəyərlərin formalaşdırılması, ana dili problemi mühüm yer tutur. Bu məsələlərə o, müasir mərhələdə milli dövlətçiliyin saxlanması və inkişafı konsepsiyasının mühüm tərkib hissəsi kimi yanaşırdı. Həmin konsepsiyada xalqımızın milli- mənəvi dəyərlərinin, milli mentalitetinin inkişaf etdirilməsi, türk dünyası, islam aləmi ilə əlaqələrin möhkəmləndirilməsinə də xüsusi diqqət yetirilirdi.

Heydər Əliyev öz məruzə və çıxışlarında Azərbaycançılıq ideologiyasının təhsil ocaqlarında gənc nəsle aşılmasının, təbliği və tədrisinin zəruriliyini ön plana çıxarırdı. Milli vətənpərvərlik hissənin formalaşdırılması bu təlimin başlıca komponentlərindəndir. Heydər Əliyev ana dilinə məhəbbət hissənin formalaşdırılmasını yetişməkdə olan gənc nəslin vətənpərvərlik tərbiyəsinin mühüm amillərindən sayır, müstəqil Azərbaycanın dövlət dilinin - Azərbaycan dilinin hərtərəfli inkişaf etdirilməsini zəruri hesab edirdi.

“...Müstəqil, yeni Azərbaycan dövlətçiliyimizin memarı və qurucusu olan Azərbaycan Respublikasının Prezidenti möhtərəm Heydər Əliyevin zəngin yaradıcılıq irsində milli tərbiyə və təhsil nəzəriyyəsi, təhsilin məzmunu və milli ideologiya konsepsiyası. milli ideologiya komponentlərinin təhsil müəssisələrində tədrisi, öyrənilməsi, təhsilin üstün inkişaf strategiyası, milli tərəqqi və dirçəlişdə, milli oyanış və milli özünüdərk proseslərində təhsilin roluna dair çox dəyərli fikirləri vardır. Bu nəzəri fikirlər çağdaş Azərbaycan milli pedaqoji fikrin zənginləşməsində və inkişafında böyük rol oynamaqdadır.”[1,s.24]

Heydər Əliyev müstəqil Azərbaycan Respublikasının vətəndaşı olan gənc nəslin mənəvi tərbiyəsinin böyük əhəmiyyətini nəzərə alaraq qeyd edirdi ki, mənəviyyat olmayan yerdə böyük amallar, tərəqqi, inkişaf mümkün deyil. O, ana dilinə münasibəti mənəviyyatın formalaşdırılması problemi ilə sıx əlaqədə götürür, məsələyə kompleks yanaşaraq qeyd edirdi ki, gənclərin yüksək mənəviyyat ruhunda tərbiyələndirilməsi indi əvvəlkindən daha vacibdir. Azərbaycan xalqının milli-mənəvi dəyərləri və ümumbəşəri dəyərlər hər bir gənc tərəfindən

mənimsənilməli, gənclərimiz milli ruhda tərbiyə olunmalı, tariximizi, dilimizi, mədəniyyətimizi və dini dəyərlərimizi yaxşı bilməlidir. Bu, gənclərin dövlətçilik, müstəqillik, azadlıq və onların qorunması uğrunda mübarizlik ruhunda tərbiyə olunmasının mühüm şərtidir. Beləliklə, o, ana dilinə münasibəti Azərbaycanın dövlət müstəqilliyinin daim qorunması, formalaşdırılması ideyası ilə sıx əlaqəli götürürdü.

Ulu Öndər çıxışlarında dönə - dönə gənc nəslin vətənpərvərlik tərbiyəsinin böyük əhəmiyyətindən söz açaraq deyirdi ki, vətənpərvərlik çox geniş məna daşıyır. Vətənpərvərlik Vətəni silahla müdafiə etməklə yanaşı, insanın həyatının hər bir dövründə, fəaliyyətinin bütün sahələrində doğma yurdun iqtisadiyyatının, siyasətinin, həm də mədəniyyətinin qayğısı ilə yaşamasıdır. Vətənpərvər insan öz vətəninin mədəniyyətinin də, iqtisadiyyatının da, öz dilinin də, təhsilinin də inkişaf etməsini istəyir, xalqın rifah halının yüksəklərə qaldırılmasını istəyir.

Heydər Əliyevin Azərbaycan dilinin öyrənilməsi, ana dilinə məhəbbət, qayğı ilə bağlı çağırışları, düşünülmüş məqsədyönlü siyasəti istər sovet dönməində, istərsə də müstəqillik illərində bir sıra amillərlə bağlı idi. “Heydər Əliyev Azərbaycan dilini bizim ən böyük milli sərvətimiz hesab edir. Təsədüfi deyildir ki, əsrlərin sınağından çıxmış, böyük təzyiqlərə və məhrumiyyətlərə baxmayaraq, qorunub saxlanmış və milli mənsubiyyətimizin ən böyük rəmzi və dəlil-sübutu kimi Azərbaycan xalqının bir millət kimi formalaşmasında müstəsna rol oynamış Azərbaycan dili öz həqiqi qiymətini ancaq müstəqillik dövründə ala bilmişdir. Lakin müstəqillik illərində də Azərbaycan dilini yeni sınaqlar gözləyir. Çünki məhz bu dövrdə imperiya buxovlarından azad olmuş Azərbaycanın qapıları bütün dünyaya açılır və gənc bir dövlət möhtəşəm qloballaşma dalğaları ilə üz-üzə gəlir.” [5, s.69]

H.Əliyevin hələ sovet dönməində Azərbaycan müəllimlərinin 1978-ci ildə keçirilmiş VI qurultayında çıxışında ana dili ilə bağlı söylədiyi fikirlər bu gün də aktuallığını itirməmişdir. O qeyd edirdi ki, məktəbdə ana dilinin və ədəbiyyatın tədrisi formalarını və metodlarını daim təkmilləşdirmək, uşaqlarda obrazlı təfəkkür, sözə məhəbbət hissi aşılamaq, onları dünya və Azərbaycan poeziya və nəsr klassiklərinin yaradıcılığı ilə, görkəmli əsərlərlə tanış etmək lazımdır. Ana dilini, doğma xalqın ədəbiyyatını, mədəniyyətini dərinlən bilmək elmi adam üçün zəruri keyfiyyətdir, vətəndaşın şəxsiyyətinin hərtərəfli inkişafı üçün şərtidir.

Bu mühüm vəzifələrin yerinə yetirilməsində o, məktəbin, müəllimin rolunu yüksək qiymətləndirərək qeyd edirdi ki, cəmiyyətimizin ümidi, gələcəyi olan uşaqların təlim -tərbiyəsi kimi ən mühüm, ən vacib iş ona etibar edilmişdir. Müəllim öz biliyini, təcrübəsini, qüvvəsini, qiymətli nəyi varsa hamısını şagirdlərinə, xalqa bəxş edir. Rəşadətə bərabər bu nəcib, fədakar əməyinə görə müəllimin yetişdirmələri, valideynlər ona hədsiz dərəcədə minnətdardırlar. Hər birimizdə müəllimin hərarətli qəlbinin bir zərrəciyi vardır. Məhz müəllim doğma yurdumuzu sevməyi, hamının rifahı naminə vicdanla işləməyi müdrikliklə və

səbirlə bizə öyrətmiş və öyrədir. Hər birimizin öz müəllimi vardır və biz bütün ömrümüz boyu onun xatirəsini hörmətlə, minnətdarlıqla qəlbimizdə yaşadıırıq.

H.Əliyevin diqqəti belə bir məqama da cəlb edirdi ki, ana dilini yaşatmaq, inkişaf etdirmək və dünya mədəniyyəti səviyyəsinə çatdırmaq xalqın qabaqcıl adamlarının, elm, mədəniyyət xadimlərinin fəaliyyəti nəticəsində mümkün olur. O, dilimizin zəngin, səlis zəngin, cazibədar olmasından qürurla danışır, mədəniyyətimizin zənginliyini dilimizin qüdrəti ilə əlaqələndirirdi: «Hər bir xalqın milliliyini, mənəvi dəyərlərini, mədəniyyətini yaşadan, inkişaf etdirən onun dilidir. Dilimizi isə yaşadan, zənginləşdirən, inkişaf etdirənlər şairlərimiz, yazıçılarımız olmuşdur. Biz, adətən, böyük tariximiz haqqında, xalqımızın böyük mədəniyyəti haqqında danışarkən birinci növbədə onların yaratdıqları bədii əsərlərə, şairlərimizin, yazıçılarımızın əsərlərinə istinad edir, bunları nümunə gətirir və təbliğ edərək, eyni zamanda, öz tariximizi, mədəniyyətimizi təbliğ edirik.» [2, s.388].

Heydər Əliyev ana dilinə məhəbbət hissinin formalaşdırılmasının, onun dərinədən öyrənilməsinin əhəmiyyətini qeyd etməklə yanaşı, dil məsələsinə daha geniş planda yanaşır, başqa dillərin də mükəmməl öyrənilməsini gənc nəsil üçün zəruri sayırdı. Naxçıvandan Türkiyəyə ali təhsil almağa göndərilən tələbələrle 5 oktyabr 1992-ci il tarixində görüşdə çıxışı zamanı qeyd edirdi ki, bizim dilimiz birdir. Biz Naxçıvanda da türkcük. Ancaq Türkiyənin türkcəsi ilə Azərbaycan türkcəsinin müəyyən fərqləri var. Biz güman edirik ki, bizim gənclər orada türk dilinə dərinədən yiyələnəcəklər. Lakin onlar bununla kifayətlənməməlidirlər. Türkiyənin universitetlərində xarici dillərin tədrisi çox gözəl təşkil olunur.

Mən həmişə böyük maraqla və həsrətlə müşahidə edirdim ki, məsələn, Türkiyədə və ya İranda universitet bitirmiş bir gənc öz dilindən başqa, Avropa dillərindən də birini və ya ikisini bilir. Təəssüf ki, biz Azərbaycanda buna nail ola bilmədik. Ancaq Türkiyədə bu məsələ çox yaxşı qoyulub. Biz arzu edərdik ki, gənclərimiz Türkiyənin universitetlərində bütün fənlərə dərinədən yiyələnsinlər. Türk dilini, türk tarixini, türk ədəbiyyatını mükəmməl öyrənsinlər. Eyni zamanda orada əcnəbi dilləri də öyrənməyə çalışsınlar. Çünki bu, bizim müstəqil azərbaycanımız üçün çox gərəkli, çox lazımlı bir şərtidir. Bizim gələcək nəsillər, gələcək kadrlar gərək öz dillərindən başqa, bir neçə dil bilsinlər. Kim nə qədər çox bilirsə, o qədər də biliyə sahib olar. Türkiyə universitetlərində belə bir imkan var. O universitetləri bitirən türk gəncləri başqa dilləri də öyrənirlər və biz arzu edirik ki, bizim gənclər də bunu etsinlər. [1, s.257]

Heydər Əliyev 1994-cü ildə Bilkənd Universitetində çıxışında xalqlatımız arasında bir daha ana dili, mənəviyyat, mədəni inkişaf məsələlərinin qarşılıqlı əlaqəsini qeyd edirdi: "Tarix böyükdür. Biz öz tariximizlə fəxr edirik... Bu tarix çox ağır mərhələlərdən keçmişdir. Lakin bunlar Azərbaycanın nə mədəniyyətini, nə də ənənələrini heç vaxt sarsıda bilməmişdir. Bir təsəvvür edin, 70 il ərzində Azərbaycan Sovetlər Birliyinin tərkibində olmuş, kommunist ideologiyası ilə yaşamış, sosializm qurmağa çalışmışdır. Buna baxmayaraq, bütün bu illər ərzində

Azərbaycan xalqının dili nəinki yaşamış, hətta inkişaf edib zənginləşmişdir. ...Bizim birgə tariximiz, xalqlarımızın vahid tarixidir. Nizami də, Füzuli də, Mirzə Fətəli Axundov da, Vaqif də, Yunus İmrə də, bu gün burada şeiri səslənən Səməd Vurğun da, Türkiyə torpağında, İstanbulda təhsil almış, böyük əsərlər qoyub getmiş Hüseyn Cavid də, sözlərinə mahnı, şərqi bəstələnmiş Əhməd Cavad da, bizim aramızda olan böyük mədəniyyət xadimləri – Arif Məlikov da, Bəxtiyar Vahabzadə də, habelə digər mədəniyyət sahibləri də bizim zəngin mədəni sərvətimizdir. Xalqlarımız bu sərvətlə fəxr edir və fəxr etməyə də haqları var. [1, s. 264]

Heydər Əliyev iki qardaş xalqın sarsılmaz birliyinin əsasında dil, mədəniyyət, təfəkkür bağlılığını xüsusi qeyd edərək diqqəti bunların hamısının bizim köklərimizlə bağlı olduğuna, milli mədəniyyətimizin, milli təfəkkürümüzün, dilimizin nə qədər, qüdrətli, əyilməz olduğuna dəlalət etdiyinə yönəldirdi: "Heç bir rejim heç bir vaxt bizi bunlardan məhrum edə bilməz. Əksinə, vəziyyət nə qədər ağır olubsa, elm, mədəniyyət, musiqi də bir o qədər çox inkişaf etmişdir. Bizim Azərbaycan dili, ana dilimiz cari əsrdə çox zənginləşmiş, çox inkişaf etmişdir. Türk ləhcəsi ilə Azərbaycan ləhcəsi arasında bəzi fərqlər var. Bu fərqləri siz bilirsiniz. Bir tərəfdən siz öz dilinizi modernləşdirmisiniz, digər tərəfdən isə bizim dilimiz müəyyən dərəcədə təkmilləşmişdir. Fərqlər də buradan irəli gəlir. Ola bilsin ki, 60-70 il öncə bu fərqlər az idi. Lakin elə indi də türk xalqlarından heç birinin dili Azərbaycan və türk dilləri qədər bir-birinə yaxın deyildir." [1 s. 266]

Akademik N.Cəfərov Ulu Öndərin ana dili siyasətini tarixi missiya kimi yüksək dəyərləndirərək yazır: " Möhtərəm prezidentimizi sağlam düşüncə ilə dinləyən, onun dediklərini anlayan, verdiyi fərman və sərəncamları başa düşən hər bir azərbaycanlı bilir ki, Heydər Əliyev Azərbaycan dövlətinin rəhbəri kimi fəaliyyətə başladığı ilk illərdə bütün aydınlığı ilə göstərdi ki, o, qeyri-müstəqil bir respublikanın növbəti başçısı yox, milli lideridir. Və Heydər Əliyevin məhz milli lider olaraq fəaliyyətinin bir təzahürü də Azərbaycan dilinin siyasi nüfuzunun 70-ci illərdə sürətlə yüksəlməsi idi. Həmin yüksəliş 80-ci illərdə də davam etdi. Müasir Azərbaycan dövlətçiliyinin banisinin 90-cı illərdə - müstəqillik dövründə dövlət dilinin yüksəlişi sayəsində gördüyü işlər ciddi tarixi əsaslara malikdir. " [3 s.5]

Azərbaycan xalqının dilini onun milli varlığını müəyyən edən başlıca amil sayan Heydər Əliyevin müstəqillik illərində verdiyi fərmanlar, qəbul edilən qanunlar onun əvvəlki illərdə əzmlə apardığı ana dili siyasətinin məntiqi davamı və uğurları idi. Belə ki, Ulu Öndərin 2001-ci il iyunun 18-də "Dövlət dilinin tətbiqi işinin təkmilləşdirilməsi haqqında", 2001-ci il avqust ayının 9-da «Azərbaycan əlifbası və Azərbaycan dili gününün təsis edilməsi haqqında» fərmanlar verməsi, 2002-ci il sentyabr ayının 30-da 3 fəsil 20 maddədən ibarət «Dövlət dili haqqında» qanun qəbul edilməsi, 2003-cü ilin yanvarın 2-də isə «Azərbaycan Respublikasında dövlət dili haqqın fərman imzalanması böyük siyasi, mədəni əhəmiyyət kəsb edirdi.

Müasir mərhələdə Ümummilli liderin gənc nəslin dövlətçilik ruhunda tərbiyəsi, ana dilinə milli dəyər kimi yanaşmanın formalaşdırılması barədə konseptual yanaşmaları, müdrik fikirləri dərinlən öyrənilib təhlil edilməli, təhsil sistemində ardıcıl və sistemli şəkildə həyata keçirilməlidir.

Бахар Алиева

ГЕЙДАР АЛИЕВ И РОДНОЙ ЯЗЫК

РЕЗЮМЕ

В статье исследуются глубокие идеи и мнения, высказанные Великим вождём Гейдаром Алиевым в его последовательной и целенаправленной политике, докладах и выступлениях на родном языке, а также на престижных встречах. Отмечается, что формирование национально-нравственных ценностей, проблема родного языка играют важную роль в преподавании Гейдара Алиева азербайджанству. Он подошел к этим вопросам как к важной части концепции сохранения и развития национальной государственности на современном этапе. В этой концепции особое внимание было уделено развитию национально-нравственных ценностей, национального менталитета нашего народа, укреплению связей с тюркским миром и исламским миром.

Учитывая большое значение нравственного воспитания молодого поколения, которое всегда было гражданами Азербайджанской Республики, Гейдар Алиев отметил, что без нравственности невозможны великие дела, прогресс и развитие. Его отношение к родному языку было тесно связано с проблемой формирования нравственности. Подходя к этому вопросу комплексно, национальный лидер отметил, что воспитание молодежи в духе высоких моральных принципов сейчас как никогда важно. Национально-нравственные ценности и общечеловеческие ценности азербайджанского народа должен усвоить каждый молодой человек. Наша молодежь должна получать образование в национальном духе, знать нашу историю, язык, культуру и религиозные ценности. Это важное условие воспитания молодежи в духе государственности, независимости, свободы и борьбы за свою защиту. Таким образом, его отношение к родному языку было тесно связано с идеей создания постоянной защиты государственной независимости Азербайджана.

Отметив важность формирования чувства любви к родному языку, его глубокого изучения, Гейдар Алиев подошел к проблеме языка в более широком смысле и считал необходимым, чтобы подрастающее поколение выучило другие языки в совершенстве.

Взгляды Г. Алиева на родной язык в советское время не утратили своей актуальности. Он отметил, что необходимо постоянно совершенствовать формы и методы обучения родному языку и литературе в

школе, прививать детям образное мышление, любовь к слову, знакомить их с произведениями мировых и азербайджанских классиков поэзии и прозы. Глубокое знание родного языка, литературы и культуры родного народа - необходимое качество для ученого, условие всестороннего развития личности гражданина. Он оценил роль школы и учителя в выполнении этих важных задач.

На современном этапе концептуальные подходы и взгляды национального лидера на воспитание подрастающего поколения в духе государственности, формирование подхода к родному языку как национальной ценности должны быть глубоко изучены и проанализированы, реализованы в система образования последовательным и систематическим образом.

Ключевые слова: лидер, язык, духовность, воспитание, люди, учитель, родина, ценность, проблема, обучение, образование, школа

Bakhar Aliyeva

HEYDAR ALIYEV AND MOTHER TONGUE

RESUME

The article examines the deep ideas and opinions expressed by the Great Leader Heydar Aliyev in his consistent and purposeful policy, reports and speeches in his native language, as well as at prestigious meetings. It is noted that the formation of national moral values, the problem of the native language play an important role in teaching Heydar Aliyev to Azerbaijan. He approached these issues as an important part of the concept of the preservation and development of national statehood at the present stage. In this concept, special attention was paid to the development of national and moral values, the national mentality of our people, strengthening ties with the Turkic world and the Islamic world.

Considering the great importance of the moral education of the young generation, which has always been citizens of the Republic of Azerbaijan, Heydar Aliyev noted that great deeds, progress and development are impossible without morality. His attitude to his native language was closely related to the problem of the formation of morality. Approaching this issue comprehensively, the national leader noted that educating young people in the spirit of high moral principles is now more important than ever. Every young person should learn the national and moral values and universal values of the Azerbaijani people. Our youth should receive education in the national spirit, know our history, language, culture and religious values. This is an important condition for educating young people in the spirit of statehood, independence, freedom and struggle for their defense. Thus, his attitude towards his native language was closely related to the idea of creating permanent protection of the state independence of Azerbaijan.

Noting the importance of forming a feeling of love for the native language, its deep study, Heydar Aliyev approached the problem of language in a broader sense and considered it necessary for the younger generation to learn other languages perfectly.

H. Aliyev's views on his native language during the Soviet era have not lost their relevance. He noted that it is necessary to constantly improve the forms and methods of teaching the native language and literature at school, instill in children imaginative thinking, love of the word, acquaint them with the works of world and Azerbaijani classics of poetry and prose. Deep knowledge of the native language, literature and culture of the native people is a necessary quality for a scientist, a condition for the all-round development of a citizen's personality. He appreciated the role of the school and teacher in fulfilling these important tasks.

At the present stage, the conceptual approaches and views of the national leader on the upbringing of the younger generation in the spirit of statehood, the formation of an approach to the native language as a national value should be deeply studied and analyzed, implemented into the education system in a consistent and systematic way.

Key words: leader, language, spirituality, upbringing, people, teacher, homeland, value, problem, training, education, school

Ədəbiyyat

Əliyev H. Təhsil millətin gələcəyidir. Tərtib edənlər: M.Mərdanov, Ə.Quliyev. Bakı: Təhsil, 2002.

Əliyev H. Ədəbiyyatın yüksək borcu və amalı. Bakı: Ozan, 1999.

Əliyev V. Heydər Əliyevin dil siyasəti. Bakı: Nurlan, 2003.

Xudiyev N. Heydər Əliyev və Azərbaycan dili, Bakı, 1997.

Xəlilov S. Heydər Əliyev və azərbaycançılıq məfkurəsi. Bakı:Azərbaycan Universiteti, 2002.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 18.04.2021.

Çapa qəbul olunma tarixi: 08.05.2021

Rəyçi: ADPU-nun dosenti, pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru, Əməkdar müəllim Bilal Həsəni tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

ƏDƏBİYYATŞÜNASLIQ

NƏZƏROVA ADİLƏ HƏSƏN QIZI

*Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru,
AR Təhsil İnstitutunun aparıcı elmi işçisi*

NİZAMİ GƏNCƏVİNİN FƏLSƏFİ-BƏDİİ İRSİNDƏ ƏDALƏTİN, BƏRABƏRLİYİN VƏ DOSTLUĞUN TƏRƏNNÜMÜ

Xülasə

Nizami Gəncəvi dövrünün bütün elmlərini poeziyaya gətirmişdir. Bununla yanaşı şair daim bəşəri hissləri tərənnüm etmiş, xüsusilə, ədaləti, insana hörməti, birliyi, bərabərliyi, dostluğu, sülhü, demokratiyanı, humanizm ideyalarını ölməz əsərlərində təbliğ etmişdir. Şairin nəzərində bu müsbət keyfiyyətlər insanı kamilləşdirir və kamillik ideal cəmiyyətin yaranmasında əsaslı yer tutur.

Dahi şairin əsərlərini üç istiqamətdə izləmək olar: İnsan aqlının, zəkasının və bununla əlaqədar elmin, fəlsəfənin tərənnümü və təbliği; İnsanın yüksək əxlaqi keyfiyyətlərinin tərənnümü və təbliği; İnsanın xoşbəxtliyini təmin edən, zülm və bədxahlığa son qoyan ədalətin, azad, bərabər və dost insanların cəmiyyətinin tərənnümü və təbliği.

Nizami Gəncəvinin insan, ideal cəmiyyət, ideal dövlət, ədalətli şah axtarışları və ümumilikdə bu kimi mövzuya münasibətinin tədqiqindən aşağıdakı nəticələr əldə olunur:

Nizami Gəncəvi türk dövlətlərinin gücünü onların haqq-ədalətli olmasında, idarəçilik üsullarının doğruluğa söykənməsində görür və haqlı olaraq qeyd edir ki, türklər ədalətdən uzaqlaşsa dünya dövlətləri onları böyük olaraq görməz və əvvəlki yüksəklikdə qəbul etməz. Daxilində olan, birlik-bərabərlik içində yaşayan xalqlar da başqa xaqanların hakimiyyəti altında yaşamağı seçərlər. Təbii ki, bu fikirlər şairin türk təəssübkeşliyindən irəli gəlmirdi, o, türklərin bir millət olaraq ədalətli olduğunu diqqətə çatdırırdı.

Nizami Gəncəviyə görə ədalət dini inanca bağlı məfhumdur. Şair ədalətli cəmiyyətin yaranmasını ədalətli hökmdarın olması sayəsində mümkün olacağını düşünür. Nizamiyə görə ədalətin siyasi müstəvidə icrası fərdlərin ədalətli olmasından daha xeyirlidir. Nə qədər qəbul edilsə də ki, cəmiyyət fərdlərdən ibarətdir, qanunların icrasının da dövlətin və hakimiyyətin əlində olmasını unutmamalıyıq. Demək ki,

ədalət dövlət səviyyəsində icra edilməzsə cəmiyyətin xoş günə çatması mümkün olmayacaqdır.

Nizaminin fikrincə, ədalət dövlət qərarları ilə icra olunmasa ədalətli fərdlərin də hüquqları tapdalanacaqdır. İctimai-siyasi işlər barədə “Siyasətnamə”yə əsaslanan ədalət haqqında fikirləri Nizaminin ictimai təfəkkürlü filosof olmasını isbat edir. Orta əsrlər dövründə yaşamasına baxmayaraq, ədalət prinsipləri hələ də təxminən eyni əsaslarla icra olunur. Bu da onu göstərir ki, Nizaminin öz yaradıcılığı boyunca işlədiyi problemlər hələ də aktuallığını qoruyub saxlayır.

Nizaminin ədalət, əxlaq və bərabərlik haqqındakı fikirləri onun müsəlman təfəkkürünün ən yüksək səviyyəsinin bariz nümunəsidir.

Açar sözlər: poema, bədii təfəkkür, əxlaq, ədalət, kamillik, ideal cəmiyyət

“Nizami Gəncəvi ümumbəşəri mahiyyət daşıyan, ecazkar poetik qüvvəyə malik yaradıcılığı ilə Şərq bədii təfəkkürünü elmi-fəlsəfi fikirlərlə zənginləşdirmiş və şeiriyəti görünməmiş yüksəkliklərə qaldırmışdır. Mütəfəkkir şairin məşhur “Xəmsə”si insanlığın mənəvi sərvətlər axtarışının zirvəsində dayanaraq dünya ədəbiyyatının şah əsərləri sırasında layiqli yer tutur”. (3)

Bəşərin azadlığa can atması əslində ədalətə çatma istəyidir. Şərq fəlsəfəsində olduğu kimi, İslam sxolastikasında da “Ədl” Tanrının adlarından biri kimi təqdim edilir və adil - ədalətli anlamındadır. Yəni, Tanrı adildir, ədalətlidir, ədalət isə həddi aşmamaqla əldə edilir. Nizami Gəncəvinin ədalət və əxlaq fəlsəfəsinin mühüm tezi budur: İnsan ən yüksək ehtirama layiqdir. İkinci əsas prinsip isə insanın fundamental və təməl hüquqlara malik olmasıdır.

Problemin elmi yeniliyi: Nizaminin əsərləri bütün dövrlərdə insanlara ictimai həyatda hadisələrə ədalətlə yanaşmaqda və doğru qərarı verməkdə yol göstərir.

Problemin praktik əhəmiyyəti: Nizami Gəncəvi dövrünün bütün elmlərini poeziyaya gətirmiş, bununla yanaşı daim bəşəri hissləri tərənnüm etmiş, xüsusilə, ədaləti, insana hörməti, birliyi, bərabərliyi, dostluğu, sülhü, demokratiyanı ölməz əsərlərində təbliğ etmişdir.

Problemin aktuallığı: Bu il dahi şairin 880 illik yubileyi ilə əlaqədar Prezident İlham Əliyevin 5 yanvar 2021-ci il tarixli sərəncamı ilə Azərbaycanda “Nizami Gəncəvi İli” elan edilmişdir. Bu sərəncam əsasında dahi şairin irsi yenidən tədqiq və təbliğ olunmağa başlamışdır. Şairin bütün dövrlərdə aktual olan humanizm ideyaları bu gün də Azərbaycan xalqının milli-mədəni göstəricisi olaraq dəyərləndirilməlidir.

XII əsr Azərbaycan intibah ədəbiyyatının zirvəsi olan Nizami Gəncəvi yaradıcılığı, özünün əsrarəngiz gözəlliyi ilə bütün dünya mədəniyyət xəznəsinin nadir incisidir. Dünya ədəbiyyatında onun xəmsəsinə daxil olan “Sirlər xəzinəsi” məsnəvisinə 87, “Xosrov və Şirin” poemasına 92, “Leyli və Məcnun” poemasına 145, “Yeddi gözəl” poemasına 42 və “İsgəndərnamə” tarixi mənzuməsinə isə 23 nəzirə yazılmışdır. (4,3)

"Sirlər xəzinəsi" Nizaminin xəmsəsinə daxil olan ilk mənzumdur. 2263 beytdən ibarət olan bu mənzumə janr baxımından başqa poemalardan fərqlənir. Şərq poetikasında bu formada olan əsərləri, adətən, məsnəvi adlandırırlar. İbrətəməz məqalə və hekayətlərdən ibarət olan bu möhtəşəm əsər zamanəsindən narazı şairin uca Yaradana və peyğəmbərə müraciəti ilə başlamaqla, insanları həqiqətin, ədalətin, təmizliyin bərqərar olmasına çağırışdır.

Qeyd etmək yerinə düşər ki, filoloji tərcümələr tarixinə nəzər salsaq, görürük ki, ilk nəşr olunan Nizaminin "Sirlər xəzinəsi" poemasıdır. Tərcümə və şərhlər Rüstəm Əliyevə məxsus olsa da, sonradan bu tərcümə (qarşıya qoyulan tələblərə cavab vermədiyi üçün) Vəqif Aslanov və Əziz Mirəhmədov tərəfindən redaktə olunmuşdur.

Bütün təbəqə üzvlərinin birgə ictimai əməklə məşğul olmasını ədalətli insan cəmiyyətinin qurulmasında əsas hesab edən mütəfəkkir bunu həm də, o cəmiyyətin əxlaqi keyfiyyətinin göstəricisi olduğunu bildirir.

"XX əsrin tanınmış siyasi filosofu Con Rauls siyasi fəlsəfədə "Ədalət" nəzəriyyəsi ilə məşhurlaşdı. O tədqiqatlarının ikinci dönməsində Ədalət (Justice) məfhumunu İnsaf (Fairness) məfhumu ilə eyniləşdirdi. Rauls, ədalətli olmağı insafli olmaq kimi dəyərləndirdi. Maraqlıdır, XII əsrin filosofu Nizami Gəncəvi Ədalət təbiri ilə işlədərkən ardınca İnsaf ibarətini gətirir. Sirlər xəzinəsi əsəri 20 məqalə və ya söhbətdən ibarətdir. Burada 2-ci və 4-cü söhbətlər ədalət və insaf məsələsinə həsr olunub. 2-ci söhbətdə ədalətin və insafın əhəmiyyətinə təkid edir. O, məmləkətin sabitliyini yalnız ədalətlə mümkün olacağını vurğulayır. Ədalət gələrsə insanın ağılı və zəkası sevinər." (6,8)

Şairin ədalət və əmək haqqındakı fikirləri xüsusilə "Sirlər xəzinəsi"nin yeddinci bölümündə verilmişdir. İnsanların heyvanlardan üstün olduğunu şərh edən filosof şair, bu bölümə bildirir ki, insan yaranan bütün canlıların ən şərəflisidir. Bu mətləbi aydınlaşdırmaq üçün şair "Firudin ilə maralın dastanı"nın danışır. O zamanı Firudin gördüyü maralın gözəlliyinə valeh olur, onu ovlamağa əli gəlmir. Nizami bu əhvalatdan doğan hikməti dastanda söylədiyi fikirlərlə əlaqələndirir. Bu, o deməkdir ki, insanın heyvandan fərqi onun etik görüşə, estetik baxışa, xüsusi zövqə malik olmasıdır. Bu insani keyfiyyətlər insan ruhunun tələbatıdır və insan hadisələrə heyvan kimi instinktlə yanaşmır, ağılla, şüurla yanaşır. Şüur isə insan mənəviyyatında ilahi əlamət nişanəsi sayılır.

"Sirlər xəzinəsi"nin səkkizinci bölümündə Nizami yenə də xilqət barəsində özünün fəlsəfi fikirlərini dərinləşdirir, sonra isə "Meyvə satanla tülkünün nağılı"nın danışır. Oğru xəlvətə çəkilib tülkünün yatmasını gözləyir və görür ki, tülkü yuxuya gedir, pulları oğurlayıb qaçır:

Hər kəs ki, bu dünyada oturub salsa yataq,
Ya başı gedər əldən, ya başındakı papaq. (1,68)

Doqquzuncu bölümdə isə şair dünyanın əzab-əziyyətlərindən danışır, qeyd edir ki, insan gərək bu dünyada zəhmət çəksin. Bu dünyada hərəkətsizlik - sabitlik ölüm deməkdir.

Biz dünyaya gəlmişik, olmazın zəhmət çəkək,
Gəlmədik deyib, gülək, gəldik əziyyət çəkək. (1,68)

Dahi şairin yazdığı hikmət, ibrət, nəsihət dolu əsərləri əsasən üç istiqamətdə izləmək olar:

- İnsan ağılının, zəkasının və bununla əlaqədar elmin, fəlsəfənin tərənnümü və təbliği;

- İnsanın yüksək əxlaqi keyfiyyətlərinin tərənnümü və təbliği;

- İnsanın xoşbəxtliyini təmin edən, zülm və bədxahlığa son qoyan ədalətin, azad, bərabər və dost insanların cəmiyyətinin tərənnümü və təbliği.

Nizaminin “Xəmsə”sinin özəyini təşkil edən ünsür bu ayrılmaz xətlərdir. (5)

Nizami əsərlərində daim uca Yaradanı mədh etmiş, İlahi ədalətə inamını önə çəkmiş, Hz. Məhəmməd peyğəmbəri, Əli Əleyhissalamı və din tarixində rol oynamış digər şəxsiyyətlərin ədalətə, yaxşılıqla, xeyirə səsləyən fikirlərini öz əsərlərində geniş şəkildə təbliğ etmişdir. Şairə görə bu keyfiyyətlərə malik olmağın yolu inam və imandan keçir. Allaha, onun ədalətinə inanan insan yalnız yola sarpmaz. Bu baxımdan, demək olar ki, bütün əsərlərini Allahın adı ilə başlayan şair “İqbalnamə” əsərində də buna sadıq qalmışdır.

Harda ki, ağıl bir xəzinə tapar,
Allahın adını eyləyər açar.
Allah ağıllıya nəvazişkardır,
Ağılsızlara da əlacı vardır.

Bəndəyə əl tutan sənsən, İlahi,
Yoxdur səndən başqa onun pənahı.
Olmuş olacağı sənsən yaradan,
Sənin kərəminə möhtacdır insan.

Nizami yaradıcılığında öndə olan ideal insan problemi kamillikdən və ideal cəmiyyət qurmaqdan keçir. Qeyd edək ki, orta əsrlərdə bir çox şairlər, filosoflar ideal cəmiyyət yaratmaq fikrini işləmişlər. Nizaminin yaradıcılığında isə bu mövzu daha dərin qatlara getmişdir. Xüsusilə, “İsgəndərnamə” poemasının “İqbalnamə” hissəsi, İsgəndərin belə bir mükəmməl cəmiyyətə malik olan şəhərə gəlib çıxması ilə yekunlaşır. Buradan da, o qənaətə gəlmək olar ki, şairin nəzərində ədalət, bərabərlik, dostluq anlayışları insanları kamilləşdirir və bu kamilik ideal cəmiyyətin

yananmasında əsaslı yer tutur. Əsərdə həmin cəmiyyətin sakinləri bu cəmiyyəti yaratmağın əsaslarını İsgəndərə bu sözlərlə izah edir:

Fağır bir tayfayıq, həm də dinpərvər,
Düzlükdən keçmərik əsla tük qədar.
Əyri dolanmaqla yoxdur işimiz,
Düzlükdən başqa yol tanımırıq biz.
Əyrilik yoluna çəkmişik hasar,
Düzlükdə olmuşuq əzabdan kənar.
Yalan gətirmərik biz dilimizə,
Əyri yuxular da görünməz gözə.
Faydasız etmərik heç sorğu-sual,
Çünki Allaha da xoş getməz bu hal.

Orta əsr Azərbaycan ədəbiyyatının görkəmli fikir adamı Nizami Gəncəvi hələ öz dövründə bütün Şərqdə “Şeyxül-zəman” (zamanın şeyxi) kimi tanınmışdı. Hətta Orta Asiya hakimləri belə bəzi məsələlərdə məktub yazıb Gəncədə yaşayan hikmət sahibi Şeyx Nizami ilə məsləhətləşirdilər.

Müasirlərindən olan Əsirəddin Əxsirəti (1126-1211) 1209-cu ildə dahi şairin dünyasını dəyişməsi ilə bağlı ona mərsiyələr yazmışdır.

Əsirəddinin böyük Nizami ilə yaxından dost olması barədə yazdığı qəsidədə bəzi qeydlər vardır:

Elmin ovlağında şahir quşutək,
Uçursan, yüksəkdəsən, sən daha yüksək!
Bir hüma quşutək elmin kölgəsi,
Vermişdir sənə bu coşğun həvəsi. (2,42)

Sonrakı beytlərində şairin ilham mənbəyi barədə də müfəssəl məlumat verir:

Sözün qüdrəti ilə dolanan aləm,
Ağlın hikmətinə baş əyir hər dəm.
Təbin yaranmışdır nur parçasından,
Elmdir qəlbində alışıb yanan. (2,43)

Əsirəddin sanki Nizaminin dilindən qopan sözlərdə nurun olduğunu gözləri ilə görmüş və onu vəsf etmişdir. Şəxsi ünsiyyətdən hiss etmişdir ki, Nizaminin qəlbində alışıb yanan “elmdir”. Sonrakı beytindən aydın olur ki, şair bilik qazanmaq üçün onun hüzuruna getmiş və kamil insan və şair olmaq üçün ondan dərs almışdır:

Bilik məlhəmiçün dillənən şüur,
Sənin kandarında qul kimi durur. (2, 42)

Nizamidən elm alamaq üçün onun “kandarına” gedənlərdən biri də Əsirəddindir. Sonrakı beytlərdə də şair Nizamini müəllimi kimi xatırlayır:

Sən gəl güzgü götür, gör öz üzünü,
Elmin çeşməsinə, nurun özünü.
Bu geniş dünyamız durduqca, inana,
Elmin nişanını daşıyacaqsan.
Sənin nəfəsindən incilər süzür,
Elmin göylərinə həp şadlıq düzür (2, 43)

Şair deyəndə ki, “nəfəsindən incilər süzür”- sanki müəlliminin dərs dediyi anları, onların diqqətini ovsunladığı saatları xatırlayır. Sonra nitqinin xoş ahəngini yada salan şair deyir:

Sənin şəkər sözün olmasa əgər,
Tutisifətlərin sözləri gəzər.
Süleymantək bilirsən hud-hud dilini,
Səba yeliylə verirsən öz hikmətini. (2, 43)

Nümunələrdən də göründüyü kimi, Nizami təkcə dostluğu tərənnüm etmirdi, bunu öz yaşamında da göstərir, həmkarları ilə arasında möhkəm dostluqlar qururdu.

Nizami Gəncəvinin bütün əsərlərində dostluq haqqında ibrətamiz fikirlər yer almışdır ki, bunlardan bəziləri atalar sözləri, hikmətli deyimlər kimi xalqın dilində də işləklilik qazanmışdır. Məsələn:

İt sənə dost olar, bir sümük atsan,
Namərd qədir bilməz, olsan da qurban. (Leyli və Məcnun)

Tək uçan kəkliyi qızılquş yeyər. (Leyli və Məcnun)

Dostluq, mehribanlıq göstərsən ey yar,
Gəlib qulun olar azad adamlar. (Leyli və Məcnun)

Ağıllı adamla dostluq bağlasan,
Bilik və mərifət alarsan ondan. (İqbalnamə)

Dost olan dostundan geridə qalmaz (Şərəfnamə)

Mərhəmət umulmaz düşməndən bir an. (Şərəfnamə)

Könül vermə könül aldadanlara (Şərəfnamə)

Şairin məşhur “Səadət günəşi birlikdə boğar”, “Məhəbbər odur ki, üzü dönməsin, İnsan yaşadıqca üzü dönməsin”, “Bir ürəkdə olmaz iki sevgili, İki ürəklinin düz olmaz dili” və s. aforizmləri bədii ədəbiyyatda sevgi haqqında yazılan əsərlərin əksəriyyətində işlənmişdir.

“Ey dost” rədifli şeiri isə dostdan incikliyin qəlb ağrısı ilə izharıdır.

Soruşdun halımı, məmnunəm, ey dost!
Ciyər parə, ürək pürxunəm, ey dost!
Gəl aşqlıq sözün məndən kənar et.
Sən ol Leyli, ki mən Məcnunəm, ey dost!
Əlindən eylərəm fəryad, fəryad,
Bu fəryadla günü əfzunəm, ey dost!
Sevənlərlə, eşitdim, mehribansan,
Mən onlardan məgər birunəm, ey dost!?
Yıxılsan, söylədin imdadə gəlləm,
Yetiş ki, indi mən dilxunəm, ey dost!
Nizami şer ilə dil açdı, heyhat,
Səni heç tutmayır əfsunum, ey dost! (7)

Şairin uzun müddət Misirin “Xədəviyyə” kitabxanasında saxlanılan ana dilində şeirlərinin bir qismi bu il “Nizami İli” ilə əlaqədar olaraq yenidən nəşr edilməsi də nizamişünaslıqda böyük yenilikdir. Bu kitabda da şairin dostluğa önəm verən şeirləri kifayət qədərdir. Onlardan bəzilərinə nəzər salaq:

Dil dilər cövrü cəfasın dostun,
Könlü kimin balla yağ istəməz?
Dərdilə istər Nizami halını,
Dərdi olmayan kişi, dağ istəməz. (4,47)

Qılca nəqsin yoxdu, varımsa, ey dost bilün,
Zərrəcə əksigin olmaz dedi, olsa dəhənin. (4,52)

Nizami Gəncəvi türk dövlətlərinin gücünü onların haqq-ədalətli olmasında, idarəçilik üsullarının doğruluğa söykənməsində görür və haqlı olaraq qeyd edir ki, türklər ədalətdən uzaqlaşsa dünya dövlətləri onları böyük olaraq görməz və əvvəlki yüksəklikdə qəbul etməz. Daxilində olan, birlik-bərabərlik içində yaşayan xalqlar da başqa xaqanların hakimiyyəti altında yaşamağı seçərlər. Təbii ki, bu fikirlər şairin türk təəssübkeşliyindən irəli gəlmirdi, o, türklərin bir millət olaraq ədalətli olduğunu diqqətə çatdırırdı.

Şair insanın ədalətli olmasını onun özünün də məğrur yaşamağı ilə əlaqələndirir və bunu imkan düşdükcə oxucusuna da aşılamağa çalışır:

Torpaq ye, paxılların çörəyini yemə sən,
Alçaqlar tapdağını yemə, torpaq deyilsən.

“Xosrov və Şirin” poemasının başlığında Nizami, Sasanilər hökmdarı Hüzmüzün öz oğlu Pərvizlə ədalətlə rəftar etməsini şərh eləyir. Ova çıxan oğul yorularaq yaxınlıqdakı kəndlərin birinə gedir, orda bir məclis təşkil edir və əylənir. Baş əyləncəyə qarışan Pərvizin atı həyətlərdən birinə girib oylayır. Oğlunun atının icazəsiz otlamağı bir yana, qulunun da icazəsiz bir bağa girib meyvə yediyini eşidən Hürmüz oğlunu cəzalandırır. Şair bu dastanı nəql edərkən, bildirmək istəyir ki, dini etiqadın, Haqqa-ədalətə inamın dini mənsubiyyətlə o qədər də əlaqəsi yoxdur. Hürmüz atəşpərəst idi, amma o dövrün müsəlman şahlarına, sultanlarına örnək göstəriləcək qədər ədalətli idi. Əgər onun oğlu yeyib-içərkən atını və qulunu doyurmağı düşünmüş olsaydı, onlar yalnız yol seçmək durumunda qalmazdılar. Əsərin sonrakı bölümlərində buna bənzər hekayələr danışan şair, sonda ədalət və insaf haqqında fəlsəfi fikrin daha dərin qatlarına enərək, zülmün qarşılıqsız qalmayacağını göstərir. İnsan nə edirsə, bunun qarşılığını mütləq görəcəkdir, çünki təbiət gec-tez zülm edənləri cəzalandırır.

Nizami Gəncəvinin insan, ideal cəmiyyət, ideal dövlət, ədalətli şah axtarışları və ümumilikdə bu kimi mövzuya münasibətinin tədqiqindən bir sıra fundamental nəticələr əldə etmək olar. Onlardan bir neçəsini bu araşdırmanın sonunda vermək olar:

- Nizami Gəncəviyə görə ədalət dini inanca bağlı məfhumdur. “Sirlər xəzinəsi”ndə Sultan Səncərlə qarının söhbətində qarının qiyamətdən söz açmağı və sultanı ədalətə dəvət etməyi, sonra qoca kişinin dəstəmaz alıb, gedib şahın hüzurunda şəstlə dayanmağı, Bəhrəmin hər işdə ədalətlə davranmasıyla Tanrının razılığını alması faktları, deməyə əsas verir ki, o da, XX əsrin bəzi qərb filosofları kimi bu məsələdə din faktorunu nəzərində saxlayır və yeri gəldikcə ona əsaslanır.

- Şair ədalətli cəmiyyətin yaranmasını ədalətli hökmdarın olması sayəsində mümkün olacağını düşünür. Nizamiyə görə ədalətin siyasi müstəvidə icrası fərdlərin ədalətli olmasından daha xeyirlidir. Nə qədər qəbul edilsə də ki, cəmiyyət fərdlərdən ibarətdir, qanunların icrasının da dövlətin və hakimiyyətin əlində olmasını unutmamalıyıq. Demək ki, ədalət dövlət səviyyəsində icra edilməzsə cəmiyyətin xoş günə çatması mümkün olmayacaqdır.

- Nizaminin fikrincə, ədalət dövlət qərarları ilə icra olunmasa ədalətli fərdlərin də hüquqları tapdalanacaqdır. İctimai-siyasi işlər barədə “Siyasətnamə”yə əsaslanan ədalət haqqında fikirləri Nizaminin ictimai təfəkkürlü filosof olmasını isbat edir. Orta əsrlər dövründə yaşamasına baxmayaraq, ədalət prinsipləri hələ də təxminən eyni əsaslarla icra olunur. Bu da onu göstərir ki, Nizaminin öz yaradıcılığı boyunca işlədiyi problemlər hələ də aktuallığını qoruyub saxlayır.

- Nizaminin ədalət, əxlaq və bərabərlik haqqındakı fikirləri onun müsəlman təfəkkürünün ən yüksək səviyyəsinin bariz nümunəsidir. XII əsr müsəlman filosoflarının

əksəriyyəti individuallıqda uzaqlaşmış və dövrünün ya dövlət, ya da din xadimlərinin prinsiplərindən çıxış etmişdirlər. Nizami isə bu ənənələr üzərində daha bəşəri ideyalar, daha insanpərvər dünyagörüşü sərgiləyir. Türk dövlətlərinə qarşı zülmün, haqsızlığın son həddə çatdığı bir dövrdə yaşayan şair müəyyən zaman kəsiyində ictimaiyyətdən təcrid olunanda da, bəzən bir neçə ilini həsr etdiyi ictimai-siyasi-fəlsəfi məzmunlu əsərlər yazaraq əslində şeir dili ilə haqsızlığa qarşı mübarizə aparırdı.

Nizami Gəncəvi bütün dövrlərdə Şərq ədəbiyyatının uğurlu səhifəsi, dünya ədəbiyyatının nadir incilərindən biri olaraq qalacaqdır.

İstifadə olunan ədəbiyyat

1. Azərbaycan klassik ədəbiyyatı kitabxanası. II cild. Bakı, Elm, 1989
2. İbrahimov S. Əsirəddin Əxsikəti Turani, Bakı, 2003
3. İlham Əliyev. <https://aydinyol.aztc.gov.az/newsview/2094/gorkemli-shexsiyyetler-nizami-gencevi-haqqinda>
4. Nizami Gəncəvinin azərbaycanca yazdığı şeirlər. Bakı, Füyuzat nəşriyyatı, 2021, 102s.
5. <http://www.islamveirfan.com/2018/02/16/nizamig%C9%99nc%C9%99vinin-kamillik-arayisi.html>
6. http://khazar.org/uploads/files/philosophy_depart/Nizami-Edalet.pdf
7. <https://cetinbayramoglubaku.wordpress.com/2011/11/17/nizami-g%C9%99nc%C9%99vi-ey-dost/>

A. X. НАЗАРОВА

ВОСХВАЛЕНИЕ СПРАВЕДЛИВОСТИ, РАВЕНСТВА И ДРУЖБЫ В ФИЛОСОФСКОМ И ХУДОЖЕСТВЕННОМ НАСЛЕДИИ НИЗАМИ ГЯНДЖЕВИ

РЕЗЮМЕ

Низами Гянджеви привнес в поэзию все науки того времени. При этом поэт всегда воспевал человеческие чувства, в частности, в своих бессмертных произведениях пропагандировал идеи справедливости, уважения к человеку, единства, равенства, дружбы, мира, демократии и гуманизма. По мнению поэта, эти положительные качества делают человека совершенным, и совершенство играет ключевую роль в создании идеального общества.

В творчестве великого поэта прослеживаются три направления: прославление и пропаганда человеческого разума, интеллекта и связанных с ними науки и философии; Пение и пропаганда высоких моральных качеств человека; Прославление и пропаганда справедливости, общества свободных, равных и дружелюбных людей, которое обеспечивает человеческое счастье и кладет конец угнетению и жестокости.

Из изучения отношения Низами Гянджеви к человеку, идеальному обществу, идеальному государству, поискам справедливого короля и в целом к такой теме можно сделать следующие выводы:

Низами Гянджеви видит силу тюркских государств в их справедливости, в правильности их методов управления и справедливо отмечает, что если турки отойдут от справедливости, мир не увидит их такими великими и примет их на той же высоте. Народы внутри, живущие в единстве, также предпочитают жить под властью других каганов. Конечно, эти мысли не проистекали из турецких предрассудков поэта, он указывал, что турки были просто как нация.

По словам Низами Гянджеви, справедливость - это понятие, связанное с религиозными убеждениями. Поэт считает, что создание справедливого общества возможно благодаря существованию справедливого правителя. По словам Низами, отправление правосудия в политической сфере лучше, чем правосудие отдельных лиц. Независимо от того, насколько широко признается, что общество состоит из людей, мы не должны забывать, что исполнение законов находится в руках государства и правительства. Это означает, что если справедливость не восторжествует на государственном уровне, для общества не удастся хорошо провести день.

По словам Низами, если правосудие не будет восстановлено государственными решениями, права просто людей будут нарушены. Взгляды Низами на справедливость, основанные на «Политическом документе» по социально-политическим вопросам, доказывают, что он был философом, придерживающимся общественных взглядов. Несмотря на то, что они жили в средние века, принципы справедливости все еще соблюдаются примерно на той же основе. Это показывает, что проблемы, над которыми Низами работал на протяжении всей своей карьеры, по-прежнему актуальны.

Взгляды Низами на справедливость, мораль и равенство являются ярким примером высочайшего уровня его мусульманского мышления.

Ключевые слова: стихотворение, художественное мышление, мораль, справедливость, совершенство, идеальное общество.

A.H. NAZAROVA

**PRAISE OF JUSTICE, EQUALITY AND FRIENDSHIP IN NIZAMI
GANJAVI'S PHILOSOPHICAL
AND ARTISTIC HERITAGE
SUMMARY**

Nizami Ganjavi brought all the sciences of the period to poetry. At the same time, the poet always glorified human feelings, in particular, propagated the ideas of justice, respect for humanity, unity, equality, friendship, peace, democracy and

humanism in his immortal works. In the poet's view, these positive qualities make a person perfect, and perfection plays a key role in the creation of an ideal society.

The works of the great poet can be traced in three directions: the glorification and propagation of the human mind, intellect and related science and philosophy; Praise and promotion of high moral qualities of a person; The glorification and propagation of justice, a society of free, equal and friendly people that ensures human happiness and puts an end to oppression and cruelty.

The following conclusions can be drawn from the study of Nizami Ganjavi's attitude to man, the ideal society, the ideal state, the search for a just king, and in general to such a topic:

Nizami Ganjavi sees the strength of the Turkic states in their justice, in the correctness of their management methods, and rightly notes that if the Turks move away from justice, the world will not see them as great and will accept them at the same height. The peoples living within it, living in unity, also choose to live under the rule of other khagans. Of course, these thoughts did not stem from the poet's Turkish prejudices, he pointed out that the Turks were just as a nation.

According to Nizami Ganjavi, justice is a concept related to religious beliefs. The poet thinks that the creation of a just society will be possible due to the existence of a just ruler. According to Nizami, the administration of justice in the political sphere is better than the justice of individuals. No matter how much it is accepted that society consists of individuals, we must not forget that the implementation of laws is in the hands of the state and government. This means that if justice is not done at the state level, it will not be possible for society to have a good day.

According to Nizami, if justice is not done by state decisions, the rights of just individuals will be violated. Nizami's views on justice, based on the "Policy Paper" on socio-political affairs, prove that he was a public-minded philosopher. Despite living in the Middle Ages, the principles of justice are still practiced on roughly the same basis. This shows that the problems that Nizami has been working on throughout his career are still relevant.

Nizami's views on justice, morality and equality are a clear example of the highest level of his Muslim thinking.

Keywords: poem, artistic thinking, morality, justice, perfection, ideal society

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 18.04.2021.

Çapa qəbul olunma tarixi: 08.05.2021

**Rəyçi: Prof. Sayalı Sadıqova
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur**

GÜLTƏKİN ABDULLAYEVA
Pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
ADPU
Pion2691@rambler.ru

OXU MATERIALLARININ TƏDRİSİ PROSESİNDƏ ŞAĞİRDLƏRİN BƏDİİ TƏFƏKKÜRÜNÜN İNKİŞAF ETDİRİLMƏSİ

Xülasə

Bu məqalə Azərbaycan dili dərslərində şagirdlərin bədii təfəkkürünün inkişafı məsələlərinə həsr olunmuşdur. Burada ibtidai siniflərin oxu materiallarının tədrisi prosesində bədii təfəkkürün inkişaf yolları və vasitələri öz əksini tapmışdır. Bədii dilin yaranmasında iştirak edən vasitələr içərisində söz mühüm yer tutur, aparıcı rol oynayır. Bədii obrazlar, əsasən, sözün köməyi ilə yaranır və formaya düşür. Məzmun və forma ayrı-ayrı məfhumlar olsalar da, zahirən müstəqil görünsələr də onlar ayrılıqda mövcud deyil, dialektik vəhdətdədirlər. Təlim prosesində bunların vəhdəti, birinin digəri üçün əsas olması gözlənilməlidir. Təhlil zamanı bunlardan birinin nəzərdən qaçırılması əsərin tam aydınlığı ilə başa düşülməsinə mənfi təsir edir. Hər hansı bir əsərin təhlilində ideya və süjeti dil, üslub, sənətkarlıq məsələləri ilə kompleks şəkildə təsirli çatdırmaq mümkündür. Bədii əsərin tədrisində ancaq məzmun, çılpaq sosioloji söhbət kəmiyyət göstəricisidir. Bədii məzmun bədiliyi təmin edən elementlərin təhlili ilə açılmalıdır. Belə olduqda əsərin bədii keyfiyyəti, estetik məziyyəti aşkar olur. Əsər oxucu məktəblinin yalnız yaddaşına deyil, həm də duyğularına hopur. Duyularaq, yaşana-yaşana dərk olunan əsər ya gec unudulur, ya da heç unudulmur. Bədii detalların şərhə məktəblidə bədii zövq aşılrayır, onun estetik səviyyəsini yüksəldir. Şübhəsiz ki, orta məktəbdə bədii əsərlərin dil və üslubunun öyrədilməsi məsələsinin müvəffəqiyyətli həlli ibtidai siniflərdə oxu təliminin düzgün təşkilindən asılıdır. Bədii dilin ifadəli cəhətlərinə şagirdlərin diqqətini tərbiyə etmək psixologiyanın maraqlı problemlərindən biridir. Bədii obrazların düzgün canlandırılması məzmunun dərinədən başa düşülməsinin əsas şərtidir. Bədii əsərin başa düşülməsi onun estetik cəhətdən dərk olunması deməkdir. Oxu dərslərində əsərin bədii cəhətləri və dilinə diqqət yetirilməsi oxunmuş materialın şagirdlər tərəfindən dərinədən başa düşülməsini təmin edir. Bu da bədii əsərin estetik təsirini artırır.

Açar sözlər: kurikulum, bədii təfəkkür, obrazlı sözlər, bənzətmə, epitet, metafora

Cəmiyyətin indiki inkişaf mərhələsində yüksək mədəniyyətli adamlar tərbiyə edib yetişdirmək, onların estetik zövq və ideallarını formalaşdırmaq, sənət əsərindən

baş çıxarmağı, doğma dilin əzəmət və gözəlliyini duymağı, onu dərk etməyi öyrətmək məktəbin başlıca vəzifəsidir.

Bədii mətnlərdə söz və söz birləşmələri həqiqi mənadan daha çox məcazi mənada işlənərək nitqi canlı edir, təfəkkürü oyadır, şagirdlərin lüğətini inkişaf etdirir. İbtidai siniflərdə şagirdlərin gücünə müvafiq bütün imkanlardan istifadə etməklə, bədii mətnlərdə verilmiş obrazlı ifadələr (bənzətmə, epitet, metafora, perifraz və s.) üzərində iş aparmaq lazımdır.

İbtidai siniflər üçün Azərbaycan dili fənni üzrə təhsil Proqramında (Kurikulumda) mətn üzərində iş zamanı şagirdlərdən insanın, təbiətin və s. aydın təsvirini seçməyi və öz nitqlərində işlətməyi bacarmaları tələb olunur. Belə ki şagirdlər kitab üzərində işləməklə oxuduqları mətndə əsas fikri ayırmağa, fikirlər arasında məntiqi əlaqə yaratmağa çalışırlar. Onlar oxuduqları əsərin sadə təhlili yollarını öyrənirlər: əsərdə iştirak edən şəxslərin hərəkətlərini qiymətləndirir, sərrast söylənmiş obrazlı ifadələri, həmçinin xasiyyətnamə üçün material seçirlər.

Bu tələblər Kurikulumda belə ifadə olunur:

Ümumi təlim nəticələri

Sərbəst, düzgün, sürətli, şüurlu, ifadəli oxuyur və savadlı yazır.

Məzmun xətləri

Oxu. Şagirdlərin dil duyumunun inkişafını, fikrin ifadə olunmasında sözün mənə xüsusiyyətlərinin, cümlə və mətnin rolunun anlaşılmasını, ...dilin gözəlliyinə, üslubi imkanlarının zənginliyinə şagirdlərin maraq və məhəbbətinin formalaşmasını təmin edir.

Təlim nəticələri

- Mətni düzgün, sürətli, şüurlu, ifadəli oxuyur
- Bədii və elmi-kütləvi mətnləri fərqləndirir.

Məzmun standartları

- Nitqində sadə bədii ifadələrdən istifadə edir (II sinif).
- Fikirlərini aydın və obrazlı etmək məqsədilə bədii ifadələrdən istifadə edir (III sinif).
- Verilmiş sadə mətni bədii ifadə vasitələri ilə zənginləşdirməklə obrazlı və emosional nəql edir (IV sinif)
- Mətnin ideyasını müəyyənləşdirir və obrazları sadə şəkildə səciyyələndirir.

[1]

İbtidai siniflərdə tədris olunan bədii mətnlərdə müxtəlif məcazlar və digər obrazlı ifadələr vardır. Qeyd etmək lazımdır ki, ibtidai siniflər üçün mövcud dərsliklərdə şagirdlərin lüğət ehtiyatının zənginləşdirilməsinə və mətnlərin məzmununun mənimsənilməsinə xidmət edən materiallara daha çox yer verilir. Şagirdlərin obrazlı nitqinin və bədii təfəkkürünün inkişaf etdirilməsi bir növ “kölgədə qalır”. Bu səbəbdən xüsusilə II-III siniflərdə bədii materialların “qıtlığı”

özünü göstərir. Müəllimlər həmin boşluğu doldurmaq üçün ehtiyac olduqda, əlavə oxu materiallarından istiadə edə bilirlər.

Təcrübə və müşahidələr göstərmişdir ki, ibtidai siniflərdə bədii əsərlər tədris olunarkən bədii ədəbiyyatın spesifikasiyası obrazlılığı əksər hallarda nəzərə alınmır, onların tədrisi elmi-kütləvi mətnlərin oxusundan az fərqlənir. Əsərdə təsvir olunanların düzgün qavranılması və aydın təsəvvür olunmasınakömək edən bədii vasitələr üzərində lazımi iş aparılmır. Mətndəki bədii təsvir və ifadə vasitələrinin tapılmasına az diqqət yetirilir, müəllif tərəfindən bu və ya digər sözün seçilməsi səbəblərinə təsadüfi hallarda nəzər salınır. Həmin sahələrdə uşaqların müşahidəçilik qabiliyyətləri inkişaf etdirilmir, onların ədəbi görüş dairələri genişləndirilmir. Təəssüf ki, müəllimlərin əksəriyyəti yalnız məzmunun dərk edilməsinə, şagirdlərə çox şey öyrədilməsinə fikir verir. Oxu zamanı yazıçının hissi, həyəcanı, lirikası, obrazların əhvali-ruhiyyəsi, əsərin ən təsirli yerləri şagirdlərə çatdırılmır və mənimsədilmir. Nəticədə əsərdəki bədilik, oynaqlıq, axıcılıq pozulur, onun bədii təsiri azalır, əsər obrazlı qavranmır. Şagirdlər oxuduqları bədii əsərlərin dilinin, ondakı obrazlı ifadələrin, dəqiq, sərrast sözlərin bədii qüvvəsini və gözəlliyini başa düşmür, hiss edə bilmir, nitqində istifadə etmir və onlardan zövq almırlar. [4]

İbtidai siniflərdə bədii mətnlərin dili üzərində işin təşkilindəki nöqsanlar, əsasən, bu sahədə müəllimlərə kömək göstərən sanballı metodik vəsaitin olmaması, elmi-tədqiqat işlərinin aparılmaması ilə əlaqədardır. Metodik ədəbiyyatda bədii mətnlərin dili üzərində işin təşkili iki istiqamətdə nəzərdən keçirilir:

a) şagirdlərin lüğətini zənginləşdirmək və nitqini inkişaf etdirmək vasitəsi kimi:

b) oxunmuş əsərin məzmununu obrazlı şəkildə başa düşmək vasitəsi kimi.

Qeyd etmək lazımdır ki, məsələnin birinci cəhəti daha geniş işıqlandırılmış, bu problem üzrə qiymətli elmi-tədqiqat işləri mövcuddur. Lakin bədii əsərlərin məzmununun obrazlı surətdə qavranılması və dərinlən başa düşülməsi məqsədi ilə onun dili üzərində işlə əlaqədar məsələlər az öyrənilmişdir. Bu qüsurlar fənn kurikulumunun tətbiq olunduğu indiki dövrdə özünü daha çox göstərir.

Şagirdlərin nitqinin bədii söz və ifadələrlə zənginləşdirilməsinin bünövrəsi aşağı siniflərdən qoyulur. Bu sahədə işin ilk mərhələsi obrazlı söz və ifadələrin mətndəki rolunu başa salmaqla poetik dilə maraq oyatmaqdan, ikinci mərhələ isə həmin söz və ifadələr hesabına şagirdlərin nitqinin ifadəliliyini təmin etməkdən ibarət olmalıdır. Bunların yerinə yetirilməsi üçün müəllim dərslə hazırlıq prosesində obrazlı söz və ifadələri seçməli, onlar üzərində aparılan işi planlaşdırmalı, bu obyektlərin şüurlu mənimsənilməsinə çalışmalıdır.

V.Oseyevanın «Üç ana, üç ögöl» hekayəsində (II sinif) oğlanlardan birinin mahnı oxuması bülbülün səsi ilə müqayisə olunur: bülbül kimi oxuyur. Sanki bu obraz hamı tərəfindən başa düşülür: bülbül kimi oxuyur, deməli, çox yaxşı oxuyur. Lakin unutmaq olmaz ki, bülbülün nəğməsini eşitməyən uşaq da vardır. Belə olduqda həmin obrazın şagirdlər tərəfindən formal qavranıla bilməsi təhlükəsi meydana çıxır.

Buna görə də şagirdləri bənzətmə ilə tanış etmək üçün elə misallar götürmək lazımdır ki, buradakı əşya uşaqlara yaxşı tanış olsun. Məsələn, H.Ziyanın «Mən də yaradım» şeirində deyilir:

... Küçə görürəm,
Güzgü tək hamar.

Küçənin hamar olmasının güzgü ilə müqayisə olunması şeirin emosional səviyyəsini yüksəltməklə yanaşı, onun uşaqlar tərəfindən başa düşülməsinə səbəb olur.

İbtidai sinif dərslərində bənzətmələr müəyyən yer tutur. Onlara tədricən, rəngarəng üsullarla yanaşmaq lazımdır. Onların izahı məntiqi təhlilə gətirib çıxarmamalıdır. Şagirdlərin təsəvvüründə obrazları canlandırmaq üçün belə tapşırıqlar verilə bilər: «Təsəvvür edin ki, qar yağır. Qar dənəcikləri havada fırlanaraq yavaşca paltarınızın üstünə düşür. Onlar nəyə oxşayırlar? Uşaqlar qarı ulduz, pambıq, ağ örtük, yorğanla müqayisə edirlər».

Bənzətmələrlə bağlı müstəqil işlərdən geniş istifadə olunmalıdır. III sinif şagirdlərinə təbiəti müşahidə etmək əsasında payızı və qışı təsvir etmək tapşırığı verilir. Onlar nitqlərində bənzətmələri aşağıdakı şəkildə işlədirlər: «Payızda meşə alabəzək görünür. Ağacların yarpaqları rəngini dəyişir. Qayın, ağcaqayın və cökənin yarpaqları limon kimi sapsarı olur. Həmişəyaşıl ağaclar atlas kimi parıldayır». «..Hava soyuqdur. Şiddətli külək əsir. Şaxta qılınc kimi kəsir» və s.

III sinif şagirdləri «Kənd səhəri» inşasında bənzətmələrdən aşağıdakı şəkildə istifadə etmişlər. «Səhərdir. Günəş hər tərəfi qızdırır. Otların üzərinə düşən şəh inci kimi parıldayır. Ağ yasəmən kimi pambıq açılmışdır. Adamlar tarlada işləyirlər».

Bədii mətnlərdə epitetlərə də rast gəlinir. Epitetlər üzərində iş əşyanın nə üçün başqa cür deyil, məhz belə müəyyənləşdirilməsinin izahından başlanır. M.Rahimin «Quzu» şeirində «Gəl, tükləri məxmər quzum» ifadəsində işlənmiş «tükləri məxmər» epiteti üzərində müəyyən iş apardıqdan sonra şagirdlər tərəfindən belə izah olunur: quzunun tükləri məxmər kimi yumşaq, hamar, parlaq, gözəl olduğu üçün belə adlandırılmışdır.

Əgər I-II siniflərdə şagirdlər epitetləri sadəcə olaraq izah edirlərsə, III–IV siniflərdə epitet rolunda çıxış edən sözlərin emosional-ekspressiv çalarlarına diqqət yetirməlidirlər. Şagirdlər başa düşməlidirlər ki, M.Seyidzadənin «Bahar nəğməsi» şeirində «coşan sellər», «qızıl lalə» kimi ifadələr şairin sevincini, şən əhval-ruhiyyəsini bildirir.

III və IV siniflərdə epitetlər tapılması üçün xüsusi tapşırıqlar yerinə yetirilir. Uşaqlara təklif olunur ki, onlara tanış olan əşyanı (dəniz, hava, günəş və s.) yaxşı təsvir etmək üçün müvafiq sözlər fikirləşib söyləsinlər.

Uşaqlara quşları, heyvanları yaxşı təsvir etmək üçün sifətlər artırıb yazmaq tapşırığı verilir. Təyinlər seçilməsi obrazlı təfəkkürü, müşahidəçilik qabiliyyətini inkişaf etdirmək üçün xüsusilə faydalıdır. Epitetlər üzərində iş qrammatik

mövzuların, birinci növbədə, sifətlərin öyrədilməsi ilə daha çox əlaqələndirilir. Uşaqlar inanırlar ki, bu nitq hissəsinin güclü ifadə və təsvir imkanları vardır.

Məlum olduğu kimi, metaforalar qüvvətli təsvir gücünə malikdir. Metaforada hər hansı oxşar əlamətinə görə bir hadisə tamamilə başqasının üzərinə keçir, bununla da poetik lövhələr yaranır:

Sönməz bir günəşsən, öz tellərinlə
Qatı qaranlığı bir anda boğdun.
Ellərə xoş gələn əməllərində
Baharın qoynundan xəzanı qovdun.

Burada metaforalar bütöv bir poetik fraza yaratmışdır. Müəllim şeirdəki fikri şagirdlərə belə çatdırır: Şair demək istəyir ki, inqilab zülmü, əsarəti bir anda məhv etdi, öz əməlləri ilə ağır günləri, çətin vəziyyəti aradan qaldırdı, xalqımıza xoşbəxtlik gətirdi.

Metaforaların izahı II sinifdən başlanır (terminsiz). Uşaqlar «Səməni» şeirində oxuyurlar:

Budaqlarda axşam, səhər
Şəfəq saçsın şux meyvələr
Sevincimiz başdan aşsın
Bahar, günəş qucaqlaşsın.

Şagirdlərə izah olunur ki, meyvələrin şəfəq saçması, baharla Günəşin qucaqlaşması kimi ifadələr baharın gəlişi ilə əlaqədar şairin sevincini bildirir.

Dildə metaforaların əhəmiyyətini başa salmaq üçün tapmacalar üzərində aparılan işin təsiri çoxdur. İkinci sinif şagirdlərinə tapmaca söylədir:

Su içində üzərəm,
Sudan çıxsam ölürəm
Əynimdə pullu paltar
Məni torla tutarlar.

Burada metafora bütöv bir lövhə təşkil edir. Müəllim sual verir:

- Nə üçün tapmacada pullu paltardan bəhs olunur? Məgər pullu paltar olar?
- Yox, pullu paltar dedikdə balığın dərisi nəzərdə tutulur.
- Daha hansı əlamətlərinə görə tapmacada balıqdan bəhs edildiyini söyləmək olar?

- Tapmacada deyilir: su içində üzərəm, sudan çıxsam ölürəm, məni torla tutarlar. Bu əlamələr balığa aiddir.

- Uşaqlar, fikirləşib tapmaca söyləyin.

Tapmacalar uşaqların yaradıcılıq hissini inkişaf etdirir.

Uşaqların özləri tərəfindən söylənilmiş aşağıdakı tapmacalar bu sahədə mühüm əhəmiyyət kəsb edir:

«İçində qışıdır, çölündə bahar» (II sinif)

«Çağırırım hündürdən, səsim gəlir kəndirdən» (II sinif)

Göründüyü kimi, bütün tapmacaların əsasını metaforalar təşkil edir. Z.Cabbarzadənin «Kənd» şeirindəki (II sinif) metaforalar üzərində düzgün iş aparılması onun şagirdlər tərəfindən bədii surətdə qavranılmasına kömək edir.

Qabaqcıl müəllimlər bu şeirdəki obrazlı müqayisələri məzmunun mənimsədilməsi ilə əlaqəli aparırlar. Bu məqsədlə müəllim giriş müsahibəsi və şerin nümunəvi oxusundan sonra izahlı oxu aparır:

- Günəş nə vaxt çıxır?
- Günəş səhər çıxır.
- Burada ilin hansı fəslində günəşin çıxmasından danışılır?
- Yay fəslində günəşin çıxmasından danışılır.
- Nə üçün «Qızıl günəş» deyilir?
- Yay səhərində günəş qızıl kimi parlaq olur.
- Nəyin alışıb yandığını demək olar.
- Odunun, kağızın, taxtanın alışıb yandığını demək olar.
- Bunu necə başa düşürsünüz: «sular alışıb yanır», Sular alışıb yanarmı?
- Bu o deməkdir ki, günəşin qızıl rəngli şüaları suyun üzərinə düşərək onu parladır. Adama elə gəlir ki, su alışıb yanır.
- Şeirdə geniş düzlər nəyə oxşadılır? Bu barədə nə deyilir?
- Geniş düzlər yaşıl çəmən kimi uzanır.
- Pambığın açılması nə ilə müqayisə olunur və nə üçün?
- Açılmış pambıqlar ağ yasəmənə bənzədilir. Yasəmən ağ olduğu üçün açılan pambıq onunla müqayisə olunur.
- Şair nə üçün «Şən qızlar» deyir? Qızlar nə üçün şəndirlər?
- Tarlada məhsul çoxdur. Açılmış pambığı topladıqca qızlar sevinirlər.
- Şeirdə şən qızlar nəyə oxşadılır? Şair bunu necə ifadə edir?
- Şeirdə şən qızlar ulduzlara oxşadılır. Burada deyilir: Sanki mavi göylərdən yerə ulduzlar enmişdir.

Müəllim bədii təsvir vasitələrinin təsirini hiss etdirmək məqsədilə şerdə işlənmiş obrazlı ifadələri ataraq aşağıdakı şəkildə oxuyur və lövhəyə yazır:

«Səhərdir, günəş çıxmışdır. Geniş düzlərdə pambıq açılmışdır. Qızlar tarlada çalışırlar».

Göründüyü kimi, məzmun dəyişilməmişdir. Müəllim bunu şeirin özü ilə müqayisə etdirir və hansının təsirli olduğunu və xoşa gəldiyini soruşur. Əlbəttə, şagirdlər tərəddüd etmədən şeri üstün tuturlar. [2]

Şagirdlər şerdəki şən əhvali-ruhiyyəni hiss etməlidirlər. Müsahibədən sonra uşaqlara kənd şəhərini təsvir edən şəkil çəkmək tapşırılır.

Mətndəki obrazlı ifadələrin şüurlu mənimsənilməsi üçün mühüm vasitələrdən biri ekskursiyalardır. Şagirdlər müəllimin verdiyi plan əsasında payız fəslində meşəyə, parka, bağa və s. keçirilən ekskursiya zamanı havanı, otları, meyvələri, quşları və s. müşahidə etdikdən sonra mətnlərdən təbiətin təsviri verilən bir parçanı əzbərləmək və ya oxutdurmaq, bitki, heyvan və s. ilə əlaqədar bildikləri atalar sözü,

tapmacaları söylətdirmək obrazlı ifadələrin şüurlu mənimsənilməsinə, bədii əsərin dərinədən başa düşülməsinə kömək edir, şagirdlərin nitqini zənginləşdirir və ifadəli edir. Məsələn, M.Rzaquluzadənin «Payız gəlir» şeirindən:

«...Bağçalarda, meşələrdə,
Hər yer yumşaqdır, nəmişdir
Xəzəllərdən yerə sanki
Rəng-rəng xalça döşənmişdir»...

misraları oxunub müşahidə edilənlərlə müqayisə olunur. Şagirdlərin bilavasitə müşahidə etdikləri ilə şeirdəki təbiət təsvirinin belə tutuşdurulması, bir tərəfdən, bu fikrin oyanmasına səbəb olur ki, şairin yazdıqları da onların gördükləri şeylərdən başqa bir şey deyildir. Digər tərəfdən isə, təbiətdə baş verən dəyişikliklərin emosional qavranılmasına səbəb olur. Qavranılmışların sözlə belə ifadəsi onları obrazlı ifadələr işlətməyə sövq edir. Oxunmuş əsərlərdə bədii obrazların şagirdlər tərəfindən düzgün canlandırılması, hər şeydən əvvəl, onların həyat təcrübəsindən, müşahidə, təəssürat və biliklərinin həcmindən asılıdır. Biliklər qavrayışı kütləşdirmir, əksinə, onu daha dəqiq və dərin edir, həm də nəzərə almaq lazımdır ki, əvvəllər qazanılmış biliklər şagirdlərin təsəvvüründə, sadəcə olaraq, yenidən canlanmır, onlar yenidən mənalandırılır və dərk olunur. «Uşaq nə qədər çox görmüş, eşitmiş, hiss etmiş, nə qədər çox bilmiş və mənimsəmiş olarsa, onun təxəyyül fəaliyyəti bir o qədər əhəmiyyətli və məhsuldar olacaqdır». [3]

İbtidai sinif şagirdlərində bədii əsərlərin oxusu prosesində yaranmış obrazlar o zaman aydın və parlaq olur ki, təsvir olunan lövhələr şagirdlərə tanış olsun, onlar tərəfindən tez-tez müşahidə edilmiş olsun. Belə olduqda uşaq eşitdiyi və oxuduğu hadisə və əlamətləri əyani şəkllə asanlıqla keçirir.

Əgər haqqında danışılan əşya və hadisələr uşağın həyat təcrübəsində kifayət qədər öz əksini tapmamışsa, onların obrazları şagirdlərin təsəvvürlərində son dərəcə qeyri-sabit, zəif və sönük olur, baş vermiş müxtəlif assosiasiyaların təsiri altında asanlıqla dəyişilir. Əyani materiala istinad etmək bərpaedici təxəyyülün fəaliyyətinə həmişə kömək edir, canlandırılan obraz məzmunca daha dəqiq, parlaq və canlı olur. Lakin bədii obrazların düzgün canlandırılmasına çox zaman uşaq təsəvvürlərinin «dar» konkretliyi mane olur, buna görə də ibtidai sinif şagirdləri məcazi mənada işlənmiş mücərrəd obrazları, onların əlamətlərini canlandırmaqda çətinlik çəkir, bəzən buna nail ola bilmirlər. Ədəbiyyat və incəsənətin inkişafında başlıca xətt xalqın həyatı ilə əlaqəni möhkəmləndirməkdən, cəmiyyətin həyatının zənginliyini və müxtəlifliyini doğru və yüksək bədiiliklə əks etdirməkdən, mənəvi dəyərləri ilhamla və parlaq surətdə təsvir etməkdən ibarətdir. Göründüyü kimi, müasir dövr ədəbiyyat sahəsində yüksək səviyyəli əsərlərin yaradılması tələbini irəli sürür. Sənət əsərinin yüksək bədiiliklə yaradılması, yazıcının dil və üslubunun sadəliyi, lakonikliyi, dərin ifadəliliyi, tutarlılığı ilə bağlı olan bir məsələdir. Buna görə də məktəbdə yazıcının sənətkarlığının başa salınmasında bədii əsərin dil və üslubunun öyrədilməsinin mühüm əhəmiyyəti vardır.

İbtidai məktəbdə ana dilinin tədrisi uşaqlara dilin obrazlı ifadə vasitələri haqqında nəzəri məlumatlar vermək məqsədini qarşısına qoymamışdır. Bütün işlər praktik xarakter daşıyır və nitq inkişafı sisteminə tabedir. Deyilənləri ümumiləşdirərək, ibtidai məktəbdə bədii ifadələr üzərində işin aşağıdakı üsullarını göstərmək olar:

- a) məntdəki obrazlı söz və ifadələri tapmaq;
- b) məntdə şagirdlər tərəfindən tapılmış və ya müəllim tərəfindən göstərilmiş söz və ifadələrin mənasını izah etmək;
- c) müəllimin sualı əsasında obrazı illüstrasiyalaşdırmaq, bədii təsviri, oxunmuşları təsəvvürdə canlandırmaq;
- d) təhlil olunmuş və başa düşülmüş obrazlardan danışmaq, nağıl zamanı, yazılı inşa və ifadələrdə istifadə etmək;
- e) bənzətmə, epitet seçilməsi, tapmaca tərtib olunması və s. üzrə xüsusi çalışmalar.

Bədii əsərlər üzərində iş şagirdlərin ədəbi görüş dairəsini genişləndirir. Eyni zamanda onların emosional təəssüratlarını zənginləşdirir, bədii sözün mənasını başa düşməyə, məntdə onun rolunu anlamağa, bədii obrazları düzgün canlandırmağa, oxunmuş əsərin məzmununun dərinədən mənimsənilməsinə, şagirdlərin nitqinin ifadəliliyinə, oxunmuş materialın şüurlu qavranmasına kömək edir.

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Respublikasının ümumtəhsil məktəbləri üçün Ana dili kurikulumu (I-IV siniflər). Bakı, 2007
2. Abdullayev A. Qiraət dərslərində bədii əsərlərin dili üzərində işin təşkili. Bakı, 1979.
3. Abdullayev N. Nitq mədəniyyətinin əsasları. Bakı, 2017.
4. Kərimov Y. İbtidai siniflərdə Azərbaycan dilinin tədrisi metodikası. Bakı, 2013

Г.АБДУЛЛАЕВА РАЗВИТИЕ ХУДОЖЕСТВЕННОГО МЫШЛЕНИЯ УЧАЩИХСЯ В ПРОЦЕССЕ ОБУЧЕНИЯ МАТЕРИАЛОВ ЧТЕНИЙ

РЕЗЮМЕ

Данная статья посвящается вопросам развития художественного мышления на уроках Азербайджанского языка. В ней излагаются пути и средства по развитию художественного мышления в процессе обучения на уроках чтения в начальных классах. Среди средств, участвующих в формировании литературного языка, слово занимает важное место и играет ведущую роль. Художественные образы возникают и обретают форму в основном с помощью слов. Хотя содержание и форма являются отдельными понятиями и кажутся самостоятельными, они не существуют раздельно, а в

диалектическом единстве. В процессе обучения следует ожидать, что их единство станет основой друг для друга. Игнорирование одного из них при анализе отрицательно сказывается на полном понимании произведения. При анализе любого произведения можно эффективно передать идею и сюжет в комплексе с вопросами языка, стиля, мастерства. В обучении художественной литературы качественным показателем являются лишь содержание и социологическая беседа. Художественное содержание должно открываться анализом элементов, обеспечивающих художественность. В этом случае раскрываются художественное качество и эстетические достоинства работы. Произведение проникает не только в память школьника, но и в его чувства. Произведение, которое ощущается и воспринимается, либо забывается поздно, либо никогда не забывается. Интерпретация художественных деталей прививает школьнику художественный вкус, повышает его эстетический уровень. Несомненно, успешное решение вопроса обучения языку и стилю художественных произведений в средней школе зависит от правильной организации обучения чтению в начальных классах. Правильная анимация художественных образов – главное условие глубокого понимания содержания. Понимание художественного произведения означает его эстетическое осмысление. Уделяя внимание художественным аспектам и языку произведения на уроках чтения, обеспечивается глубокое понимание прочитанного материала учащимися. Это также увеличивает эстетический эффект художественного произведения.

Ключевые слова: курикулум, художественное мышление, образные слова, эпитет, метафора

G.ABDULLAYEVA

THE DEVELOPMENT OF STUDENTS' ARTISTIC THINKING IN THE PROCESS OF LEARNING READING MATERIALS

SUMMARY

This article is devoted to the development of artistic thinking in the Azerbaijani language lessons. It sets out ways and means to develop artistic thinking in the process of learning in reading lessons in primary schools. Among the means involved in the formation of a literary language, the word occupies an important place and plays a leading role. Artistic images arise and take shape mainly with the help of words. Although content and form are separate concepts and seem to be independent, they do not exist separately, but in dialectical unity. In the process of learning, it is expected that their unity will become the basis for each other. Ignoring one of them in the analysis negatively affects the full understanding of the work. When analyzing any work, you can effectively convey the idea and plot in combination with

questions of language, style, and skill. In the teaching of fiction, the only qualitative indicator is the content and the sociological conversation. The artistic content should be opened by analyzing the elements that provide artistry. In this case, the artistic quality and aesthetic advantages of the work are revealed. The work penetrates not only into the memory of the student, but also into his feelings. A work that is felt and perceived is either forgotten late or never forgotten. The interpretation of artistic details instills an artistic taste in the student, increases his aesthetic level. Undoubtedly, the successful solution of the problem of teaching the language and style of works of art in secondary school depends on the correct organization of reading instruction in primary classes. Correct animation of artistic images is the main condition for a deep understanding of the content. Understanding a work of art means understanding it aesthetically. Paying attention to the artistic aspects and the language of the work in reading lessons ensures a deep understanding of the material read by students. It also increases the aesthetic effect of the artwork.

Keywords: curriculum, artistic thinking, figurative words, epithet, metaphor

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 18.04.2021.

Çapa qəbul olunma tarixi: 08.05.2021

**Rəyçi: pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru Pəri Paşayeva
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur**

ŞAHANƏ MƏMMƏDOVA

Bakı Dövlət Universiteti

Ünvan: AZ 1148, Bakı, Z. Xəlilov küçəsi

shahanamammedovah@gmail.com

CƏFƏR CABBARLININ YARADICILIĞINDA QADIN AZADLIĞI

Açar sözlər: Cəfər Cabbarlı, qadın hərəkəti, qadın azadlığı, qadın obrazları, qadınların təhsili, Azərbaycan qadını, səhnədə qadın

Ключевые слова: Джафар Джаббарлы, женское движение, эмансипация женщин, образы женщин, женское образование, Азербайджанские женщины, женщины на сцене

Key words: Jafar Jabbarly, women's movement, emancipation of women, images of women, women's education, Azerbaijani women, women on stage

Görkəmli şair, nasir, ssenarist, dramaturq, felyetonçu-jurnalist kimi ədəbiyyat və mədəniyyət tariximizdə böyük yer tutan Cəfər Cabbarlı yaradıcılığı boyu yorulmadan çalışmış, həm müasirlərinə, həm də özündən sonrakı ədəbiyyat və mədəniyyət xadimlərinə örnək olmuşdur. Onun yaradıcılığı mövzularının rəngarəngliyi və aktuallığı baxımından əvəzolunmazdır. O, cəmiyyətdə hökm sürən ədalətsizlik, səfalət içərisində yaşayan insanların acınacaqlı halı, cəhalətin, yalançı din xadimlərinin tənqidi, ailə-məişət problemləri, teatrımızın inkişafı və s. bu kimi problemləri əsərlərində əks etdirmiş, cəmiyyətin şüurunda, həyata baxışında dəyişiklik yaratmağa çalışmışdır.

C.Cabbarlını bütün yaradıcılığı boyu düşündürən məsələlərdən biri də qadın azadlığı-qadınların cəmiyyətdəki yeri, hüquqlarının tapdanması, təhsil alması, ictimai işlərə cəlb olunması kimi problemlər idi.

Bildiyimiz kimi, Azərbaycanda qadın hərəkəti XIX əsrin sonu-XX əsrin əvvəllərində başlamış, Azərbaycanın demokratik mətbuatı, M.F.Axundzadə, C.Məmmədquluzadə kimi ədiblər öz əsərlərində qadın azadlığı məsələlərinə geniş yer vermişdilər. Xüsusilə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti yarandıqdan sonra qadın azadlığı hərəkəti daha geniş şəkil almış, qadınlara kişilərlə bərabər hüquqların verilməsi, onların əməyinin eyni meyarlara əsasən qiymətləndirilməsi kimi problemlər gündəmi daim məşğul etmişdir. Sözsüz ki, C.Cabbarlı kimi həssas, mütərəqqi görüşlü bir şəxsiyyət bütün bunlara biganə qala bilməzdi. O, müxtəlif janrlarda yazdığı əsərlərində bu mövzuya dəfələrlə toxunmuş, yaddaqalan qadın obrazları yaratmışdır. Onun yaratdığı qadın obrazları öz xarakterləri və taleləri ilə həm bir-birinə bənzəyir, həm də bir-birindən fərqlənirlər. Bu qadınlardan bəziləri müti, çarəsiz, bəziləri isə cəsarətli, mübariz Azərbaycan qızlarıdır. M.Ə.Rəsulzadə

C.Cabbarlının qadın obrazları haqqında yazırdı: “Cabbarlının əsərlərindəki qadın surətləri passiv etirazdan başlayaraq aktiv protestə və sosial mübarizəyə qədər yüksəlir.” (1,66)

C.Cabbarlının hekayələrindəki qadın obrazlarının əksəriyyəti öz bədbəxt taleləri, faciəvi aqibətləri, köhnə əxlaq normaları qarşısındakı acizlikləri ilə bir-birinə bənzəyirlər. Məsələn, “Gülzar” hekayəsinin qəhrəmanı saf, məsum, təmiz əxlaqlı Gülzar namusu ləkələndikdən sonra köhnə əxlaq normalarının təsiri altında əzilir. Əvvəl Gülzara hörmət və rəğbət bəsləyənlər artıq ona nifrətlə baxırlar. Qəlbində Gülzarın məsum olduğuna inanan Mənsur el tənəsindən qorxub ondan üz döndərir. Tez-tez öz daxili aləminə qapılan, iztirab çəkən, “Quran”ı bağrına basıb ondan imdad diləyən Gülzar ədalətsiz cəmiyyət qarşısında acizdir. Mövhumatın bədbəxt etdiyi Gülzarın hisslərini müəllif belə ifadə edir: “ Ona belə gəlirdi ki, bu haqsızlıqdan dünya uçulacaq, ulduzlar töküləcək, bütün kainat alt-üst olacaqdır. O da bunu istəyirdi. Lakin heç bir şey yox idi. Göylərin sonsuz dərinliklərində yerləşmiş ulduzlar öz daimi sakitlikləri ilə durmuş, hamısı sanki bir nifrətlə ona baxıb gülürlərdi. Yenə kainat olduğu vəziyyətində durmuş, adi vüqar və əzəməti ilə həyatın faciələrini gülümsəyirdi.” (2,271)

Sentimental üslubda yazılmış hekayədə müəllif Gülzarın daxili iztirablarına, düşüncə və duyğu-larına geniş yer vermişdir.

Gülzara edilən haqsızlıqla barışa bilməyən müəllif “Dilbər” hekayəsində isə qadınların təhsili probleminə toxunmuşdur. Təhsilli qadın-təhsilli millət şüarı ilə həmfikir olan C. Cabbarlı qadınların təhsil almalarını, hüquqlarını dərk etmələrini, cəmiyyətə faydalı insanlar yetişdirmələrini arzulayırdı. Xüsusən qızların gənc yaşda zorla ərə verilmələri, getdiyi ailənin ağır yükünü kiçik çiyinlərində daşımaları C.Cabbarlının həssas qəlbinə dərinlən yaralayıcıdır. “Dilbər” hekayəsinin qəhrəmanı Dilbər də yetkinlik yaşına çatmadan Mirzə Kərimə ərə verilir. Dilbərin atası Həsən kişi elmin faydasını anlasa da Mirzə Kərimə olan borcları onu qızını məktəbdən ayırmağa məcbur edir. Müəllif Dilbərin sonrakı taleyini ürəkağrısı ilə belə təsvir edir: “Günlər gəlib keçirdi. Dilbər məktəb sözünü qaldırmağa belə cəsarət etmirdi. Zətən, dərstdən də qalmamışdı; Mirzə Kərimin anası Molla Gülsüm ona Qurandan dərs verir, müqabiləyə oturdur, yasin əzbərlədirdi. Ara-sıra təzə çıxmış mərsiyələrdən də öyrədirdi. Dilbərin günü paymınbər öyrənmək və cümə axşamları yasin, üçaylıqda isə Quran oxumaqla keçirdi. Paltar-palaz yumaq, qab-qasıq yumaq, xörək hazırlamaq və bu kimi işlər də ağır bir yük kimi Dilbərin üzərinə düşmüş, göz açmasına imkan vermirdi.” (2,278)

Lakin bir gün keçmiş sinif yoldaşları ilə qarşılaşan və xatirələri canlanan Dilbər gecə ikən haraya getdiyini özü də bilmədən evi tərk edir. Məqsədi yalnız “bu dirilər məzarından uzaqlaşmaq” (2,281) olan Dilbər sahilin qaranlığında yox olur.

Ağlamaqdan başqa çarəsi olmayan Gülzarın, Dilbərin taleyi o zamanki bir çox Azərbaycan qızlarının taleyi idi. Bu qızlar çıxış yolunu çox zaman intiharda görürdülər.

C.Cabbarlının qızların təhsil almasının vacibliyi probleminə toxunduğu digər hekayə -“Dilərə” də palçıqçı Bəşirin timsalında nümunəvi ata obrazı yaradılmışdır. Qızını təhsilli görmək istəyən ata fəlakətə uğrayır və məqsədinə çata bilmir. Bəşir kimi zavallılar üçün bu talenin adi bir hal olduğunu müəllif düşündürücü bir şəkildə bu cür ifadə edir: “ Səadət şərbətini tapıb içərkən, qədəhi salıb qırmaq, xoşbəxtlik yolunu tapıb, tam məqsədə çatarkən bir fəlakətə uğrayıb, məhv olmaq nə qədər acı olsa da, adi bir şey deyildir? ” (2,272)

Əgər Gülzarın faciəvi taleyinin səbəbi mövhumat, ədalətsizlik idisə, Dilbərin və Dilərənin bədbəxt talelərinin kökündə yoxsulluq dururdu.

C.Cabbarlı hekayə yaradıcılığında maraqlı mövzusu ilə diqqəti cəlb edən “Firuzə” (ilk adı “Bakı”) hekayəsində digər hekayələrinin əksinə təhsilli, cəmiyyətdə müəyyən mövqeyə malik Firuzə obrazını yaratmışdır. Firuzənin inkişafını 6 ildən sonra onunla ilk dəfə görüşən həyat yoldaşı Məmmədin dili ilə müəllif bu cür təsvir edir: “-Bax, geridə qalmış avam bir qadın indi həkimdir, maşın sürür. Bu inqilabdır; həyatda inqilab, məişətdə inqilab, insanların şüurunda inqilab...” (2,310)

Bütün yaradıcılığı boyu teatrımızın, kinomuzun inkişafı yolunda dayanmadan çalışan, Azərbaycan qadınını səhnədə görməyi arzulayan C. Cabbarlı “Gülər” hekayəsində ürəyi səhnədə yaşayıb-yaratmaq arzusu ilə çırpınan, lakin arzusu ürəyində qalan gənc Gülərin obrazını yaradır və onun arzusunun reallaşmasına mane olan cəmiyyətə nifrətini bildirir. Müəllif Gülərin “vuruş səhnəsindən” zorla qoparılmasına təəssüf edir və düşüncələrini bu cür ifadə edir: “Onun istəyini qırdılar. Onun bacarığını öldürdülər. Onu canlı həyatdan, vuruş səhnəsindən qaytarıb, dörd divar arasına qapadılar... Öldürdülər...” (2,300)

Xatirələri əsasında yazdığı “Gülər” hekayəsində C.Cabbarlı qadınların inkişafına mane olan “cəsədlərdən, meyitlərdən” tikilən hasarların bir gün məhz onların özü tərəfindən söküləcəyinə inam hissi ilə yanaşır və gələcəyə ümidlə baxır.

C.Cabbarlı hekayələrində olduğu kimi dram əsərlərində də fərqli taleləri ilə seçilən qadın obrazları yaratmışdır. Əgər “Vəfalı Səriyyə” də hüququ əlindən alınmış Səriyyəni, “Solğun çiçəklər” də xəyanət qurbanı olan Saranı, “Aydın” da özünü fəda edən Gültəkinini görürüksə, “Almaz”, “Dönüş” kimi əsərlərdə çətinliyə sinə gərən, möhkəm iradəyə sahib cəsur Azərbaycan qızlarını-Almazı, Gülsabahı müşahidə edirik. Azərbaycan qadınını azad görmək istəyən C.Cabbarlı “Sevili,Almazı,Gülsabahı yaratmaqla sanki Gülzarların,Durna və Saraların, Gültəkin və Firəngizlərin “heyfini” çıxır”, (3,47) onları əzən,məhvə sürükləyən cəmiyyətdən “intişamını” alırdı.

C.Cabbarlı qadın azadlığının əsas mənbəyini onun iqtisadi azadlığında görürdü və olduqca haqlı idi. “Qadına, ən başlıca, iqtisadi azadlıq lazımdır” (4,45) deyən müəllif bu fikrini Sevilin timsalında əyani şəkildə sübut edirdi.

Əsərin başlanğıcında biz avam, sadələvh Sevili görürük. O, günlərlə ac oturub Balaşın yolunu gözləyir, onun gecə-gündüz dayanmadan çalışdığına inanır. Balaş isə Sevili adam yerinə qoymur, onu insan içinə çıxarmağa utanır. Lakin hadisələrin

sonrakı gedişatında biz fərqli bir Sevil görürük. Artıq o, inkişaf etmiş, həyata baxışı dəyişmiş, şüurlu və eyni zamanda azad bir qadındır. Bu mənada Sevilin Balaşa dediyi sözlər yerinə düşür: “İndi mən həyata qarşı aciz deyiləm. İndi məndə qoç döyüşünə qarşı aslan pəncəsi vardır.” (4,53)

Sevilin inkişaf edib dəyişməsində Gülüşün rolu isə danılmazdır. Gülüş Sevilin gözünü örtən “qara pərdə” ni yırtmaqla onun şüurunda inqilab yaranmasına səbəb olur.

Əsərdə müəllif cəmiyyətin “Nədir namus?...” sualına “Yalnız qadınların daşıyacağı bir yükdür” (4,52) cavabını verməklə həm əxlaq, namus anlayışına öz münasibətini, həm də qadın və kişi bərabərsizliyinə etirazını bildirirdi. Gülüşün vasitəsilə öz fikirlərini ötürən müəllif onun dilindən “... əxlaq da elastiki bir şeydir. Bunu hər kəs öz arşını ilə ölçə bilər” (4,46) deyərək cəmiyyətin çürük əxlaq normalarına qarşı çıxırdı.

Azərbaycan qadınının keçdiyi həyat yolunu- onun dünənini, bugününü, inkişaf edib dəyişməsini əks etdirən “Sevil” pyesi o zaman böyük səs-küyə səbəb olmuşdu. Tamaşaya qoyulduqdan sonra onun haqqında müsbət fikirlərlə yanaşı mənfi yanaşmalar da meydana çıxmışdı. Bu barədə C.Cabbarlının ömür-gün yoldaşı Sona xanım Cabbarlı öz xatirələrində yazırdı: “Tezliklə tamaşanın premyerası oldu və “Sevil” tamaşaçıları tərəfindən böyük sevinclə qarşılandı. Teatra çadralı gələn çoxlu qadın tamaşadan sonra evə çadrasız getdi.

Buna baxmayaraq, əsər haqqında böyük mübahisələr qalxdı. Bəziləri Sevilə əxlaqsız adlandıraraq pyesin səhnədən çıxarılmasını tələb edirdilər. Bakıda çıxan bütün qəzetlər dəlilərlə “Sevil” barədə böyük məqalələr verirdilər. Bir dəfə soruşdum:

-Ay Cəfər, nə olub ki, bütün qəzetlər “Sevil” dən yazır, böyük mübahisələr gedir?

O dedi:

-Sonası, demək, əsərdə bir şey var ki, mübahisə gedir. Bir şey olmasa mübahisə getməz. Demək, məsələ ciddidir.” (5,47)

Haqqında gedən mübahisələrə baxmayaraq “Sevil” minlərlə qadının həyatına müsbət təsir göstərmiş, onların zülmət yolunu aydınladaraq həyatlarını dəyişmişdir.

“Biz qadınlarımızı qəfəsdə saxlayan əlləri qırılmalı, qadını azadlığa çıxarmalıyıq.” (4,77) deyən C.Cabbarlı “Almaz” pyesində yaratdığı cəsarətli Almaz obrazı ilə qadınların kişilərdən daha iradəli, mənən məğlubedilməz olduqlarını diqqətə çatdırırdı. “Mən “ Almaz” ssenarisini nə üçün yazdım?” adlı məqaləsində o, yazırdı : “ ... İstəyirik ki, qızlarımızda ictimai işə həvəs oyadaq, onların mübarizə iradəsini və cürətini artıraraq. Hamı Almazı sevmək və onunla ayaqlaşmağa çalışacaq. Almazın cəsarəti, möhkəmliyi ağır dəqiqələrdə belə qızlar üçün təskinlik və ilham mənbəyi olacaqdır.” (6,272)

Qadınların ictimai işlərə cəlb olunması ilə yanaşı səhnəyə gəlişini də önəmli sayan C.Cabbarlı bu məsələni dram əsərlərində də əks etdirmişdi. “Bir azərbaycanlı qızı yaratmaq üçün xalqın bütün ruhunu, hissiyyatını, tarixini, adət və ənənətini görməz incəliklərinə qədər bilməli, onun dərinliklərindən, onun mühitindən

çıxmalı, bəlkə bir azərbaycanlı olmalıdır...” (7,277) deyə düşünən müəllif aktyorların ələ salındığı, onlara yuxarıdan aşağı baxıldığı bir dövrdə qadınların səhnəyə gəlişinin asan olmadığını da anlayırdı. “Əməkçi qadınlar, səhnəmiz sizi gözləyir” adlı məqaləsində bu barədə yazırdı: “Hazırda azad türk qadınlarının yüzlərcə və minlərcə istehsalata, fabrikaçı və zavodlara, kooperativə getdiyi bir zamanda səhnəyə gəlməməsi ilk baxışda çox təəccüblü görünür. Lakin onun səbəbləri vardır. Əvvəla, keçmiş meşşan zərbəsi və dini mövhumat nəticəsi olaraq səhnədə çalışmaq alçaq və günah bir iş hesab olunurdu. Odur ki, çoxu öz qızını, arvadını və bacısını səhnəyə həvəslə buraxmırdı. Hətta bəziləri öz arvadlarını teatra tamaşaçı kimi olaraq belə aparmaq istəmirdilər.” (6,265)

Lakin bütün bunlara baxmayaraq C.Cabbarlı “Xalq görür ki, səhnəsində qadın yox, özü öz arasından tapar verər” (7,277) deyə düşünərək gələcəyə inamla baxırdı. “Oqtay Eloğlu” faciəsində Firəngizin sonda cəsarətini toplayaraq səhnəyə çıxması, “Dönüş” pyesində yaratdığı Gülsabah obrazı da məhz bu inamla bağlı idi. “...sökmək, dağıtmaq, tikmək, yaratmaq...” (4,290) şüarı ilə səhnəyə atılan Gülsabah başqa qadınların da səhnəyə cəlb olunmasına nail olur. Gülsabahın fikrincə “ Vuruşmaq, yaşamaq istəyənlər üçün bacarmıram sözü yoxdur”, “mən öyrənərdəm sözü vardır” (4,329)

C.Cabbarlı tarixi mövzuda yazdığı əsərlərində də qadın əsarətinə qarşı çıxmış, “insan üzərinə insan yiyəliyini”(7,303)doğru bulmamışdı. “Od gəlini” pyesində gah xəlifənin hərəmxanasına göndərilməsinə, gah qurban kimi yandırılmasına qərar verilən Solmazın acı taleyini təsvir etməklə müəllif hadisələrə bir qədər də müasirlik nöqteyi-nəzərindən yanaşır və bütün dövrlərdə qadın əsarətinə qarşı çıxaraq “Qadınları cansız şeylərə çevirən” “məhəmmədlərə” (7,316) nifrətini gizlətmirdi.

C.Cabbarlının “Nəsrəddin şah” tarixi pyesində yaratdığı Sitarə obrazı isə cəsarəti ilə diqqəti cəlb edir. Öz razılığı olmadan Nəsrəddin şahın hərəmxanasına göndərilən Sitarə bütün çətinliklərə sinə gərərək son anadək Nəsrəddin şahı təslim olmur.

C.Cabbarlının “Qızlardan kişilərə protesto”, “Arvadlar deyirlər”, “Kişilər deyirlər”, “Qızıma”, “Hüriyyəti-nisvançılara protesto” kimi satirik şeirləri də qadınların həyatına həsr olunmuşdur. Cahil ataların, ərlerin tənqidi, qadınların təhsili və s. bu kimi məsələlər bu şeirlərdə öz əksini tapmışdır.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı:

1. M.Ə.Rəsulzadə. Çağdaş Azərbaycan Ədəbiyyatı. Bakı. Gənclik/1991
2. C.Cabbarlı. Əsərləri. 4 cildə. 1-ci cild Bakı-2005 “Şərq-Qərb”
3. Ramin Əhmədov. C.Cabbarlının dramaturgiyası.Bakı/1994
4. C.Cabbarlı. Əsərləri .4 cildə. 3-cü cild. Bakı-2005 “Şərq-Qərb”
5. Sona Cabbarlı.Onu kim unudar.Gənclik nəşriyyatı/1979.Hədəf Nəşrləri/2014
6. C.Cabbarlı. Əsərləri.4 cildə. 4-cü cild. Bakı-2005 “Şərq-Qərb”
7. C.Cabbarlı. Əsərləri. 4cildə. 2-ci cild.Bakı-2005 “Şərq-Qərb”

Şahanə Məmmədova

C.Cabbarlının yaradıcılığında qadın azadlığı

Xülasə

Məqalədə Azərbaycanda qadın hərəkatının başlanması, bu hərəkatın demokratik mətbuata təsiri və C.Cabbarlının yaradıcılığında qadın azadlığı məsələlərindən bəhs olunur.

C.Cabbarlının yaradıcılığında mühüm yer tutan mövzulardan biri də qadın azadlığı-qadınların cəmiyyətdəki yeri, hüquqlarının tapdanması, təhsil alması, ictimai işlərə cəlb olunması kimi problemlər idi. Onun yaratdığı qadın obrazları öz xarakterləri və taleləri ilə həm bir-birinə bənzəyir, həm də bir-birindən fərqlənirlər. Bu qadınlardan bəziləri müti, biçarə, bəziləri isə cəsarətli, mübariz Azərbaycan qızlarıdır.

Sentimental üslubda yazılmış “Gülzar” hekayəsində Gülzarın daxili iztirablarına, düşüncə və duyğularına geniş yer verilmişdir. Tez-tez öz daxili aləminə qapılıb iztirab çəkən, “Quran”ı bağrına basıb ondan imdad diləyən Gülzar ədalətsiz cəmiyyət qarşısında acizdir.

“Dilbər” hekayəsində qadınların həyatında təhsilin əhəmiyyəti probleminə toxunulmuşdur. Yetkinlik yaşına çatmadan Mirzə Kərimə ərə verilən Dilbər təhsildən uzaq düşür. Gecə ikən haraya getdiyini özü də bilmədən evi tərk edən Dilbər çıxış yolunu intiharda görür.

“Dilarə” hekayəsində qızını təhsilli görmək istəyən, lakin fəlakətə uğrayaraq məqsədinə çatı bilməyən atanın faciəsi təsvir olunur. Müəllif Dilarənin faciəvi taleyinin kökündə yoxsulluğun dayandığını inandırıcı faktlarla sübuta yetirir.

C.Cabbarlı “Firuzə” hekayəsində təhsilli, cəmiyyətdə müəyyən mövqeyə malik Firuzə obrazını yaratmışdır.

“Gülər” hekayəsində ürəyi səhnədə yaşayıb-yaratmaq arzusu ilə çırpınan, lakin arzusu ürəyində qalan gənc Gülərin obrazını yaradan C.Cabbarlı onun arzusunun reallaşmasına mane olan cəmiyyətə nifrətini bildirir. Xatirələri əsasında yazdığı “Gülər” hekayəsində müəllif qadınların inkişafına mane olan hasarların bir gün məhz onların özü tərəfindən söküləcəyinə inam hissi ilə yanaşır və gələcəyə ümidlə baxır.

“Sevil” pyesində avam bir qadın olan Sevilin inkişaf edib dəyişməsini göstərən C.Cabbarlı cəmiyyətin əxlaq, namus haqqında fikirlərinə münasibət bildirərək kişi və qadın bərabərsizliyinə qarşı çıxırdı.

“Almaz” pyesində yaratdığı möhkəm iradəli Almaz obrazı ilə müəllif qadınların kişilərdən daha iradəli, mənən məğlubedilməz olduqlarını diqqətə çatdırırdı.

“Dönüş” pyesinin qəhrəmanı Gülsabah teatrımızın inkişafı üçün çalışır, başqa qadınların da səhnəyə cəlb olunmasına nail olur.

Məqalədə eyni zamanda C.Cabbarlının tarixi mövzuda yazdığı əsərlərində də qadın obrazlarının təhlili aparılır. “Od gəlini” pyesində C.Cabbarlı hadisələrə müasirlik baxımından yanaşaraq bütün dövrlərdə qadın əsarətinə qarşı çıxmışdır.

C.Cabbarlının “Qızlardan kişilərə protesto”, “Arvadlar deyirlər”, “Kişilər deyirlər”, “Qızıma”, “Hüriyyəti-nisvançılara protesto” kimi satirik şeirləri də qadınların həyatına həsr olunmuşdur.

Shahana Mammadova

Emancipation of women in the works of Jafar Jabbarly

Summary

This article sheds light on the issues of the beginning of women's movement in Azerbaijan, the impact of this movement on the democratic press, and emancipation of women in the works of Jafar Jabbarly. One of the important themes in Jafar Jabbarly's works was women's emancipation, the place of women in society, the violation of their rights, their education, their involvement in public affairs. The images of women he created, are both similar and different from one another with their characters and destinies. Some of these women are submissive, miserable, and some are brave, strong Azerbaijani girls.

The story “Gulzar”, written in sentimental style describes Gulzar's sufferings, thoughts, and feelings. Gulzar, who often suffers, embraces the Koran, and asks for help, is helpless in the face of an unjust society.

The story “Dilbar” is dedicated to the importance of education in women's lives. Dilbar, who was forced to marry Mirza Karim before reaching the age of majority, also was forced to leave school. Dilbar, who left home at night without knowing where she was going, commits suicide.

The story “Dilara” describes the tragedy of a father who wanted to see his daughter educated, but could not achieve his goal due to misfortune. The author proves with convincing facts that poverty is the main cause of Dilara's tragic fate.

Jafar Jabbarly created the image of a woman in the story “Firuza”, who is educated and has a certain position in society.

In his story “Gular”, based on his memoirs, Jafar Jabbarly created the image of a young woman, whose heart beats with the desire to live and create on stage, but whose dream does not come true. He expressed his hatred for the society that prevented Gular's dream from coming true.

In the play “Sevil”, which describes the development and transformation of Sevil, an ignorant woman, Jafar Jabbarly spoke against gender inequality, expressing his opinion on the views of society on morality and honor.

In his play “Almas” the author emphasized that women are more strong and invincible than men.

Gulsabah strives for the development of our theater and also attracts other women to the stage in the play “Turning”.

This article also analyzes the images of women in Jafar Jabbarly's works on history. In the play "The Bride of Fire", Jafar Jabbarly looked at the events from the point of view of modernity and opposed the woman slavery of all times.

Jafar Jabbarly's satirical poems, such as "Protest from girls to men", "Wives say", "Men say", "To my daughter", "Protest to women's freedom supporters" are also dedicated to women's lives.

Шахана Мамедова

**Эмансипация женщин в творчестве Джафара Джаббарлы
Резюме**

Эта статья проливает свет на проблемы зарождения женского движения в Азербайджане, влияние этого движения на демократическую прессу и эмансипацию женщин в произведениях Джафара Джаббарлы. Одной из важных тем в работе Джафара Джаббарлы была эмансипация женщин, место женщин в обществе, нарушение их прав, их образование, их участие в общественных делах. Созданные им образы женщин не только похожи, но и отличаются друг от друга своими характерами и судьбами. Некоторые из этих женщин покорные, бедные, а некоторые - смелые и сильные азербайджанские девушки.

Рассказ «Гюльзар», написанный в сентиментальном стиле, описывает страдания, мысли и чувства Гюльзар. Гюльзар, которая часто страдает, обнимает Коран и просит о помощи, беспомощна перед лицом несправедливого общества.

Рассказ «Дильбер» посвящен важности образования в жизни женщин. Дильбер, которая была вынуждена выйти замуж за Мирзу Карима, также была вынуждена покинуть школу. Дильбер вышла из дома ночью, не зная куда идет и покончила жизнь самоубийством.

В рассказе «Дилара» рассказывается о трагедии отца, который хотел видеть свою дочь образованной, но не смог достичь своей цели из-за несчастья. Автор убедительно доказывает, что бедность – главная причина трагической судьбы Дилары.

Джафар Джаббарлы создал в повести «Фируза» образ женщины, образованной и занимающей определенное положение в обществе.

В своем рассказе «Гюлер», основанном на мемуарах, Джафар Джаббарлы создал образ молодой женщины, сердце которой бьется от желания жить и творить на сцене, но чья мечта не сбывается. Он выразил свою ненависть к обществу, которое помешало мечте Гюлера осуществиться.

В пьесе «Севиль», описывающей развитие и преобразование Севиль, невежественной женщины, Джафар Джаббарлы выступил против гендерного неравенства, выразив свое мнение о взглядах общества на мораль и честь.

В пьесе «Алмас» автор подчеркивал, что женщины сильнее и непобедимы, чем мужчины.

Гюльсабах стремится к развитию нашего театра, а также привлекает на сцену других женщин в пьесе «Поворот».

В данной статье также анализируются образы женщин в работах Джафара Джаббарлы по истории. В пьесе «Невеста огня» Джафар Джаббарлы взглянул на события с точки зрения современности и выступил против рабства женщин всех времен.

Сатирические стихи Джафара Джаббарлы, такие как «Протест от девушек мужчинам», «Жены говорят», « Мужчины говорят» также посвящены жизни женщин.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 18.04.2021.

Çapa qəbul olunma tarixi: 08.05.2021

**Rəyçi: Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Muradov Cavanşir
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur**

HEYBƏTOVA AYTƏN CƏFƏR QULU QIZI
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
guliyeva90@mail.ru

PAŞA QƏLBİNURUN SƏRBƏST ŞEİR YARADICILIĞI

XÜLASƏ

Məqalədə dünya və Azərbaycan poetik ədəbiyyatında tez-tez rast gəlinən sərbəst vəznin yaranma və inkişaf tarixindən, ədəbiyyatımızda bu vəznə müraciət edən ilk şairlərdən, eyni zamanda bu ənənəni davam etdirib öz fərdi üslubu ilə yadda qalan ədiblərdən söhbət açılır. Paşa Qəlbinurun simasında sərbəst şeir ənənələrimizi davam etdirən, eyni zamanda öz fərdi üslubu olan şairlərin yaradıcılığına nəzər salınır. Sərbəst vəzni digər vəznlərdən ayıran fərqli xüsusiyyətlərindən, onun yaradıcı insana verdiyi poetik üslubi imkanlardan söhbət açılır.

Sərbəst şeirdə bənddəki misraların və hecaların sayı da müxtəlif olur. Şair bu vəzndə müxtəlif ölçülü misralardan, misradaxili fasilələrdən və hecalardan istifadə edə bilər. Lakin şeirin hansı vəzndə yazılıb yazılmamasından asılı olmayaraq orada hisslərin tərənnümü, poetik fikrin emosional təsviri əsas olmalıdır.

Odur ki, sərbəst vəzndə yazılan şeirlərdə poeziyanın bu ən mühüm qanunlarına əməl olunmalıdır. Buradan belə nəticəyə gəlmək olar ki, sərbəst şeir anlayışının özü də formal olub, şairin bir sənətkar kimi tam sərbəstliyi, azadlığı demək deyildir. Ona görə ki, sərbəst şeirdə misraların, hecaların sayı, qafiyə sistemi konkret bir ideyaya, məzmunu tabe tutulur. Təbii ki, sərbəst şeirlərin özündə də qüvvətli bir ritm, ahəng olmalıdır. Hisslərin lirik tərənnümü, poetik sistem və qanunauyğunluq, ahəng bütün vəznlərdə yazılan şeirlər üçün əsasdır.

Açar sözlər: sərbəst vəzn, qafiyə, ənənə, yenilik, poeziya

Giriş. Qədim dövrlərdən nəzmin spesifik xüsusiyyətləri olmuşdur. Bir şeirin misralarında müxtəlif saylı hecalardan istifadə bu formada olan səciyyəvi əlamətlərdən idi. Yunanlar və romalılar bu formadan çox istifadə edir və onu “Algey beyti” adlandırırdılar. “Algey beyti”ndə misranın biri səkkiz, digəri doqquz, bir başqası isə on, on bir, ya da on iki heca olurdu. Azərbaycan xalqının yazılı və şifahi ədəbiyyatında “Algey beyti” ilə şeirlər yazılmışdır. Bu formadan indi də az-az istifadə olunur:

Koroğlunun atı olsa,
Dəmir, polad qatı olsa,
Bir iyidin zatı olsa,

Pullu da olur, pulsuz da olur. (səh. 74, Koroğlu dastanı. Bakı: Lider, 2005, 549s.)

Azərbaycan sərbəst şeirinin bu gün zəngin ənənələri vardır. Bir sıra mütəxəssislər isə sərbəst vəznin yaranması ilə bağlı fərqli fikirdədirlər. Şeirdə “Algey beyti”nin və qafiye sərbəstliyinin hələ sərbəst nəzm olmadığı fikrini üstün tutanlar daha çoxdur. Düzdür, “Orxon-Yenisey” və “Gültəkin” abidələrində, “Dədə Qorqud”da sərbəst nəzmin əlamətlərinə təsadüf olunur.

Tanınmış nəzəriyyəçi N.Şəmsizadə tədqiqatçı professor T.Hacıyevin fikrinə əsaslanaraq söyləyir: “Dastanın dilində ritm yaradan amillər kimi qrammatik təyinləri və alliterasiyanı ön plana çəkən alim bunlar bizə belə fikir söyləməyə əsas verir ki, sərbəst vəznin də mənşəyi məhz “Kitabi-Dədə Qorqud” eposudur”. (N.Şəmsizadə Ədəbiyyat nəzəriyyəsi. Bakı: Proqres, 2012, 433 s). Azərbaycan şeirşünaslarının bəziləri sərbəst şeirimizin tarixini çox qədimlərə “aparır”. M.Cəfər bayatılarda və bir sıra şifahi xalq üslublu şeirlərdə vəznin “pozulmasını” sərbəstliyə meyllə bağlayır. Onun fikrincə, Azərbaycan sərbəst şeirinin ənənələri, təkamülü bunlardan başlayır.

Eyni zamanda “Kitabi-Dədə Qorqud”dastanının nəzm hissələrində misraların qeyri-bərabər ölçüsü və qafiyələrin qeyri-sabit yeri şeirimizdə sərbəstliyə meylin başlanğıcı kimi qiymətləndirilir. Lakin akademik M. Arif bu fikirlərlə razılaşmayaraq söyləyir ki, ““Kitabi Dədə Qorqud” dastanı nə şeirlə yazılmışdır, nə də nəslə”. Buna görə orada sərbəst və ya qeyri-sərbəst şeir nümunələri axtarmaq düzgün deyildir” (M.Arif. Ədəbi-tənqidi məqalələr. Bakı: Azərnəşr, 1958, 448 s.). Bizə belə gəlir ki, bu fikirləri qeyd-şərtsiz qəbul etmək olmaz. Halbuki şeirin bu mərhələsində vəzn ölçüləri formalaşma prosesində idi.

Ümumiyyətlə dünya ədəbiyyatında da bu ölçüyə XIX əsrin sonu, XX əsrin əvvəllərində maraq oyanmışdır. Sərbəst şeirdən ilk dəfə fransızlar, belçikalılar, italyanlar və yaponlar istifadə etmişlər. Emil Verxran, A.Blok, V.Brüssöv, V.Mayakovski və Nazim Hikmət şeirləri sərbəst şeirə marağı artırmış, XX əsrin iyirminci illərindən müxtəlif ədəbiyyatlarda onun milli özünəməxsus ənənələri yaranmağa başlamışdır.

Sərbəst şeir vəzni Azərbaycan poeziyasında istifadə olunub, şairlərimiz tərəfindən tez-tez işlədilən vəzlərdən biridir. Adından da göründüyü kimi, *heca* vəznində tələb olunan texniki şərtlərə sərbəst vəznə tam şəkildə əməl olunmur. Sərbəst vəznə şeir yazan şair şeirin *ölçü, bölgü, qafiye* sistemindən sərbəst şəkildə istifadə edir. Təbii, bu o demək deyildir ki, sərbəst şeirdə bölgüdən, qafiyədən istifadə olunmur. Sadəcə olaraq, burada qafiye, ölçü, bölgü, misraların həcmi, hecaların misralardakı sayı, ahəngi tamamilə *formal* səciyyə daşıyır. Belə ki, qafiye heca vəznində iki və daha artıq misralar arasında və ya çarpaz şəkildə işləndiyi halda, sərbəst şeirdə qafiye ardıcıl şəkildə deyil, bir neçə misradan sonra da gələ bilər. Bəzən qafiye sərbəst şeirdə dalbadal da işlənə bilər.

Sərbəst şeirdə bənddəki misraların və hecaların sayı da müxtəlif olur. Şair bu vəzndə müxtəlif ölçülü misralardan, misradaxili fasilələrdən və hecalardan istifadə edə bilər. Lakin şeirin hansı vəzndə yazılıb yazılmamasından asılı olmayaraq orada hisslərin tərənnümü, poetik fikrin emosional təsviri əsas olmalıdır. Odur ki, sərbəst vəzndə yazılan şeirlərdə poeziyanın bu ən mühüm qanunlarına əməl olunmalıdır. Buradan belə nəticəyə gəlmək olar ki, sərbəst şeir anlayışının özü də formal olub, şairin bir sənətkar kimi tam sərbəstliyi, azadlığı demək deyildir. Ona görə ki, sərbəst şeirdə misraların, hecaların sayı, qafiyə sistemi konkret bir ideyaya, məzmunu tabe tutulur. Təbii ki, sərbəst şeirlərin özündə də qüvvətli bir ritm, ahəng olmalıdır. Hisslərin lirik tərənnümü, poetik sistem və qanunauyğunluq, ahəng bütün vəznlərdə yazılan şeirlər üçün əsasdır.

Ümumiyyətlə şeirşünasların fikrincə, vəzn sistemləri iki mühüm qrupa ayrılır. Birincisi kəmiyyət üzrə, ikincisi, keyfiyyət üzrə təyin olunan vəznlərdir. Kəmiyyət üzrə təyin olunan vəznlərdə misranın ölçüsünü təşkil edən amil hecaların sayı və onların uzun və qısa tələffüzüdür.

Keyfiyyət üzrə təyin olunan vəzndə ölçü vurğulu hecaların növbələşməsinə əsaslanır. Belə bölgülər adətən bütün şeir sistemlərində təmsil olunur. Birinci şeir sistemi sillabik şeir sistemi adlanır. Adından da göründüyü kimi bu sistemdə vəzn hecaların sayına əsaslanır. İkincisi, sillabik-tonik şeir sistemidir ki, burada vəzn sillabik və tonik xüsusiyyətləri özündə birləşdirir. Bu şeir sistemi əruz vəzni adlanır. Burada hecaların sayından əlavə ahəng keyfiyyətləri də mühüm rol oynayır. Başqa sözlə, heca və vurğu vəznin ölçüsünü təşkil edir. Üçüncüsü isə yalnız ahəngə əsaslanan, yəni tonik şeir sistemidir. Bu sistemdə toniklik-vurğuluq vəznin əsas xüsusiyyətidir. Bu zaman ölçü vurğulu hecaların növbələşməsinə əsaslanır. Beləliklə, hər üç sistem kəmiyyət və keyfiyyətinə görə təyin olunan vəznlərə bilavasitə bağlıdır.

Bu ən çox son iki sistemə aiddir. Şeir sisteminin vəzn anlayışı bu iki mühüm tələbi həm əruz (ölçülü), həm heca (sillabik), həm də sərbəst şeirin prinsiplərini ifadə edir. Hətta sərbəst şeir özü belə vəzn tələblərindən tamamilə “qurtula” bilmir. Burada məna və təqti və bölgülərdə deyil, misraları bir-birinə bağlayan fikri yaxınlıqda, ritm vahidindədir. Çünki sərbəst şeirdə misralar eyni bərabərdə olmur, qafiyələr də çox zaman hər misraya düşmür. O, bir neçə misradan sonra da gələ bilər. Bu zaman sərbəst şeirdə qafiyənin yaratdığı ritm şeirə müəyyən vəzn xüsusiyyəti verir. Bunu aşağıdakı şeir nümunəsində aydın görə bilərik:

Məni qoşun

Çəkim dünyanın dərdini.

Dünya mənim dərdimi

Çəkə bilməz.

İmtahana çəkilmişəm
Yerdən, göydən
Mən hazıram!

(Qəlbinur P. Ağılıma gələnələr başıma gəldi. Bakı: Ozan, 2003, 638 s. 67 s)

Müasir Azərbaycan ədəbiyyatında sərbəst şeirdən ilk dəfə R.Rza, S.Vurğun, M.Müşfiq və Ə.B.Fövzi istifadə etmiş, sonralar ənənə davamlı təzahürünü O.Sarıvəlli, Ə.Kərim, F.Qoca, F.Sadiq, İ.İsmayilzadə, Ə.Salehzadə və başqalarının yaradıcılığında tapmışdır. Bu şairlərin sırasında Paşa Qəlbinurun adını xüsusi çəkmək olar.

Paşa İsmayıl oğlu Musayev (Qəlbinur) 1952-ci il martın 30-da Şəmkir rayonunun Çinarlı kəndində anadan olmuşdur. 1958-ci ildə doğulduğu kənddə orta məktəbə getmişdir. Səkkizinci sinifdə oxuyarkən 1965-ci ildən bu vaxta qədər mətbuatda çap olunmamış “Gözlər” adlı ilk şeirini yazmışdır. Orta məktəbi qızıl medalla bitirərək N.Nərimanov adına Azərbaycan Tibb İnstitutuna daxil olmuş, müalicə-profilaktika fakültəsini fərqlənmə ilə bitirmişdir. Göz həkimi olmaq qərarına orta məktəbin son illərində gəlmişdir. Şeirlərindən belə məlum olur ki, göz həkimi olmaq həvəsi onda dayısına və onun sənətinə olan sevgidən yaranmışdır.

Paşa Qəlbinur yaradıcılığa əsasən 80-ci illərdə gəlmişdir. O, ənənədən yararlansa da poeziyasındakı yenilik keyfiyyətləri şairin onu digərlərindən fərqləndirən özünəməxsus üslubu olduğunu deməyə əsas verir. Şairin həm heca, həm də sərbəst vəznə şeirləri vardır. Azərbaycan ədəbiyyatında ilk təkmisralı şeirin yaradıcısı olan Paşa Qəlbinurun poeziyası bir ədəbi növə, ancaq lirik növün müəyyən janrlarında olsa da bu onun xəlqi və novator yaradıcılığını çərçivəyə sala bilməmişdir. Birinci halda, ədib lirik şeirə bədii ləngər, geniş fikir axarı verə bilmiş, xırda bir süjetə düşündürücü humanist, vətənpərvər mətləbləri sığışdırmaqda çətinlik çəkməmişdir. Bu səbəbdən də bu şairin lirikası geniş təsir oyadır, dərin mündəricəli əsərləri tez əzbərlənir, oxucunu müəyyən bir amala yönəldir.

Paşa Qəlbinurun şeirlərində canlandığı obrazlar şairin dünyaya baxışını, həyatı konsepsiyasını və qənaətlərini, bütövlükdə şair mənliyi və sənətkar şəxsiyyət ifadə edir.

Əsərlərindən doğan fikir budur ki, şair təbiətə qovuşmağa can atır; o, təbiətdən doğruluq və əsillik əxz etmişdir; təbiət onun fikirlərinə genişlik, dərinlik, özünə isə əzəmət bəxş etmişdir.

Təbiətə insan mənəviyyətinə xas olan sifətlər şamil etmək, onun haqqında canlı varlıq kimi danışmaq Qəlbinur poeziyası üçün səciyyəvidir:

Şəlalə!
Yalnız həyat!
Özünü qayadan at,
Dünyanın yaşı qədər!
Yoxsa ölüm sənə də,
Sənə də yaxın gələr. (Səh. 124.P.Qəlbinur ağılıma gələnələr başıma gəldi)

Qəlbinur folklor motivlərdən, xalqın danışiq dilindən, dərin mənalı söz ehtiyatlarından o qədər yerində istifadə edir ki, onun poeziyası obrazlılığı, dilinin səlisliyi və rəvanlığı cəhətdən seçilir. Şair əsərlərinin dilində ahəngdarlıqla yanaşı, sərrast ifadəyə diqqət yetirir, forma ilə məzmunu birləşdirən, bütövləşdirən vasitələr, bağlar tapmağa, xüsusi alliterasiyaları yaratmağa çalışır. Onun yaradıcılığında folklor nümunələrinə müraciət olunmuş bir çox şeir nümunələri vardır.

Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı çox qədim bir tarixə malik bədii söz xəzinəsidir. Xalqımızın min illər ərzində düzüb-qoşduğu zəngin bədii nümunələr, atalar sözləri, tapmacalar, lətifələr, əfsanələr, nağıllar, dastanlar və s. ağızdan-ağıza keçərək əsrlər boyu yaşamış, cıllanaraq dövrümüzə qədər gəlib çıxmışdır. Bu ədəbiyyat şifahi şəkildə yaranmış, şifahi şəkildə də yayılmışdır.

Onun üzərində çoxları işləmiş, ilkin müəlliflər yaddan çıxmış və o, əsl söz xəzinəsinə, xalq ədəbiyyatına çevrilmişdir. Bu xalq ədəbiyyatı isə əsrlərlə yazılı ədəbiyyat nümunələrimizin tərkibinə daxil olmuş, xalqilik prinsipi ilə yazıb yaratmış ədiblərimizin yaradıcılıq məhsullarında bu və ya digər şəkildə istifadə olunmuşdur. P.Qəlbinur da bu yaradıcı insanlar siyahısındadır. Yaratdığı poetik nümunələrin içində xalq ədəbiyyatından qaynaqlanan bir sıra şeirlərin olması onun yararlandığı qaynaqların içində folklorun olması fikrinə gətirir:

“Vətən bağı al-əlvandır
Yox içində Xarıbülbul”.
Doğradılar gülü dil-dil,

gülü dil-dil... P.Qəlbinur səh.534

Və yaxud “İtmiş həsrət kimi” şeirində istifadə etdiyi bayatı nümunəsini misal göstərə bilərik:

Aman Araz, Xan Araz,
Bingöldən qalxan Araz,
Al başımdan sevdəyi –
Xəzərdən çalxan, Araz! (535)

Paşa Qəlbinurun şeirləri incə, zərif hiss və duyğuların tərənnümü baxımından səciyyəvidir; bu keyfiyyət şairin əksər şeirlərinə aiddir. Zərifliyinə, incəliyinə olan bu meyillər onun poeziyasına həsrətlə, nisgillə, kədərlə yoğrulmuş bir ruh gətirir. Bu xüsusiyyət sadəcə olaraq əsərlərin məna və məzmunu ilə məhdudlaşmır, hətta şairin dilinə və üslubuna təsir göstərmiş olur.

Ədəbiyyat

1. Qəlbinur P. Ağılıma gələnlər başıma gəldi. Bakı: Ozan, 2003, 638 s. 67 s
2. Ənvəroğlu H.Q. Azərbaycan şeirinin poetikası. Bakı: Nurlan, 2008, 392 s.
3. Salamoğlu T. Azərbaycan ədəbiyyatının müasir problemləri. Bakı: “E.L.” NPŞ MMC, 2014, 512 s.

4. Rəfilı M. "Gülən adam" imzası ilə. "Sərbəst şeir haqqında ilk söz", "Maarif işçisi". 1929, № 1, s.71-78

Хайбатова Айтан

ВОЛЬНЫЕ СТИХИ ПАШИ ГАЛЬБИНУРА РЕЗЮМЕ

В статье рассказывается об истории создания и развития наиболее часто встречающейся в мире и азербайджанской поэтической литературы, о первых поэтах, которые применили к этому посланию в нашей литературе, а также о традициях, которые помнят своим индивидуальным стилем. По мнению Паши Галбинура, творчество поэта, которое продолжает нашу свободную поэтическую традицию, также воспринимается человеком. Различные особенности, которые отличают вольный стиль от других сплетен, являются предметом поэтического стиля, который он дает творческому человеку.

Количество стихов и слогов в свободном стихотворении также варьируется. Поэт может использовать в этом стихе стихи разного размера, интервалов и слогов.

Однако, независимо от веса стихотворения, в его основе должен лежать гимн чувств, эмоциональное описание поэтической мысли. Следовательно, эти важнейшие законы поэзии должны соблюдаться в свободно написанных стихотворениях. Из этого можно сделать вывод, что само понятие свободной поэзии носит формальный характер и не означает полной свободы поэта как художника. Потому что в свободной поэзии количество строк, слогов, система рифм подчиняется определенной идее и содержанию.

Конечно, бесплатные стихи должны иметь сильный ритм и гармонию. Лирическое воспевание чувств, поэтическая система и закономерность, гармония - основа стихотворений, написанных во всех масштабах.

Ключевые слова: свободная мера, рифмование, традиция, инновация, поэзия

HAYBATOVA AY TAN

Free poetry of Pasha Galbinur Resume

The article speaks about the history of creation and development of the most frequently encountered in the world and Azerbaijan poetic literature, the first poets who apply to this epistle in our literature, and also the traditions that are remembered by their individual style. In Pasha Galbinur's look, the poet's creativity, which continues our free poetry tradition, is also perceived by the individual. Different features that distinguish freestyle from other gossip are the subject of poetic style that he gives to a creative person.

The number of verses and syllables in a free poem also varies. The poet can use verses of different sizes, intervals and syllables in this verse. However, regardless of the weight of the poem, it should be based on the praise of feelings, the emotional description of the poetic thought.

Therefore, these most important laws of poetry must be observed in freely written poems. It can be concluded from this that the concept of free poetry itself is formal and does not mean the poet's complete freedom as an artist. Because in free poetry, the number of verses, syllables, rhyming system is subject to a specific idea and content. Of course, free poems must have a strong rhythm and harmony. Lyrical singing of feelings, poetic system and regularity, harmony are the basis for poems written in all scales.

Key words: freely, rhyming, tradition, innovation, poetry

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 18.04.2021.

Çapa qəbul olunma tarixi: 08.05.2021

**Rəyçi: F.e.d. Əlizadə Əsgərli
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur**

ELTAC ELMANOĞLU
Bakı Avrasiya Universiteti
Bakı şəh, Ak.H.Əliyev 135A
eltaj.elmanoghlu@gmail.com

ƏLİAĞA VAHİDİN “MOLLAXANA” POEMASINDA İCTİMAİ-SİYASİ MOTİVLƏR

Xülasə

Görkəmli Azərbaycan şairi, XX əsr Azərbaycan klassik şeirinin parlaq siması və ictimai xadim Əliağa Vahid (1894-1965) ədəbiyyat tarixində daha çox qəzəl yaradıcılığına görə tanınsa da, o, təkcə qəzəl janrına müraciət etməmiş, həm də xalq şeiri üslubunda gözəl bədii nümunələr yazıb-yaratmışdır. Lirik və satira Əliağa Vahid yaradıcılığının hər dönəmində qoşa qanad olaraq inkişaf etmiş, qəzəl xan ömrünün sonuna qədər həm qəzələ, həm də satirik üsluba sadıq qalmışdır. Vahidi yetişdirən təməllər içərisində üzvü olduğu “Məcməüş-şüəra” (Şairlər yığıncağı) ədəbi məclisinin çox böyük rolu olmuşdur. Mirzə Əbdülxaliq Yusif (1853-1924) və Buzovnalı Məşədi Azər İmaməliyevin (1870-1951) Vahidin mütəfəkkir qəzəl xan kimi yetişməsində müstəsna xidmətləri olmuşdur. Həm xalq şeiri üslubunda, həm də klassik janrlarda yazıb-yaradan qəzəl xanın ədəbi-bədii yaradıcılığı olduqca geniş və çoxşaxəlidir. Buna baxmayaraq, Vahid poeziyasını araşdırma mövzusu seçən müəlliflərin böyük əksəriyyəti şairin qəzəllərinə müraciət edir. Xüsusilə şairin 1916-1939 illər arasında olan yaradıcılığı çox az tədqiq olunmuş, bu mövzulara toxunanların çoxu sadəcə şairin kitablarının adlarını çəkməklə kifayətlənmişdir. Qeyd olunan tarixlər içərisində şairin məsnəvi janrında qələmə aldığı “Mollaxana” poeması bir neçə kitabına daxil edilsə də, 1938-ci ildən sonra xüsusi bir kitab halında yenidən nəşr olunmamışdır. Əliağa Vahid poemada əsasən köhnə tipli məktəblərin mənfi cəhətlərini göz önünə gətirməyə çalışmış, mollaxana təhsilinin səviyyəsini və orada dərs deyən fırıldaqçı mollaların geniş planda təsvirini vermişdir. Poemanın əsas qayəsini köhnə və təzə Bakı mövzusu əhatə edir. Vahid poemada öz dövründə, yəni uşaq olarkən gördüyü köhnə Bakı ilə yeni dövrdə yaranan Bakı mühitini müqayisə edir. Həmçinin şair əsərdə ailəsi haqqında da qısa məlumat verir. Əsər ümumilikdə XX əsr Bakı mühitinin geniş təsviri və o dövr insanların düşüncə tərzini özündə ehtiva edir. Poemada avtobioqrafik məlumatların sayca az olmasına baxmayaraq, Vahidin həyatının bəzi məqamlarını öyrənmək baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Poemanın həcmi kiçik olsa da, müəyyən mənada xüsusi bir tədqiqat mövzusu kimi də qiymətləndirilə bilər. Çünki Əliağa Vahid poemada həm dövr, həm də özü haqqında bir çox məqamlara toxunmuşdur.

Açar sözlər: Əliağa Vahid, mollaxana, poema, qəzəl, ictimai, siyasi, motiv

Qədim və bir o qədər də zəngin ədəbi tarixi keçmişə malik olan Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində elə şair, yazıçı və ya ədiblər var ki, onların ədəbi irsi hələ də

elmi tədqiqat müstəvisinə çıxarılmayıb. Elə sənətkarlar da var ki, yaradıcılıqları elmi müstəvidə tədqiq obyektinə çevrilmiş olsa da, yaradıcılıqlarının qaranlıq tərəfləri bugün də qalmaqda davam edir. Həmin şairlərdən biri də Azərbaycan klassik şeirinin XX yüzillikdə yaşamış nümayəndəsi olan Əliağa Vahiddir. Onun poetik irsi həm keçmiş sovetlər dönəmində, həm də müstəqillik illərində tədqiqata cəlb olunsada, yaradıcılığında tədqiqatdan kənarda qalmış məqamlar hələ də özünü göstərir. Əliağa Vahidin qəzəlləri bir neçə dəfə araşdırma mövzusu olmuşdur. Lakin bununla belə onun yeganə poeması olan “Mollaxana” poemasına araşdırmaçılar çox az müraciət etmişlər. Halbuki Vahidin bu əsəri şairin həyatının bir çox məqamlarını, xüsusilə də mollaxanada oxuduğu illəri öyrənmək baxımından mühüm önəm daşıyır. Digər tərəfdən bu əsər Əliağa Vahidin yenilikçi şair olduğunun ən bariz sübutudur.

Əvvəldə də qeyd olunduğu kimi “Mollaxana” poeması Əliağa Vahidin hələlik yeganə irihəcmli əsəridir. Poemanın mövzusu mollaxana təhsilinin mənfi cəhətlərini tənqid hədəfinə çevirməkdir. O cümlədən şairin həyatı barədə də burada müəyyən avtoioqrafik məlumatlar var. Məsələn, “Mollaxana” poemasında Əliağa Vahid özü haqqında yazır:

*Bakı şəhərində doğuldum anadan,
Keçmədi bir elə müddət aradan.
Atam öldü, mənim artdı kədərim,
Yoxdu heç şeydən, uşaqdım, xəbərim.* (1, s.3).

Verilən nümunədən aydın göründüyü kimi “Mollaxana” poeması şairin həyatının bir çox məqamlarını özündə əks etdirir. Əsərdəki avtobioqrafik məlumatların çox hissəsi Əliağa Vahidin mollaxanada təhsil aldığı illəri əhatə edir. Yuxarıdakı parçadan da aydın olur ki, şair atasını hələ uşaq ikən itirmişdi. Atasının vəfat etdikdən sonra ona əmisi Məşədi Ağabəy baxmış, həm maddi, həm də mənəvi cəhətdən ona dayaq olmuşdur. Aytac Zeynalova şairin həyatı barədə yazır: “İskəndər bəy oğlu Məmmədqulunun yaxşı savad, kamil Quran təhsili almasına nail olmuşdur. Məmmədqulu azyaşlı oğlunun faciəli ölümündən sonra xəstəliyə düşər olmuş və həyatdan tez köçmüşdür. Vahid bu səbəbdən mükəmməl təhsil ala bilməmiş, qardaşının və əmisi Məşədi Ağabəyin maddi köməkliyi ilə iki il yarım mollaxanada oxumuşdur. Sonralar şəxsi mütaliə yolu ilə sənət və söz haqqında biliklərini artıraraq Bakıdakı “Məcməüş-şüəra” ədəbi məclisinin fəal iştirakçılarından biri olmuşdur” (2, s.6).

“Mollaxana” poeması ilk dəfə 1935-ci ildə “İnqilab və Mədəniyyət” (indiki “Azərbaycan”-E.E.) jurnalında 160 misra həcmində “Köhnə və təzə Bakı” adı ilə çap olunmuşdur. Şair sonradan əsəri daha da təkmilləşdirərək adını dəyişib “Mollaxana” qoymuşdur. Məmməd Nuruoğlu bu haqda öz araşdırmalarında yazırdı: “İnqilab və Mədəniyyət” jurnalının 1935-ci il 10-cu nömrəsində Ə.Vahidin 160 misralıq “Köhnə və təzə Bakı” başlıqlı şeiri dərc olunmuşdur. Sonradan Ə.Vahid həmin əsəri yenidən işləmiş, 1938-ci ildə “Mollaxana” adı ilə ayrıca kitabça şəklində çap etdirmişdir.

Ərüzün rəməl bəhrində yazılmış 450 misralıq bu poemada keçmiş və təzə Bakı, köhnə təhsil sistemi ilə yeni məktəblər bədii lövhələrlə müqayisə olunur” (3, s.60).

XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatının görkəmli nümayəndələrindən biri olan Mirmehdi Seyidzadənin xatirələrində “Mollaxana” poemasının yazılma tarixi barədə dəqiq məlumat var: “Azərnəşrdə işlədiyim zaman bir gün Vahid nəşriyyata gəlib dedi:

– İnkilabdan əvvəlki həyatdan uşaqlar üçün satirik bir mənzumə yazmışam, mollaxana həyatını, qoçuların çirkin işlərini tənqiddə tutmuşam.

İnkilabdan əvvəlki həyat səhifələrini göstərdiyi üçün bu əsəri mən o zaman kitab şəklində çap olunmaq üçün hazırlamışdım” (4, s.9).

Şair Mirmehdi Seyidzadə həmin əsərin adını açıq şəkildə çəkməsə də, Vahidin dilindən söylənən sözlər həmin əsərin “Mollaxana” poeması olduğunu təsdiqləyir. İlk dəfə 1938-ci ildə ayrıca kitabça şəklində işıq üzü görən “Mollaxana” poemasının redaktoru məhz Mirmehdi Seyidzadə olmuşdur.

Əliağa Vahid “Mollaxana” poemasında həmçinin XX əsr Bakı mühitinin geniş şəkildə təsvirini vermişdir. O dövrdə yeni tipli rus məktəblərinə gedənlərə cəmiyyət arasında münasibət birmənalı deyildi. Təbii ki, bunu bütün insanlara şamil etmək olmazdı, lakin insanların böyük əksəriyyəti bu cür düşünürdü ki, yeni tipli məktəblər uşaqlara heç bir xeyir vermir və hətta onları dindən uzaqlaşdırır. Məhz Əliağa Vahid də bu yeni tipli məktəbdə oxumaq, savadlanmaq istəyənlərdən idi, ancaq qeyd olunan vəziyyət Vahiddən də yan ötmədi. O dövrün insanları üçün ən doğru təhsil ocağı mollaxana hesab olunduğundan yeni tipli məktəbləri qəbul etmək istəmirdilər. Vahid cahil və avam camaatın təsvirini əsərdə bu cür verir:

*Sorma kimlərdi mühitimdəkilər,
Görməsinlər o günü indikilər.
El, qonum-qonşu bütün molla, qulaq,
Hamı quldur, qoçu - gözlərdən iraq.
Məktəbin çəkmək olardı adını?
Yandırarlar adamın həftadını!* (1, s.4).

Əslində məsələyə diqqətlə yanaşan zaman aydın olur ki, Vahidin mollaxanada təhsil alması elə birbaşa olaraq cəmiyyətdəki durumla bağlıydı. Çünki Əliağa Vahidin uşkoladan ayrılıb, mollaxanaya gəlməsinin əsas səbəbi cahil insanların tənqidləri olmuşdur. Əsərdə şair bu məsələni açıq-aydın şəkildə bəyan edərək yazır ki, cahil cəmiyyətin tənqidi ilə əmisi qəzəlxanı mollaxanada oxutdurur:

*Qoy açım söhbəti əvvəl başdan:
Gizli bir dəfə qohum-qardaşdan.
Gedib uşqollada girdim dərəcə.
Taleyim, fikr elədim, istərsə,
Oxuyub bir neçə il qatlaşaram,
Mən də insan kimi rahat yaşaram.
Çəkərəm bir neçə il zəhmətlər,*

*Xalqıma göstərərəm xidmətlər.
Yetmədi məqsədinə, neylim, əlim,
Oldu öz başıma əngəl əməlim.
Qonşular işlərimi anladılar,
Gedib ətrafıma şeytanladılar”,
Əmimə söylədilər onlar: - “Ada!
Qardaşın oğlu verib dini bada.
Qalsa uşqollada bu, ruslaşacaq,
Çaşacaq, doğru yolundan azacaq.
Məsləhət, bizcə, bu fərsiz yetimi,
O qədər döy bu gecə sübhə kimi,
Bəlkə, gəlsin bir az ağı başına,
Görməsin bir də bir iş özbaşına”. (1, s.4).*

Əliəğa Vahidin mollaxanada oxumasının bir səbəbi əmisi, digər səbəbi cəmiyyətin onu tənqid atəşinə tutması idi. Əsrlər boyu Azərbaycanda dini təhsil üstünlük qazandığına görə yeni yaranan məktəblərə insanlar rahat uyğunlaşa bilmirdilər. Xüsusən də yaşlı nəsil yeni tipli məktəbləri heç cür qəbul etmək istəmirdi. Poemadan da göründüyü kimi, cəmiyyətin əsas gətirdiyi argument də elə din məsələsidir ki, guya yeni tipli məktəblər uşaqları dindən uzaqlaşdıraraq məhv edir.

Qaynaqlarda qeyd olunur ki, Vahidin babası İskəndər bəy dünyasını dəyişdikdən sonra ondan qalan yüz qızıl onluq dörd oğlu arasında bölüşdürülür. Vahidin atası öz payına düşən pulla dülgər ləvazimatları alsa da, əmiləri paylarına düşən pulları bir araya toplayaraq ticarətlə məşğul olmağa başlayırlar. Əliəğa Vahidin əmisi Bakı mühitində sayılıb-seçilən şəxslərdən biri olmuşdur. Şairin öz əsərindən aldığımız məlumatlara əsasən əmisi baqqal olub. Məhz Vahidin “*Nə edim gördüm əmim baqqaldır...*” ifadəsi onun xırda ticarətlə məşğul olduğunu təsdiqləyir. Şair əsərdə mollaxanada təhsil almaqdan başqa yolu olmadığını bu cür ifadə edir:

*Nə edim, gördüm, əmim baqqaldır,
Qoçudur, məhlədə ağsaqqaldır.
Yaxın ətrafım hamı molla-qulaq,
Qan tökən, xalqı soyan, bic, alçaq.
Cəhl min iz buraxıb beynində.
Sözləri dildə “vələzzalin” dir,
İşləri kəlməbaşı, “amin” dir.
Hamısı zırrama, bir cahili-tam,
Ata cahil, oğul ondan da avam. (1, s.5).*

Adından da göründüyü kimi, əsərin əsas süjet xəttini mollaxanada baş verən hadisələr təşkil edir. Əliəğa Vahidin “Mollaxana” poemasının əsas surətlərindən biri molla Hənfədir. Molla Hənfə olduqca qəddar, ədalətsiz və öz xeyrini güdən adamdır. Kasıbın uşaqlarına gündə min zülm etsə də, varlı uşağına heç nə edə bilmir. Təbii ki,

bu hal təkcə Vahidin oxuduğu mollaxanada baş vermirdi. Mollaxanaların demək olar ki, o zaman əksəriyyətində bu vəziyyət mövud idi.

*Vardı məktəb yerinə mollaxana,
Oxuyanlar hamı gəlmişdi cana.
Mirzəməz çalmalı Molla Hənfə,
Qarşısında iki erkək xəlfə.
Molla hərdən baxıb ətrafı süzür,
Göz ağardır, dlin ağzında büzür.
Eylə bədheybət idi sür-süfəti,
Tökülərdi adamın baxsa əti.
Hirslənirkən götürürdü çubuğu,
Qarıştıb bir-birə saqqalla bığı.
Xəlfələr əldə fələqqə möhkəm,
Sarıyardı uşağı müstəhkəm.
Yazığı tez yerə yıxmaqla haman,
Uşağa verməz idi molla aman.
Çubuq hərdən göyə qalxır, bükülür,
Ayağından uşağın qan tökülür.
Dad edir, ərsə yetir fəryadı,
Göz yaşıyla diləyir imdadı.
- Keç bu təqsirimi, ay molla əmi,
Ah, yandırdı çubuqlar dədəmi.
Daha da molla olurdu əsəbi,
Birəmin qat çoxalırdı qəzəbi. (1, s.7-8).*

Mədrəsə və mollaxanalarda adətən ən məşhur cəza növü fələqqə adlanan cəza idi. Vahidin oxuduğu mollaxanada da bu sistem özünü göstərirdi. Əzazil molla Hənfə yaramaz uşaqları, bəzən isə heç bir günahı olmayan uşağı fələqqəyə yatırır və ürəyi istədiyi qədər cəza kəsərdi. Sözsüz ki, bu uşaqlar da kasıb ailənin övladları olurdu. Çünki şairin də əsərdə qeyd etdiyi kimi, varlı ailənin uşaqları onun əsas gəlir mənbəyi olduğuna görə, onlarla daha xoş davranırdı. Vahid əsərdə bu barədə yazır:

*Varlı, dövlətli idi hansı bir az,
İncidib onları döymək yaramaz.
Mollanın çünki olar sağ əlidir,
Elə də mollanı bilmə dəlidir...
Xeyrini, şərini çox yaxşı qanır,
Onların mərhəmətindən dolanır. (1, s.8-9).*

Mollanın sağ əli, əsas qazanc mənbəyi varlı adamlar olduğuna görə o, dövlətli uşaqlarıyla məcbur da olsa xoş keçinməli idi. Burdan bir sual yaranır ki, bəs kasıb uşağından ona xeyir gəlmirdisə, nəyə görə onları da yanında saxlayırdı? Məsələyə “Donuzdan bir tük də qənimətdir” prinsipilə yanaşanda aydın olur ki, kasıb uşağının

pulu olmasa da, molla onu öz şəxsi işlərində işlədə bilərdi. Məhz elə bu belə idi. Şair poemada kasıb uşaqlarının vəziyyətini belə təsvir edir:

*Mollanın haqqını hər ayda gərək,
Hələ-əlbət bizə borc idi, verək.
Mümkün etməzdi yenə bir paramız,
Verə bilməzdi, yox idi paramız
Əvəzində çox idi xidmətimiz,
Bir bilinməzdi yenə qiymətimiz.
İşimiz aftova doldurmaq idi.
Su gətirməklə odun yarmaq idi. (1, s.9-10).*

Və yaxud:

*Doşabı, bal, kərəsi, qəndi, çayı,
Ət, diyi müftə, un ondan havayı.
Öz cibindən ki, deyil, el puludur,
El ki, var, molla ancaq quludur.
Süpürərdik evini, mitbaxını,
Daşıyardıq çölə tor-torpağını.
Aparardıq naxıra mal-qarasın.
Biri itsəydi verərdik parasın.
Qab-qacaq hər gün olurdu bulaşmış,
Məcməyi, çirkli tava, yağlı qaşmış.
Bunları biz yumalıydıq bir an
Gec yusaq, molla qopardar tufan. (1, s.11).*

Yeri gəlmişkən bir məsələyə aydınlıq gətirmək yerinə düşər ki, Əliəğa Vahidin həyatında və bədii yaradıcılığında musiqi sənətinin əvəzsiz rolu olmuşdur. Şair əsərlərində musiqi sənətinin insan həyatındakı yerini əvəzolunmaz sayır və musiqi ecazının fəlsəfi qatının şərhini çox zaman öz qəzəllərində verirdi:

*“Musiqi məclisinin türfə əlamətləri var,
Guş qıl, gör necə cansuz hekayətləri var”
Musiqi zövqünə ol kəs ki, deyildir vaqif,
Bu büsatın nə bilir ki, nə şərafətləri var.
...Məscid əhli nə bilir musiqi zövqün, Vahid!
Çünki cahillər olduqca, cəhalətləri var. (5, s.286).*

Əliəğa Vahid maarifçi bir şəxs olmuşdur. Şübhəsiz öz əsərlərinin çoxunda din, irfan adamlarını cahil adlandırırsa da, bu onun dinsiz olduğuna işarə etmir. “Şübhəsiz ki, Ə.Vahid məscid əhlini cahil adlandıranda özünün dinsiz olduğuna işarə eləmir, o, bununla musiqini haram hesab edən bir sıra savadsız, İslam dinindən qətiyyənlər olmayan, lakin özünü alim sayan fanatik din xidmətlərini nəzərdə tutur. Ə.Vahidi əslində dinsiz yox, dini dəyərlərə hörmətlə yanaşan dini şəxsiyyətlərə, eyni zamanda islam dininə hüsn-rəğbət bəsləyən bir şair adlandırmaq daha doğru olardı. Şairin Həzrəti Hüseynə və Kərbəla şəhidlərinə həsr etdiyi

mərsiyədən təkcə misal gətirmək kifayətdir ki, bu da onun əslində Allaha, dinə və Allahın seçdiyi müqəddəs varlıqlara olan münasibətini aydınlaşdırın” (6, s.22).

“Mollaxana” poemasında şair qeyd edir ki, mollaın hər işini gördükdən sonra bir az əylənmək istəyib tütək çalan zaman Hənfə dəliyə dönər və İslamın musiqini qadağan etdiyini bildirərmiş:

*Hamının çalğıya vardı həvəsi,
Tütəyin şən, o gözəl incə səsi,
Qəm tutarkən sıxılan qəlbimizi
Şənlədirdi azacıq, bəlkə, bizi.
Molla ney çalmağa qoymaz, lakin
Bəsləyərdi tütəyə, çalğıya kin.
Musiqi sənətinə düşməndi.
Bizə daim bu idi rişxəndi.
Musiqi çalsa bu dünyada biri,
Şübhəsiz, odlu cəhənnəmdə yeri.
Kim tütək çalsa, o azğın qudurur,
Sanki peyğəmbərə min sillə vurur.
Bir uşaq bir dəfə çaldıqda tütək,
Molla yüzlərlə ona vurdu kötək.
Rəsm elmin bir hünər sanmazdı,
Şer zövqün düşünüb qanmazdı. (1, s.11).*

Əliağa Vahid hər zaman xalqına qarşı səmimi olmuş və bunu öz əsərlərilə sübuta yetirmişdir. Vahid daim maarifçi görüşləriylə, yenilikçi fikirləriylə istər qəzəllərində, istərsə də digər əsərlərində bunu göstərmişdir. Vahid həm qəzəl yazanda, həm də başqa şeirlərini qələmə alarkən yalnız xalqını və xalqının güzəranını fikirləşmişdir. Şeirlərinin əsas mövzusu eşq olan Vahidin şeirlərində aşiq-məşuq sevgisilə bərabər xalq, millət, vətən sevgisi də özünü göstərir. “Xalqının vicdan səsi və cəmiyyətin ədalət carçısı sənətkar heç bir tabeçiliyə, itaətə dözməməlidir. Şair alçaldılması mümkün olmayan şəxsiyyətin dəyanətini varlığında yaşatmalı və yaradıcılığında doğrultmalıdır! Əgər söz rəssamı – sənətkar, həqiqətən də, istedadlıdırsa, o, səmimi olmaya bilməz. Səmimiyyətin başlıca əlaməti isə həqiqəti söyləməyə qadir sənətkarın yalana qarşı mübarizədə mənəvi səbatını hifz etməsidir. Ə.Vahid şeiri xalqın, cəmiyyətin və ümumun səadəti və yaradıcılığına son dərəcə tələbkar olmağı bacaran şairləri yarışa çağırırdı” (7, s.164).

Türkiyəli tədqiqatçı Səda Qaya Səlim də Əliağa Vahidin maarifçi görüşlərini, yenilikçi fikirlərini duymuşdur: “Qəzəllərində əsrin elm əsri olduğunu söyləyən və insanların cəhaləti buraxıb elm, irfan ilə məşğul olmalarının vacibliyini bildirmişdir. Elm ilə məşğul olan ölkələrin həm güclü, həm də zəngin bir dövlət olacağını dilə gətirən şair öz ölkəsinin də bu mövqedə olmağını istədiyini bildirmiş və qəzəllərində gənclərin bu yöndə çalışmalarının gərəkdiyini ifadə etmişdir... Vahid cəhalət ilə gün keçirməkdən usandıqlarını, cahillərin özlərini elmdən məhrum buraxdıqlarını

söyləyərək inqilabdan əvvəlki həyatı pisləyərək dünyada elmsiz yaşamaqdansa yox olmağın daha yaxşı olacağını bildirmişdir. Şair bu şəkildə xalqı elm və biliyə təşviq edərək sovet hökumətinin xalqa mənimsətmək istədiyi konuları qələmi ilə xalqa çatdırmışdır.” (8, s.182).

Sonda bir məqamı da xüsusi vurğulamaq lazımdır ki, Vahid şeiri zahirən klassik ənənənin davamçısı kimi görünsə də əslində məzmun baxımından bu belə deyil. Sözsüz ki, onun yaradıcılığında aşiq-məşuq, gül-bülbül və s. atributların yer aldığı şeirlər çoxluq təşkil edir. Lakin buna baxmayaraq Əliağa Vahid klassik ənənəylə yanaşı, həm də xalqın maariflənməsi yolunda müxtəlif məzmunlu şeirlər də qələmə almışdır. Çünki o klassik ənənə ilə çağdaş şeir arasında vəhdət yaratmağı bacarırdı. Vahid poeziyasının əsasını qəzəl janrı təşkil etsə də, onun yaradıcılığınının təkcə bu cəhətindən söz açmaq olduqca yalnış olar. Çünki Vahidin poeziyası janr və məzmun müxtəlifliyi baxımından olduqca zəngindir.

ƏDƏBİYYAT:

1. Əliağa Vahid. Mollaxana. Bakı: Azərnəşr, 1938, 19 səh.
2. Aytac Zeynalova. Əliağa Vahidin poetik irsi. Bakı: Elm və təhsil, 2011, 272 səh.
3. Əliağa Vahid haqqında bildiklərimiz (tərtib edən: M.Nuruoğlu). Bakı: Şərq-Qərb, 1995, 240 səh.
4. Eltac Elmanoğlu. “O çox zaman şeirlərini bədahətən söyləyərdi...” // “Ədalət” qəzeti., 5 iyun, 2020, s.9.
5. Əliağa Vahid. Qəzəllər. Bakı: Azərnəşr, 1964, 363 səh.
6. Vüqar Əhməd. Ədəbi-elmi portretlər. Bakı: Afpoliqraf, 2017, 212 səh.
7. Məsud Əlioğlu. Darıxan adamlar (seçilmiş əsərləri). Bakı: Təhsil, 2018, 792 səh.
8. Seda Kaya Selim. Əliağa Vahid’in gazelleri üzərinə bir dəyərləndirmə. Türklük Bilimi Araştırmaları. 2016, sayı 39, s.167-185.

Eltaj Elmanoghlu

SOCIO-POLITICAL MOTIVES IN ALIAGHA VAHID'S POEM “MOLLA KHANA”

Summary

Aliagha Vahid (1894-1965), a prominent Azerbaijani poet, a brilliant figure of twentieth-century Azerbaijani classical poetry and a public figure, is best known in the history of literature for his ghazal works, but also wrote beautiful works in the

folk poem style. Lyric and satire Aliaga Vahid developed as a double wing in each period of his work, and until the end of his life he remained faithful to both ghazal and satirical style. Among the foundations that nurtured the unit was the great role of the literary assembly "Majmaush-shu'ara" (Meeting of Poets), of which he was a member. Mirza Abdulkhalig Yusif (1853-1924) and Mashadi Azer Imamaliyev from Buzovna (1870-1951) had exceptional services in the development of Vahid as a thinker and gazalkhan. Literary and artistic creativity of the gazalkhan, who writes and creates both in the style of folk poetry and in classical genres, is very wide and multifaceted. Nevertheless, the vast majority of authors who have chosen Vahid's poetry as a subject of research refer to the poet's ghazals. In particular, the poet's work between 1916 and 1939 has been little studied, and most of those who touch on these topics have simply mentioned the names of the poet's books. Although the poem "Mollakhana" written by the poet in the genre of Masnavi was included in several books, it was not republished as a special book after 1938. In the poem, Aliagha Vahid mainly tried to imagine the disadvantages of the old type of schools, gave a broad description of the level of education in the mollakhana and the fraudulent mullahs who taught there. The main theme of the poem is the theme of old and new Baku. In a single poem, he compares the environment of Baku in his time, that is, the old Baku he saw as a child, to the new era. The poet also gives brief information about his family in the work. In general, the work contains a broad description of the environment of Baku in the twentieth century and the way of thinking of the people of that time. Although there is little autobiographical information in the poem, it is important to study some aspects of Vahid's life. Although the volume of the poem is small, in a sense it can be considered as a special research topic. Because Aliagha Vahid touched upon many points about the period and about himself in the poem.

Keywords: Aliagha Vahid, mollakhana, poem, ghazal, social, political, motive

Эльтадж Эльманоглу

СОЦИАЛЬНО-ПОЛИТИЧЕСКИЕ МОТИВЫ В ПОЭМЕ АЛИАГИ ВАХИД “МОЛЛАХАНА”

Резюме

Хотя Алиага Вахид (1894-1965), выдающийся азербайджанский поэт, блестящий деятель азербайджанской классической поэзии двадцатого века и общественный деятель, наиболее известен своими газелями в истории литературы, он не только обратился к жанру газели, но и также писал прекрасные произведения народной поэзии. Лирика и сатира Алиага Вахид развивался как двойное крыло в каждый период своего творчества, и газалхан оставался верным как газели, так и сатирическому стилю до конца своей жизни. Среди основ, которые взрастили группу, была велика роль

литературного собрания «Маджмауш-шуара» (Встреча поэтов), членом которого он был. Мирза Абдулхалиг Юсиф (1853-1924) и Мешади Азер Имамалиев (1870-1951) из Бузовны оказали исключительные заслуги в развитии Вахида как мыслителя и газалхана. Литературно-художественное творчество газалхана, который пишет и творит как в стиле народной поэзии, так и в классических жанрах, очень широко и многогранно. Тем не менее подавляющее большинство авторов, избравших поэзию Вахида в качестве предмета исследования, ссылаются на газели поэта. В частности, творчество поэта между 1916 и 1939 годами мало изучено, и большинство из тех, кто затрагивает эти темы, просто упомянули названия книг поэта. Хотя стихотворение «Моллахана», написанное поэтом в жанре маснави, вошло в несколько книг, после 1938 года оно не переиздавалось как специальная книга. В стихотворении Алиага Вахид в основном пытался представить недостатки школ старого типа, дал широкую характеристику уровня образования в моллахане и мошенников, которые там преподавали. Основная тема стихотворения - тема старого и нового Баку. В одном стихотворении он сравнивает среду Баку своего времени, то есть старый Баку, который он видел в детстве, с новой эпохой. Также поэт дает краткие сведения о своей семье. В целом работа содержит широкое описание окружающей среды Баку в XX веке и образа мышления людей того времени. Хотя в стихотворении мало автобиографической информации, важно изучить некоторые аспекты жизни Вахида. Хотя объем стихотворения невелик, в известном смысле его можно рассматривать как особую исследовательскую тему. Потому что Алиага Вахид затронул в стихотворении много моментов того периода и самого себя.

Ключевые слова: Алиага Вахид, моллахана, газель, стихотворение, социальный, политический, мотив

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 18.04.2021.

Çapa qəbul olunma tarixi: 08.05.2021

**Rəyçi: filologiya elmləri doktoru İslam SADIQ
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur**

NARMİN BABA-ZADE

VASİLA VALİYEVA

Azerbaijan State Agrarian University

valiyeva.vasila@gmail.com

narmin.babazade81@mail.ru

NIZAMI GANJAVI IN THE WORKS OF ENGLISH ORIENTALISTS

Summary

Nizami Ganjavi's genius did not leave indifferent any orientalist and writer in the world. The article discusses the gradual study of Nizami's immortal works by British orientalists. Leyli and Majnun are compared to the love works of the West. The interest of English orientalists in Nizami's works began in the 18th century. Nizami's poems, which attracted the attention of British orientalists, were widely read in India and became very popular. In the 18th century, India was a British colony, and it was important to study their interests in order to understand their subjects and gain their trust. The world-famous "Five" began to be translated at that time.

Well-known English orientalists William Jones and John Atkinson made significant contributions to the study with translations of Nizami's works. The article describes in detail the translated works and the relationship of the West with the literature and culture of the East.

In the book of life every page has two sides: we human beings fill the upper side with our plans, hopes and wishes, but providence writes on the other side, and what it ordains is seldom our goal.

Key words: creative genius, to compare, general human nature of tradition, philosophical meaning of the plot, dedication of the poem.

Nizami Ganjavi (pseudonym; real name-Ilyas Yusif oglu) (1141-1209)-is a great Azerbaijani poet and philosopher. He was born in a craftsman's family, received education in madrasah, and perfectly studied the medieval sciences on his own. Nizami also became closely acquainted with the oral and written literature of the Near East.

Nizami had never travelled out of Ganja, rejected being a palace poet and lived on honest earning. Nizami Ganjavi started his creation with lyric poems. From his works we learn that he had written a large divan, and was famous as a gazal and gassida author. Nizami's lyrics stand out with high professionalism, worldly attitude to love and humanist thoughts about a man's destiny. But Nizami Ganjavi entered the world literature with "Khamsa" (Quintuple) a pentologue of five poems "Treasury of

Mysteries", "Khosrov and Shirin", "Leili and Medjnun", "Seven Beauties" and "Iskander-nameh" written in the masnavi form. Nizami Ganjevi's creation was the primary top of the Renaissance of the East, and consisted of bright artistic reflection of the most humane, universal socio-political, social and moral-ethic ideals of his epoch. The description of a man's inner world, his feelings, and thoughts along with the dynamic development of the main hero's characters organizes the basic aim and content of the Nizami's literary school. Nizami Ganjevi's poems played a great role in enrichment of the love theme which has widely spread in the Eastern literature, with social-universal, ideals and humane content. Nizami Ganjevi's works were translated into number of languages. The unique handwritings of his works are kept and guarded in the famous libraries, museums and handwriting funds of Moscow, St.Petersburg, Baku, Dashkend, Tabriz, Tehran, Gahira, Istanbul, Deli, London, Paris and other towns of the world as valuable pearls. Nizami's creation played a great role in the development of the Eastern Arts. Since the end of 17th century, the interest to the Nizami Ganjevi's heritage has risen in Europe and Russia: his works have been translated into English, German, French, Italian, Spanish, Japan and in other languages of the world; his life and creation have been studied [1,78]

The merits of foreign scientists in the field of studying and researching the creative heritage of the brilliant Azerbaijani poet and thinker Nizami Ganjevi—one of the leading figures of world literature—are quite significant. From this point of view attention is especially drawn to the achievements of English oriental studies or rather of English speaking researchers, the scientific analysis of whose fundamental works, in my opinion, is quite worthy of being the subject of special study. The separate mentions of the poet and works by English orientalists are found up to the 18-th century. But thanks to the translations and editions of Nizami's poems his name became known to wide circle of the reading public in the British Isles. And at the same time, not only in England, but in the countries that were part of the English Colonial Empire, where the English language was widespread. Since the 18-th century, Nizami's works have been subject of special interest among English orientalists. This interest to the works of the greatest poet of the East was also due to the increased attention in Europe to the cultural heritage of the East peoples. Speaking about this phenomenon, along with natural attention to Nizami's works, as the greatest poet and thinker, from the progressive figures of science and culture of England, we must take into account the fact that the countries of the East, including Iran and India, that were object of colonial politics of England, British colonial authorities in India, where by the end of the 18-th century the Persian language and Persian education, due to historical conditions, played an important role in public life. The extensive historical and cultural research undertaken by the British in India had an objective scientific value. By publishing and researching of written monuments of the East people, a number of the progressive scientists pursued the goal of establishing and expanding common cultural ties between their own people

and the East people ,between the West and the East through study of the relevant materials of the oriental discipline in India itself and on this basis–acquaintance with the research of the English speaking–orientaliststs who worked on Nizami’s works, gives reason to distinguish three stages of studying Nizami’s masterpieces ,which cover the following periods.

The first stage dates back to the second half of the 20-th century and ends around 1918-1920. The famous orientaliststs who dealed with Nizami’s work were William Jones (1746-1794), Charles Reeu (1820-1902), Hermann Ete (1844-1917), Edward Zachau (1845-1930).Indian specialists also managed to achieve undoubted success, sometimes overshadowing the results of European scientists within this time, such Indian scholars as Maulawi Ahmad Ali and Moulana Tsugtadir Khan, who wrote in English and were among the compilers of the famous Bankipor catalogue. [2,125]

The second stage-1920-1946, characterized by increased interest to the problems of Nizami’s creative searches in English–speaking oriental studies. During this period English speaking orientaliststs managed to raise Nizami’s scientific research to a new level.

The last, third period of studying Nizami’s works in English–speaking countries began after the Second World War and was marked by new studies of the creative principles of Nizami, but even more important, were attempts to comprehend and generalize the entire path that passed earlier.

A close acquaintance with English translations of Nizami’s works,which are prosaic and poetic at the same time, gave to Nizami researchers a lot in terms of text decoding methods, testifies to the accurate transfer of the stylistic shades of the Azerbaijani author’s poetry by the English translators with the least loss of the imagery of his language. Almost all of Nizami’s poems that make up “Khamsa”(Quintuple) cycle have already translated into English. Only one of the best creations of Nizami-is the poem “Khosrov and Shirin” that was translated into English in fragments. [3,130]

The first part of Nizami’s “Khamsa”(Quintuple)-the poem “Mahzan al-asran”(Treasury of Mysteries")written in the spirit of sufi poetry, is imbued with a deep ideological and thematic content .The poet’s aesthetic views are based on his thought about the eternity of poetic images, the immortality of the beauty. This pearl of medieval Azerbaijani poetry is recognized as a unique masterpiece of world literature. The poem of the greatest Nizami will live as long as humanity lives, for which it was created. Wanting to emphasize the social significance of his work, the author compared it with a “veil of secrets”, ”a focus of rare thoughts” , calling the poem “a chaste book” .Particularly noteworthy are the efforts of the famous “father of English orientalism”, William Jones, in the translation of Nizami’s works .W.Jones was fluent in twenty–eight languages. His acquaintance with Nizami’s poems began at a young age, when he was working on Persian manuscripts in Paris.

Back in 1771, at his insistence, was decided to study the creative heritage of the Azerbaijani poet and thinker in England. From that year, the topic "Nizami and his surrounding" became the object of teaching at corresponding courses at Oxford and Cambridge universities. One of his early articles "the most important works in the Persian language" contains rather interesting source of information about Nizami's poems. In it he raised the question of the necessity to collect from private collections and publish the poet's manuscripts. William Jones wrote about the need to familiarize the Western people with the outstanding works of the Eastern classics. "man and human attitude to spiritual values are identical everywhere"-said William Jones.

After the poem "Treasury of Mysteries", the attention of the English oriental scholars was aimed more to the poem "Leili and Medjnun". Unfortunately, the English translation of the poem "Khosrov and Shirin" is still unpublished and kept as a manuscript in the library of the British Museum. By whom and when the translation of this wonderful work of Nizami was made remains unknown to us. The complete English translation of the poem "Leili and Medjnun" was published in London in 1836 by the orientalist James Atkinson.

James Atkinson's edition was repeated in the same London in 1894 and 1905, which testifies to unflagging interest in this topic of the English scientific community. In an extensive preface, the translator and researcher of the poem James Atkinson, highly appreciated the creative genius of Nizami. James Atkinson wrote: "Leili and Medjnun" is one of the most widespread subjects in the literature of the East. Many outstanding and inconspicuous poets have tested their pen in the composition of poems on this topic. However, over all these attempts shines the brilliant poem of Nizami "Leili and Medjnun".

At the same time, among the numerous poems on the theme "Leili and Medjnun", written under the influence of the poem by Nizami, James Atkinson, unfortunately, didn't mention the poem "Leili and Medjnun" by Fizuli.

He compares the legend of "Leili and Medjnun" with the plots prevailing in the West and writes "Every nation has its own story of love. For example, the French have a story about Averargus and Eliza, and the Italians have Petrarch and Laura. I think that readers will understand the depth of the feelings of Medjnun, who was obsessed by passion with Leili, and will be delighted with his love story". Following the famous William Jones, he was looking for features of commonality between love poems written in the West and the East. He was primarily interested in the philosophical meaning of the plot. "Readers will hardly find any features in this poem that distinguish it from Western versions of love stories.

Man and human essence manifest themselves everywhere in the same way". In James Atkinson's review of the poem "Leili and Medjnun", he wrote about the dedication of the poem to Shirvanshah Ahsitan, about the poet's

relationship with the customer . However, inspite of important clarifications of the poet's biography, James Atkinson's notes were somewhat superficial. The translator didn't indicate the direct source—the specific manuscript from which the English translation was carried out. This is a significant flaw in the entire preface. For a better understanding of the work, James Atkinson draws interesting parallels between Nizami and Shakespeare, which undoubtedly should be taken into account by our researchers when considering the problems "Nizami and world literature".

It is known that Nizami in his poems often appealed to the mythology of the East people and the corresponding verses often remained incomprehensible to an unprepared reader. From this point of view ,Atkinson's comments are simply irreplaceable for western readers. For example, for explaining the image of the "omnipresent "Khizr", the commentator Atkinson refers to the legends mentioned in the Jewish religious literature associated with the prophet Elijah.

"Haft Peikar", "Seven Beauties" was studied and translated by K.Wilson.

An English of "Seven Beauties", one of the remarkable poems by Nizami, was published in London in 1924.The translation was made into English with the using of white verses, which made it possible ,as academician A.E. Krymsky says,"to convey in English Nizami's poem "Seven Beauties " very close to original, so that his best of all parts of the "Five" finally became the readable property of non-oriental readers in all its mutual completeness".

In one rubai (quatrains), characteristic oriental poetry, an anonymous author referring to his heart ,asks to say the names of poets—prophets. To the astonished question why Nizami is not among those named, the heart answers: "After all, we talked about prophets, but Nizami is the God of poetry" .

Bibliography

- 1.Г.Ю.Алиев. Персоязычная литература Индии.- М.: ИМ,1968.
2. Р.Гаибовой /"Азербайджанская литература в трудах английских ученых /Н-ХУТ вв./".Автореф.дисс....канд. 1947, с. 75-88.
- 3.А.Е.Крымский. и его современники.-Баку: Элм, 1981,0,21-101.
- 4.w.w.w.gence.net

**Н. БАБА-ЗАДЕ
В. ВАЛИЕВА**

**НИЗАМИ ГЯНДЖЕВИ В ТВОРЧЕСТВЕ АНГЛИЙСКИХ
ВОСТОКОВЕДОВ
РЕЗЮМЕ**

Гений Низами Гянджеви не оставил равнодушным ни одного востоковеда и литератора в мире. В статье рассказывается о поэтапном периоде изучения бессмертных произведений Низами английскими востоковедами.

Приводится аналогия с западными произведениями о любви с поэмой Лейли и Меджнун. Интерес английских востоковедов к произведениям Низами начался в 18 веке. Поэмы Низами стали читаемы и приобрели большую популярность в Индии, чем и привлекли внимание английских востоковедов. В 18 веке Индия была колонией Британии, чтобы понять и завоевать доверие своих подданных было важно изучить их интересы. Так были переведены поэмы из всемирно известной “Пятерицы”.

Немалый вклад в изучение, посредством переводов, произведений Низами внесли известные английские переводчики –востоковеды такие, как Вильям Джонс и Джон Эткинсон. В статье подробно описаны переведенные произведения и отношения Запада к Восточной литературе и культуре.

Ключевые слова: творческий гений, сопоставлять, общечеловеческая сущность предания, философский смысл сюжета, посвящение поэмы.

**N. BABA-ZADƏ
V. VƏLİYEVƏ**

**NIZAMI GƏNCƏVİ İNGİLİS ŞƏRQŞÜNASLARININ
YARADICILIĞINDA
XÜLASƏ**

Nizami Gəncəvinin dahiliyi dünyada heç bir şərqşünas və yazıçını laqeyd qoymadı. Məqalədə İngilis şərqşünasları tərəfindən Nizaminin ölməz əsərlərinin mərhələli öyrənilməsinə bəhs olunur. Leyli və Məcnun əsəri ilə Qərbin sevgi əsərləri ilə müqayisə aparılır. İngilis şərqşünaslarının Nizaminin əsərlərinə marağı XVIII əsrdə başlamışdır. İngilis şərqşünaslarının diqqətini çəkən Nizaminin poemaları Hindistanda geniş oxunurdu və böyük populyarlıq qazanmışdı.

18-ci əsrdə Hindistan İngiltərənin müstəmləkəsi idi, tabe etdiklərini başa düşmək və onların etibarını qazanmaq üçün onların maraqlarını öyrənmək vacib idi. Dünyaca məşhur "Beşlik" həmin zaman tərcümə olunmağa başlandı. Nizaminin əsərlərinin tərcümələri ilə tədqiqata əhəmiyyətli töhfə verən məşhur İngilis tərcüməçi-şərqşünaslar Vilyam Cons və Con Atkinson olmuşdu. Məqalədə tərcümə

olunan əsərlər və Qərbin Şərq ədəbiyyatı və mədəniyyəti ilə əlaqəsi ətraflı təsvir edilmişdir.

Açar sözlər: yaradıcı dahi, müqayisə etmək, ənənənin ümumi insani mahiyyəti, süjetin fəlsəfi mənası, şeirin həsrı.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 18.04.2021.

Çapa qəbul olunma tarixi: 08.05.2021

Rəyçi: filologiya elmləri doktoru, professor Azad Məmmədov
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

GÜNƏŞ XUDAYAROVA
Bakı Avrasiya Universiteti
ADPU
Quba, Fətəli xan küçəsi, №5
gunes.xudayarova92@mail.ru

XX ƏSRİN 60-80-Cİ İLLƏR POEZİYASI MİLLİ AZADLIQ KONTEKSTİNDƏ

Xülasə

XX əsrin 50-ci illərindən sonra postsovet məkanında ölkədə ictimai-siyasi mühit tədricən olsa da, yumşalmağa, cəmiyyətdə, ədəbiyyatda yeni ideologiya formalaşmağa başladı. XX əsrin 50-ci illərin sonu, 60-cı illərin əvvəllərində sovet cəmiyyətində kommunist ideologiyası yavaş-yavaş zəifləməyə başlamışdı. Ədəbi yaradıcılığa sərt təzyiq göstərən rejim artıq öz təsir gücünü itirməkdə idi. Şair və yazıçıların müstəqil düşünmə, yazıb-yaratma hissi, azadlıq ideyaları baş qaldırır, ədəbiyyatçı istəyi bütün qadağalara güc gəlirdi.

Repressiya, şəxsiyyətə pərəstişin və stalinizm siyasətinin faciəvi nəticələri bədii ədəbiyyata yol alırdı. Sovet kommunist ideologiyası Azərbaycan vətəndaşına, onun alim, şair və yazıçılarına vurduğu zərbələr ifşa edilirdi. Məhdudiyyətlər qoyulmuş ədəbiyyat artıq kommunist ideologiyası, sosializm quruculuğu çərçivəsindən çıxır, ümumbəşəri mövqe tutur, insanın mənəvi dünyasına enir və milli azadlıq ideyalarını ifadə etmək yolunda müsbət dəyişikliklər baş verirdi. 60-cı illərdən etibarən ictimai-siyasi atmosferin ilıqlaşması, sovet ideoloji buxovların zəifləməsi nəticəsində bədii düşüncədə yeni meyillər ortaya çıxır, artıq ədəbiyyatda yeni ab-hava duyulur, ədəbiyyatçılar cəmiyyətdəki çatışmazlıqları bu və ya digər şəkildə, sətiraltı mənalarla, üstüörtülü, simvolik vasitələrlə və açıq şəkildə etirazlarını ifadə edirdilər.

Məhz belə ruhda poeziyanın yaranması Bəxtiyar Vahabzadə, Xəlil Rza, Cabir Novruz, Məmməd Araz, Fikrət Qoca, Tofiq Bayram və s. kimi sənətkarların adı ilə bağlıdır.

Açar sözlər: XX əsr, 60-80-cı illər, azadlıq, milli düşüncə, poeziya

Ədəbiyyatımızda “altımışıncılar” adlanan yeni bədii nəsilin yaranması ilə sovet ədəbiyyatı tənəzzülə doğru gedirdi. Yeni gələn ədəbi nəsil xalq və onun həyatı, milli-mənəvi dəyərlər, milli azadlıq ideyaları ilə ədəbiyyatın ab-havasını dəyişmiş, yeni məqsədlərə doğru yol almışdır.

XX əsrin 60-80-ci illər ədəbi mərhələsinin formalaşmasında nəsrə yanaşı, yeni ruhlu poeziyanın xüsusi rolu olmuş və bunun nəticəsində ədəbiyyatımızda milli azadlıq ideyalarının yeni tərənnüm istiqamətlərinə meyl artmış, özünüdərək problematikası ilə təzahür etməyə başlamışdı. Poeziyada Vətən və onun yaraları,

insan, kainat, sülh və müharibə, soykökə qayıdış, yeniləşmə, dünyəviliyə meyl əsas aparıcı motiv oldu. Fikir və söz azadlığı, siyasi düşüncə sərbəstliyi, milli azadlıq, ədalət, vətən tərənnümü uğrunda ədəbiyyatda yeni hərəkət başladı. Yeni bir mübariz poeziyanın əsası qoyuldu. Poeziyanı hər şeydən əvvəl, şairin əqidəsi, inamı, xalq istəyinin tərənnümü, milli ruha, azadlığa bağlılığı ilə yönləndirərsə, o zaman əsl ədəbiyyat nümunəsi adlandırmaq olar. Məhz belə ruhda poeziyanın yaranması Bəxtiyar Vahabzadə, Xəlil Rza, Cabir Novruz, Məmməd Araz, Fikrət Qoca, Tofiq Bayram və s. kimi sənətkarların adı ilə bağlıdır. Onlar bu ideologiya ilə poeziyaya milli azadlıq, milli mübariz ovqatı gətirməyə müvəffəq oldular. Xalq taleyinə xalqı düşünən şair mövqeyindən yanaşma, şair ruhunu narahat edən xalqın ağrı-acıları, xalqın çəkdiyi iztirablar yalnız xalqı deyil, eyni zamanda şairin iztirabı olmasını bütünlüklə onların yaradıcılığı boyu görmək mümkündür. Xalq, millət azadlığını öz azadlığından üstün tutan dahi sənətkarlar dövrün qadağalarına baxmayaraq milli azadlıq ideyalarını ədəbi fəaliyyətlərinin başlıca məqsədinə çevirdilər.

Altımtıncılar nəslinin görkəmli, istedadlı nümayəndələrindən olan Tofiq Bayram mənsub olduğu ədəbi nəsil içərisində özünəməxsus yaradıcılıq yolu ilə seçilir. Şerilərinə tarixə, milli dəyərlərə, milli azadlıq ruhuna, xalq taleyinə bağlılıq, millətə dəyər vermək və xalqa divan tutanlara qarşı barışmazlıq mövqeyi və etirazı əks olunmuşdur. Şairin “Azərbaycanım” adlı şeiri bu baxımdan xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Şeirdə “Özün odlar yurdu, odun özgənin” deyərək dövrə dövrə etiraz hissini ifadə edir, həm də tarixə nəzər salır və gələcəyə inam hissi aşılayır:

Babək itirsə də, tunc qollarını,
Döyüşə səslədi oğullarını.
Dedilər əyməsin şah vüqarını
Qoşqarlı, Kəpəzli Azərbaycanım [3, s.172].

Tofiq Bayram sovet rejminin hökm sürdüyü bir vaxtda dövrün nöqsanlarını poeziyaya gətirməklə mənsub olduğu xalqın, millətin azad, milli ənənələrlə yaşamaq istəyini ifadə etmişdir. Yaradıcılığında vətən sevgisi, mənəvi dəyərlərə bağlılıq, milli azadlığa inam hissi duyulan, tarixi gerçəkliyi əks etdirən “Azərbaycan haqqında nəğmə”, “Odlar Yurdu”, “Vətən sevgisi”, “Qarabağ nəğməsi”, “Mənim arzum” və s. şeirləri qeyd olunan fikrə nümunə göstərmək olar. Tofiq Bayram yaradıcılığı milli dəyərlərlə yüklənmişdir. Poeziyasının ruhu, dili azadlığa, azad yaşamaq istəyinə həssas yanaşması ilə seçilir və bunu “Mənim arzum” adlı şeirində belə ifadə edir:

Harda ələm olsa, harda qan-qada,
Ürəyim kövrələr, əsər də mənim.
Dəysə azadlığa güllə Konqoda,
Arzum yaralanar Xəzərdə mənim [3, s.193].

Ümumiyyətlə, Tofiq Bayram yaradıcılığının başlıca məziyyəti şair həyəcanında zamanın həyəcanını əks etdirməsi, zamanın güzgüsü olması, yaşadığı dövrün, eyni zamanda sonrakı dövrlərin nəbzini tuta bilməsindən ibarətdir.

60-cı illər nəslinin görkəmli şairlərindən olan Fikrət Qoca şeirlərində insan və dünya haqqında bədii-fəlsəfi düşüncələri ilə poeziyaya yeni ruh gətirmiş, tərənnüm etdiyi mövzulara yeni məzmun vermiş, həyat və insan, cəmiyyətdə baş verən ictimai-siyasi hadisələri özünəməxsus, orijinal düşüncə ilə əks etdirmişdir.

Altıмышlar nəslinin nümayəndələri yeni ruhlu ədəbi nümunələr, yeni ruh ədəbiyyata gətirmiş və bu missiyanının üzərindən ustalıqla gəlmiş və özlərindən əvvəlki dövr və gələcəkdə formalaşacaq olan ədəbiyyat arasında körpü rolunu oynamışdılar. Fikrət Qoca da məhz belə şairlərdən biridir. Müasir Azərbaycan poeziyasının görkəmli şairlərindən olan Fikrət Qoca poeziyasında insanları düşünməyə, vətənpərvərliyə, saflıq və səmimiyyətə, bəşəri duyğulara səsləyən bir ovqat duyulur. Onun yaradıcılığının əsas xüsusiyyətlərindən birini xüsusilə qeyd etmək gərəyi duyuram ki, bu da onun dünya dərdi üzərində öz millətinin, xalqının dərdini, çəkdiyi ağrı-acıları ifadə etməsidir. Fikrət Qoca 1966-cı ildə qələmə aldığı “Azəriyəm” şeirində milli-mənəvi dəyərlərin, milli ruhun açıq-aydın ifadə şəklini görmək olar:

Od oğluyam, alovlardan doğuldum,
Alovlana-alovlana.
İlk bahardan doğuldum,
Lalə kimi yana-yana.
Onunçün də baxışımın
Odlara var bənzəri.
Azəriyəm, azəri [2, s.16].

XX əsrin 60-cı illər ədəbiyyatı Azərbaycan ədəbiyyatının yeni bir mərhələsini təşkil edir. Elmi, ictimai və bədii fikir tərəfindən də təsdiq olunmuş bu dövr ədəbiyyatının əsas xüsusiyyətlərindən biri xalqın qəhrəmanlıqla zəngin tarixinə müraciət olunması, azadlıq istəyinin poeziyanın əsas ideologiyasına çevrilməsi, söz və fikir azadlığı, milli istiqlal və ictimai ədalət və s. ideyaların əks olunması idi və sonrakı illərdə də azadlıq ideologiyası ədəbiyyatda daha geniş vüsət alaraq Azərbaycanın milli müstəqillik əldə etməsi ilə perspektiv məqsədlərini həyata keçirməyə nail oldu.

Milli poetik fikir tarixində Bəxtiyar Vahabzadə milli istiqlal, azadlıq ideyaları ilə yaradıcılıq zirvəsinə yüksələn sənətkarlardan olmuşdur. Onun təfəkkürü milli, amalı milləti azad görmək və bu yolda mübarizə aparmaqdan ibarət idi. Bəxtiyar Vahabzadə poeziyası ilə mənsub olduğu xalqın milli azadlıq ideyalarının carçısı, canlı dili olmağı bacaran böyük ədiblərimizdən biridir. İkinci Dünya müharibəsindən

sonra ədəbiyyata gələn Vahabzadə ilk vaxtlardan ədəbi mühitin diqqətini çəkmiş sənətkar idi. Ömrünün altmış ilindən çoxunu elə bir zaman kəsiyində keçirdi ki, daim başı üstə sovet qılıncı asılı idi. Belə bir dövrə boyun əyməyən, sözü, qələmi, coşqun təfəkkürü ilə sovet rejminə etiraz, onun çürük mahiyyətini şüurlara yeritmək yolunda mübarizə aparan ziyalılardan biri də məhz Bəxtiyar Vahabzadə oldu. Millətini sevən, xalqının məruz qaldığı bütün nisgilləri qəlbində daşıyaraq poeziyaya köçürən Vahabzadə yaradıcılığının ilk illərindən ömrünün sonuna kimi bir əqidəyə mənsubluğu ilə yaddaşlarda əbədi iz qoymuşdur.

Bəxtiyar Vahabzadə “Vətəndən-Vətənə” (1962), “Azərbaycan oğluyam” (1966), “Vətən eşqi hər eşqdən əzəldir” (1969), “Azərbaycan” (1971), “Müsavat” (1977) və s. adlı şeirlərində Vətəni azad, parçalanmış yurdunu bütöv görmək istəyini, vətən sevgisini, doğma yurda bağlılığı və milli dəyərləri poetik dillə əks etdirir, vətənin azadlığa qovuşacağına inamını ifadə edir. “Azərbaycan oğluyam” adlı şeirində dövrün qadağalarına baxmayaraq milli-mənəvi, tarixi dəyərlər xatırlanır, zamanın qazanında qovrulduğunu və gələcəyə böyük inam hissini ifadə edərək artıq poeziyada milli ruh, milli azadlıq ideyalarına doğru gedən yola Vahabzadə bir işıq salır:

Köküm üstə bitmişəm,
Şöhrətim var,
Şanım var.
Mənim gələcəklə də
Öz əhdi-peymanım var [8, s.32].

1969-cu ildə “Şairlər” adlı şeirində şairin zamanənin, əsrin vicadı olduğunu, azadlıq, haqq və ədalətin güzgüsü olduğunu söyləyərək bu yolda xalqının səsi olacağını bədii dillə belə ifadə edir:

Şair- zamanənin, əsrin vicdanı,
Şair- tarixlərin, şərəfi, şanı,
Şair- bu dünyaya zamanın sözü,
Şair- həqiqətin, haqqın güzgüsü! [8, s.59]

Bir vətəndaş vicdanlı şair olaraq bu amal uğrunda daima dünyaya xalqın, zamanın haqq sözü olacağını yaradıcılığı boyu da görmək mümkündür.

Bəxtiyar Vahabzadə 1979-cu ildə qələmə aldığı “Səbr elədik” adlı şeirində isə yaşadığı dövrün eybəcərliklərini poeziya üzərinə köçürür, haqq adına haqqı yıxıb sürüyənlərə qarşı etirazını açıq-aydın ifadə edir, səbr laylasında xumarlanmaq yox, artıq oyanmaq zamanının gəldiyini vurğulayır, milli azadlıq problemi ilə bağlı düşüncələrini müstəqim şəkildə əks etdirir:

Xalq yolunda candan keçən ərənləri
“Xalq düşməni” damğasıyla

Ləkələyib məhv etdilər.
Haqq adına haqqı yırıb sürütdülər.
Bozu ağdan seçənləri zindanlarda çürütdülər.
Susub dözdük, döz, dedilər...
Qul etdilər vətəmində vətəndaşı [8, s.240].

Şair vətəmində qul olan vətəndaşın artıq səbr etmək deyil, milli azadlıq istəyinin zamanının gəldiyini, çəkilən ağır-acılardan xilas olmaq istəyini, rejmin ağır işgəncələrini açıq dillə ifadə etməsi onunu göstərirdi ki, poeziyada milli azadlıq ruhu, xalqı azad görmək istəyi geniş vüsət alaraq bir amala çevrilmişdir.

XX əsrin 60-80-ci illərdə milli-mənəvi dəyərlər, vətənpərvərlik, milli azadlıq ideyalarının genişlənməsi, milli istiqlal ruhlu ədəbiyyat meydanına çıxmış, özünüdərk proseslərinin dərinləşməsi poeziyanın əsas tərənnüm obyektinə çevrilmişdir. Bəxtiyar Vahabzadə, Məmməd Araz, Xəlil Rza Ulutürk kimi sənətkarlar həm şair, həm də bir vətəndaş olaraq özlərinin ən cəsarətli fikirlərini poeziyanın dilə ilə ifadə edir, milli azadlıq uğrunda mübarizəni ədəbiyyata gətirirdilər. Poeziyanı elə mərhələyə gətirdilər ki, poeziya artıq xalqın səsinin bədii ifadəsi olmuş və bu yolda əsaslı dönüş yaratmışdır. Bu dövrdə bədii ədəbiyyat həm forma, həm də məzmunca milliliyi ilə keyfiyyətə dəyişikliyə səbəb oldu.

1970-ci ilə Məmməd Araz “Azərbaycan-dünyam mənim” deyərək həm poeziyaya, həm də xalqın ruhuna milli ovqat gətirmiş, bu vətənin öz dünyası, öz səhəri olmasının vaxtı gəldiyini ifadə edir, milli ideologiyası ilə mövcud rejmə etiraz səsi, xalqa isə milli ruhu təbliğ edən şeir nümunəsi idi:

Mənim könlüm bu torpağı
vəsf eləyərək,
Azərbaycan dünyasından
baxar dünyaya [6, s.100].

Sovet rejminin xalqın üzərinə duman kimi çökməsindən narahatlıq hissini ifadə edən azərbaycançılıq ideologiyası ilə poeziyada yeni üfüqlərə yol açan Məmməd Araz yaradıcılığında milli dəyərləri, azərbaycançılıq ideologiyasını və xalqın haqlı səsi olaraq bədii nümunələr yaratmışdır. Məmməd Araz 1981-ci ilə qələmə aldığı “Durnaları dönməz oldu” adlı şeirində narahatlığını fərqli üslubda ifadə edir:

Azad durna yol istədi, yol bölük,
Tala bölük, çala bölük, göl bölük.
Göylüyünü necə saxlar bu göylük,
Dumanları dönməz oldu dağların [6, s.205].

XX əsrin 60-cı illərindən başlayaraq istər nəsr, istərsə də poeziyada əsaslı şəkildə məzmun və ideya dəyişikliyi baş verirdi. Yaradıcılığı ilə poeziyaya məzmun və mənaca fərqlilik gətirən görkəmli sənətkarlarımızdan bir də məhz istiqlal şairi Xəlil Rza Ulutürkdür. Milli azadlıq ideyaları ilə poeziyada mübarizlik simvoluna çevrilən şeirlər qələmə alaraq sovet rejmindən xilas olmağın yollarını arayır, milli-azadlıq uğrunda mübarizə hərəkətini gücləndirməyə xidmət edirdi.

“Xəlil Rzanın yaradıcılığında ilk mənzum dəyişiklikləri 1960-cı illərdən başlamış, sonra getdikcə güclənmişdir. Həmin dəyişiklikləri təmin edən başlıca cəhətlər özünə və ictimai həyata münasibətinin güclənməsi, lirik qəhrəmanın inadkarlığının artması, şairin həqiqəti tapmaq uğrunda qızgın idrak fəaliyyəti və bunların nəticəsində sovet ehkamlarından qurtulması ilə bağlı olmuşdur. Onun 60-cı illər şeirlərinin başlıca mövzularını isə təbiət löhvələri təşkil etmiş, təbiət hadisələri əsasında şair milli duyğu və düşüncələrini ifadə etməyə çalışmışdır. Xəlil Rzanın poetik manifesti olan “Azadlıq” şeiri ilk dəfə “Ədəbiyyat və incəsənət” qəzetinin 24 dekabr 1960-cı il tarixli nömrəsində məlum sensor basqısı nəticəsində “Afrikanın səsi” adı ilə dərc edilmişdir” [7, s.186-187].

Xəlil Rza ilk şeirlərindən özünün poetik yolunu müəyyənləşdirməyə müvəffəq olmuş, milli coğrafiyamızdan kənara çıxaraq başqa xalqların tarixi taleyi ilə bağlı düşüncələrini ifadə etmiş, belə ifadə forması ilə əslində sətiraltı mənada mənsub olduğu xalqın arzusunu bədii dilin imkanlarında istifadə edərək qələmə almışdır. 1960-cı ildə yazdığı “Afrikanın səsi” şeiri Afrika xalqlarının mübarizəsinə həsr edilsə də, şairin mənsub olduğu xalqın haqq bağıran səsinin ifadəçisi idi. Şeirdə azadlıq ideyasının mənə çaları, poetik intonasiyası, ifadə vasitələri bəşəri mövqeyi və bu bəşəri mövqeyin daxilində milli azadlıq istəyinin ifadəsi ilə seçilir: “Azadlığı istəmirəm bir həb kimi, dərman kimi; İstəyirəm günəş kimi!!! Səma kimi!!! Cahan kimi!!!” deyərək dövrə öz etiraz səsini ucaldırdı.

Xəlil Rza “Mən bu əsrin gur səsiyəm” deməklə ədəbiyyatımıza, poeziyamıza yeni ruh, yeni nəfəs gətirir, 60-cı illər poeziyasında azadlıq idealını bu və ya digər formada ifadə etməkdən çəkinmir. Şair azadlıq idealı ilə poeziyamıza bəşəri məzmun gətirmişdi. Bəxtiyar Vahabzadə bu şeir haqqında belə bir fikir səsləndirmişdir: “Afrikanın səsi” adlı yığcam bir şeirdə yalnız Afrika xalqlarının deyil, öz azadlığı və istiqlalı uğrunda ayağa qalxan və müstəmləkəçiliyin, faşizmin hər cür təzahürünə qarşı barışmaz mövqe tutan, imperializmin buxovlarını qıran bir sıra ölkələrin mübarizə əzmi, üsyankar ruhu çox sərrast və qüvvətli ifadə olunmuşdur” [5, s.6].

Milli-azadlıq uğrunda mübarizə hərəkəti Xəlil Rza Ulutürkə əhəmiyyətli dərəcədə ideyalar vermiş və bu ideyaları poeziya vasitəsilə xalqın milli ruhunu oyatmaq yolunda vətəndaş-şair olaraq xidmət göstərmişdir. Xalq birliyi, onun tarixi taleyi Xəlil Rza yaradıcılığının özülünü təşkil edir. Bu ideologiya həm yaradıcılığının sonrakı illərinin, həm də dövrünün digər sənətkarlarının yaradıcılığına əsaslı şəkildə nüfuz etməyə başlamışdı. Xəlil Rza yaradıcılığında 60-ci illərin əvvəllərindən başlayaraq vətənpərvərlik ideyaları güclənib hakim ideologiyaya çevrilmişdir. Sovet

dövrünü, sovet həyatını idealizmə etməyən şair yaşadığı dövrün mənfi cəhətlərini poetik dillə ifadə etmiş, ictimai-siyasi reallığı ifadə etməkdən çəkinməmişdir. Yaradıcılığında azadlığı, milli ruhu tərənnüm etmişdir. Xəlil Rza Ulutürk 1960-1962-ci illərdə “Vətən, ya ölüm”, 1966-1968-ci illərdə “Rədd olun Vyetnamdan, ey qəsbkarlar”, 1982-ci ildə “Vyetnam”, “Prezident kabinəsi”, “Qəzəb marşı”, 1984-cü ildə qələmə aldığı “Sofiyada festival” kimi əsərləri ilə bəşəri hadisələrə üz tutmuş və bəşəri hadisələrə toxunaraq əslində mənsub olduğu xalqın da sovet ehkamlarından xilasının zəruriliyini sətirlərlə mənalarla ifadə edir. X.R.Ulutürk milli azadlıq hərəkatına, milli ideala və xalqın tarixi taleyini poeziyasına sətirlərlə mənalarla, müxtəlif formalarda, gah mətnarası, gah dolayısı ilə, gah da açıq şəkildə ifadə etmişdir. 1966-1968-ci illərdə yazdığı “Rədd olun Vyetnamdan” adlı şeiri bu baxımdan əhəmiyyətlidir. Şair bəşəri hadisələri poeziyaya gətirməklə, eyni zamanda milli ideali, milli azadlığı sətirlərlə ifadə edir: “XX əsrin önündə hər xalq, azadlıq fənnindən imtahan verir” deyərək fikrini ifadə edir.

Xəlil Rza Ulutürk poeziyasında 70-ci illərdən başlayaraq mənəvi-psixoloji istiqamət milli ruha, milli ideala doğru yol alır, dünyaya nüfuz edirdi. Əsərlərində yaşadığı mövcud rejimə ictimai etiraz, ictimai-siyasi haqsızlıqlara, istismara, imperiyaçılığa qarşı mübariz ruh əks olunur, xalq taleyinə laqeyid yanaşanlar ifşa obyektinə çevrilir. Şairin 60-ci illərin sonu, 70-ci illərin əvvəllərində yazdığı şeirlərində azadlığa gedən yolun düşüncə və qəlb azadlığından başladığı fikrini ifadə edən ideyalara rast gəlirik. Azadlığın insanın öz ruhundan başlayıb xalqın milli-mənəvi azadlığı ilə tamamlanması ideologiyasını Xəlil Rza yaradıcılığında bədii emosional dillə ifadə formasını görmək olar.

1988-ci ildə Azərbaycanda milli azadlıq hərəkatı başlayanda X.R.Ulutürk də fəaliyyətini genişləndirir, xalqın milli azadlığı uğrunda mübarizəni vətəndaşlıq və yaradıcılıq amalına çevirir. X.Rza 5 dekabr 1988-ci ilə yazdığı “Azadlıq Meydanı” adı şeirində xalqın səsi olduğunu, xalq mübarizəsini bədii dilin imkanlarında istifadə edərək ifadə etmiş, bir şairin xalq taleyinə bağlılığı, onun azadlığı uğrunda mücadiləsini poeziyaya gətirmişdi:

Bu meydanda mən tanıdım bağı tonqal igidləri.
Alındakı ipək qaytan qırmızı, al igidləri.
Bu meydanda anladım ki, adi ocaq pir olarmış,
Mələk kimi, quzu kimi qızlar dönüb şir olarmış.
Bu meydanda anladım ki, nə quzuyam, nə də ceyran.
Azərbaycan bu gün doğur özü boyda Azərbaycan [4, s.151].

Azərbaycan ədəbiyyatı bütün çətinliklər və mürəkkəbliyi ilə sovet dövrü ədəbiyyatının xüsusi bir mərhələsini təşkil edir. XX əsrin 70-80-ci illər Azərbaycan ədəbiyyatı milli istiqlal, milli özünüdərəkə qayıdış mərhələsi adlandırmaq olar. Bu mərhələ 80-ci illərin sonları və 90-cı illərin başlanğıcının istiqlal ədəbiyyatı və milli

özündərkə qayıdış mərhələsi ilə müstəqillik dövrü ədəbiyyatı arasında bir körpü funksiyasını yerinə yetirir. Bu dövrdə yaranan poeziya Azərbaycan xalqının dövlət müstəqiliyi uğrunda mübarizəsinin ideallarına çevrilmiş, eyni zamanda azadlıq mübarizəsi meydanlarının əsas hərəkəverici qüvvəsi olmaq səviyyəsinə yüksəlmişdir. Məhz bu dövrdə Azərbaycan ədəbiyyatı, poeziyası milli istiqlal, azadlıq uğrunda heç nədən çəkinməyərək mübarizə aparmışdır.

Belə bir ədəbiyyatın nümayəndəsi olaraq Cabir Novruz da yaradıcılığı ilə ədəbi mühitdə özünəməxsus mövqeyə malik sənətkarlardandır. Cabir Novruz poeziyası ilə milli irs, Azərbaycan xalqının tarixi taleyini, vətənpərvərlik və mübarizlik ruhu ilə Azərbaycan ədəbiyyatının parlaq səhifələrindən birini təşkil edir. Cabir Novruz 1988-1989-cu illərdə Vətəninin taleyi üçün narahatlıq hissi açıq şəkildə ifadə etməkdən çəkinməyərək artıq yaşanılan iztirablı, qanlı illərin sonu olduğunu poetik təfəkküründən süzülüb gələn azərbaycançılıq ideyalarını təbliğ edir, poeziyasının tarixiliyini daha da dərinləşdirmişdir:

Daha bizim yelkənləri yelləyir külək,
Nə zamandı bütün dillər kilidli idi.
Yetmiş ildi millət demək, xalq adı çəkmək,
Əsl mərdlik, qəhrəmanlıq, igidlik idi [1, s.227].

Ədəbiyyatın bu mərhələsi milli istiqlal, azadlıq ideyaları ilə Azərbaycan xalqının müstəqilliyi uğrunda mübarizəsinin əsas ideallarına çevrilmişdir. Bu dövr ədəbiyyatı xalqın azadlıq mübarizəsi meydanında hərəkəterici qüvvə olmaq səviyyəsinə çatmış və milli-mənəvi özünüdərkə qayıdış nümunəsi olmuş, azadlıq uğrunda mübarizə ədəbiyyatının, poeziyasının bir proloqu olmuşdur.

Ədəbiyyat

1. Cabir Novruz. Özünü qoru, xalqım. Bakı, "Azərbaycan nəşriyyatı", 2002, 228 səh.
2. Fikrət Qoca. Seçilmiş əsərləri. Bakı, "Şərq-Qərb", 2004, 248 səh.
3. Tofiq Bayram. Seçilmiş əsərləri. Bakı, "Lider nəşriyyatı", 2005, 328 səh.
4. Xəlil Rza Ulutürk. Seçilmiş əsərləri. İki cildə. II cild. Bakı, "Şərq-Qərb", 2005, 248 səh.
5. Xəlil Rza Ulutürk. Seçilmiş əsərləri. Şeir və poemaları. Bakı, "Təhsil", 2012, 560 səh.
6. Məmməd Araz. Seçilmiş əsərləri. İki cildə. I cild. Bakı, "Lider nəşriyyat", 2004, 224 səh.
7. Nəbiyev Bəkir. Xəzan vurmasın. Bakı, "Elm", 2006, 452 səh.
8. Vahabzadə Bəxtiyar. Seçilmiş əsərləri. İki cildə. I cild(şeyrlər). Bakı, "Öndər nəşriyyat", 2004, 328 səh.

ГЮНЕШ ХУДАЯРОВА

ПОЭЗИЯ 60-Х И 80-Х ГОДОВ XX ВЕКА В КОНТЕКСТЕ НАЦИОНАЛЬНО-СВОБОДИТЕЛЬНОГО ДВИЖЕНИЯ
РЕЗЮМЕ

После 1950-х годов социально-политическая среда на постсоветском пространстве в стране стала постепенно смягчаться, в обществе и литературе стала формироваться новая идеология.

В конце 1950-х - начале 1960-х годов коммунистическая идеология в советском обществе начала ослабевать. Режим, сильно давивший на литературное творчество, уже терял свое влияние. Поэты и писатели обладали независимым мышлением, чувством письма, идеями свободы и стремлением писателя преодолевать все запреты. Трагические последствия репрессий, культа личности и политики сталинизма превратились в художественную литературу. Выявлены удары, нанесенные советской коммунистической идеологией гражданину Азербайджана, его ученым, поэтам и писателям.

С 1960-х годов в результате потепления общественно-политической атмосферы и ослабления советских идеологических оков возникли новые тенденции в художественной мысли, в литературе ощущалась новая атмосфера, они протестовали. Возникновение поэзии в этом духе связано с именами таких художников, как Бахтияр Вахабзаде, Халил Рза, Джабир Новруз, Мамед Араз, Фикрет Годжа, Тофик Байрам и другими.

Ключевые слова: XX век, 60-80-е годы, свобода, национальное мышление, поэзия.

GUNESH KHUDAYAROVA

POETRY OF THE 60-80S OF THE XX CENTURY IN THE CONTEXT OF NATIONAL FREEDOM
SUMMARY

After the 1950s, the socio-political environment in the post-Soviet space in the country gradually began to soften, and a new ideology began to take shape in society and literature. In the late 1950s and early 1960s, communist ideology in Soviet society began to weaken.

The regime, which put severe pressure on literary creation, was already losing its influence. Poets and writers had the idea of independent thinking, writing, freedom, and the desire of the writer to overcome all prohibitions. The tragic consequences of repression, the cult of personality, and the policies of Stalinism made their way into fiction. The blows inflicted on the Azerbaijani citizen, his scientists, poets and writers by Soviet communist ideology were exposed. Restricted

literature went beyond communist ideology and socialism, took a universal position, descended into the spiritual world and made positive changes in the expression of national liberation ideas.

Since the 1960s, as a result of the warming of the socio-political atmosphere and the weakening of Soviet ideological shackles, new tendencies have emerged in artistic thought, a new atmosphere has been felt in literature, and writers have addressed society's shortcomings in one way or another. They protested. The emergence of poetry in this spirit is associated with the names of artists such as Bakhtiyar Vahabzade, Khalil Rza, Jabir Novruz, Mammad Araz, Fikret Goja, Tofiq Bayram and others.

Key words: XX century, 60-80s, freedom, national thinking, poetry

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 18.04.2021.

Çapa qəbul olunma tarixi: 08.05.2021

**Rəyçi: filologiya elmlər doktoru, professor Ramil Əliyev
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur**

SƏDAQƏT ƏSGƏROVA,
AMEA-nın Nizami Gəncəvi adına
Ədəbiyyat Muzeyi
sedaqet_askerova.73@mail.ru
Bakı şəhəri, Həsən bəy Zərdabi küşəsi, 121

ŞƏCƏRƏYƏ SADIQ, ATASINA LAYIQ ÖVLAD
XÜLASƏ

Aşıq Ağalar sözlə, sazla böyüdüyündən camaat arasında böyük hörmətlə də tanınmışdır. Şirvan aşıq sənətinin sultanı aşıq Mirzə Bilalın adını həmişə uca tutmuş və elə də yaşayıb yaratmışdır. O, həyatı ağır keçsə də, ruhdan düşməmiş, vətəninə, mahnılar qoşub oxumuşdur. Aşıq Ağalar üzünü çaylara, dağlara tutaraq, ondan ilham almış və bu gözəllikləri məharətlə tərənnüm etmişdir. Aşığın yaradıcılığına diqqət etdikdə onun şeirlərində vətəninin ürəkdən tərənnümünün şahidi olursan. Belə bir anda gözlərimiz qarşısında əsl vətənpərvər aşıq obrazı canlanır.

Burada Şirvan aşığından danışırıqsa, onda Şirvan aşıq mühiti barədə qısaca olsa da xatırlatma verməyimiz daha məqsədəuyğundur. Hər kəsə aydındır ki, Şirvan torpağı nağılla, dastanla, bayatı və s. çox zəngindir. Bu folklorun ən geniş qolu, məxsusi yeri, çəkisi, özünəməxsus xüsusiyyətləri ilə seçilən Şirvan aşıqlığıdır. Şirvan aşıqlığı zəngin bir məktəbdir desək, yanılmırıq. Bu gün Şirvan mühitinin musiqi repertuarı ənənələri aşıq repertuarından xeyli fərqlənir.

Qeyd etməliyik ki, Aşıq Ağaların şəxsiyyəti onun qoşmalarında, gəraylılarında özünü daha çox biruzə verir. Həm də qürurlu, mətin, cəsarətli aşığın özünəməxsus ifadə üslubu, məzmun rəngarəngliyi diqqəti cəlb edir. Aşıq yaşasağı həyatı səbirlə, təmkinlə müşahidə edir və bu dünyanın zövq səfasının, malının-mülkünün ötürü olduğunu vurğulayır. Eyni zamanda insanın yalnız xeyirxah əməllər sayəsində unudulmayacağına inanır

Aşıq Ağaların həyat və yaradıcılığını araşdırmaq üçün mövzunun təhlilində obyektivlik, sistemli yanaşma, materialların analizi və tənqidi qiymətləndirmə metodları əsas götürülüb.

Gözəl qaməti və yaraşqlı cöhrəsi ilə tanınan Aşıq Ağalardan tanrı heç nəyi əsirgəməmişdir. Hələ müharibədən əvvəl insanı valeh edən səsi ilə yaddaşlara həkk olunmuşdur. Aşıq boğaz nahiyyəsindən aldığı qəlpə yarasına görə, davadan qayıtdıqdan sonra bir qədər bəmdən oxuyurdu.

Biz, Aşıq Ağalar Mikayılov yaradıcılığını öyrəndikcə görürük ki, doğrudan da aşıq bütün həyatı, yaradıcılığı boyu gözəllik axtarışında olmuş, bu gözəlliklərin daxilində insanpərvər insanları görmüş və onları şeirə gətirmişdir.

Açar sözlər: şeir, gözəllik, aşıq, saz, qoşma, qəzəl, gəraylı

Aşıq Ağalar sözlə, sazla böyüdüyündən camaat arasında böyük hörmətlə də tanınmışdır. Şirvan aşıq sənətinin sultanı aşıq Mirzə Bilalın adını həmişə uca tutmuş və elə də yaşayıb yaratmışdır. O, həyatı ağır keçsə də, ruhdan düşməmiş, vətəninə, mahnılar qoşub oxumuşdur. Aşıq Ağalar üzünü çaylara, dağlara tutaraq, ondan ilham almış və bu gözəllikləri məharətlə tərənnüm etmişdir. Aşığın yaradıcılığına diqqət etdikdə onun şeirlərində vətəninin ürəkdən tərənnümünün şahidi olursan. Belə bir anda gözlərimiz qarşısında əsl vətənpərvər aşıq obrazı canlanır.

Burada Şirvan aşığından danışırıqsa, onda Şirvan aşıq mühiti barədə qısaca olsa da xatırlatma verməyimiz daha məqsədə uyğundur. Hər kəsə aydındır ki, Şirvan torpağı nağılla, dastanla, bayatı və s. çox zəngindir. Bu folklorun ən geniş qolu, məxsusi yeri, çəkisi, özünəməxsus xüsusiyyətləri ilə seçilən Şirvan aşıqlığıdır. Şirvan aşıqlığı zəngin bir məktəbdir desək, yanılmırıq. Bu gün Şirvan mühitinin musiqi repertuari ənənələri aşıq repertuarından xeyli fərqlənir.

Qeyd etməliyik ki, Aşıq Ağaların şəxsiyyəti onun qoşmalarında, gəraylılarında özünü daha çox büruzə verir. Həm də qürurlu, mətin, cəsarətli aşığın özünəməxsus ifadə üslubu, məzmun rəngarəngliyi diqqəti cəlb edir. Aşıq yaşasağı həyatı səbirlə, təmkinlə müşahidə edir və bu dünyanın zövq səfasının, malının-mülkünün ötürü olduğunu vurğulayır. Eyni zamanda insanın yalnız xeyirxah əməllər sayəsində unudulmayacağına inanır:

Yaxşı nəzər yetir sən bu dünyaya,
Nə şaha qalmayı, nə də gədəyə.
Bilal oğlu, şükür eylə xudaya
Torpaqdan yaranan xarman olarmış

(Aşıq Ağalar. Söz mənimkidir. Baki, Çapağlu, 2014 səh, 64.).

Həm də aşığın insanın ömrü, həyat yolu və qocalığı ilə əlaqədar vücudnamələri onun keşməkeşli, lakin sağlam, mənalı həyatından da xəbər verir:

Məhşər meydanından quş kimi uçdum,
Sirat körpüsündən çox asan keçdim.
Ağalar deyir ki, cənnətə düşdüm,
Abi-kövsərdən də içib, dolandım.

(S.Qəniyev. Sirvanlı Aşıq Ağalar . Baki, Elm və təhsil, 2011, səh .107).

Aşıq hər yaşın insan həyatına gətirdiyi şöhrət və möhnəti sadə dillə izah edir, gözlərimiz qarşısında zəhmətkeş, cəfakəş bir ömürün səcərəsini canlandırır:

Otuz yaşda əbəs sandım sevdanı,
Qırx yaşında zikir qaldım sübhanı,
Əlli yaşda enib bir pilləkani,
Elə bil ki, dağ başından tullandım.

(S.Qəniyev. Sirvanlı Aşıq Ağalar Bakı, Elm və təhsil , 2011, səh. 107.).

Aşıq Ağaların həyat və yaradıcılığını araşdırmaq üçün mövzunun təhlilində obyektivlik, sistemli yanaşma, materialların analizi və tənqidi qiymətləndirmə metodları əsas götürülüb.

Gözəl qaməti və yaraşıqlı cöhrəsi ilə tanınan Aşıq Ağalardan tanrı heç nəyi əsirgəməmişdir. Hələ müharibədən əvvəl insanı valeh edən səsi ilə yaddaşlara həkk olunmuşdur. Aşıq boğaz nahiyyəsindən aldığı qəlpə yarasına görə, davadan qayıtdıqdan sonra bir qədər bəmdən oxuyurdu:

Ağalar, çal, oxu, obada , eldə,
MİRZƏ İBRAHİMİ ƏZBƏR ET DİLDƏ,
Dağlar da, düzlər də, meşə də, göl də,
Şairin söz yurdu, söz məkanıdı.

(S.Qəniyev. Sirvanlı Aşıq Ağalar Bakı, Elm və təhsil , səh.93).

Vətəni sonsuz məhəbbətlə sevən, aşiq bu torpağın övladı olduğu üçün qürur duyur, vətənin gözəl təbiəti ilə fəxr edir. Ona görə də aşığın vətənimizin tərənnümünə həsr etdiyi şeirlərində nikbin bir ruh olduğunu görürük:

Bəzənmişdir başdan-başa elləri,
Şuşanın dağları, Gəncə gölləri,
Kürün kənarında Muğan çölləri,
Ceyranlı düzləri Mildən şirindi.

(Aşıq Ağalar. Söz mənimkidir. Baki.Çaşıoğlu, 2014, səh 54.).

Aşığın yaradıcılığında təbiət gözəlliklərinin təsviri mühüm yer tutur və insana təbiət gözəlliyini daha çox duymağa imkan verir:

Şirvan mahalının tər bənövşəsi,
Gələndə eynimə, artır nəşəsi,
Dağlara, daşlara düşəndə səsi,
Kəkliyin nəğməsi baldan şirindi.

(Aşıq Ağalar. Söz mənimkidir. Baki, Çaşıoğlu, 2014. səh 54.).

Onu da deməliyik ki, Aşıq Ağalar ana dilimizin poetik imkanlarından və sələflərinin yaradıcılığından ustalıqla istifadə etdiyinə görə, şeirlərində bədii portretin ən gözəl nümunələrini yarada bilmişdir:

Mən bir vətənin övladıyam, can ona qurban
Canım da, qanım da olsun hər an ona qurban
Gəzdi və dolandım mən onun hər bucağında
Sandım onu cənnət nədi, Rizvan, ona qurban.

(Aşıq Ağalar. Söz mənimkidir. Baki , Çaşıoğlu, 2014, 92s.).

Aşıq Ağalar həssas qəlbli sənətkar olduğundan həmişə şeirlərində insanlara yüksək vətənpərvərlik hissləri aşılayırdı:

Mən vətənin qurbanıyam hər zaman,
Çünkü mənin yaradanım vətəndir,

Namusum, qüdrətim, şöhrətim, şanımlı,
İnsafım, vicdanım, qanımlı vətəndir.

(Aşıq Ağalar. Söz mənimkidir. Baki, Çarşıoğlu, 2014. 92s.)

Misralardan göründüyü kimi aşıq vətəni ürəkdən tərənnüm edir və vürğunluğu ilə vətən-övlad münasibətlərinə yeni nəfəs gətirir.

Aşıq gələcək günlərin daha gözəllər olacağına böyük ümüd bəsləyir:

Çox keçmişdir əziyyətin,

Dönər geri o zillətin

O zülmətin, o möhnətin,

Azərbaycan, Azərbaycan.

(S.Qəniyev. Sirvanlı Aşıq Ağalar Baki, Elm və təhsil, səh.72).

Aşıq Ağalar qəzəl janrında da qələmini sınınamışdır. Onun qəzəllərində zahirən köhnə şeir üslubu nəzərə çarpsa da, məna və məzmun müasirdir:

Güldən təzədir əndamının mehri-səfası,

Oldu neçə min aşıq olan hüsnünə qurban

Yazdı Ağalar şəninə min dürlü qəzəllər,

Ellər səni yad eyləyəcək şadi-xuraman.

(Aşıq Ağalar. Söz mənimkidir. Baki, Çarşıoğlu, 2014, 92 s.)

“Ot kökü üstündə bitər” deyib ulularımız. Öz yaradıcılığı ilə Şirvanın söz-saz mülkünə yeni havalar, nəğmələr gətirməklə, Aşıq Bilal məktəbinin ən layiqli davamçılarından oldu Bilal oğlu Ağalar.

Deməli ki, Vətən torpağının tərənnümü Aşıq Ağaların başlıca mövzularından olsa da, onun yaradıcılığında təmiz məhəbbətin, mənəvi-əxlaqi dəyərlərin tərənnümü ön planda verilmişdir:

Maralı, ceyranı, turacı, cili,

Bəzəyib aranı, Muğanı, Mili,

Axır Abşeronu Kürün bir qolu,

Nə gözəl nemət var, Vətənimdədir

(S.Qəniyev. Sirvanlı Aşıq Ağalar Baki, Elm və təhsil, səh.86).

Biz, Aşıq Ağalar Mikayılov yaradıcılığını öyrəndikcə görürük ki, doğrudan da aşıq bütün həyatı, yaradıcılığı boyu gözəllik axtarışında olmuş, bu gözəlliklərin daxilində insanpərvər insanları görmüş və onları şeirə gətirmişdir.

Qeyd etməliyik ki, Aşıq Ağaların oğlu Elxan Ağalaroğlu “Bizim nəsil” kitabında Mikayılovlar nəslinin şəcərəsindən, tarixi kökündən, qaynaqlarından ətraflı bəhs etmişdir. Aşıq Bilalın coşqun şair təbi, həssas qəlbi, şirin avazı eynilə oğlu Ağalara keçmişdi. Oğlu Bilalın dediklərindən: “Mən atam Ağaları alicənab hər zaman doğru danışan ailəcanlı ailə başçısı kimi xatırlayıram. Atam sözün əsl mənasında haqq-ədalət aşığı idi. Keşməkeşli mürəkkəb həyat atamın qürurunu sındıra bilməmişdi. Özünə, sözünə, sazına hörmət qoyduran idi atam yadımdadı bir dəfə çəkilişlə əlaqədar atamı telestudiyaya dəvət etmişdilər. Səs yazısı almadan öncə mətnə

baxılmalı sonra qərar verilməli idi. O vaxt qayda belə idi. Bu işlərə nəzarət edən şəxs (adını açıqlamıram) şeirin sözlərini bəyənmədi:

Vətəndir sevgilim, vətəndir Anam

Vətənsiz deməyəm, mən də insanam

(Aşıq Ağalar Mikayılov. “Söz mənimkidir, Çasıoğlu, 2014, səh. 81)

Səbənini soruşduqda Vətəni sevgiliyə, anaya bənzətmək düzgün deyil dedi. Atam bərk əsəbləşdi, sazında götürüb cəld addımlarla studiyadan uzaqlaşdı və bir daha heç bir çəkilişlərə getmədi. Aşıq Ağalar şeirlərində ifadənin aydın və təsirli olmasına, qafiyələrin sərrastlığına, vəzn ahəngdarlığına xüsusi əhəmiyyət verirdi. O, sözləri qoşmanın misraları içərisində elə bacarıqla düzüb yerləşdirirdi ki, bu sözlərdəki səslərin uzlaşmasından qulağa xoş gələn bir ahəng yaransın:

Haqdan gələr hər insana bir qada

Axırda ömrünü o verər bada.

O keçən günləri salanda yada

Görürəm heç birin fil çəkə bilməz

(Aşıq Ağalar Mikayılov. “Söz mənimkidir, Çasıoğlu, 2014, səh. 39)

Qoşmalarda, gəraylılarda fikri bitkin verə bilmək üçün qısa, mənalı cümlələr qururdu. “Sən çevirmə işi ağa, səsi çıxar lap uzağa” və yaxud, “Kəklik dağa qaçanda gəl, daşdan-daşa uçanda gəl” və s.

Şeirlərində ifadəni gücləndirmək məqsədi ilə aşıq qoşa sözlərdən də məharətlə istifadə edirdi:

Bürünmüşdü al-əlvana,

Məni qoydu yana-yana.

Dərdimi deməmiş ona,

Özü bilə - bilə gəldi.

(Aşıq Ağalar Mikayılov, “Söz mənimkidir, Çasıoğlu, 2014, səh. 15)

Və yaxud:

Yada salır öz yarını

O, pozmayır ilqarını

Dindirib qəlbin tarını

Çalır qəmzə sata - sata

(S.Qəniyev. Şirvanlı Aşıq Ağalar, Elm və təhsil, Bakı, 2011, səh. 24)

Misralardan göründüyü kimi yana-yana, bilə-bilə, sata-sata, ifadələrini gəraylılara xüsusi ahəng, şirinlik verir. Eynilə atası aşıq Bilalda olduğu kimi Aşıq Ağaların yaradıcılığında da ictimai satira daha kəskin, daha barışmazdı. Onun satirasında ən amansız tənqid olunanlar gücsüzlərin və acizlərin hüquqlarını tapdalayanlardır. Sətir altı mənə, gizlin kinayə, kəskin tənqid Aşıq Ağalar satiralarının əsas xüsusiyyətlərindəndir. O, ictimai nöqsanları sadəcə təsvir etməklə kifayətlənmir, eyni zamanda onlara yaxşı nifrət və qəzəbini də bildirir:

Deyəsən azmısan bir az yolunu,

Tanımırsan heç sağını, solunu.
Gözün qızıb-cırmaqlama qolunu,
Fikirləşsən bir az xoddan düşərsən.

(S.Qəniyev Şirvanlı. Aşıq Ağalar, Elm və təhsil, Bakı, 2011, səh. 109)

Və yaxud:

Özgəsinin zəhmətilə dolanan
Hər cayılar min azana düşübdür.
Gözəllər deyən, qəmzə satanın
Çox görmüşəm işi dara düşübdür.

(S.Qəniyev. Şirvanlı Aşıq Ağalar, Elm və təhsil, Bakı, 2011, səh.113)

Aşıq Ağaların bu səpgidə olan şeirlərindən haqsızlığa qarşı bir üsyan sədəsi eşidilməkdədir. O, atası Aşıq Bilalın haqsızlığa boyun əyməyən cəsarətli oğlu idi. Haqsız yerə həbs olunan, məhv edilən atasının taleyi onu çox yandırır. İçin-için, yana-yana çəkirdi bu dərdi, qəmi.... Aşıq Ağalar insan gözəlliyini, öncə onun mənəvi aləmində görmək istəyirdi. O, zahiri gözəlliyi tərifiyə də əsl gözəlliyi yüksək əxlaqi keyfiyyətlərdə görürdü:

Maral dağa, ceyran düzə bəzəkdi,
Dünyanın bəzəyin pozma sən, oğlum,
Nə dostu xain ol, nə də sitəmkar,

(S.Qəniyev. Şirvanlı Aşıq Ağalar, Elm və təhsil, Bakı, 2011, səh.107)

Ağıl, kamal insanlığın ən vacib şərtidir deyir Aşıq Ağalar. Tanrı tərəfindən verilmiş ən gözəl paydır, töhvədir, onun qiyməti heç nə ilə ölçülə bilməz, onun qədrini bil bəzəyini pozma deyir müdrük el ağsaqqalı, el aşığı...

Sakit ol məclisdə, həddini aşma,
Hər sözdən odlanıb, qaynayıb, daşma.
Arif məclisində sözünü çaşma,
Aldanma fitnəyə, azma sən, oğlum.

(S.Qəniyev. Şirvanlı Aşıq Ağalar, Elm və təhsil, Bakı 2011, səh.108)

Aşıq Ağaların bu misraları tərbiyəvi təsir göstərən atalar sözləri qədər əhəmiyyətlidir. Aşıq gözəlləri tərifiyərkən onların ağıl-kamalı ön plana çəkir:

Namus arı atmaq olmaz
Qiymət qoyub satmaq olmaz.
Uzaq durun, duyğusu az,
Namərdlərin ədasından.

(Aşıq Ağalar Mikayılov. "Söz mənimkidir", Çapaşoğlu, 2014, səh. 27)

Araşdırma zamanı Aşıq Ağaların yaradıcılığında saysız-hesabsız ibrətamiz fikirlərə misralara dolğun, mənalı nəsihətlərə rast gəlirik: "Ağac nə qədər torpağın

dərin qatlısına kök salarsa, o qədər uca olar, kökündən solan ağac bar verməz, tək əldən səs çıxmaz, arxasız ıgıdın sədası olmaz, sınan könülün çarəsi olmaz, ıgıd sözün aşkar söyləyər və s.

Tək əldən səs çıxmaz, ha yellə-yellə
Min könül tikərsən bir şirin dillə,
Dağı-dağ üstünə qoyarsan ellə,
Arxasız ıgıdın sədası olmaz

(S.Qəniyev. Şirvanlı Aşıq Ağalar, Elm və təhsil, Bakı, 2011, səh.102)

Özünün gözəl davranışı ilə xalq arasında həddindən artıq dost qazanmış Aşıq Ağalar səmimi dost etibarlı yoldaşlıq haqqında da geniş fikir söyləmişdir:

Qaçıb-qaçıb yorğun düşüb yatanda
Candan qorxub əcəl tərinə batanda.
Başın kəsmə, Bilal oğlu, tutanda,
Bir yeyim kababa satma ceyranı.

(S.Qəniyev. Şirvanlı Aşıq Ağalar, Elm və təhsil, Bakı, 2011, səh. 49)

Əslində Aşıq Ağalar ovçunun, timsalında insanları əməlisaleh olmağa, bir tikəyə görə dostu, yoldaşı satmamağa humanizmə, insanpərvərliyə səsləyirdi. Bu gün el arasında tez-tez rast gəldiyimiz “haqq aşığı”, aşiq ağzı, el ağzı”, aşiq el atasıdır” və s. kimi deyimlər xalqın öz aşiq oğluna vurğunluğundan, ona göstərdiyi ehtiramdan xəbər verir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. S. Qəniyev. Şirvanlı Aşıq Ağalar. Bakı, “Elm və təhsil”, 2011, səh. 49 - 113.
2. Aşıq Ağalar. Söz mənimkidir. Bakı, Çarşıoğlu, 2014, səh. 15 - 92.
3. M.Qasımlı. Ozan-aşıq sənəti. Bakı, Uğur, 2011, 304 s.
4. S. Axundov. Aşıqlar. Bakı, Azərnəşr, 1960, 183 s.

SEDAGET ASKEROVA

SUMMARY

WORTHY SON OF HIS FATHER, FAITHFUL TO HIS FAMILY

Ashig Aghalar, being part of the ashigs' world from an early age, was highly respected in society. His life and work were the worthy continuation of the path of Ashig Mirza Bilal, known as the "sultan" of Shirvan ashig art. Despite the tough life, he had never been prone to despair and dedicated his songs to the motherland. Ashig Aghalar was inspired by the rivers and mountains and poetized their beauty. Considering the ashig's work, you can feel the sincere love for the motherland in his poems. Here we see the true patriot.

Since the paper is covering the ashig from Shirvan, we should recall briefly the Shirvan ashig circles. It's no secret that the Shirvan is rich in legends, dastans, songs, etc. The biggest part of this folklore is the Shirvan ashig art, distinguished by its special place, significance, and peculiar features. It's true to say that the Shirvan ashig school is pretty opulent. Today, the traditions of the Shirvan music repertoire fall a long way short of the ashig one.

Indeed, the personality of Ashig Aghalar is more evident in his "goshma" and "garayli". The imitative style of the proud and persistent ashig, as well as the variety of the covered plots are also noteworthy. Ashig discreetly observes the flow of life, noting that the pleasures and material wealth of this world are ephemeral. He believes that only good deeds make a person worthy of being remembered.

For the study of the life and work of Ashig Aghalar, the analysis was based on credibility, systematic approach, analysis of materials, and methods of critical assessment.

Handsome and well-built Ashig Aghalar was nature blessed in all ways. Even before the war, he was known for his charming voice. Due to shrapnel wound in the neck, ashig sang in a low voice for a while after the war.

The study of the work of Ashig Aghalar Mikayilov shows that he devoted his life and work to the search for the glories of life, seeing kindness as part of it, and covered this vision in his poetry.

İngilis dilində: poem, beauty, ashig, saz, goshma, ghazal, garayli

САДАГЕТ АСКЕРОВА

РЕЗЮМЕ

СЫН, ВЕРНЫЙ КОРНЯМ И ДОСТОЙНЫЙ СВОЕГО ОТЦА

Выросший в среде ашигов – "в мире слова и саза" – Ашиг Агалар пользовался большим уважением в обществе. В жизни и творчестве он достойно продолжал путь султана ширванского ашигского искусства Ашига Мирза Билала. Несмотря на тяжелый жизненный путь, он не поддавался унынию и посвящал песни родине. Ашиг Агалар обращался к рекам, к горам, вдохновлялся ими и искусно воспевал эти красоты. Рассматривая творчество ашига можно ощутить в его стихах воспевание родины с искренней любовью. В такой момент перед нашими глазами оживает образ истинного патриота.

Так как речь идет о ширванском ашиге, будет целесообразным вкратце вспомнить о ширванских ашигских кругах. Всем известно, что ширванская земля богата сказаниями, дастанами, песнями и т.д. Наиболее широкой ветвью этого фольклора является ширванское ашигское искусство, отличающееся занимаемым им особым положением, значением и своеобразными особенностями. Мы не солжем, сказав, что ширванская ашигская школа

чрезвычайно богатая. Сегодня традиции ширванского музыкального репертуара существенно отличаются от Ашигского репертуара.

Следует отметить, что личность Ашига Агалара больше проявляется в его «гошма» и «гарайлы». Также привлекает внимание своеобразный стиль исполнения гордого, стойкого, смелого ашига, разнообразие раскрываемых сюжетов. Ашиг терпеливо, сдержанно наблюдает за протекающей жизнью, и подчеркивает, что удовольствия и материальные блага этого мира мимолетны. Он верит, что человека не забудут только благодаря добрым поступкам.

С целью изучения жизни и творчества Ашига Агалара разбор темы опирался на объективность, системный подход, анализ материалов и методы критической оценки.

Обладавшего пригожим лицом и статным телосложением Ашига Агалара бог ничем не обделил. Еще до войны он остался в памяти людей благодаря своему чарующему голосу. Из-за осколочного ранения в шею по возвращении с войны ашиг некоторое время пел низким голосом.

Изучая творчество Ашига Агалара Микаилова, мы видим, что ашиг свою жизнь и творчество посвятил поиску красот жизни, видя в этих красотах человеколюбие, что и привнес в свою поэзию.

Rus dilində: стих, красота, ашиг, саз, гошма, газель, герайлы

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 18.04.2021.

Çapa qəbul olunma tarixi: 08.05.2021

**Rəyçi: Akademik. R.Hüseynov
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur**

MƏLAHƏT RAMİZ QIZI BABAYEVA

Fil.ü.f.d. b/m

ADPU, Ədəbiyyat kafedrası

HÜSEYN CAVID YARADICILIĞINDA AFORİZMLƏR

Xülasə

Cavid üçün aforizmlər əsasən yaradıcılığının yetkinliyinin əlaməti olaraq qiymətləndirilir. Aforizmlər onun fərdi yaradıcılıq dünyasının ən vacib xüsusiyyətlərini əks etdirir. Çünki onun bənzərsiz şeiri poetik mənada həqiqətin bilinməsindən və kəşf edilməsindən narahatlığa səbəb olub. Lirik qəhrəmanın düşüncə və duyğu dünyasının, müxtəlif həyat problemləri, hisslərin toqquşması və s. Haqqında dramaturgiyanın poetik acılığını aforizmlərin ifadəli imkanları açır. Məhz buna görə də zamanın və tarixin səciyyəvi xüsusiyyətlərinin təmsilçiliyi H.Cavid poeziyasında tez-tez rast gəlinən aforizmlərdə aydın görünür. H.Cavid aforizmlərinin daha çox forma və quruluş təzahürü, bədii obyekt, poetik mədəniyyətin təzahürü olması da səciyyəvidir, janr və formal xüsusiyyətlərindən asılı olmayaraq ritorika və elan ruhu aforizmlərində güclüdür. H.Cavidin əsərləri. Həm də böyük şairin aforizmlərinin yalnız fərdi duyğuların mühiti ilə məhdudlaşmadığı fakt olaraq qalır. H.Cavidin vətəndaşlıq, vətənpərvərlik, humanizm fikirləri ilə əlaqəli aforizmlərə üstünlük verir. Belə məqamlarda onun qanadlı sözləri daha təsirli və mənalı olur.

H.Cavidin formaca oynaq və ahəngdar aforizmləri ən vacib bədii ümumiləşdirmə vasitəsidir. Məzmunca ümumi hökmlər ifadə edən qanadlı sözlər bədii dil və düşüncə zənginliyində müstəsna rol oynayır. Poetikada sentensiya adlanan bu dəyərli kəlamlar H.Cavidin dram əsərləri üçün də çox səciyyəvidir. Üslubi cəhətdən fərqləndirici keyfiyyət daşıyan həkimanə sözlər H.Cavid bütün əsərlərində, hər bir replikada yerinə düşür. Mətnin məzmunu, xüsusilə üslubi şəraitlə sıx bağlılığı sentensiyaların intensiv yayılmasına səbəb olur. Məsələn, onun aşağıdakı aforizmləri öz siqlətli məzmunu, hikməti ilə yaddaşlarda dərin izlər buraxır

Açar sözlər: aforizm, janr, intonasiya, dil, ədəbiyyat, şeir

H.Cavid üçün janr və intonasiya aktuallığı məzmunu uyğun dil materialı tələb edən vasitədir. Onun dilində son dərəcə spesifik görünən frazeologizmlər, xüsusən aforistik ifadə formaları intonasiya diapazonuna uyğunlaşır. Bu formalar şairin bədii melodiyasına, ritminə sığışır və estetik cəhətdən ona qulluq göstərir. H.Cavidin aforizmləri bədii məzmunla və bədii sosioloji şəraitdə möhkəm əlaqəli olduğu üçün fikrin emosiyalarla zənginləşməsinə təsir göstərir. Bədii intonasiyanın fəal tənzim edilməsində, bədii pafosun təzahüründə, poetik düşüncənin oxucu

şüuruna asanlıqla yol tapmasında aktiv rol oynayır, romantik– lirik elementləri gücləndirir.

Aforizmlərə meyl H.Cavid üslubunda özünəxas daxili sirləri və qanunauyğunluqları vardır. Şeir dili faktına çevrilmiş hikmətli ifadələr daha çox dilin üslubi laylarına dərinlən bələdliyin nəticəsi olaraq meydana çıxır və bu obrazlı ibarələrin poetik şirəsi mətnin bütünlükdə ruhuna hopması ilə obrazlılıq əlamətləri sıxlaşma prosesi keçirir. Mətn mühiti aforizmlərin bütün estetik çalarlarını duymaq üçün münasib üslubi şərait yaradır. Mətn mühiti onların bədii xislətinə aydınlıq gətirir.

H.Cavidin formaca oynaq və ahəngdar aforizmləri ən vacib bədii ümumiləşdirmə vasitəsidir. Məzmunca ümumi hökmlər ifadə edən qanadlı sözlər bədii dil və düşüncə zənginliyində müstəsna rol oynayır. Poetikada sentensiya adlanan bu dəyərli kəlamlar H.Cavidin dram əsərləri üçün də çox səciyyəvidir. Üslubi cəhətdən fərqləndirici keyfiyyət daşıyan həkimanə sözlər H.Cavid bütün əsərlərində, hər bir replikada yerinə düşür. Mətnin məzmunu, xüsusilə üslubi şəraitlə sıx bağlılığı sentensiyaların intensiv yayılmasına səbəb olur. Məsələn, onun aşağıdakı aforizmləri öz siqlətli məzmunu, hikməti ilə yaddaşlarda dərin izlər buraxır:

Derlər insan yaranıb meymundan
Yenidən meymuna dönmək nə yaman...
İdrakı sönük başçıların qəfləti ancaq
Etmiş, edəcək milləti həp əldə oynacaq...
Gərçi görmək də başqa nemətdir.
Görməmək ən böyük səadətdir.
Yaşamaqçın hicab qorxuludur,
Utananlar pək az müvəffəq olur və s. (2, 49)

H.Cavidin aforizmlərlə zəngin olan nitqində bədii dinamika çox güclüdür. Onu təşkil edən komponentlərinin kəmiyyət göstəricilərindən asılı olaraq ahəngi də yeni–yeni estetik keyfiyyətlər şüalandırır. Bunun sayəsində H.Cavidin hikmətli kəamları sünilik və quruculuq faktoruna çevrilir, dilə yatımlılığı, yapışqanlılığı, musiqiliyi ilə ifadə yekrəngliyindən özünü qoruyur.

H.Cavid aforizmləri üzərində düşünərkən ilk əvvəl bu qənaət özünü doğruldur ki, şairin qanadlı sözlərini onun bənzərsiz yaradıcılıq məntiqi tələb edir. Aforizmlərin özülündə dayanan müdriklik ekspressiv vüsət qazanır. Aforistik tərzdə deyim poetik akkord səciyyəsi ilə hər cür bədiiliyə yüksələ bilir və bədii ifadə axarını nizamlayır. H.Cavid aforizmlərində istisnasız olaraq bütün fikirlər, hikmətamiz ideyalar bədiiliyə çevrilir, sirayətədir keyfiyyətlər kəsb edir, nüfuzediciliyi ilə oxucunun hisslərinə hakim kəsilir. Bunları biz “Kars və Oltu ətrafında səbəbsiz (!?) olaraq alçaqcasına qətl və yəğma edilən məzmunlar üçün” şeirindəki ifadə formalarında aydınca sezirik. Fəlakətə düşər olunmuşların keçirdiyi həyatın

acınacaqılı çalarılarını böyük məharətlə canlandıran müəllifin üsyankarlığı aforizmlərlə yekunlaşdırılır. Nicat yolları aforizm vasitəsilə ümumiləşdirilir. Aforizm yaratma prosesində H.Cavid öz ulu sələflərinin yaradıcılıq məharətindən istifadə edərək mükəmməl deyim qəliblərində öz poetik qənaətlərini yekunlaşdırır. Şairin yaradıcılıq laboratoriyasında ərsəyə gətirdiyi hikmətli misralar məzmunların qurtuluş yollarını, zülm və əsarətdən nicat vasitələrini olduqca sərrast şəkildə ifadə etmişdir:

Yaşadan kainatı qüvvətdir,
Gücsüzün həp nəsibi zillətdir.
Əvət, acizlərin cəzası budur,
Kim ki, məzlum olursa, zalım odur...
Yaşamaq istəsən çalış, çabala,
Rə'd olub gurla, bərq olub parla!
Yoqsa fəryadü nalə zaidir,
Bir həqiqət bu: "əzməyən əzilir!.." (1, 73)

Diqqətlə nəzərdən keçirdikdə aydın görünür ki, misralar yalnız məzmun dolğunluğu ilə deyil, həmçinin ifadə formasının əlvanlığı ilə seçilir. Qəmli, acı hisslərlə aşılınmış aforistik misralarla günahsız insanların canlı obrazını onların iztirablarının təsviri ilə qavrayırıq. Əzabkeşlərin düşar olduğu məhrumiyyətlər aforizmlər vasitəsi ilə təhkiyənin toxu toxumasına nüfuz edir. H.Cavid fikrin sərbəst ifadəsinə müqavimət göstərən bütün ənənəvi vərdislərdən uzaqlaşaraq əsas poetik qayəni aforizmlərdən istifadə yolu ilə təqdim etmişdir. Poetik fikrin inkişaf xətti səciyyəvi detallarla, xarakterik ştrixlərlə canlandırılarsa da, aforizmlər yaradılan bədii lövhələrin cövhərini qanadlı sözlərlə ümumiləşdirmişdir. Şair binəşib soydaşlarının sosial ədalətsizliyə məruz qalması hadisəsini ancaq tarixi akt olaraq mənalandırmır, o, bu hadisələrin aforizmlərdə əks –səda tapan fəlsəfi mündricəsi üzərində daha çox dayanır. H.Cavid poetikasının ən yetkin təzahür formalarından biri kimi aforizmlər təsvir obyektı haqqında, onun detalları, ən vacib ştrixləri barədə fikirlərin hüdudlarını genişləndirir və tarixi həqiqətləri əhatə edən anlayışları bizim təsəvvürümüzdə aydınlaşdırır.

Diqqətəlayiq bir xüsusiyyət kimi qeyd etmək lazımdır ki, H.Cavidin həyat idealı, poetik düşüncəsi aforizmlərlə daha dolğun və təsirli verilir. Poetik fikrin dərinliyi, lirik təhkiyənin sanbalı, fəlsəfiliyi aforizmlərə xas olan siqlətin vasitəsilə daha qabarıq şəkildə üzə çıxır. Şairin dönə -dönə müraciət etdiyi aforistik ifadələr ümumbəşəri mövzuların həllində özünü daha geniş hiss etdirir. H.Cavidin aforizmləri ona görə orijinal və yeni təsir bağışlayır ki, o, bu deyim tərzı ilə yalnız ümumbəşəri motivləri sadəcə izah etmir, o bu motivləri bir–birinə əks qütblərin mübarizəsi fonunda təsvir edir. Aforizmlər aydın poetik lövhələr yaratmaqla oxucunu mütəəssir edir.

Orta əsrlər Azərbaycan poetikasında irsəlul–məsəl və ya təmsil termini ilə ifadə olunan aforizmlər Hüseyn Cavidin yaradıcılığında "elə poetik kateqoriyadır ki,

burada müəyyən bir cümlə və ya ifadə zərbul–məsəl və yaxud hikmətamiz söz şəklində verilir. Bu poetik vasitə sözün estetik gözəlliyinə və məzmunun gücləndirilməsinə xidmət edir.” (4, 71) Aforizmləri göstərir ki, sözlə davranışlarındakı özünəməxsusluq, söz işlətmə püxtəliyi H.Cavid üslubunda spesifik kolorit kimi hiss olunur. Bu, H.Cavid yaradıcılığı üçün o dərəcədə aktual faktıdır ki, onsuz onun fərdi üslubunun əsas cizgiləri kölgədə qalır. Şairin “Qüruba qarşı” şeirinin demək olar ki, əksər misralarında şairin poetikası üçün səciyyəvi deyim tərz-i hakimdir. H.Cavid sönük və şablonlaşmış ifadələrdən qaçmaqla sanki aforizmlərin bədiilikdəki əhəmiyyətini nümayiş etdirir. Güclü bədiilik yaratma faktı kimi müəllif aforizmləri bədii fəndə çevirib poetik mətləbləri emosional nida həddinə çatdırır. Aforizmlərlə H.Cavid bədii təsvirdəki həyat haqqında mühakimələr yürütməyə, ümumiləşdirmələr verməyə cəhd göstərir və buna yüksək sənətkarlıqla nail olur:

Əmin ol, nərdə dirlik varsa, mütləq orda qavğa var;
Bu bir qanuni-hikmət, sirri-xilqətdir ki, məhv olmaz.
Basıb-kəsmək, yaqıb-yıqmaq azalmaz, daima artar;
Bu bir baziçeyi-qüdrət ki, bundan kimsə qurtulmaz.
Çalış həp qalib ol, mərd ol! Bu, aydın bir həqiqətdir:
“Cihan bir nəzənin dilbər ki, yalnız mərdə qismətdir...” (2, 78)

Müşahidələr təkzib olunmaz bir fakt kimi göstərir ki, H.Cavid qələmə aldığı mövzunun analitik–sosioloji xarakterini təhlil edir. Bədiiliyin bütün qanunlarına əməl edən müəllif bədii sözə yiyələnmə səviyyəsi həmişə yüksəkdə saxlayır.

Ustad sənətkar öz kontekstləri zəminində müdrik ümumiləşdirmələrə meyl edir. Onun yaradıcılığındakı aforizmlərin bolluğu da buradan irəli gəlir. O da diqqətdən yayınmır ki, H.Cavidə məxsus ifadələrin müdrikliyi sosial nöqtələrə toxunanda daha çox meydana çıxır. Hikmətli məzmunu, müdrikliyi təsvir–tərənnüm olunan müvafiq hadisə və əhvalatları ümumiləşdirmək üçün istəyindən doğan aforizmlər zəngin həyat təcrübəsinin dildə əks–sədası kimi səslənir. Ən əsası odur ki, H.Cavidin aforizmləri cilalı, yığcam və semantik cəhətdən siqlətli olur:

Göz–qulaq–görmək, eşitmək aləti,
Çoq zaman aldatmış insaniyyəti. (3, 80)
Bir oyuncaqdır cihan başdan-başa,
Qafil insanlar da bənzər sərxoşa. (3, 84)

H.Cavid poeziyasında istənilən aforizmində sintaqmatik qəliblərdən asılı olmayaraq həmişə obraz yeniliyi ilə müşayiət olunur ki, bu da onun istedadındakı monumentallıqdır. Burada basma qəlib ifadələrin, şablon və çeynənmiş deyim tərzinin heç bir nişanəsi yoxdur. Buna görə də H.Cavidin aforizmləri təsvir–tərənnüm predmetinə münasibəti tənzimləyir. Bu münasibət, semantik təyinat poetik xarakter daşıyır. İfadə yaradıcılığı poetik ənənələr zəminində gedir və bu səbəbdən də olduqca təbii görünür. Oxucuya həzz təlqin edən, onun hissələrini tərpədən aforistik ifadələrlə H.Cavid bütün məqamlarda bədii mündəricənin dərkini stimullaşdırır. Oxucunun zövqünə yol tapmaq və bu zövqün məcrasını tənzimləmək

üçün aforizmlər H.Cavidin üslubunda poetik dilin tərəvətləndirilmə vasitəsidir. Bununla belə, o da xüsusi vurğulanmalıdır ki, aforizm yaradıcılığı üçün H.Cavid münasib bədii mühit, üslubi şəkil yaratmağın mahir ustasıdır. Buna biz onun “Qoca bir türkün vəsiyyəti” adlı şeirində bütün incəlikləri ilə şahid oluruq. Buradakı aforizmlər bütövlükdə ona görə emosional təlqinə malik olur ki, onlardakı hər bir sözün estetik əmsalı böyüdülmüş, bunun sayəsində misraların hər biri dərin hikmət vüsəti qazanmışdır.

Yuxarıda adı çəkilən şeirdə qoca türkün vəsiyyəti kimi səslənən hər bir misra müdrikliyin, analitik təfəkkürün aynasıdır. Maraqlı orasıdır ki, aforizmlərin özünün də dil–ifadə vasitələrində obraz və məcazlarında, mükəmməl təşbeh və metaforalarında da lokal kolorit dərhal seçilir. Hər bir misranın arxasında kəskin siyasi məzmun, döyüşkən, səfərbəredici ton, milli əhvali–ruhiyyə hakim mövqedə dayanır. Aforizmlər türk müdrikliyini təmsil edən qocanın mükəmməl nitq təzahürü olub xalq dilinin hikmət xəzinəsinə layiq deyimlər kimi qəbul olunur:

İlk istəyim: hiç bir zaman sevgidən əl çəkməyin,
İnsan oğlu sevgi için yaratılmış, doğmuşdur.
Yer yüzünü qardaş bilin, insan qanı dökməyin,
Bu dünyada bir qaşığı su çox zalımlar boğmuşdur.
Zülmə hərgiz yaqlaşmayın, doğru yoldan şaşmayın,
Tanrı haqdır, haqqı sevər, ədalətdən xoşlanır.
Yaltaqlığa imrənəməyin, kibrə hiç yanaşmayın,
Öz haqqını bilməyənlər ən sonunda daşlanır.
Namus, vicdan insanlarda iki böyük qanattır,
Onlar ilə Adəm oğlu yüksək göylərdən aşar.
Namus, vicdan bizlər için daimi bir həyatdır,
Türk eli həp o hiss için doğmuş, onunla yaşar. (2, 127-128)

H.Cavidin aforizmləri mürəkkəb və çoxünsürlüdür. Onda özünü ifadə məqamları çox güclüdür və lirik şeirlərinin əksəriyyəti monoloji nitq səciyyəsi daşıyır. Bundan irəli gələrək monoloji düşüncə və təhkiyə lirik şeir poetikasının əsas tərkib hissəsi olaraq diqqəti daha çox çəkir. H.Cavidin aforizm yaradıcılığının başlanğıcını həmin düşüncə və mühakimə ilə bağlı ümumiləşdirmələr təmin edir və hikmətli ifadələrin forma–üslub xüsusiyyətlərini yaradır. Aforizmlərlə hikmətli sözlərlə dünya, onun hadisələri lirik qəhrəmanın hiss və həyəcanlarından, mühakimə və düşüncələrindən keçirərək ümumiləşdirir. Məhz buna görədir ki, onun hər bir aforizmin arxasında dərin, düşündürücü, əhatəli məzmun dayanır.

Diqqətlə nəzərdən keçirdikdə aforizmlərin əsas qayəsində H.Cavidin müəyyən baxışlarının, sosial gerçəkliyə konkret münasibətlərinin mövcudluğunu da sezmək mümkündür. Bu amil də öz növbəsində hikmətli kəlamların uğurlu çıxmasında özül rolunu oynayır. Aforizmlərin H.Cavid poetikasının xarakter ştrixləri baxımından təhlili onun əsas yaradıcılıq xislətini, sənətkarlıq mövqeyini müəyyənləşdirmək istiqamətlərindən biridir. Belə istiqamət H.Cavidə lirikasında

sosial məzmun genişliyinə, tarixi gerçəkliklərlə dialektik əlaqədə lirik təsvir gücünü, bədii obrazlı ümumiləşdirmə üsullarını müfəssəl və əhatəli göstərmək imkanları vermişdir. Janr və forma xüsusiyyətlərindən asılı olmayaraq, H.Cavid əsərlərindəki aforizmlərinə ritorika və deklamasiya ruhu hiss olunacaq dərəcədə güclüdür. O da fakt olaraq qalır ki, dahi şairin aforizmləri fərdi duyğular mühitində məhdudlaşıb qalmır. H.Cavid daha çox vətəndaşlıq, vətənsəverlik, humanizm ideyaları ilə bağlı aforizmlərə üstünlük verir. Belə məqamlarda onun qanadlı sözləri daha təsirli və daha mündəricəli olur. H.Cavidin aforizmləri əslində insan və həyat haqqında mütəfəkkir düşüncələrin, sosial gerçəkliklər barədə fəlsəfi qənaətlərin ümumiləşdirilmiş ifadə formasıdır, müdriklik saçan lakonik poetik fraqmentlərdir. Və bütün hallarda onun aforizmləri obrazlı təfəkkür tərəvətidir, konkret poetik səciyyəlidir. H.Cavidin hikmətli sözlərinin timsalında görmək olur ki, onun aforizmlərinin özünəməxsus üstünlükləri vardır. O, ən qədim mövzularda belə orijinal fikir söyləməyi üstün tutur. Fikir baxımından tərəvətli və yeni çalarlı məziyyətlərlə öz deyim tərzini qoruyub saxlayır. Aforizmlər H.Cavid üçün təsvir-tərənnüm obyektini, poetik təhlil etdiyi anlayışları qiymətləndirmək, təəssüratlarını obrazlı şəkildə ümumiləşdirmək imkanındır. Buna görə də aforizmlər H.Cavid şeirlərində obraz haqqında düşüncə və qənaətlərin yekunu kimi olduqca səciyyəvidir. “İki həmsiyyəti-lətafətvən” şeirində olduğu kimi. Aşağıdakı misralar şeirin poetik məğzini, müəllifin aparıcı ideya-bədii axtarışlarının uğurlu yekunu kimi səslənir, qadın obrazının təəcəssümü kimi yaddaşlarda dərin iz buraxır:

Qadın! Ey möhtərəm ənisi-bəşər!

Sənsiz öksüz qalırdı hissi-bəşər! (2, 94)

Hər bir aforizmdə biz H.Cavid peşəkarlığının, söz duyğusunun, şair texnikasının, dillə rəftar səriştəsinin kamilliyini görürük. Aforizm daha çox şeirin ümumi poetik ahəngindən, müəllifin daxili ovqatından qaynaqlanır. Düşüncə tərzini aforizmlərlə sanki yeniləşir, fikrin meydanı genişlənir. Aforizmin poetik qayəsi kontekstin ruhu ilə qaynayıb-qarışır, bədii ovqatın ahəngi gücləndirir. H.Caviddə aforizmlər daha çox onun yaradıcılığının yetkinlik nişanəsi kimi dəyərləndirilir. Onun fərdi özünəməxsus yaradıcılıq aləminin ən mühüm cizgiləri aforizmlərdə özünü qabarıq formalarda hiss etdirir. Çünki onun bənzərsiz poeziyası gerçəkliyi, zamanı poetik cəhətdən dərk və kəşf etmək narahatlığından nəşət etmişdir. Lirik qəhrəmanın fikir və duyğular aləminin poetik acılığı, həyatın müxtəlif problemlərinə dair dramatism, hisslərin konflikti və s. aforizmlərin ifadəlilik imkanlarına əsasən açılır. Məhz buna görədir ki, H.Cavid poeziyasında özünü tez-tez göstərən aforizmlərdə zaman və tarixin xarakterik cizgilərinin təqdimi aydın nəzərə çarpır. O da xarakterik cəhətdir ki, H.Cavidin aforizmləri forma və quruluş təzahüründən daha çox, bədii mətləb, poetik mədəniyyət təzahürüdür.

ƏDƏBİYYAT

1. Babaxanlı Gülbəniz. Azərbaycan ədəbi fikri və Hüseyn Cavid. Bakı: Çarşıoğlu, 2010, 214 s.
2. Cavid Hüseyn. Əsərləri. 5 cildə, I cild, Bakı: Lider nəşr., 2005, 214s.
3. Cavid Hüseyn. Əsərləri. 5 cildə, III cild. Bakı: Elm, 2007, 368 s
4. Quliyeva Mahirə. Klassik şərq poetikası, Bakı, Yazıçı, 1991, 128s.

Малахат Рамиз кызы Бабаева
АГПУ, Литературный факультет

АФАРИЗМЫ В ПРОИЗВЕДЕНИЯХ ГУСЕЙНА ДЖАВИДА

У Джавида афоризмы в основном ценятся как признак зрелости его творчества. В афоризмах отражены важнейшие черты его индивидуального творческого мира. Потому что его уникальная поэзия вызвала тревогу от познания и открытия истины в поэтическом смысле. Поэтическая горечь мира мыслей и чувств лирического героя, драматургия о различных жизненных проблемах, конфликт чувств и т. Д. открывается по выразительным возможностям афоризмов. Вот почему представление характерных черт времени и истории отчетливо просматривается в афоризмах, которые часто встречаются в поэзии Х.Джавида. Характерно также, что афоризмы Х.Джавида - это больше, чем проявление формы и структуры, художественный предмет, проявление поэтической культуры. Независимо от жанровых и формальных характеристик, дух риторики и декламации силен в афоризмах произведений Х. Джавида. Также остается фактом, что афоризмы великого поэта не ограничиваются средой индивидуальных эмоций. Х.Джавид отдает предпочтение афоризмам, связанным с идеями гражданственности, патриотизма, гуманизма. В такие моменты его крылатые слова становятся действенным и значительным. Игривые и гармоничные афоризмы Х. Джавида - важнейшее средство художественного обобщения. Крылатые слова, выражающие общие суждения по содержанию, играют исключительную роль в богатстве литературного языка и мысли. Эти ценные слова, называемые в поэзии предложением, также очень характерны для пьес Джавида. Слова доктора, обладающие отличительной стилистической чертой, встречаются во всех произведениях Х. Джавида, в каждой реплике. Содержание текста, особенно его тесная связь со стилистическими условиями, ведет к интенсивному распространению настроений. Например, следующие его афоризмы оставляют глубокий след в памяти своим богатым содержанием и мудростью.

Ключевые слова: афоризм, жанр, интонация, язык, литература, поэзия.

Malahat Ramiz gizi Babayeva
ASPU, Department of Literature

APHORISMS IN THE WORKS OF HUSSEIN JAVID

In Javid, aphorisms are mostly valued as a sign of maturity of his work. The most important features of his individual creative world are reflected in the aphorisms. Because his unique poetry evoked the anxiety of realizing and discovering the truth in a poetic way. The poetic bitterness of the lyrical hero's world of thoughts and feelings, drama about various problems of life, conflict of feelings, etc. opens according to the expressive possibilities of aphorisms. That is why the presentation of the characteristic features of time and history is clearly visible in the aphorisms that often appear in H.Javid's poetry. It is also characteristic that H.Javid's aphorisms are more than a manifestation of form and structure, an artistic subject, a manifestation of poetic culture. Regardless of the characteristics of the genre and form, the spirit of rhetoric and declamation is strong in the aphorisms of H.Javid's works. It also remains a fact that the aphorisms of the great poet are not limited to the environment of individual emotions. H.Javid prefers aphorisms related to the ideas of citizenship, patriotism, humanism. At such moments, his winged words become more effective and more meaningful. H.Javid's playful and harmonious aphorisms are the most important means of artistic generalization. Winged words, which express general judgments in content, play an exceptional role in the richness of literary language and thought. These valuable words, called sentence in poetry, are also very characteristic of Javid's plays. The words of the doctor, which have a distinctive stylistic quality, appear in all the works of H.Javid, in every replica. The content of the text, especially its close connection with stylistic conditions, leads to the intensive spread of sentiments. For example, his following aphorisms leave deep traces in the memory with their rich content *and wisdom*

Keywords: aphorism, genre, intonation, language, literature, poetry

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 18.04.2021.

Çapa qəbul olunma tarixi: 08.05.2021

Rəyçi: professor Mahirə Hüseynova
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

İRADƏ İSRAFİL QIZI KƏRİMOVA
BDU, filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

**AZƏRBAYCAN TELEKANALLARINDA ƏYLƏNCƏLİ VERİLİŞLƏR
VƏ BU VERİLİŞLƏRİN APARICILARININ DİLİ**

Xülasə

Məqalədə Azərbaycan telekanallarında əyləncəli verilişlərin aparıcılarının dili nəzərdən keçirilir. Bu verilişlərin aparıcılarının dil nöqsanları tənqid edilir.

Ümummilli liderimiz Heydər Əliyevin və Respublikamızın Prezidenti Cənab İlham Əliyevin müasir Azərbaycan ədəbi dil normaları, televiziya aparıcılarının dili və jurnalistlərin fəaliyyəti haqqında dəyərli fikirləri məqalədə öz əksini tapmışdır.

Məqalədə göstərilir ki, Azərbaycan ədəbi dilinin qorunmasında televiziya və radio kanalları daha böyük məsuliyyət daşıyır. Ona görə də teleaparıcılar dil normalarına ciddi yanaşmalıdırlar. Efiirdən aparıcısı olduqları verilişlərə, telekanalın rəhbərliyinə, öz millətinə, xalqına, dövlətinə, televiziya tamaşaçılarına, nəhayət özlərinə hörmət naminə efirə tam hazırlıqlı çıxmalıdırlar. Bu, bütün televiziya aparıcılarının müqəddəs vəzifə borcudur.

Qeyd olunur ki, bəzi özəl televiziya kanallarında izləyiciləri qane etməyən, ədəbi dil normalarının qanunlarına riayət olunmayan eyni tipli keyfiyyətsiz və səviyyəsiz əyləncəli verilişlər nümayiş olunur. Bu verilişlərin aparıcıları külli miqdarda xarici sözlər (rus və türk) işlədərək, öz ləhcələri ilə, efir etikasından, nitq mədəniyyətindən uzaq ifadələr işlədirlər. Belə proqramlar izləyicilərin zövqünü oxşamır və televiziyanın nüfuzunu gözdən salır.

Göstərilir ki, bəzi özəl telekanalların əyləncə xarakterli verilişlərin aparıcıları efir peşəkarlığı aşağı olan şəxslərdir. Əgər o aparıcının gözəl nitq qabiliyyəti yoxdursa, efir görünüşü standartlara cavab vermirsə, onun efirə çıxarılması düzgün deyil. Azərbaycan dilini tam bilməyən, orfoepiya normalarını pozan, səlis nitqi olmayan aparıcıların yol verdiyi kobud səhvlər milli şüura təsir edəcək qədər ciddi və təhlükəlidir. Ən kiçik laqeydlük isə ağır nəticələrə səbəb ola bilər.

Açar sözlər: Azərbaycan telekanalları, ədəbi dil normaları, əyləncəli verilişlər, teleaparıcılarının dili.

Teleradio fəaliyyəti əhalinin bütün təbəqələrinin daimi, həm də birbaşa təmasda olduğu xüsusi bir sahədir. İnsanlar radionu dinləməklə və ya televiziya ekranı qarşısında əyləşməklə həm informasiya alır, həm maariflənir, həm də əylənirlər.

Azərbaycan Televiziyası özünün rəngarəng proqramları ilə insanları düşündürür, maarifləndirir, əyləndirir, zərurət yarandığı zaman isə həm də

səfərbərliyə çağıran ən mühüm vasitədir. Müxtəlif zövqlü tamaşaçılar üçün nəzərdə tutulan əyləncəli verilişlər, maarifləndirici proqramlar, intellektual oyunlar Azərbaycan telekanallarının efirini daha rəngarəng və baxımlı edir, maraqlı layihələr bir-birini əvəz edir. Belə telekanallara televiziya izləyiciləri çox həvəslə və məmnunluqla baxırlar.

Ölkə Prezidenti cənab İlham Əliyev bu yaxınlarda “Real” televiziyasına müsahibəsində medianın cəmiyyətin həyatında və dövlət idarəçiliyi məsələlərindəki rolundan bəhs edərkən demişdir: “Deyə bilərəm ki, mən də öz işimdə mediadan gələn xəbərlərə istinad edirəm, bəzi hallarda mediadan bir çox məsələləri öyrənirəm, dərhal reaksiya verirəm”. “Bəli, diqqətli oxucular da şahidlirlər ki, bir çox hallarda televiziya və ya radioda qaldırılan taleyüklü problemlərlə bağlı ölkə rəhbərliyinin, şəxsən cənab Prezidentin və Birinci vitse prezidentin tapşırığı ilə təcili və təsirli tədbirlər görülür (Qafar Cəbiyev. Azərbaycanca teleradio fəaliyyətinə dövlət qayğısı. “Xalq” qəzeti, 28 fevral, 2019).

Ötən il ərzində baş vermiş ictimai əhəmiyyətli hadisələri nəzərə alaraq televiziya və radio yayımçıları öz proqramlarında operativ olaraq dəyişikliklər etmişlər. COVID-19 pandemiyasına qarşı mübarizə çərçivəsində maarifləndirici-informativ yayımlar həyata keçirilmiş, bu virusla mübarizə istiqamətində müzakirə və maarifləndirici proqramlar, sosial şəxslər nümayiş etdirilmişdir.

Vətən müharibəsinin başlanması ilə (27 sentyabr 2020-ci il) ölkə televiziya və radio kanallarının proqram və verilişlərinin formatında ciddi dəyişikliklər edilmiş, daha çox hərbi-vətənpərvərlik mövzularında yayımlara üstünlük verilmişdir. Onlar təqdim etdikləri informasiya və məlumatlarda, həmçinin, video reportajlarda rəsmi mənbələrə əsaslanmış, mütəmadi olaraq operativ informasiya təqdim etməyə çalışmış, nikbin ruhlu hərbi-vətənpərvərlik proqramlarla çıxış etmiş, 44 gün davam edən Vətən müharibəsi zamanı vətən uğrunda həlak olmuş şəhidlər haqqında müxtəlif reportajlar yayımlamışlar.

Vətən uğrunda şəhid olan əsgər və zabitlərimizin adlarının əbədləşdirilməsi, onların qəhrəmanlıqları barədə materialların hazırlanmasında televiziya kanallarının müstəsna rolu göz qabağındadır.

Vətən müharibəsinin işıqlandırılmasında televiziya programlarımızın gördüyü işlər hamımıza məlumdur. İnsanlar bütün məlumatları televiziya kanallarından alırdılar, onlar hər an aparıcılarımızın dilindən xoş xəbər eşitmək ümidi ilə gözlərini televizordan ayırmırdılar, Ali Baş Komandanın çıxışını gözləyirdilər.

Torpaqlarımızın erməni işğalçılarından azad edilməsi uğrunda gedən 44 günlük Vətən müharibəsində Azərbaycan qalib gəldi. Xalqımız səfərbər oldu, birləşdi, bir yumruq oldu. Qəhrəman ordumuz təkcə torpağı yox, həm də mənəvi dünyamızı işğaldan qurtardı. Ali Baş Komandanın qətiyyəti, ordumuzun rəşadəti, xalqımızın birliyi və dövlət başçısına hərtərəfli dəstəyi bu qələbəni bizə qazandırdı. Bu qələbə tariximizə qızıl hərflərlə yazıldı.

Ordumuzun gücü, xalqın öz ordusuna, onun Ali Baş Komandanı Cənab İlham Əliyevə inamı və bunun efir təqdimatı televiziyanın çox vacib və əsas mövzusu olduğu üçün Azərbaycan televiziyası olduqca böyük məsuliyyət daşıyır. Azərbaycan sevgisi ilə Vətən uğrunda qəhrəmancasına həlak olan şəhidlərimizin qəhrəmanlığı, məhz televiziya vasitəsi ilə xalqımıza çatdırılıb. Ölkəmizdə fəaliyyət göstərən teleradio yayımçıların əksəriyyəti bu hadisə və onun nəticəsində şəhid olanlarımızla bağlı öz proqramlarında dərhal dəyişiklik edib, yayımdan musiqili və əyləncəli verilişləri çıxarıblar. Pandemiya şəraitində əməkdaşların tam olaraq işə cəlb olunmamasını və texniki aspektləri nəzərə alaraq, bəzi kanallarda bu proses növbəti gün həyata keçirilib.

Televiziya kanallarımız cəmiyyətin formalaşmasında, milli-mənəvi dəyərlərimizin qorunmasında, Azərbaycan dilinin, mədəniyyətinin, ölkəmizlə bağlı tarixi həqiqətlərin yayılmasında, Azərbaycan dövlətçiliyinin möhkəmlənməsində və tərəqqi etməsində mühüm rol oynayır. Teleməkan təkcə xəbərlər, ictimai-siyasi proqramlar, intellektual verilişlərdən ibarət olmamalı, estetik baxımdan yüksək səviyyəli əyləncəli verilişlər də olmalıdır, şou-proqramlar da.

Teleradio qurumları öz proqramlarını cəmiyyətin aktual problemlərinə həsr edərək, yeni dövrün tələblərinə uyğun, müxtəlif peşə adamları və sosial təbəqədən olan insanların zövqünü və marağını əhatə edən, informasiya tələbatını ödəyən, eyni zamanda, onları əyləndirən rəngarəng verilişlər təqdim edirlər.

Azərbaycan ədəbi dilinin qorunmasında televiziya və radio kanalları daha böyük məsuliyyət daşıyır, çünki qəzetlərə və digər mətbuat orqanlarına nisbətən televiziya və radio kanalları daha böyük auditoriyanı əhatə edir.

2003-cü ildə Ümummilli liderimiz Heydər Əliyevin tövsiyəsi ilə Azərbaycan Respublikası Dövlət dili haqqında Qanunun 2-ci fəslinin 6-cı maddəsində oxuyuruq: “Mülkiyyət formasından asılı olmayaraq, Azərbaycan Respublikası ərazisində təsis edilən və fəaliyyət göstərən, dövlət dilində yayımlanan bütün televiziya və radio kanallarının aparıcıları dövlət dilini mükəmməl bilməli və səlis danışmaq qabiliyyətinə malik olmalıdırlar. Televiziya və radio kanallarında dublyaj olunan filmlər və verilişlər dövlətin müəyyən etdiyi dil normalarına uyğun olmalıdır”. Həmin fəslin 13.1. maddəsiində ulu öndərimiz Azərbaycan ədəbi dilinin normalarına riayət edilməsini tövsiyə edir: “Dövlət dilinin normaları özündə Azərbaycan ədəbi dilinin orfoqrafiya və orfoepiya normalarını ehtiva edir. Azərbaycan dilinin orfoqrafiya və orfoepiya normalarını müvafiq icra hakimiyyəti orqanının müəyyən etdiyi orqan (qurum) təsdiq edir. Hüquqi, fiziki və vəzifəli şəxslər bu normalara əməl etməlidirlər” (Heydər Əliyev. Azərbaycan Respublikası Dövlət dili haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu. Bakı, “Azərbaycan” qəzeti, 1 yanvar, 2003).

Teleaparıcılar dil normalarına ciddi yanaşmalı, efiirdən aparıcısı olduqları verilişlərə, telekanalın rəhbərliyinə, öz millətinə, xalqına, dövlətinə, nəhayət özlərinə hörmət naminə efirə tam hazırlıqlı çıxmalıdırlar. Bu, bütün televiziya aparıcılarının

müqəddəs vəzifə borcudur. Bəzi aparıcıların dil nöqsanları həmin verilişi baxımsız edir. Bu nöqsanlardan biri də dialekt və ləhcə ilə danışan aparıcıların sürətli danışmaq tərzidir ki, bu da təbii ki, ədəbi dil normalarının qanunlarına ziddir. Aparıcıların normadan artıq sürətli nitqi anlaşılmazlıq yaradır, tamaşaçılar aydın eşitmir.

Milli Televiziya və Radio Şurasının (MTRŞ) Ekspertiza, proqramlaşdırma və analitik şöbəsinin müdiri Təvəkkül Dadaşov hələ 2019-cu ildə bildirib ki, televiziya yayımçıların proqram səbətlərində maarifləndirici layihələrin, geniş spektrli aktual ictimai-siyasi mövzulara həsr olunmuş verilişlərin, publisistik layihələrin, tok-şouların artımı özünü göstərir. Onun sözlərinə görə: "Müşahidələr onu göstərir ki, maarifləndirici layihələrin, tok-şouların artması bir növ, şou-biznes layihələrini, əyləncəli verilişləri kölgədə qoyub" (Maarifləndirici layihələr əyləncəli verilişləri kölgədə qoyub. Azərbaycan Respublikası MTRŞ. "İki sahil" qəzeti, 25 dekabr 2019).

Qeyd etmək lazımdır ki, bəzi özəl televiziya kanallarında izləyiciləri qane etməyən, ədəbi dil normalarının qanunlarına riayət olunmayan eyni tipli keyfiyyətsiz və səviyyəsiz əyləncəli verilişlər nümayiş olunur. Belə proqramlar izləyicilərin zövqünü oxşamır və televiziyanın nüfuzunu gözdən salır.

Bəzi telekanallarda tamaşaçılara təqdim edilən səviyyəsiz əyləncə verilişlər primitivliyi ilə bütün cəmiyyəti narahat edir. Belə verilişlərin mövzusu və iştirakçıları eyni olduğuna görə ekran qarşısında oturanlarda ikrah hissi doğurur, əyləndirmək əvəzinə əsəbilik yaradır.

Televiziya aparıcılarının əksəriyyəti daha çox məişət üslubunda danışır ki, bu da tamamilə yanlışdır. Aparıcılarımız Azərbaycan ədəbi dil normalarına riayət edərək, məişət üslubunda deyil, publisistik üslubda danışmalı, televiziya tamaşaçılarını ədəbi dil normaları ilə düzgün məlumatlandırmalıdır.

Əyləncəli verilişlərin aparıcıları çox sərbəst nitqlə çıxış edirlər, nitqlərində daha çox məişət üslubu üstünlük təşkil edir. Bədii cümlələrdən istifadə etmək nəinki tamamilə yaddan çıxır, hətta heç vaxt bir aparıcının dilində bunu demək olar ki, eşitmirik, mənasız şəkildə yersiz-yersiz başqa dildən də istifadə edib diəri qarışdıraraq, ədəbi dil normalarını kobud şəkildə pozurlar. Halbuki telekanallarda məsuliyyət çox böyük olmalıdı, tamaşaçıları yanlış istiqamətə yönəldərək, özlərini milyonların qarşısında biabır etməməlidirlər. Aparıcılar təkcə nəzəri biliklərə deyil, həm də böyük təcrübəyə malik olmalıdırlar.

Televiziya kanallarında aşağı səviyyəli, keyfiyyətsiz əyləncə və şou-biznes xarakterli verilişlərinin artması kimi problemlərin yaranması televiziya tamaşaçılarını çox narahat edir. Belə bir sual meydana çıxır: Nəyə görə Azərbaycan efirində belə problemlər yaranmışdır?

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Kütləvi İnformasiya Vasitələrinin İnkişafına Dövlət Dəstəyi Fondunun maliyyə dəstəyi, "Elektron Mediaya Yardım Fondu"nın "Azərbaycanın teleradio məkanında ədəbi dilin qorunması" layihəsi əsasında Milli Televiziya və Radio Şurası və AMEA-nın Nəsimi

adına Dilçilik İnstitutunun mütəxəssisləri tərəfindən monitorinqlər aparılır. AMEA-nın Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun mütəxəssisləri tərəfindən teleradio yayımçılarının ədəbi dil normalarına riayət edilməsi sahəsində davamlı monitorinqlərin təşkili bu sahədə olan neqativ halları ortaya çıxarır və telekanallarda Azərbaycan ədəbi dilinin normalarına riayət edilməsinə kömək edir.

Milli Televiziya və Radio Şurasının (MTRŞ) mütəmadi olaraq apardığı monitorinqlərə baxmayaraq, “Azərbaycanın tele-radio məkanında ədəbi dilin qorunması” layihəsi çərçivəsində telekanallarda çalışan bəzi aparıcıların nitqində ədəbi dil normalarının pozuntuları hələ də özünü göstərməkdədir. Teleradio məkanında aparıcıların tələffüzündə çoxlu nöqsanlara yol verilir. Bu onu deməyə əsas verir ki, bəzi aparıcılar dili yaxşı bilmirlər, ədəbi dil normalarının qaydalarına riayət etmirlər. Onların nitqi mədəni nitqin tələblərinə uyğun gəlmir. Müxtəlif zövqlü tamaşaçılar üçün nəzərdə tutulan əyləncəli verilişlər Azərbaycan telekanallarında keyfiyyətsiz əyləncəli verilişlərinin sayını artırır. Bu verilişlərin əksəriyyəti gənclərin və yeniyetmələrin təlim-təربiyəsinə mənfi təsir göstərərək, onların zövqünü, dünyagörüşünü korlayır. Əksər əyləncə verilişlərinə ixtisaslı kadrlar deyil, müğənni və ya şou-biznes nümayəndələrindən biri olduqca bərbad şəkildə “aparıcılıq” edir. Belə aparıcılar nəinki təkcə Azərbaycan ədəbi dil normalarını pozur, eyni zamanda əxlaq normalarını pozaraq, efir etikasından tamamilə uzaqlaşaraq, həmin telekanalı gözdən salırlar. Bu hallara özəl telekanalların əksəriyyətində rast gəlirik.

Müxtəlif tamaşaçılar üçün nəzərdə tutulmuş əyləncəli verilişlər, maarifləndirici proqramlar, intellektual oyunları isə peşəkar və təcrübəli jurnalistlərin aparıcılığı ilə Azərbaycan Dövlət Televiziyasının efirində izləyə bilirik.

Təəssüflər olsun ki, yuxarıdakı fikri özəl telekanallar haqqında demək olmur, onların əyləncə xarakterli verilişlərinin əksər “aparıcıları” jurnalistikadan, efir mədəniyyətindən, nitq mədəniyyətindən uzaq olanlardır.

Özəl telekanalların müxtəlif əyləncə verilişlərinin bəzi aparıcıları ədəbi dil normalarının qanunlarına nəinki riayət etmirlər, eyni zamanda, külli miqdarda xarici sözlər(rus və türk) işlədərək, öz ləhcələri ilə, efir etikasından, nitq mədəniyyətindən uzaq ifadələrlə verilişi gözdən salırlar.

Sevinc Mürvətqızının bəzi özəl telekanallarda izləyicilərə təqdim olunan əyləncəli verilişlər haqqında fikirləri çox maraqlıdır : “ ...bəzi özəl televiziya kanallarında baş verən rəzalət gün ərzində - sabahdan axşamacan bütün yaş kateqoriyasına aid insanların beynini yuyaraq kütləvi mənəviyyatsızlıq tendensiyasını dəbə salmağa “xidmət” edir. Reyting mübarizəsinin şəxsi həyatın özəl məqamlarına qədər “irəlilədiyi” media müstəvisi, eləcə də efirlərdəki əyləncəli verilişlərdə səslənən dialoqların çəpərdibi qeybət keyfiyyətsizliyi təkcə qulağımızı və gözüümüzü deyil, ruhumuzu da cırmaqlamaqdadır. Cəmiyyətin demək olar ki, bütün yaş kəsimlərindən olan kateqoriyalarını ətrafına toplayıb dil-boğaza qoymayan bu “mavisifətli qeybətçil qarı” əslində əyləndirmək adı altında insanların həyatını qaraltmaqla məşğuldur... Bununla da televiziyalarda “beyinyuma texnologiyası” yolu

ilə qəbuledilməz mətləblər, antihumanist fikirlər, əxlaqi tabular açıq şəkildə, ya da subliminal mesajlar vasitəsilə tamaşaçıların şüuraltına inyeksiya edilir... (Sevinc Mürvətqızı. Media məsuliyyəti: Televiziya cəmiyyətin mənəvi iqlimini müəyyənləşdirən amil kimi. "İki sahil" qəzeti, 7 avqust 2019).

Bunun nəticəsidir ki, həmin əyləncə proqramlarının dili və bu verilişlərin "aparıcıları" cəmiyyətdə narazılıq doğuraran problemlərdən birinə çevrilir. Belə problemlərin qarşısını almaq üçün telekanallarda çalışan kadrların ixtisaslarının yenidən nəzərdən keçirilməsi, ixtisaslı kadrların işə ixtisaslarının artırılması məqsəduyğundur. Telekanallarımızın verilişlərində ədəbi dil normalarına, etik normalara riayət olunması və digər məsələlərlə bağlı daha ciddi tədbirlərin irəli sürülüb yerinə yetirilməsi də bəzi neqativ halların aradan qaldırılmasına təkan verə bilər. İzləyicilərə təqdim olunan verilişlərə görə telekanalların üzərinə düşən məsuliyyət çox böyükdür.

Aparılan müşahidələrə, monitorinqlərin nəticələrinə görə əvvəllər aparıcıların dilindəki ədəbi dil normalarının pozulması nöqsanları özünü daha çox göstərirdi, qüsurlar daha çox idi. Bu gün belə nöqsanlar nisbətən azalsa da əyləncəli verilişlərin dilində bu nöqsanlar təəssüf ki, azalmaq əvəzinə get-gedə daha çox artır.

Aparıcılarımız qanunsuz olaraq, başqa ölkələrin (Rusiya, Türkiyə) dilindəki sözləri dilimizə qataraq ədəbi dil normalarımızı kobud şəkildə pozurlar. Aparıcılarımızın həmin ölkələrin aparıcılarının müsbət cəhətlərinə – ədəbi dil normalarına riayət olunan nitq mədəniyyətinə, savadlı danışq tərzinə, efir etikasına, efirə məxsus düzgün geyim tərzinə və bu kimi başqa müsbət cəhətlərə diqqət yetirmələri, daha məqsəduyğun olardı.

Bu gün əksər televiziya və radio kanallarının hazırladıqları verilişlər və həmin verilişlərin aparıcıları Azərbaycan tamaşaçısını qane etmədiyindən onlar xarici televiziya kanallarının professional aparıcılarının təqdimatında daha keyfiyyətli, daha səviyyəli və daha maraqlı verilişlərə baxmağa meyl edirlər. Qeyd etmək lazımdır ki, telekanallarımızda yayımlanan əyləncə verilişlərinin aparıcılarının böyük əksəriyyətində dil və intellekt əsas problemlərdən birinə çevrilib

Teleradio yayımında aparıcıların ədəbi dil normalarının qanunlarına, nitq və efir mədəniyyətinə düzgün riayət edərək, səviyyəli və keyfiyyətli verilişlərin təqdim və inkişaf etdirilməsi üçün professional ixtisaslı, savadlı, səviyyəli kadr seçimi əsas və vacib məsələlərdən birincisidir.

Dövlətin telekanallara birbaşa təsir etmək imkanı olmadığına görə, telekanallar öz aralarında razılığa gələrək əyləncə verilişlərinə limit qoyaraq, bu tip verilişlərin formatına əl gəzdirməli və keyfiyyəti artırılmalıdır. Verilişlərin aparıcıları cəmiyyətdə az-çox tanınmış adamlar deyil, bu işin peşəkarları olmalıdır.

Məlum olduöu kimi, hər bir telekanalın qarşısında maarifləndirmə, məlumatlandırma, əyləndirmə durur. Bu funksiyanı yerinə yetirən işə televiziya aparıcılarıdır. Teleradio məkanında çalışan aparıcılar çox savadlı insanlar olmalıdır. Azərbaycan ədəbi dilini səlis və mükəmməl bilmək onların peşə və ixtisas borcudur.

Aparıcılar kütləyə nümunə olmalıdır. Lakin televiziyanın dilində tələffüzlə bağlı normaların pozulması hallarına daha çox təsadüf olunur. Müasir aparıcılar özlərini sərbəst aparır, lakin sərbəst danışmaq qabiliyyətinə malik deyillər. Çünki Azərbaycan dilində ədəbiyyat oxumurlar və dünyagörüşləri yalnız xarici telekanallardan alma informasiyadır. Bir çox hallarda peşəkarlıq səviyyəsi, nitqi standartlara uyğun gəlmir. Bəzi özəl telekanalların əyləncə xarakterli verilişlərin aparıcıları efir peşəkarlığı aşağı olan şəxslərdir. Əgər o aparıcının gözəl nitq qabiliyyəti yoxdursa, efir görünüşü standartlara cavab vermirsə, onun efirə çıxarılması düzgün deyil. Azərbaycan dilini tam bilməyən, orfoepiya normalarını pozan, səlis nitqi olmayan aparıcıların yol verdiyi kobud səhvlər milli şüura təsir edəcək qədər ciddi və təhlükəlidir.

Azərbaycan dilini tam bilməyən, orfoepiya normalarını pozan, səlis nitqi olmayan aparıcıların yol verdiyi kobud səhvlər milli şüura təsir edəcək qədər ciddi və təhlükəlidir. Qüsurlu nitqin əsas səbəbləri sırasında rus dilinin, Azərbaycan dialektlərinin və türkiyə türkcəsinin təsirlərini, ümumi nitq savadının aşağı olmasını və bu sahədə nəzarətin yoxluğunu göstərmək olar.

Televiziya və radio verilişlərinin əksər aparıcılarının nitqində dilimizin orfoepik (düzgün tələffüz) qaydaları demək olar ki, iki-üç cümlədən bir pozulur. Mətnəki sözlər, ifadələr, bütövlükdə mətnin oxu qaydaları, nitqin tembr, heca vurğusu, dinamik, emosional, sabit, sərbəst ifadə, həyəcanlı səs və s. nitq prosesində tez-tez müxtəlif qüsurlarla səslənir. Bu da təbii ki, materialın ümumi məzmununun anlaşılmasında çətinlik törədir.

Azərbaycan Dillər Universitetinin professoru Məsməxanım Qazıyevanın televiziya kanallarında aparıcıların nitqində müşahidə etdiyi dil qüsurlarına nəzər salaraq : “ Bu məqaləni yazmaqda əsas məqsədim bəzi televiziya kanallarında aparıcıların və diktorların nitqində müşahidə etdiyim dil və nitq qüsurlarıdır. Onların nitqində olan ədəbi dilimizin normalarına uyğun olmayan əcnəbi sözlərin işlədilməsi, cümlənin düzgün intonasiya ilə deyilməməsi, məntiqi vurğunun düzgün qoyulmaması və s. kimi məqamlar bir dilçi kimi diqqətimi cəlb etdi. Sadalanan məqamlarla yanaşı digər qıcıq doğuran faktlar da mövcuddur. Məsələn, bir aparıcının “üzr istəyirəm” əvəzinə “sorry” deməsi, o birinin “oldu, yaxşı” əvəzinə “Ok” deməsi, orfoepiya qaydalarının pozulması, nitqdə olan ləhcə qüsurları nə dərəcədə düzgündür?” (ADU-nun professoru Məsməxanım Qazıyevanın “Televiziya nitqi haqqında” məqaləsinin təqdimatı .01 fevral 2019).

Azərbaycan dili dövlət dilidir və efirdə hər kəs bu dilə hörmətlə yanaşmalıdır. Efirə çıxan hər bir aparıcı özündə məsuliyyət hiss etməlidir. Bu məsuliyyətlə yanaşı, həmçinin aparıcı efirə çıxmazdan əvvəl müəyyən mənada hazırlıq keçməlidir. Verilişin daimi aparıcısı tamaşaçı qarşısına hər dəfə çıxarkən öncədən müəyyən mənada məşq etməli, efirdə qoyulan mövzunu daha maraqlı təqdim etmək üçün o mövzu barədə bilgi əldə etməlidir ki, efir vasitəsilə yeri gəldi-gəlmədi lazımsız sözlərdən istifadə etməsin, müəyyən yaranan boşluq daxli olmayan fikirlə

tamamlanmasın. Bəzən aparıcının qonağını tanımaması və ya qonağın yaradıcılığı barədə məlumatsız olması gecikmiş sual verməyə vadar edir, ya da qonala aidiyyəti olmayan mövzu barədə danışır. Bu da aparıcının hazırlıqsız olmasını göstərir.

Bütün telekanallar ilk növbədə onu nəzərə almalıdır ki, efirə keyfiyyətli, yüksək səviyyəli verilişlər təqdim edilməlidir, efirə çıxardıqları hər bir aparıcı həmin telekanalın imici, siması olduğu üçün efirə çıxmazdan əvvəl aparıcını hərtərəfli süzgəcdən keçirməli, milyonlar qarşısında aparıcılıq edəcəyi verilişə tam hazır olmasını dəqiqləşdirməlidir.

Televiziya ekranı ilə tamaşaçı arasında təmas körpüsü yaradılmasında aparıcıların rolu böyükdür. Təqdim olunan mətnin, habelə öz düşüncələrinin, ağılının, fikrinin süzgəcindən keçənlərin tam təfərrüatı ilə tamaşaçı və dinləyiciyə çatdırılması missiyası ilk növbədə teleaparıcıların üzərinə düşür. Səlis nitq mədəniyyətinə malik olmayan, doğma dilimizin norma və qaydalarından xəbərsiz, davranış etikasından uzaq düşən aparıcılarımıza ekran, efir etibar etmək düzgün deyil. Televiziya aparıcıları üçün nitq, səs və görünüş çox vacib şərtlər sayılır. Özəl telekanalların aparıcılarının (xüsusən əyləncəli verilişlərin) böyük əksəriyyətinin efirə uyğun nə səsi var, nə də görünüşü. Ən kiçik laqeydlik isə ağır nəticələrə səbəb ola bilər.

Ədəbiyyat

1. Heydər Əliyev. Azərbaycan Respublikası Dövlət dili haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu. Bakı, "Azərbaycan" qəzeti, 1 yanvar, 2003.
2. ADU-da professor Məsməxanım Qazıyevanın "Televiziya nitqi haqqında" məqaləsinin təqdimatı .01 fevral 2019.
3. Qafar Cəbiyev. Azərbaycanda teleradio fəaliyyətinə dövlət qayğısı..Azərbaycan Respublikası Milli Televiziya və Radio Şurası sədrinin müavini, tarix elmləri doktoru, Əməkdar jurnalist. "Xalq" qəzeti, 28 fevral, 2019.
4. Maarifləndirici layihələr əyləncəli verilişləri kölgədə qoyub. Azərbaycan Respublikası MTRRŞ . "İki sahil" qəzeti, 25 dekabr 2019
5. Sevinc Mürvətqızı. Media məsuliyyəti: Televiziya cəmiyyətin mənəvi iqlimini müəyyənləşdirən amil kimi. "İki sahil" qəzeti, 7 avqust 2019.

Керимова Ирада Исафил кызы

Резюме

**РАЗВЛЕКАТЕЛЬНЫЕ ПРОГРАММЫ НА АЗЕРБАЙДЖАНСКИХ
ТЕЛЕКАНАЛАХ И ЯЗЫК ТЕЛЕВЕДУЩИХ ЭТИХ ПРОГРАММ**

В статье рассматривается язык ведущих развлекательных программ на азербайджанских телеканалах. Критикуются языковые недостатки ведущих этих программ.

Отражены ценные взгляды и цитаты общенационального лидера Азербайджанской Республики Гейдара Алиева и Президента Республики Ильхама Алиева.

Рассматриваются соблюдения норм Азербайджанского литературного языка телеведущих развлекательных программ. Приводятся наиболее распространенные ошибки телеведущих отклонения от литературных норм. Поэтому телеведущие должны серьезно относиться к языковым нормам. Это священный долг всех телеведущих.

В статье исследуется состояние речевой культуры представителей СМИ. Отражены анализ речи звучащей в эфире, и выявление её соответствие современным орфографическим, орфоэпическим, лексикологическим и грамматическим нормам, определяется ошибки речи тележурналистов телеканалов, которые нарушают нормы литературного языка. Дается характеристика понятия «культура речи».

Указывается, что литературный язык считается основой речевой культуры, так как соответствует нормам современного азербайджанского языка.

Отмечается, что некоторые частные телеканалы транслируют однотипные некачественные и низкоуровневые развлекательные программы, которые не удовлетворяют аудиторию и не соответствуют законам литературного языка. Ведущие этих программ используют большое количество иностранных слов (русский и турецкий) и используют выражения на собственных диалектах, далеких от этики вещания и культуры речи. Такие ведущие развлекательных программ с низким профессионализмом подрывают репутацию телевидения. Малейшая халатность может привести к серьезным последствиям.

Сегодня в наше динамичное и очень требовательное время современный телеведущий для достижения поставленных целей и задач должен обладать профессиональными качествами.

Ключевые слова: Азербайджанские телеканалы, нормы литературного языка, развлекательные программы, язык телеведущих.

Summary

ENTERTAINMENT PROGRAMS IN AZERBAIJAN TELEVISION CHANNELS AND LANGUAGE OF THESE TELEVISION PROGRAMS

Karimova İrada İsrəfil

The article discusses the language of the leading entertainment programs on Azerbaijani TV channels. The linguistic shortcomings of the hosts of these programs are criticized.

Valuable views and quotes of the national leader of the Azerbaijan Republic Heydar Aliyev and President of the Republic İlham Aliyev are reflected.

Compliance with the norms of the Azerbaijani literary language of TV presenters of entertainment programs is considered. The most common mistakes of TV presenters are given, deviations from literary norms. Therefore, TV presenters must take language norms seriously. This is the sacred duty of all TV presenters.

The article examines the state of speech culture of media representatives. The analysis of the speech sounding on the air, and the identification of its compliance with modern spelling, orthoepic, forestry and grammatical norms, is reflected, the speech errors of television journalists on TV channels that violate the norms of the literary language are determined. The characteristic of the concept "culture of speech" is given.

It is indicated that the literary language is considered the basis of speech culture, as it corresponds to the norms of the modern Azerbaijani language.

It is noted that some private TV channels broadcast the same type of low-quality and low-level entertainment programs that do not satisfy the audience and do not comply with the laws of the literary language. The presenters of these programs use a large number of foreign words (Russian and Turkish) and use expressions in their own dialects, far from the ethics of broadcasting and the culture of speech. Such low-level entertainment presenters undermine the reputation of television. The slightest negligence can lead to serious consequences.

Today, in our dynamic and very demanding time, a modern TV presenter must have professional qualities in order to achieve the set goals and objectives.

Key words: Azerbaijani TV channels, literary language norms, entertainment programs, the language of TV presenters.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 18.04.2021.

Çapa qəbul olunma tarixi: 08.05.2021

**Rəyçi: filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Əliheydər Ağakışiyev
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur**

CAVİDƏ MƏMMƏDOVA
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu
cavi_e@yahoo.com

UİLYAM BATLER YEYTS VƏ RABİNDRANAT TAQORUN YARADICILIĞINDA AZADLIQ KONSEPSİYASI

Xülasə

XX əsrin əvvəllərində dünyadakı siyasi vəziyyət bədii ədəbiyyata da ciddi təsir etməkdə idi. Bu təsir həm bədii ədəbiyyatın yeni mövzu və məzmun keyfiyyətinin, həm də yeni bədii-fəlsəfi düşüncələrin yaranmasında özünü göstərirdi. O cümlədən, Böyük Britaniyada gedən ictimai-siyasi proseslər ölkədaxilində müxtəlif hərəkətlərin yaranmasına istiqamət vermişdi. Belə məsələlərdən biri də müxtəlif millətlərin ziyalıları arasındakı əməkdaşlıq, başqa millətlərin mədəniyyətinə marağın artması şəklində təzahür edən azadlıq, müstəqillik meyləti idi. İrlandiyalı yazarı, şair, mütəfəkkir U.B.Yeyts və benqal ədəbi, filosofu, şairi R.Taqor arasındakı dostluq buna misal ola bilər. Milli şüurun oyanışına əsaslanan, həm də ona təsiri edən bu dostluq İrlandiya və Hindistan arasında ədəbi əlaqələrin inkişafına da təkan verdi. Yeyts yaxından öyrənməyə çalışdığı hind ədəbiyyatı və fəlsəfəsini Taqorun görüşləri ilə daha dərinlən mənimsəmişdir. Bu dostluq hər iki yazarı yaradıcılığına Şərq və Qərb düşüncəsinin daha mükəmməl ifadəsini gətirmişdir. Məqalədə bu məsələlər xüsusilə təhlil edilir.

Hər iki ölkədə azadlıq uğrunda mübarizə aparan ziyalılar bu məqsədi reallaşdırmağın müxtəlif yollarını müəyyən etmişdilər. Bu baxımdan, Yeytsin və Taqorun mövqeyi və azadlıq konsepsiyaları olduqca maraqlı və özünəməxsus idi. Hər iki şair azadlıq anlayışını təkcə milli baxışı deyil, Şərq və Qərbin ortaq dəyərlərini diqqətə alaraq izah edirdi. Bununla onlar bütün insanlığı düşüncələrindəki əsarətdən azad olmağa səsləyirdilər. XX əsr insanını Şərq və Qərb əksliklərindən azad olmağa, ortaq dəyərləri qoruyaraq birliyə çağırırdılar. Hər iki şairin şeirləri insanın daxili səsinə dinləməsinə yardım edirdi. O, “Qorxudan azad olmaq azadlıqdır”,-deyə yazırdı. Azadlığın hər bir insanın daxilindən başladığını vurğulayırdı. Şairə görə, hər hansı bir hissin qulu olan insanı cismən azad etmək mümkün deyil. Yaxud ruhən azad olan insanı əsir etmək mümkün deyil.

Məqalədə bütün bu məsələlərə müqayisəli təhlillər ilə aydınlıq gətirilir.

Açar sözlər: Azadlıq, Hindistan, Taqor, Fəlsəfə, Şeir

Giriş

XIX əsrin sonu, XX əsrin əvvəllərində dünyada gedən ciddi ictimai-siyasi proseslər zamanın insanına bir çox məsələlərə yeni istiqamətdən baxmaq fərsəti verir. İmperiya əsarətində olan müxtəlif ölkələrdə milli azadlıq idealının ictimai düşüncədə önə keçməsi mübarizələrə yol açmaqla yanaşı, həm də bir çox dəyərlərə yeni məzmununda baxışın meydan gəlməsi ilə də səciyyələnir. Başqa sözlə, bu vəziyyət ədəbiyyat və fəlsəfə aləmində də yeni meyillərin, konsepsiya və problemlərin gündəmə gəlməsi ilə nəticələnir. Bu məsələ, ədəbiyyatda iki məzmununda təzahür edir:

1. Milli düşüncəni formalaşdıran, milli kimlik problemini ortaya qoyan mövzu, məzmun, problemlərin yer alması.
2. Azadlıq, müstəqillik, insan hüquqları kimi məsələlərin qavranılmasında təkə müvcud milli baxışın deyil, Şərq və Qərbin ortaq dəyərlərinin diqqətə alınması.

Bu baxımdan, həmin dövrdə müxtəlif xalqların ədəbiyyatında dünya ədəbiyyatı və fəlsəfəsinin müəyyən səhifələrinin təsirlərini görmək mümkündür. Bir çox şərq xalqlarının ədəbiyyatında da Qərb fəlsəfi düşüncəsinin təsirləri müşahidə edildiyi kimi, həmin dövrdə Qərb ədəbiyyatında da Şərq düşüncəsinin izlərini asanlıqla görmək mümkündür. Daha maraqlı məsələlərdən biri də Şərq və Qərb müəlliflərinin bərabər fəaliyyəti nəticəsində Şərq və Qərb düşüncəsinin bərabər şəkildə təqdimi ilə insanlığın düşüncəsində ortaq məqamların müəyyən edilməsi, Şərqin Qərb dünyasını, Qərbin də Şərq aləmini tanımasına yardım etmək məsələsi idi. Bu, əslində, dünya insanını Şərq və Qərb parçalanmasından azad etmək, bütün kulturlərin, əslində, bir mədəniyyətdən qaynaqlandığını sübut etməklə insanların düşüncə və ruh azadlığını bərpa etmək niyyəti idi. Bu baxımdan, irland şairi, mütəfəkkiri Uilyam Batler Yeyts və benqal şairi və filosofu Rabindranat Taqorun yaradıcılığı, dostluğu, birgə əməkdaşlığı tarixi əhəmiyyət daşımaqdadır. Məlumdur ki, həmin dövrdə Hindistana, hind mədəniyyətinə, ədəbiyyatına maraq göstərən, nəhayət, R.Taqorun yaradıcılığı, fəlsəfi görüşləri ilə yeni bir aləm kəşf edən ziyalılardan biri də böyük irland mütəfəkkiri, şair, dramaturq U.B.Yeyts olmuşdur. U.B.Yeyts yaxından öyrənməyə çalışdığı hind ədəbiyyatı və mədəniyyətini, dini-əxlaqi dəyərlərini, həyat tərzini R.Taqorun görüşləri ilə daha dərindən mənimsəmişdir. Bununla yanaşı, tədqiqatlar onu da sübut edir ki, eyni zamanda R.Taqor da U.B.Yeytsin yaradıcılığından bəhrələnmiş, onların arasındakı qarşılıqlı səmimi münasibət, dostluq hər iki yazarın yaradıcılığında Şərq və Qərb elementlərinin yer almasına zəmin olmuşdur. İki müxtəlif milli ruha sahib, fərqli kulturlərə mənsub bu şairlərin həyat, insan, təbiət, ruhi aləm, kainatdakı vəhdət və s. bu kimi məsələlərə eyni düşüncələrlə nəzər salması, bir sıra fərqliliklərdə batini eynilikləri görməsi onların əsərlərinə bəşəri məzmun gətirmiş, eyni zamanda, sözügedən problemlərə milli təfəkkürün işığında nəzər salmaları onların əsərlərində milli ovqatın dərin ifadəsinə də imkan vermişdir.

Baxmaraq ki, müəyyən mərhələlərdə hər iki şairin yaradıcılığı milli azadlıq mübarizəsinə xidmətdən uzaq bir yaradıcılıq kimi təhlil və təqdim olunmuşdur, amma onlar azadlıq, ruhi, mənəvi yüksəliş kimi problemləri insanlığın ən ümdə

məqsədi kimi nəzmə çəkməklə, azadlıq idealını təbliğ etməkdə idilər. Hind və benqal müəlliflərinin çoxunun araşdırmalarında Taqor milliyyətçi görünməsə də, Avropa müəlliflərinin çoxu onun müsbət mənada millətçi olduğunu düşünürlər.

Maraq doğuran əsas məsələlərdən biri də R.Taqorun və U.B.Yeytsin həyat və yaradıcılıqları arasındakı bənzərliklərin bu gün də tədqiqat obyektı olaraq qalmasıdır. Bu iki insanın yaradıcılığının müəyyən bir müddət ərzində qarşılıqlı təsirlər zəminində inkişafı bir çox problemlərin hər iki şairin yaradıcılığında eyni görüşlər baxımından bədii həlli ilə nəticələnmişdir.

Uilyam Butler Yeyts və Rabindranat Taqorun azadlıq ideali

XIX əsrin sonu, XX əsrin əvvəllərində Böyük Britaniyada baş verən gərgin ictimai-siyasi hadisələr istər-istəməz imperiya daxilində bir sıra gözlənilməz vəziyyətlərin meydana çıxması üçün tarixi şərait rolunu oynayır. Belə məsələlərdən biri də müxtəlif millətlərin ziyalıları arasındakı əməkdaşlıq, başqa millətlərin mədəniyyətinə marağın artması şəklində təzahür edən azadlıq, müstəqillik meyli idi. İrlandiya və Hindistan ziyalıları arasında yaranan münasibətlər və bunun milli şüurun oyanışına əsaslanması, həm də ona təsiri məsələsi buna misal ola bilər. Çox maraqlıdır ki, son illərin tədqiqatları da bir daha sübut edir ki, İrlandiya və Hindistan arasındakı bu əlaqələr fərdi görüşlər və münasibətlər yolu ilə inkişaf etmişdir. Artıq qeyd olunduğu kimi, bu iki dövlət arasındakı əlaqələri inkişaf etdirən ayrı-ayrı şəxslər arasında, İrlandiya ədəbiyyatının görkəmli nümayəndəsi Uilyam Batler Yeyts və benqal mütəfəkkir ədibi Rabindranat Taqorun adı xüsusilə hallanmaqdadır. Tədqiqatçılar bu iki şəxsiyyətin münasibətlərinin, dostluq əlaqələrinin əsasında eyni ictimai amillərin, məsələn, o dövrdə Hindistan və İrlandiya üçün aktual olan milli düşüncənin oyanışı kimi mühüm məsələlərin dayandığı fikrini daha çox müdafiə edirlər. Bu, əlbəttə ki, əsas səbələrdən biri idi, lakin ciddi bir məsələni də unutmaq olmaz ki, təkcə U.B.Yeyts deyil, o dövr Avropa yazar və filosoflarının bir çoxu Hindistana, bu xalqın təbiətinə, fəlsəfəsinə, kultürünə maraq göstərirdi və onların arasında ingilislər, fransızlar da var idi. Bu marağın əsasında, əslində, müxtəlif səbəblər və dövrün bir sıra mürəkkəb ictimai amilləri dayanmaqda idi ki, bu da artıq başqa bir araşdırmanın mövzusunur... U.B.Yeyts də digər müasirləri kimi, Hind mədəniyyətinə, ədəbiyyatına, fəlsəfi, ruhani aləminə, maraq göstərmişdir və hər cəhətdən fərqli bir aləm olaraq kəşf etdiyi bu mühit bir müddət onun ilham qaynağına çevrilmişdi. Sonrakı yazılarından birində o, yaradıcılığının ilk illərində hind ədəbiyyatının mövzularından faydalandığını, xüsusən də “hind eşq romanlarına üstünlük verdiyini” [3, s.3] etiraf edir. Həm də U.B.Yeytsin hələ gənc yaşlarında yazdığı bir sıra şeirləri (“The Indian to His Love” və s.) onun həqiqətən də Hindistanın mənəvi dəyərlərinə, daha çox ruhi ovqatına nə qədər dərinlən bələd olduğunu ifadə edir. U.B.Yeytsin Hind ədəbi-mədəni mühitinə, ruhi-mənəvi dəyərlərinə, inanc və əxlaqına marağı onun R.Taqorla şəxsi tanışlığına yol açır və bu

tanışlıq onun hind və benqal ədəbiyyatı, bu xalqların mənəvi dünyası ilə bağlılığını dərinləşdirir.

S.Hay yazır : “XIX əsrin sonlarında Hindistandan missionerlər qismən böyük Hindistan klassiklərinə aid Qərb yazılarından ilham alaraq hinduizmin müasir təfsirini təbliğ etmək üçün Amerikaya gəlməyə başladılar... iyirmi il sonra onların hamısından böyük bir ziyarətçi benqal filosof şair Taqor gəldi. O, Amerikadakı çatışmazlıqlara, ictimai qüsurlara etiraz edirdi... O, hind mədəniyyətini və düşüncəsini Amerikaya təqdim etməklə yanaşı, geri dönərkən də Amerikada əldə etdiyi bir sıra düşüncələrini və təəssüratlarını vətəninə paylaşırdı” [1, s.439]. Təkcə Amerika deyil, London mühiti də R.Taqorun Qərb insanı haqqında bilgilərini zənginləşdirmişdi.

U.B.Yeyts R.Taqorla Uilyam Rosensteyn (William Rothenstein) vasitəsilə tanış olmuşdur; R.Taqor 1912-ci ildə Londona gəldiyi zaman benqalca yazdığı əsərlərinin ingilis dilinə tərcümə olunmuş nüsxələrini dostu U. Rosensteyna verir. O da öz növbəsində bu şeirlərin nüsxələrini U.B.Yeytsə, Andru Braadliyə (A.C.Bradley) və Stopford Bruka (S. Brook) göndərir. U.B.Yeyts bu əsərlərdən çox təsirlənir və “E.Pound, Ernest Rhys və digərləri daxil olan London ədəbi elitasını da həmin əsərlərlə tanış edir” [6,s.32]. U.B.Yeyts və R.Taqor 27 iyun 1912-ci ildə ilk dəfə U.Rosensteynin evində görüşür və 12 iyulda U.B.Yeyts R.Taqorun şərəfinə nahar təşkil edir.

R.Taqorun Nobel mükafatına layiq görülən kitabının tərcüməsində U.B.Yeytsin yardımından faydalandığını yazan bəzi müəlliflər, sözügedən mükafatın qazanılmasında U.B.Yeytsin də xidmətinin az olmadığını düşünürlər. Başqa sözlə, U.B.Yeyts R.Taqorun benqal ruhunu, benqal mənəviyyatını ifadə edən əsərlərinin Avropa düşüncəsində mükəmməl dərkinə nail olmuşdu. Baxmayaraq ki, A.Rabinson R.Taqorun şeirlərinin ana dilindəki ifadə və ideya vəhdətindəki mükəmməlliyini və bir çox yüksək məziyyətlərini nəzərdə tutaraq bu şeirlərin başqa dilə təfərrüatı ilə tərcüməsinin mümkünsüz olduğunu yazır: “R.Taqorun şeirləri onun bengal cəmiyyətinin bütün təbəqələri arasında xeyli populyarlıq qazanan 2000-dən çox mahnısı kimi, demək olar ki, tərcümə olunmazdır” [9,s.52]. Bu da bir daha sübut edir ki, R.Taqorun Avropa oxucusuna təqdim olunmasında U.B.Yeytsin xidməti əvəzsizdir; avropalı oxucu bu əsərlər vasitəsilə insan, təbiət və kainat arasında qırılmaz əlaqəni ifadə edən bir ruhun səsinə dinləyir, həmin ovqatı yaşayırdı. Bu şeirlər insanın içinə çəkilərək öz ruhun dinləməsinə, özünə daha da yaxınlaşmasına, əslində, nə istədiyini anlamasına yardımçı olur. “Qorxudan azad olmaq azadlıqdır” [19], -deyə yazan R.Taqor azadlığın gerçək mahiyyətini izah edərək cəmiyyətdəki azadlığın həm də hər bir şəxsin daxilindən başladığını vurğulayır; hər hansı bir hissin qulu olan insanı cismən azad etmək mükün deyil, yaxud əksinə, ruhən azad olan insanı əsir etmək mükün deyil. R.Taqorun əsərlərinin ruhuna bu azadlıq ovqatı hakim idi və onun yaradıcılığını dünya oxucusuna sevdiren də bu keyfiyyəti idi.

Baxmayaraq ki, U.B.Yeyts hələ R.Taqorla tanış olmazdan əvvəl Hindistanla bağlı bilgilərə sahib idi və ilk tanış olduğu hindli Mohini Mohan Chatterjee ona “Bhagavad Gita” prinsiplərini izah etmişdi, amma U.B.Yeyts məhz R.Taqorun yaradıcılığı ilə aradığı həqiqətlərə yol tapır. O, 1912-ci ildə Taqorun “Gitanjali” kitabına yazdığı ön sözündə qeyd edir: “Taqordan edilmiş tərcümə illərdən bəri heç bir şeyin etmədiyi qədər mənim qanımı təlatümə gətirdi. Əgər hindistanlı səyyah mənə söyləməsəydi mən onun həyatı, düşüncələri haqqında heç nə bilməyəcəkdim. O dedi ki, Rabindranatı hər gün oxuyuram, onun bir sətrini oxumaq dünyanın bütün dərdlərini unutmaqdır...” [13].

R.Taqorla tanışlıq U.B.Yeytsin hind dini-fəlsəfi düşüncəsinə əsasən izah etməyə çalışdığı həyat və insan konsepsiyasının zənginləşməsində əhəmiyyətli rol oynayır. Eləcə də R.Taqor Qərb düşüncəsinin, mənəvi aləminin gerçək müsbət tərəflərini U.B.Yeyts vasitəsilə daha dərinlən öyrənir. Başqa sözlə, “otuz yeddi ildən çox sürən bu dostluq hər iki şəxs üçün əhəmiyyətli təsirə malik idi. Taqor Yeyts üçün Şərqi müdrikliyini və ləyaqətini təmsil edir və Asiya fəlsəfəsinin gücünə və canlılığına verdiyi inamı doğruldur. Taqor üçün isə Yeyts Qərbin yaradıcı enerjisinin canlı bir simvolu idi” [2, s.55]. Tədqiqatçılar arasında bu dostluğun müəmmalı şəkildə qırıldığını yazanlar da var. Mary M. Lagonun araşdırmasına əsaslanaraq bir müddət sonra R.Taqorun poeziyasına marağını itirmiş kimi görünən U.B.Yeytsin bir vaxtlar “Gitanjali”nin girişində yazdığı fikirləri daha dilə gətirməməsi ilə də izah etmək olar (4). Əlbəttə ki, U.B.Yeytsin R.Taqor haqqında bir daha təriflər söyləməməsi onların dostluğunun başa çatması kimi izah etmək doğru olmazdı. U.B.Yeytsin həyat və əsərlərini dərinlən araşdırdıqda sonrakı dövrlərdə yaradıcılığının daha mürəkkəb mərhələyə keçdiyini, həm də yaradıcı məqsədinin fərqli mahiyyət kəsb etdiyini görmək mümkündür. Qeyd olunduğu kimi, U.B.Yeyts yaradıcılığının ilk illərində hind ədəbiyyatı və fəlsəfəsinə maraq göstərdiyini etiraf edir, lakin daha sonra ölkədəki ictimai-siyasi vəziyyət onun yaradıcılıq məqsədini tamamilə dəyişir. İrlandiya milli azadlıq hərəkatının fəallarından biri, inqilabi fəaliyyətinə görə 20 il sürgünlərdə və həbsdə yaşamağa məhkum olmuş Con O’learinin (John O’leary) məsləhətləri ilə U.B.Yeyts irland xalq ədəbiyyatı mövzularının bədii ruhunu, qəhrəmanlarının təbiətini yaradıcılığına gətirir. C.Oleari ilə söhbətlərindən sonra U.B.Yeyts bu qərara gəlir ki, “İrland xalqının mükəmməl milli ədəbiyyata ehtiyacı var” [5, s.8] və “İndi inanıram ki, əsərlərim üçün öz doğma ölkəmdən başqa heç bir ölkədə mənərə axtarmamalıyam” [3, s.3], - qərarını verir. Lakin U.B.Yeyts həm də fəlsəfi yaradıcılıq ilə məşğul idi; Varlıq, həyat haqqında maraqlı nəticələr əldə edənə qədər keçdiyi yaradıcılıq yolundakı mühüm mərhələlərdən biri onun üçün hind dini-fəlsəfi görüşlərinə qapı açan R.Taqor yaradıcılığı idi.

İki böyük ölkə arasında ədəbi əlaqələrin yaranmasına və inkişafına səbəb olacaq qədər möhkəm, dərin bağlara sahib olan bu dostluq həm də Taqorun yaradıcılığında inamla əks etdirdiyi, Yeytsin də varlığına əmin olmaq üçün axtarışına çıxdığı

məkansız və zamansız olan, dünyanı xilas edəcək gözəlliyin, birliyin, təmənnasız dostluğun, qardaşlığın və sevginin özü idi.

U.B.Yeyts ilə R.Taqorun yaradıcılığındakı və görüşlərindəki qarşılıqlı təsirləri araşdırarkən diqqəti cəlb edən, bu günə qədər elmi müzakirə mövzusu olan maraqlı məsələlərdən biri də bu iki şəxsiyyətin həyatı və yaradıcılığı arasındakı bənzərliklərdir. Onların görüşləri, yaradıcılıqlarının ictimai-siyasi hadisələrə təsiri və s. tədqiqatçıları onların talelərindəki bənzərlikləri sadəcədən mürəkkəbə qədər diqqətə almağa həvəsləndirmişdir. Belə ki, onların təxminən eyni zamanlarda, daha doğrusu R.Taqorun 1861, U.B.Yeytsin isə 1865-ci ildə dünyaya gəlməsi, Taqordan on il sonra – 1923-cü ildə U.B.Yeytsin də Nobel mükafatı qazanması, hər ikisinin eyni zamanda Londona səfər edərək oxşar mühitlərdə çalışmaları, ədəbi-mədəni fəaliyyətlə məşğul olmaları, nəhayət, öz ölkələrinin mədəni və siyasi aləmində fəallıq göstərməsi onların həyatındakı bənzərlikləri şərtləndirən əsas amillərdəndir. Bütün bunlar hər iki ədibin yaradıcılığının bir sıra problemlərinin daha aydın anlaşılmasına zəmin olmuşdur. Bu iki mütəfəkkirin hər ikisinin də vətənlərindəki ictimai-siyasi vəziyyətin, demək olar ki, eyni məcraya yönəlməsi onları eyni mənəvi axtarışa istiqamətləndirmişdi. Onların yaradıcılığındakı müxtəlif məsələlərin, o cümlədən, milli azadlıq hərəkatındakı mövqelərinin, ümumiyyətlə, müstəqillik və azadlıq konsepsiyalarının izah olunmasında bu amillərin diqqətə alınması böyük əhəmiyyət daşımaqdadır.

U.B.Yeytsin və R.Taqorun talelərindəki digər mühüm bənzərlik hər iki şəxsiyyətin öz ölkələrinin müstəmləkəçiliyə qarşı mübarizə aparan millətçilər arasında qəbul olunmaması, bəzən tənqiddə məruz qalmaları idi. Bu mövzunu xüsusi həssaslıqla tədqiq edən L.Uilyamz U.B.Yeyts və R.Taqor haqqında yazır: “Şairlər yalnız yaradıcılıqlarına görə deyil, həm də ölkələrinin millətçi hərəkatlarına verdiyi töhfələrə görə bir-birlərinə heyran idilər. Taqor İrlandiyanın “milli oyanışı” üçün Yeytsin “İrlandiyanın qədim şairlik ənənəsinə” qayıtdığını, Yeyts isə Taqorun poeziyasının Hindistanda doğulmuş “yeni intibah” üçün çox vacib olduğunu iddia edirdi” [12, 69]. Bu iki şəxsiyyətin bir çox ölkələrə səyahətlərinin nəticəsi olaraq onların müxtəlif xalqların mədəniyyətlərini mənimsəmələrini, digər kulturlərin müsbət cəhətlərini diqqətə almalarını nəzərdən qaçırmayan L.Uilyamz hər iki şairin görüşlərində bütün kulturlərin birliyi fikrinin öndə gəldiyini düşünür. Hətta Yeytsin ingilislərlə müqayisədə irlandların “sənətə tamamilə biganə qalmasını” [12, s.78] tənqid etdiyini xatırladan tədqiqatçı qeyd edir ki, U.B.Yeyts, eləcə də R.Taqor müxtəlif kulturlərin vahid bəşəri mədəniyyətdən şaxələndiyini, vahid bir əxlaqa əsaslandığı fikrini qəbul edirdilər. Ona görə də “milliyyətçiliyin yerli mədəniyyətlər üçün vacib olmasına baxmayaraq, digər mədəniyyətlərin faydalarını mənimsəməyin və onlara dəyər verməyin əhəmiyyətini vurğulayırlar ki, bu da onların millətçi düşüncəsinə kosmopolit məzmun gətirirdi” [12, s.78-81]. U.B.Yeytsin də, R.Taqorun da millətçilər tərəfindən tənqiddə məruz qalmasının əsas səbəblərindən biri bu məsələ idi.

U.B.Yeytsin və R.Taqorun müsbət mənada millətçi olaraq qəbul edilməməsinin digər səbəblərindən biri yuxarıda izah olunduğu kimi, azadlıq düşüncəsini hər kəsin ifadə etdiyi tərzdə deyil, bir qədər fərqli, özünəməxsus şəkildə anlatmalarında idi. Bu baxımdan, Carl S. O'Brienin görüşləri çox maraqlıdır; Carl S. O'Brienin tədqiqatlarında R.Taqor və U.B.Yeytsin ədəbi fəaliyyətini siyasi-tarixi baxımdan araşdırılır. Tədqiqatçı düşünür ki, milli azadlıq hərəkatında ziyalıların özəl söyləri mühüm əhəmiyyətə malikdir və bu baxımdan, R.Taqor və U.B.Yeyts kimi yazarlar milli ədəbiyyatı inkişaf etdirərək milli birlik duyğusu yaratmağa nail oldular. Eyni zamanda, Carl S. O'Brienin onların görüşlərindəki, yaradıcılıqlarındakı bənzərlikləri ictimai-tarixi zərurət kimi izah edir; "Qeyd etmək lazımdır ki, həm Hindistan, həm də İrlandiyanın müstəqillik hərəkatları böyük ölçüdə bir-biri ilə əlaqəli olmayan fenomenlər idi, baxmayaraq ki, hər ikisi də zəifləyən Britaniyanın siyasi vəziyyətinə cavab kimi yozula bilər" [8, s.116]. Qeyd olunduğu kimi, müxtəlif zamanlarda Amerikaya səfərlər edən, bu ölkədəki ictimai qüsurları tənqid edən R.Taqorun məruzələrini, azadlıq kosepsiyasını diqqətə alan Amerika və Avropa alimlərinin, siyasətçilərinin bir qismi onun müsbət mənada millətçi olduğunu düşünürlər.

U.B.Yeyts və R.Taqor arasındakı bənzərliklər içində diqqət çəkən məsələlərdən biri də hər iki ədibin musiqi, şeir və ruh arasında qırılmaz bir bağlılıq görməsi və bu ideyanın onların görüşlərində mühüm yerə sahib olmasıdır. Təsadüfi deyil ki, onların yaradıcılığında təbiət, müxtəlif təbiət mənzərələri, rənglər insanın, həyatın gizli və sirli tərəflərini izah edən simvollarla çevrilir. Hər iki şairin yaradıcılığındakı əsas oxşarlıqlardan biri hansı problem haqqında düşünməklərindən asılı olmayaraq insanın ruhi aləminə daha çox diqqət yetirmələri, kainatda bir ruhi bağlılıq görmələri, azadlığı da məhz bu düşüncələr əsasında izah etmələrindədir. Təsadüfi deyil ki, R.Taqor U.B.Yeytsin əsərlərinin qədim hind şairlərinin əsərləri ilə bənzərliklərini müqayisə edir, onun şeirlərində dünyanın ruh ilə dərkinin mümkünlüyü ideyasının mükəmməl ifadəsini təqdir edir.

Nəticə

Aparılan təhlildən aydın olduğu kimi, XIX əsrin sonu, XX əsrin əvvəllərində Böyük Britaniyada baş verən ictimai-siyasi hadisələr imperiya daxilindəki müxtəlif ölkələrdə təxminən eyni vəziyyətin yaranmasına gətirib çıxarmışdı. Milli düşüncənin inkişafı, azadlıq anlayışının ən böyük məqsəd olaraq gündəmə gəlməsi ziyalıları bu məqsəd ətrafında səfərbər etməklə yanaşı, bədii-fəlsəfi düşüncədə də yeni mərhələnin başlanmasına təkan vermişdi.

Azadlıq uğrunda çalışan və mübarizə aparan ziyalılar bu məqsədi reallaşdırmağın müxtəlif yollarını müəyyən etmişdilər. Bu baxımdan, İrlandiyada U.B.Yeytsin, R.Hindistanda benqal şairi və mütəfəkkiri R.Taqorun mövqeyi və azadlıq konsepsiyaları olduqca maraqlı və özünəməxsus idi.

Şərq mədəniyyəti və fəlsəfəsinə, ruhani aləminə maraq göstərən Qərb ziyalılarından biri olan U.B.Yeytsin bu sahədəki fəaliyyəti onun R.Taqorla möhkəm

dostluq və ədəbi yaradıcılıq əlaqələrinin yaranmasına səbəb olur ki, onlar arasındakı bu münasibət İrlandiya və Hindistan ədəbi-mədəni əlaqələrinin yaranmasında xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. İki ziyalının dostluğunun iki ölkə arasındakı ədəbi əlaqələrin inkişafına təsiri, əslində, bu münasibətin nə qədər ciddi məqsədlərə əsaslandığını və tarixi, o cümlədən də bəşəri əhəmiyyətini sübut edir. Bütün insanlar arasında bir bağın mövcud olduğunu, bütün kulturların vahid əxlaq və mədəniyyətdən törədiyini düşünən bu iki ziyalının ideya birliyi və talelərinin də bənzərliyi sanki onların təbii gətirdiyi bəşəri birliyin mümkünlüyünə real bir sübut idi.

Müxtəlif kulturların müsbət keyfiyyətlərinin qəbul edilərək mənimsənilməsini, bu mənada insanın öz ruhunu dərk edərək daxili ünsiyyətə yiyələnməsini, cəmiyyətdə “insanların insanlığının gizlədilməməsini”, üzə çıxarılmasını gerçək azadlığın əsası hesab edən R.Taqor irland həmkarı vasitəsilə fikirlərinin Avropa düşüncəsi ilə mənimsənilməsinə nail olur, Qərb mədəniyyətinin müsbət dəyərlərini müəyyən edərək görüşlərinin əsas müddəalarını mükəmməlləşdirir.

Ümumilikdə Şərq fəlsəfəsinin vəd etdiyi mənəvi azadlığın izi ilə ruhən nəfəs genişliyinə can atan U.B.Yeytsin hind ədəbiyyatı və fəlsəfəsi ilə tanışlığı onun axtarıqlarının mühüm mərhələsi olur. Ölkəsində gedən ictimai-siyasi proseslərdə yaxından iştirak edən, milli müstəqillik hərəkatının fəallıqlarından olan U.B.Yeyts müəyyən mərhələdə Şərq sivilizasiyana, Asiya fəlsəfəsinə maraqdan uzaqlaşmış kimi görünsə də, əslində, bu məsələ yaradıcılığının ikinci mühüm tərəfini təşkil edir.

U.B.Yeyts ilə R.Taqorun tanışlığının əsasında ictimai-siyasi amillər dayansa da, onların dostluğu dünyanın və insanın, azadlıq və xoşbəxtliyin intellekt və ruhun birliyi ilə dərk olunacağına inam üzərində möhkəmlənmişdi. Heç təsadüfi deyil ki, R.Taqorun şəxsiyyətini dostu U.B.Yeyts daha mükəmməl səciyyələndirir: “cənab Taqor Hindistan sivilizasiyasının özü kimi, ruhu kəşf etməkdən və özünəməxsusluğa təslim olmaqdan məmnundur” [13]. Eyni zamanda da R.Taqor U.B.Yeytsi “ruhunun sərhədsiz gücü ilə dünyanı qavramağa qadir birisi” [11, s.217] adlandırır.

Ədəbiyyat

1. Hay S. N. Rabindranath Tagore in America // American Quarterly Vol. 14, No. 3. The Johns Hopkins University Press: 1962, pp. 439-463.
2. Hurwitz H. M. Yeats and Tagore // Comparative Literature, vol. 16, no. 1, 1964, pp. 55-64.
3. Jeffares N. A. A Commentary on the Collected Poems of W.B. Yeats. USA, 1968.
4. Lago Mary M. The Parting of the Ways : A Comparative Study of Yeats and Tagore // Indian Literature Vol. 6, No. 2. New Dehli, Sahitya Akademi, 1963, pp. 1-34.
5. Larrisset E. Yeats the Poet: The Measures of Difference. New York: Harvester Wheatsheaf, 1994, 238 p.

6. Lennon J. Writing Across Empire: W. B. Yeats and Rabindranath Tagore // Rabindranath Tagore: Universality and Tradition. London: Associated University Presses, 2003, pp. 213-229.
7. Majumdar S. Yeats and Tagore: A Comparative Study of Cross-Cultural Poetry, Nationalist Politics, Hyphenated Margins and The Ascendancy of the Mind. Academica Press, 2013, 392 p
8. O'Brien Carl S. Rabindranath Tagore's India and William Butler Yeats's Ireland: The Intersection of Classical Languages, Literature, and Nation-Building in Postcolonial East and West // Canadian Review of Comparative Literature. Volume 46, Issue 1, 2019, pp. 115-133.
9. Robinson A. The Art of Rabindranath Tagore. Andre Deutsch Ltd, 1989.
10. Tagore R. Freedom. / <https://internetpoem.com/rabindranath-tagore/freedom-poem/>
11. Tagore R. Poet Yeats / Rabindranath Tagore. An Anthology. Ed. Krishna Dutta and Andrew Robinson. NY: 1997.
12. Williams L.B. Overcoming the "Contagion of Mimicry": The Cosmopolitan Nationalism and Modernist History of Rabindranath Tagore and W. B. Yeats. // The American Historical Review 112.1., 2007: 69-100.
13. Yeats W.B. Introduction // Tagore R. Gitanjali /<https://archive.org/details/gitanjali00unse/page/n27/mode/2up>

ДЖАВИДА МАМЕДОВА

**КОНЦЕПЦИЯ СВОБОДЫ В ТВОРЧЕСТВЕ УИЛЬЯМА БАТЛЕРА
ЙЕЙТСА И РАБИНДРАНАТА ТАГОРА**

РЕЗЮМЕ

Политическая ситуация в мире в начале XX века оказала большое влияние на литературу. Это влияние проявлялось как в качестве новых тем и содержания литературы, так и в появлении новых литературных и философских идей. Например, социально-политические процессы в Британской империи привели к появлению различных движений внутри страны. Одной из таких проблем была тенденция к свободе и независимости, которая проявлялась в виде сотрудничества между интеллектуалами разных национальностей, повышенного интереса к культуре других народов. Примером тому может служить дружба ирландского писателя, поэта, мыслителя Уильяма Батлера Йейтса с бенгальским писателем, философом и поэтом Р. Тагором. Дружба, основанная на пробуждении национального самосознания, но также оказавшая влияние на него, дала толчок развитию литературных связей между Ирландией и Индией. Йейтс смог более внимательно изучить индийскую литературу и философию с учетом взглядов

Тагора. Эта дружба привнесла более совершенное выражение восточной и западной мысли в произведения обоих писателей. В статье все эти вопросы разъясняются с помощью сравнительного анализа.

Интеллектуалы, которые боролись за свободу в обеих странах, определили разные пути достижения этой цели. В этом отношении отношение Йейтса и Тагора к этому вопросу и концепциям свободы было очень интересным и уникальным. Оба поэта объясняли концепцию свободы не только на основе национальных взглядов, но и на основе общих ценностей Востока и Запада. Они советовали всему человечеству быть свободным от рабства своих мыслей. Другими словами, они советовали человеку XX века быть свободным от противоречий Востока и Запада и объединиться, сохраняя при этом общие человеческие ценности. Стихи обоих поэтов помогали людям прислушиваться к их внутреннему голосу. "Свобода от страха - это свобода", писал Тагор. По мнению поэта, невозможно было освободить человека, который был рабом каких-либо чувств. С другой стороны, невозможно было подчинить себе человека, который был духовно свободен.

В статье эти вопросы объясняются на основе сравнительного анализа.

Ключевые слова: Свобода, Индия, Тагор, Философия, Поэзия

JAVIDA MAMMADOVA

**THE CONCEPT OF FREEDOM IN WILLIAM BUTLER YEATS'S AND
RABINDRANATH TAGORE'S WORKS**

SUMMARY

The political situation in the world at the beginning of the twentieth century had a major impact on literature. That influence manifested itself both in the qualities of new themes and contents of literature, and in the emergence of new literary and philosophical ideas. For example, the socio-political processes in the British Empire led to the emergence of various movements within the country. One of such issues was the tendency to freedom and independence, which manifested itself in the form of cooperation between intellectuals of different nationalities, increased interest in the culture of other nations. An example of that was the friendship between the Irish writer, poet, thinker U.B.Yeats and the Bengali writer, philosopher and poet R.Tagore. The friendship, which was based on the awakening of national consciousness but also influenced it, gave impetus to the development of literary relations between Ireland and India. Yeats was able to study Indian literature and philosophy more closely with Tagore's views. That friendship brought a perfect expression of Eastern and Western thought to the works of both writers. The article explains these issues in a comparative analysis.

The intellectuals who fought for freedom in both countries identified different ways to achieve that goal. In this respect, Yeats's and Tagore's attitudes towards that issue and freedom concepts were very interesting and unique. Both poets explained the concept of freedom not only based on national views, but also based on common values of East and West. They advised all humanity to be free from the slavery of their thoughts. In other words, they advised the human of the twentieth century to be free from the contradictions of the East and the West, and to unite while preserving common human values. Both poets' poems helped people to listen to their inner voice. "Freedom from fear is the freedom", Tagore wrote. According to the poet, it was impossible to free a person who was a slave to any feelings. On the other hand, it was impossible to enslave a person who was spiritually free.

The article clarifies all these issues with comparative analysis.

Key words: Freedom, India, Tagore, Philosophy, Poetry

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 18.04.2021.

Çapa qəbul olunma tarixi: 08.05.2021

Rəyçi: Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Xanım Zairova tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur.

UOT 63.3 (5Aze) 64

İSMAYILOVA MƏTANƏT MƏMMƏD QIZI

*Mingəçevir Dövlət Universiteti,
Xarici dillər kafedrasının baş müəllimi
ismayilavametanet1961@gmail.com
Mingəçevir, D.Əliyeva küç.21*

QARABAĞA UZANAN QALIBİYYƏT VƏ İNKİŞAF YOLLARI

Xülasə

Məqalə yaxın keçmişdə Müzəffər Ali Baş Komandan İlham Əliyevin rəhbərliyi altında Qəhrəman Azərbaycan Ordusunun 30 il bundan əvvəl Ermənistan silahlı qüvvələri tərəfindən işğal olunmuş əraziləri azad etməsi ilə bağlı şanlı hadisələrdən bəhs edir. Məqələdə Azərbaycan xalqının öz müdrik və qüdrətli lideri - Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevlə birliyi və həmrəyliyi, həmçinin Azərbaycan əsgərinin cəsarəti və qəhrəmanlığı xüsusi olaraq vurğulanmışdır. Böyük Qələbəyə, doğma torpaqların işğaldan azad olunmasına və dilbər Qarabağın doğma türk elləri ilə qovuşmasına aparan yolun metodiki izlənməsi məqalənin əsas motivlərini təşkil edir. Məqələdə, həmçinin 2016-cı il aprel döyüşlərində Azərbaycan əsgərinin göstərdiyi rəşadət, Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin təmsalında siyasi iqtidarın qətiyyəti, bütüün tabuları və qadağaları dəf edərək öz dəmir iradəsini israrla diqtə etməsi ön plana çəkilir. 2018-ci ildən başlayaraq fəvqəladə şəkildə aktivləşən erməni təxribatlarının xarakteri və məqsədləri təhlil edilir.

2020-ci il 12-17 iyul tarixində erməni təxribatının daha aktiv fazaya keçməsilə əlaqədar Tovuz istiqamətində baş verən hadisələr məqalədə xüsusi olaraq işıqlandırılır. Tovuz təxribatının strateji və siyasi məqsədləri açıqlanır, Cənubu Qafqazda yeni hərbi eskalasiyada maraqlı olan beynəlxalq güclərin və siyasi aktorların geosiyasi məqsədkərinə aydınlıq gətirilir.

Məqələdə bütün qüvvələrini və resurslarını səfərbər edən Azərbaycan xalqının misli görünməmiş qəhrəmanlığı sayəsində 27 ildən artıq işğal altında olan ərazilərin azad edilməsi, yenilməz erməni ordusu və üzdənirəq erməni təşkilatçılığı haqqında müflərin dağıdılması kimi qiymətləndirilir.

Doğma torpaqların azad edilməsi uğrunda 44 gün davam etmiş döyüşlərdə hər bir Azərbaycan insanının dəmir yumruq kimi birləşərək düşməyə öz qəti sözünü deməsi, Azərbaycanın qəhrəmanlıq ruhunun hərbi meydanında xariqələr yaratması xüsusi emosional çalarlarla təqdim edilir. Şuşa şəhərinin işğaldan azad edilməsi zamanı Azərbaycan əsgərinin hərbi tarixində misli görünməmiş rəşadət nümunəsi

göstərməsi məqalədə yüksək fəxarət hissilə vurgulanır. Məqalə Qarabağın işıqlı və xoşbəxt gələcəyini vəd edən perspektivlərin təqdimatı ilə başa çatır.

Açar sözlər: *Ümummilli lider Heydər Əliyev, Qarabağ, Azərbaycan Respublikası Silahlı Qüvvələri, Müzəffər Ali Baş Komandan, II Qarabağ müharibəsi, Böyük Qələbə, Dağlıq Qarabağ, Vətən müharibəsi, “Dəmir yumruq”, Aprel döyüşləri, Tovuz döyüşləri, Azərbaycan Milli Ordusu.*

Azərbaycan xalqının müasir tarixinin ən şanlı səhifələrindən biri sayılan II Qarabağ müharibəsi öz miqyasına, xarakterinə və nəticələrinə görə “Vətən müharibəsi” kimi xarakterizə olunur. “Dəmir yumruq” şüarı altında başlanmış bu irimiqyaslı hərbi əməliyyatın başlıca məqsədi 1988-1994-cü illərdə I Qarabağ müharibəsi zamanı erməni hərbi birləşmələri tərəfindən Dağlıq Qarabağda və onun ətrafında zəbt olunmuş Azərbaycan torpaqlarının azad edilməsindən ibarət idi. Bu hadisə həm də Azərbaycanın müasir tarixinin məzmununu və əhəmiyyətini dəyişmiş, ölkəmizin sosial-iqtisadi inkişafında möhtəşəm stimullar yaratmış, yeni perspektivlər açmış, millətin sarsılmış ruhunu və sınımış qürurunu bərpa etmiş, Azərbaycan insanının gələcəyə ümidlərini fəvqəladə şəkildə artırmışdır. İndi Qarabağa aparan yollarda heç bir maneə və sədd yoxdur. Qarabağa tarixi Böyük qayıdış başlayır. Artıq müasir leksikonumuzda “Böyük” epteti qazanmış çoxlu sayda möhtəşəm hadisələr baş vermiş və bu proses dinamik şəkildə davam edir. “Böyük Qələbə”, “Böyük qayıdış”, “Böyük Azərbaycan” kimi artıq reallığa çevrilmiş anlayışlar və onlarla bağlı olan milli ideyalar bizə xoşbəxtlik və qürur hissi ilə dolu parlaq gələcək vəd edir.

Qarabağa uzanan qalibiyyət və inkişaf yolunun dinamik fazası 2016-cı ilin yazında başlanmışdır. “2016-cı il aprel ayının 1-dən 2-nə keçən gecə Ermənistan Silahlı qüvvələri tərəfindən atəşkəsin pozulması nəticəsində Dağlıq Qarabağ münaqişəsi yenidən aktiv fazaya keçmiş, 4 gün davam edən şiddətli döyüşlər və Azərbaycan Respublikası Silahlı Qüvvələrinin reallaşdırdığı əks hücum əməliyyatı nəticəsində Tərtər rayonunun Seysulan və Talış kəndləri, burada yerləşən bir sıra strateji yüksəkliklər, həmçinin Cəbrayıl rayonunun Lələtəpə yüksəkliyi və Cocuqmərcanlı kəndi, Goranboy rayonunun Gülüstan kəndi, Tərtər rayonunun Qazaxlar kəndi və Suqovuşan (Madagiz) kəndi istiqamətində yollar düşməndən azad olundu. Ümumilikdə 2 min ha ərazi erməni işğalından azad edildi [4]. Rusiya Federasiyasının və ermənilərə açıq-aşkar havadarlıq edən digər dünya güclərinin iş qarışmasından sonra Azərbaycan Silahlı Qüvvələrinin hücumu dayandırıldı. 2016-cı il aprel ayının 5-də atəşkəs haqqında yeni müqavilə imzalandı. Lakin buna baxmayaraq erməni tərəfi öz təcavüzkar və nadürüst xislətinə sadıq qalaraq atəşkəsi dəfələrlə pozdu.

2018-ci il aprel ayının 13-də Ermənistanda “Addım at, Serji rədd et” şüarı altında başlanmış “Məxməri inqilab” nəticəsində müxalifət lideri Nikol Paşinyan

hakimiyyəti ələ keçirdi və 2018-ci il may ayının 8-də Ermənistanın Baş naziri seçildi. Bundan sonra Dağlıq Qarabağ münaqişəsində gərginlik daha da artdı [2]. Siyasi sələflərindən heç də seçilməyən yeni dövlət başçısı sərsəm iddiaları və məsuliyyətsiz bəyanatları ilə mövcud situasiyanı günü-gündən gərginləşdirir, danışıqlar prosesində əldə olunmuş bütün razılıqları heçə endirir və irimiqyaslı hərbi əməliyyatların başlayacağını qaçılmaz edirdi. 2019-cu il may ayının 8-10 tarixlərində Nikol Paşinyanın Azərbaycanın işğal olunmuş ərazilərinə səfər etməsi, Şuşada – Cıdır düzündə şəhərin erməni işğalçıları tərəfindən zəbt edilməsinin 27-ci ildönümü ilə əlaqədar mərasim keçirməsi, yallı getməsi və “Azərbaycanın qraşısında 7 şərt qoyması”, 2020-ci il aprel ayının 14-də Dağlıq Qarabağda keçirilən üzdənirəq prezident seçkilərində gerizəkəli Araik Arutunyanın dırnaqarası Dağlıq Qarabağ Respublikasının prezidenti seçilməsi, həmin il may ayının 21-də Şuşada həmin zəkası qıt şəxsın “inauqurasiya mərasimi” keçirməsi Azərbaycan xalqının və Azərbaycan hökumətinin səbr kasasını sona qədər doldurdu.

Tezliklə mənfur düşmən öz havadarlarının dəstəyilə daha çirkin əməllərə əl atdı və 2020-ci il iyul ayının 12-də Tovuz istiqamətində Azərbaycan Respublikasının fəvqəladə strateji əhəmiyyət kəsb edən sərhədyanı məntəqələrini iriçaplı silahlardan və toplardan atəşə tutdu. İyulun 17-ə qədər davam edən hərbi əməliyyatlar nəticəsində Azərbaycan Respublikası Silahlı Qüvvələrinin 12 hərbiçisi həlak oldu (Xəyyam Məhəmməd oğlu Daşdəmirov - əsgər, Elşad Dönməz oğlu Məmmədov - baş əsgər, Vüqar Lətif oğlu Sadıqov - çavuş, Rəşad Rəşid oğlu Mahmudov - baş leytenant, İlqar Anzor oğlu Mirzəyev – polkovnik, Anar Gülverdi oğlu Novruzov – mayor, Namiq Həjan oğlu Əhmədov – mayor, Polad İsrayıl oğlu Həşimov – general mayor, Elçin Arif oğlu Mustafazadə - əsgər, İlqar Ayaz oğlu Zeynallı - gizir, Yaşar Vasif oğlu Babayev – gizir, Nazim Əfqan oğlu İsməliyov - əsgər), 4 hərbiçi isə yaralandı. Həlak olanlar arasında 1 mülki şəxs (Əzizov Əziz İzzət o.) də var idi. 2020-ci il avqust ayının 23-də Ermənistan ordusunun təxribat qrupu Azərbaycan Respublikasının Goranboy rayonu istiqamətində Azərbaycan ordusunun mövqələrinə hücum etməyə cəhd göstərdi. Təxribat qrupu zərərsizləşdirildi və qrupun komandiri Qurgen Alaverdiyan əsir götürüldü. Əldə olunan kəşfiyyat məlumatlarından belə məlum oldu ki, Ermənistan tərəfi Azərbaycan torpaqlarının ələ keçirilməsi istiqamətində müdhiş hərbi planlar hazırlayır. Bundan sonra Azərbaycan tərəfi təşəbbüsü ələ aldı və 2020-ci sentyabr ayının 27-də Ermənistan Silahlı Qüvvələrinin növbəti təxribatından sonra Tərtər, Cəbrayıl və Füzuli rayonları istiqamətində irimiqyaslı hərbi əməliyyatlara başladı. Beləliklə, Azərbaycanın müasir hərbi tarixinə “44 günlük savaş” kimi daxil olmuş Vətən müharibəsi başlandı.

Ermənilər 30 il ərzində Azərbaycan Respublikasının işğal olunmuş ərazilərində “Ohanyan xətti” kimi tanınan möhkəm istehkamlar qurmuşdular. Azərbaycan ordusu çoxsaylı itkilərdən qaçmaq və ən qısa müddət ərzində düşmən müdafiəsini cinahlardan yarmaq məqsədi ilə “Hilal taktikası” istifadə edirdi. Hərbi əməliyyatlara 100 min nəfərlik hərbi kontingent cəlb edilmişdi. Ən müasir silahlarla

(özüyəriyən artilleriya qurğuları, Türkiyə, İsrail, Pakistan və Azərbaycan istehsalı olan pilotsuz uçan aparatlar - PUA – Bayraktar, Harop, İsrail istehsalı olan və “Dəmir qübbə” adlanan hava hücumundan müdafiə qurğuları) silahlanmış şanlı Azərbaycan ordusu qısa müddət ərzində erməni işğalçılarına sarsıdıcı zərbə vuraraq bir-birinin ardınca işğal altında olan əraziləri azad etməyə başladı. Beləliklə, 04.10.2020-ci il tarixdə Cəbrayıl, 17.10.2020-ci il tarixdə Füzuli, 20.10.2020-ci il tarixdə Zəngilan, 25.10.2020-ci il tarixdə Qubadlı, 08.11. 2020-ci il tarixdə isə Şuşa düşmən işğalından azad olundu. Demoralizə edilmiş düşmən qüvvələri böyük itkilər verərək öz mövqelərini, hərbi texnikanı, yaralanmış və məhv edilmiş əsgərlərinin cəsədlərini döyüş meydanında qoyaraq vahimə içində fərar etməyə başladı. Şuşa şəhərinin azad edilməsi isə dünyanın hərbi tarixinə misli görünməmiş rəşadət nümunəsi, insan qürurunun təntənəsi və vətənə məhəbbətin ali təzahürü kimi daxil oldu. Bu zaman erməni rəhbərliyi və erməni hərbi komandanlığı bütün çirkin üsullardan istifadə edərək Azərbaycan xalqının döyüşkənlik ruhunu, qələbəyə inamını sındırmağa çalışır, dinc əhalini, sivil, xüsusilə də strateji əhəmiyyət kəsb edən obyektləri qadağan olunmuş silahlarla - “Smerç”, “Toçka-U” və s. tipli ballistik raketlərlə, kasetli bombalarla, xlor qarışıqlı kimyəvi silahlarla atəşə tuturdu. Lakin bütün bunlar Azərbaycan xalqının iradəsini və qələbə əzmini sındıra bilmədi. Oktyabrın 4-də, 8-də, 11-də və 17-də Gəncə şəhərinin raket hücumuna məruz qalması nəticəsində 27 nəfər həlak olmuş, 95 nəfər yaralanmış və şəhərə ciddi ziyan dəymişdi. Ermənilərin çirkin planlarının digər hədəfləri isə Mingəçevir su anbarı, Mingəçevirdə yerləşən və 1981-ci ildə istismara verilmiş Dövlət Rayon Elektrik Stansiyası, Bakı-Tbilisi-Ceyhan neft-boru kəmərinin Yevlax rayonunun ərazisindən keçən hissəsi və başqa strateji obyektlər idi. Hətta ermənilər Abşeron rayonu istiqamətində də raket hücumlarına cəhd etmişdilər. 2020-ci il oktyabr ayının 28-də erməni silahlı birləşmələri Bərdə şəhərinə “Smerç” tipli əməliyyat-taktiki təyinatlı reketlərlə xaincəsinə zərbə endirdi. Nəticədə 5-i qadın olmaqla 21 nəfər həlak oldu, 8-i uşaq, 15-i isə qadın olmaqla 70 nəfər yaralandı. Lakin bütün bu çirkin həmlələrlə baxmayaraq Azərbaycan Respublikasının rəşadətli yenilməz və müzəffər ordusu ilə xalq Vətən naminə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti, Azərbaycan Respublikası Silahlı Qüvvələrinin Ali Baş Komandanı, Müzəffər Liderimiz İlham Əliyevin rəhbərliyi altında sıx birləşdi və düşməyə ağır zərbələr vuraraq torpaqlarımızı işğaldan azad etdi. Diz çökdürülən düşmən müharibə başlayandan 43 gün sonra 9 noyabr 2020-ci il tarixdə təslim oldu və rüsvayçı sülh bağlamağa məcbur edildi. Təslim olmaq haqqında razılaşmaya görə Azərbaycan əsgərindən ölümcül zərbə almış mənfur düşmən noyabrın 20-də Ağdamdan, 25-də Kəlbəcərdən, 01 dekabrda isə Laçından qovuldu. Bundan sonra münaqişə diplomatik müstəviyə keçdi. Laçın dəhlizində 10 noyabr 2020-ci il tarixdən 1660 nəfərdən ibarət Rusiya sülhməramlılarının məhdud kontingenti yerləşdirildi.

2020-ci il dekabr ayının 10-da Bakıda Azadlıq meydanında 44 günlük Vətən müharibəsində əldə edilmiş Böyük Qələbə münasibəti ilə keçirilən hərbi parad

müasir hərbi tariximizin daha bir möhtəşəm hadisəsi oldu. Bu paradda xalqımız öz qüdrətli ordusunun və Ali baş komandanının tarixi qələbəsini sevinc göz yaşları ilə müşahidə edirdi. Bu tarixi qələbə şəhadətə qovuşmuş 2850 Azərbaycan oğlunun həyatı, haqq uğrunda qəzaları mübarək olmuş 1245 qazinin öz sağlamlığını itirməsi, “Qalib əsgər” adı qazanmış minlərlə Azərbaycan oğullarının fədakarlığı sayəsində baş tutdu. Bu o, deməkdir ki, torpaq uğrunda ölməyə hazır olan minlərlə rəşadətli insanlarımız var. Xalqımızın tarixdən gələn döyüşkənlik ruhu və zəfər eşqi isə hələ də yaşayır. Bu gün qazandığımız misilsiz hərbi qələbəmizdən qəhrəman əcdadlarımızın, ulu babalarımızın və şəhidlərimizin ruhları da şad olub.

İndi Azərbaycan xalqının və Azərbaycan hökumətinin qarşısında doğma Qarabağ ellərinin bərpası, dirçəlişi, inkişafı və türk yurdlarına qovuşması kimi möhtəşəm bir tarixi vəzifə durur. Artıq Azərbaycan Respublikası Dövlət sərhədlərinin bərpası, kommunikasiyaların qurulması və erməni vandalları tərəfindən viran qoyulmuş yaşayış məntəqələrinin, infrastrukturun yenidən qurulması istiqamətində irimiqyaslı işlər başlayıb. Yaxın vaxtlarda azad olunmuş ərazilərə Azərbaycan əhalisinin köçürülməsi planlaşdırılır.

1993-cü il, Ulu öndər Heydər Əliyevin xilaskarlıq missiyasının başlamasından və Böyük siyasətin avanqardına çevrilməsindən sonra başlanmış Azərbaycanın sosial-iqtisadi və mədəni inkişaf yolu artıq Qarabağı Gülüstanə çevirmək üçün açılır. Qeyd edək ki, 1993-cü ilin iyununda ulu öndər Heydər Əliyevin böyük siyasətə qayıdışı və Azərbaycan Respublikasına ikinci dəfə rəhbərlik etməsi Azərbaycan tarixində yeni bir eranın başlanğıcı oldu. Xalqın sosial-iqtisadi həyatında baş verən dinamik inkişaf templəri bu dövrün pozitiv mahiyyətini müəyyən edən əsas amilə çevrildi və sosial-iqtisadi problemlərdən əziyyət çəkən insanların həyatına qurtuluş müjdəsi kimi daxil oldu. O dövrdən bəri Azərbaycan Respublikasının və Azərbaycan hökumətinin həyata keçirdiyi sosial siyasətin başlıca məzmununu və təyinatını xalqın rifah halını durmadan yaxşılaşdırmaq istiqamətində həyata keçirilən möhtəşəm tədbirlər təşkil edir. Ulu öndər dövlət müstəqilliyinin qarantı sayılan davamlı sosial-iqtisadi inkişafı dövlət siyasətinin əsas prioriteti elan etmişdi. Bu məqsədlə regional və global miqyaslı layihələrin reallaşdırılmasına başlamışdı və bu layihələr içərisində ən möhtəşəmi 1994-cü il sentyabrın 20-də Azərbaycan Respublikası Dövlət Neft Şirkəti ilə dünyanın çoxlu sayda tanınmış neft şirkətlərinin daxil olduğu konsorsium arasında Xəzər dənizinin Azərbaycan sektorunda yataqların bir hissəsinin birgə işlənməsi haqqında “Əsrin müqaviləsi” adı almış 30-illik müqavilə oldu. Həmin müqavilə siyasi müstəqillik qazanmış Azərbaycan Respublikasının enerji təhlükəsizliyini təmin etməklə yanaşı onun beynəlxalq aləmdə nüfuzuna ciddi dividendlər gətirdi, ölkənin iqtisadi davamlılığının artırılması istiqamətində yeni perspektivlər açdı [3]. Ümummilli lider Heydər Əliyev Azərbaycan Respublikasında istehsal prosesini bərpa etmək və inkişaf etdirmək məqsədi ilə “Açıq qapı” siyasəti elan etdi və respublikaya xarici investorları cəlb etməyə başladı. Xarici investorları və kreditorları müdafiə edən özəl qanunlar qəbul edildi. Beynəlxalq valyuta Fondu,

Dünya Bankı, Beynəlxalq İnkişaf Assosiasiyası, Avropa Yenidənqurma və İnkişaf Bankı, İslam İnkişaf Bankı və digər maliyyə təşkilatları ilə sıx əlaqələr yaradıldı. Bu dövrdə təkcə Dünya Bankı və Beynəlxalq Valyuta Fondu Azərbaycana 1 mld 330 milyon dollardan çox kredit vermişdi. Ulu öndər regionların, xüsusilə də aqrar sektoru təmsil edən bölgələrin inkişafına xüsusi qayğı və diqqət ayırırdı. Regionların iqtisadi dirçəlişi və davamlı inkişafı naminə həyata keçirilən sistemli tədbirlər içərisində 1996-cı il iyul ayının 16-da qəbul edilmiş “Torpaq islahatı haqqında” Qanunun xüsusi əhəmiyyəti var idi. Bu qanuna görə vahid torpaq fondu əsasında dövlət, bələdiyyə və xüsusi torpaq mülkiyyəti formaları müəyyən edildi. Kəndli-fermer təsərrüfatları yaradıldı. Bütün yararlı torpaqlar sosial ədalət prinsipi əsasında kənddə yaşayan vətəndaşlar arasında bölüşdürüldü. 3,5 mln Azərbaycan vətəndaşına torpaq payları ayrıldı. Beləliklə, Azərbaycanın çoxəsrlik tarixində ilk dəfə maddi nemətlərin istehsalçıları olan kənd zəhmətkeşləri torpaq sahibləri oldular. Artıq 2003-cü ilin sonunadək bazar münasibətlərinə əsaslanan Azərbaycan iqtisadiyyatının prioritetləri və inkişaf perspektivləri ümumi cizgilərdə müəyyən olundu. Yeni prinsiplərə əsaslanan ölkə iqtisadiyyatı artıq ilk səmərəsini verdi.

Ulu öndərin yeni nəsillərə miras qoyduğu iqtisadi inkişaf kursunu 2003-cü ildən Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyev daha aktiv templərlə reallaşdırmağa başladı. Ulu öndər tərəfindən əsas qoyulmuş yeni iqtisadi siyasətin bütün fundamental prinsiplərinə sadıq qalan Prezident İlham Əliyev regionların inkişafına və tərəqqisinə xüsusi diqqət ayırırdı. 2003-cü il oktyabr ayının 15-də Azərbaycan Respublikasının Prezidenti seçilən İlham Əliyev oktyabrın 31-də vəzifəsinin icrasına başladı. Onun Azərbaycan Respublikasına 17 illik rəhbərliyi dövründə Azərbaycanda sosial-iqtisadi, ictimai-siyasi və mədəni inkişaf daha da geniş vüsət aldı. 2006-cı il iyulun 13-də Heydər Əliyev adına Bakı-Tbilisi-Ceyhan Əsas İxrac Neft Kəmərinin açılışı oldu. Azərbaycan nefti yeni, daha əlverişli marşrutla Avropaya çıxarıldı [5]. Beləliklə, neft hasilatından və ixracından əldə olunan gəlirlərin respublikanın sosial-iqtisadi inkişafına sərf olunması prosesinə start verildi. Azərbaycanın sosial-iqtisadi və etik-mədəni siması sürətlə dəyişməyə başladı. Təkcə Bakıda deyil, bölgələrdə də sosial-iqtisadi və mədəni inkişafı təmin edəcək xüsusi dövlət proqramları yaradıldı və onların uğurla həyata keçirilməsinə başlandı.

Artıq Azərbaycan Respublikasının iqtisadi siyasətinin prioritetləri və perspektivləri son dərəcə pozitiv mənzərə yaradır və cəmiyyətə yüksək təşəkküllü rifah vəd edirdi. Azərbaycanda sosial-iqtisadi inkişaf proqramlarının həyata keçirilməsində 2004-cü il may ayının 10-da yaradılmış Heydər Əliyev Fondunun və Fondun Prezidenti, Azərbaycanın birinci xanımı, Azərbaycan Respublikasının I Vitse-prezidenti Mehriban Əliyevanın müstəsna xidmətləri vardır. Məhz Heydər Əliyev Fondunun təşəbbüsü ilə 2016-cı ildə “Regional İnkişaf İctimai Birliyi” yaradılmışdır. Artıq Azərbaycan regionlarının sosial-iqtisadi inkişafını müasir dünya standartlarına uyğun şəkildə təmin etmək üçün bölgələrdə çoxlu sayda möhtəşəm

layihələr həyata keçirilmişdir. Bu layihələr içərisində tam gücü ilə işləyən “Texnopark”, “Asan Xidmət” və “Olimpiya kompleksi” layihələrini, həmçinin ölkənin kənd və rayon tipli inzibati-ərazi vahidlərində “Yeni suvarma kanalı şəbəkələri layihəsini”, “Qazlaşdırma layihəsini”, “İçməli su ilə təchizat layihəsini”, “Yeni körpülərin və yolların çəkilməsi layihəsini” və başqa layihələri xüsusi qeyd etmək lazımdır.

Bu gün Azərbaycan xalqı Müzəffər Liderinin, Azərbaycan Respublikası Silahlı Qüvvələrinin Ali Baş Komandanı İlham Əliyevin rəhbərliyi altında işğal altındakı torpaqlarımızın azad edilməsi kimi tarixi vəzifəni reallaşdırır. Tezliklə düşmən işğalından azad edilən regionlarımızda da böyük tikinti-quruculuq işləri başlayacaq və bütövlüyyəinə qovuşmuş ölkəmiz Güllüstana çevriləcək! Ulu Öndər Heydər Əliyevin siyasi və iqtisadi inkişaf kursunu layiqli şəkildə davam etdirən Prezident İlham Əliyev apardığı uğurlu, pragmatik və məqsədyönlü siyasəti ilə ölkəmizin adını dünya tarixinə qızıl hərflərlə yazır. Heydər Əliyevin bizə miras qoyduğu möhtəşəm kursun bəhrəsidir ki, bu gün bütün qüvvələrini səfərbər edərək öz Müzəffər Liderinin, əziz Prezidentinin ətrafında sıx birləşən Azərbaycan xalqı tarixdə misli görünməmiş xariqələr yaradır. Dünya nizamını köklü şəkildə dəyişir. Məhz bu kursun möhtəşəm effektinin nəticəsidir ki, artıq düşmənin bayraqları ayaqlar altına atılıb. Vətənimiz öz bütövlüyyəinə qovuşub. Heydər Əliyevin yaratdığı ordu bu gün Qalib Ordu, mənsubu olduğu üçün fəxr etdiyi Azərbaycan xalqı Qalib Xalq. Siyasi liderliyi miras qoyduğu lider isə Müzəffər Liderdir.

Yaşadığımız bu günlərdə yeni əsrin ilk böyük sınağından şərəflə çıxmış Azərbaycan öz adını yeni, üçüncü minilliyin tarixinə şəhidlərin və qəhrəmanların müqəddəs qanına boyanmış qızıl hərflərlə yazır. Azərbaycan xalqının ruhunda və əməlinə baş verən pozitiv dəyişikliklər isə ölkəmizin və xalqımızın qlobal yeniliklər astanasında olmasından xəbər verir. Artıq matəm əhval-ruhiyyəsi qələbə əhval-ruhiyyəsi ilə əvəz olunmuşdur. Ruhumuzu incidən “qaçqın”, “məcburi köçkün”, “işğal olunmuş ərazilər”, “düşmən təcavüzü” kimi anlayışlar leksikonumuzdan silinməkdədir. Ağdam, Füzuli, Cəbrayıl, Kəlbəcər, Zəngilan, Şuşa, Laçın və Qubadlı haqqında oxunan kədər və həsrət dolu nəğmələrin motivləri həyat və sevinc hissələrini tərənnüm edən optimist notlarla əvəz olunur. I Qarabağ müharibəsində erməni vəhşiliyinin qurbanı olmuş minlərlə soydaşımızın xatirəsini bundan sonra onların qisasını yağılardan almış qalib millət kimi yad edəcəyik. Artıq şagirdlər və tələbələr məktəb dəftərlərində və dərs kitablarında torpaqlarımızın itirilməsini qara haşiyələrdə təqdim edən, pessimist yük daşıyan və bununla da ruh düşkünlüyü yaradan rəqəmlər deyil, onların azad edilməsini göstərən qızıl hərflərlə yazılmış tarixlər görəcək, bundan qürur duyacaq, qəhrəmanlar yurdunun vətəndaşları və azərbaycanlı olmaları ilə fəxr edəcəklər.

Doğma Şuşa yenidən bütün Qafqazın konservatoriyasına çevriləcək, musiqi və sənət dühaları yetişdirəcək. “O çəmənlərdə yenə vaqiflərin şux gözəlləri gəzəcək”, artıq tarixi qələbəmizdən ruhlanan müasir natəvanların yeni əsrarəngiz qəzəlləri

yazılacaq. Cıdır düzündə safqan Qarabağ atlarını safqan Azərbaycan oğulları çapacaq. İsa bulağı Zəməm kimi coşacaq. Neçə ildir həsrət çəkən Xarı bülbül bir başqa əndazədə açacaq. Pənahəli xanın, İbrahimxəlil xanın, Mehdiqulu xanın, Natavanın, Üzeyir bəyin, Bülbülün, Xan Şuşalının müqəddəs ruhları Qarabağ üzərində qanad açıb uçacaq. Gövhər ağanın ruhu azad olmuş Şuşa məscidinə enəcək. Azərbaycanın yaradıcı enerjisi erməni vandalizminin viran qoyduğu hər şəhərdə, hər kənddə bərqərar olacaq, o yerləri Cənnətməkəna çevirəcək. Qarabağ yenidən çiçəklənəcək. Otuz il həsrətində olduğumuz doğma yurdlarımızda infrastruktur bərpa ediləcək, təsərrüfat həyatı yenidən canlanacaq və bu bərəkətli ellər, onsuz da yüksək impulslarla inkişaf edən Azərbaycan iqtisadiyyatına yeni artım templəri gətirəcək. Qafqazın incisi sayılan Şuşanın düşmən tapdağından azad olunduğu “8 noyabr” tarixi hər il Azərbaycan xalqının Böyük Qələbəsi günü kimi qeyd ediləcək. Bu qələbəmiz daha bir tarixi qələbəmiz olan Müqəddəs bayrağımızın yarandığı “9 noyabra” qovuşacaq. Bununla da 8 və 18 may kimi uğursuz tarixlərin üzərindən həmişəlik xətt çəkiləcək. “8” rəqəmi tariximizdə yenidən pozitiv məzmun kəsb edəcək. Müasir Azərbaycan tarixinin yeni səhifələrində qəhrəman Azərbaycan oğullarının 44 gün ərzində yazdığı şanlı tarixlə bağlı mövzular təsvir olunacaq. Doğma yurdumuz Naxçıvan Böyük Azərbaycana qovuşacaq. Bir əsr keçdikdən sonra onun pərişanlıq yaradan “eksklav statusu” ləğv ediləcək [1]. Türk dünyasının integrasiyası qarşısında süni şəkildə yaradılmış bütün sədlər götürüləcək. Turan elləri bir-biri ilə iqtisadi və mədəni cəhətdən heç bir bəyər olmadan birləşəcək.

Bu gün Azərbaycan dövlətlər arasında yerini və siyasi çəkisini tam təsdiq edib. Kiçik bir dövlət beynəlxalq siyasətin müəyyən olunmasında, tək bir ölkənin və regionun deyil, həm də Avropanın enerji təhlükəsizliyinin təmin edilməsində çox vacib rol oynayır. Bu isə Azərbaycanın, onun qüdrətli rəhbərinin tarixi uğurudur. Türkiyə ilə siyasi birlik və həmrəylik heç vaxt olmadığı yüksək həddə çatıb. Dostunu və düşməni qəti şəkildə müəyyən etmiş Azərbaycan “Türkiyə ilə əbədiyyətə qədər!” şüarını yekdilliklə və qətiyyətlə qəbul edib. Nəinki yaxın gələcək, həmçinin yeni yüzillik üçün strateji inkişaf konsepsiyasını, hərbi doktrinasını və milli ideyasını müəyyən edib. Bəli, Azərbaycanın müasir tarixində cərəyan edən qlobal dəyişikliklər göz qabağındadır. Azərbaycan xalqı öz qüdrətli liderinin, Azərbaycan Respublikası Silahlı Qüvvələrinin Ali Baş komandanı möhtərəm İlham Əliyevin rəhbərliyi altında bəşər tarixinin cərxini, çağdaş zamanın gərdisini fəal şəkildə dəyişir. Yeni dünya siyasətini, sürətlə yenilənən dünya nizamını müəyyən edən aktorları qlobal həyat tamaşasında oynadıqları rollarda Azərbaycanın kurallarına uyğun improvizasiyalar etməyə vadar edir. Bu möcüzədir və bu möcüzəni bizə yaşadan müdrik və qüdrətli rəhbərimizə borcluyuq.

ИСМАЙЛОВА МАТАНАТ МАМЕД КЫЗЫ

**ПУТИ ПОБЕДЫ И РАЗВИТИЯ
ПРОТЯНУВШИЕСЯ В КАРАБАХ**

РЕЗЮМЕ

Статья посвящена недавним славным событиям, в результате которых Победоносная Армия Азербайджана под командованием Победоносного Верховного Главнокомандующего Ильхама Алиева освободила территории, оккупированные 30 лет назад вооруженными силами Армении. В статье особо подчеркивается роль единства и солидарности Азербайджанского народа со своим мудрым и великим лидером – Президентом Азербайджанской Республики Ильхамом Алиевым, а также мужество и героизм непобедимого азербайджанского воина. Проследивание великой пути, который вел к Великой Победе, освобождению родных земель от оккупации и слиянию очаровательного Карабаха с родными тюркскими очагами является лейтмотивом статьи. В статье также выносятся на передний план мужество Азербайджанского солдата, проявленное в апрельских боях 2016-го года, решительность политической власти в лице президента Азербайджанской Республики Ильхама Алиева, предотвратившего все запреты и табу, диктовавшего свою железную волю. Глубокому анализу подвергаются цели и характер армянских диверсий, чрезвычайно активизировавшиеся начиная с 2018-го года. В связи с переходом армянских диверсий в еще более активную фазу, происходящие события в Товузском направлении 12-17 июля 2018-го года в статье особо освещены. Раскрыты стратегические и политические цели Товузской диверсии. Выясняются геостратегические цели международных сил, заинтересованных в новой военной эскалации на Южном Кавказе.

Освобождение территорий, более 27 лет находившиеся под вражеской оккупацией, благодаря невиданному героизму Азербайджанского народа, мобилизовавшего все ресурсы и силы, в статье оценено как разрушение мифов о непобедимой армянской армии, и о пресловутой армянской организованности.

Непосредственное участие каждого азербайджанца, объединившийся как железный кулак и сказавший свое окончательное слово противнику в сражениях, продолжавшихся 44 дня за освобождение родных земель, также героический дух Азербайджана, творивший чудеса на поле брани в статье представлены в особых эмоциональных колоритах. Во время освобождения города Шуша от оккупации проявленное азербайджанским солдатом невиданное в военной истории образец храбрости подчеркнут высоким

чувством гордости. Статья завершается представлением перспектив, обещающих светлое и счастливое будущее Карабаха.

Ключевые слова: *Общенациональный лидер Гейдар Алиев, Карабах, Вооруженные Силы Азербайджанской Республики, Победоносный Верховный Главнокомандующий, II Карабахская война, Великая Победа, Нагорный Карабах, Отечественная война, «Железный кулак», Апрельские бои, Товузские бои, Азербайджанская Национальная Армия.*

ISMAYILOVA MATANAT MAMED KIZI

**WAYS OF VICTORY AND DEVELOPMENT
EXTENDING TO KARABAKH
SUMMARY**

The article is devoted to the recent glorious events, as a result of which the Victorious Army of Azerbaijan under the command of the Victorious Supreme Commander-in-Chief Ilham Aliyev liberated the territories occupied 30 years ago by the armed forces of Armenia. The article especially emphasizes the role of the unity and solidarity of the Azerbaijani people with their wise and great leader - President of the Republic of Azerbaijan Ilham Aliyev, as well as the courage and heroism of the invincible Azerbaijani warrior. Tracking the great path that led to the Great Victory, the liberation of native lands from occupation and the merging of charming Karabakh with native Turkic hearths is the leitmotif of the article. The article also brings to the fore the courage of the Azerbaijani soldier shown in the April 2016 battles, the decisiveness of the political power represented by the President of the Republic of Azerbaijan Ilham Aliyev, who prevented all prohibitions and taboos, dictating his iron will. The goals and nature of the Armenian sabotage, which have become extremely active since 2018, are subjected to in-depth analysis. In conjunction with the transition of Armenian sabotage to an even more active phase, the events taking place in the Tovuz direction on July 12-17, 2018 are especially highlighted in the article. The strategic and political goals of the Tovuz sabotage are revealed. The geostrategic goals of the international forces interested in a new military escalation in the South Caucasus are being clarified.

The liberation of territories that have been under enemy occupation for more than 27 years, thanks to the unprecedented heroism of the Azerbaijani people, who mobilized all resources and forces, is assessed in the article as the destruction of myths about the invincible Armenian army and the notorious Armenian organization.

The direct participation of every Azerbaijani, who united like an iron fist and said his final word to the enemy in the battles that lasted 44 days for the liberation of their

native lands, as well as the heroic spirit of Azerbaijan, which worked miracles on the battlefield, are presented in the article in special emotional colors. During the liberation of the city of Shusha from the occupation, the example of courage unprecedented in military history shown by the Azerbaijani soldier was emphasized by a high sense of pride. The article ends with a presentation of the prospects that promise a bright and happy future for Karabakh.

Keywords: *National leader Heydar Aliyev, Karabakh, Armed Forces of the Republic of Azerbaijan, Victorious Supreme Commander-in-Chief, II Karabakh War, Great Victory, Nagorno Karabakh, Patriotic war, "Iron Fist", April battles, Tovuz battles, Azerbaijan National Army.*

Ədəbiyyat

1. Audrey L. Altstadt. The Azerbaijani Turks: power and identity under Russian rule. - Hoover Press, 1992. - P. 116
2. Федоровская И. Политический кризис в Армении // Россия и новые государства Евразии. - 2018. - № 2. - С. 196-203
3. Мир-Бабаев М.Ф. Торжество нефтегазовой стратегии общенационального лидера (к 25-летию подписания "Контракта века") // Азербайджанское нефтяное хозяйство, 2019, №9, с.82-86
4. Nagorno-Karabakh: New Opening, or More Peril? /Europe Report N°239; p.15 - pp. 32/ 4 July 2016
5. Zeyno Baran. The Baku-Tbilisi-Ceyhan Pipeline: Implications for Turkey // The Baku-Tbilisi-Ceyhan Pipeline: Oil Window to the West. - The Central Asia-Caucasus Institute, Silk Road Studies Program, 2005. - С. 106

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 18.04.2021.

Çapa qəbul olunma tarixi: 08.05.2021

Rəyçi: Siyasi elmlər üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

**Cəfərova Esmira Hilal qızı
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur**

ƏSMƏR DADAŞ QIZI HÜSEYNOVA

AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu,

Ədəbi tənqid şöbəsi, elmi işçi

e.posta:esmer74.17@mail.ru

MƏSUD ƏLİOĞLUNUN HƏYATI VƏ TƏNQİDÇİ-ƏDƏBİYYATŞÜNASLIQ FƏALİYYƏTI

Açar sözlər: Şəxsiyyət və mühit, həyat və sənət məsələləri, əsas elmi istiqamət və sahələr, tənqid və ədəbiyyatşünaslığa dair araşdırmalar

Həyatı. Hər bir fərdin inkişafında, şəxsiyyət kimi formalaşmasında ailə mühitinin müstəsna mövqeyi var. Ailədən başlanan, təməli qoyulan dəyərlər sonralar mikro mühit çevrəsində və daha sonralar isə geniş miqyasda götürüldükdə, makro mühitdə insan xarakterinin və dünyagörüşünün kamilləşməsinə əsaslı surətdə təsir göstərir. Bu, yaradıcı insanların şəxsində özünü daha görümlü şəkildə büruzə verir. Dünyagörüş və xarakter yaradıcı şəxsiyyətin ömür və yaradıcılıq boyu təqib etdiyi, addım-addım üzlədiyi və zaman-zaman izlədiyi nəsnələrdir. Filosoflar bunu daha çılpaq və fərqli baxış bucağından izah etməyə çalışırlar: “Dünyagörüşü insana ən əzablı durumlardan qurtulmaq əlacını verir.

...Görürsünüzmü. dünyagörüşü insanın nəyi necə etməsinə yetərinə təsir göstərir. Ancaq bu deyimin doğruluğunu çox da şişirtmək olmaz. Birincisi, dünyagörüşünün buyuruqlarına insanın şüuraltından (bilincaltından) gələn istəkləri badalaq vura bilər. İkincisi, kimlər üçünsə dünyagörüşü filan cildə girmə vasitəsi ola bilər, yəni, o filan dünyagörüşünün anlayışlarını, ideallarını bir maska kimi taxa bilərlər və s. Ona görə də Sovet ideologiyasında geniş yayılmış bir düşüncə - “adamlara “elmi” dünyagörüşü verək. Aşılayaq, onda hər şey düzələcək” fikri indi tamamilə mənasız görünür. Həmin ideoloji xəstəliyin arxasında isə qorxunc bir məraz dururdu. Toplum güya ki, bu bütöv, hər şeyə cavab verən, hər şeyə bir buyuruq verən, hər şeydən xəbəri olan Marksizm-Leninizm dünyagörüşünə bağlamaq mərazı. Bu mərazdən toplumu plüralizm qurtarır.” (Niyazi Mehdi, Dilarə Mehdi, Fəlsəfə tarixində Fəlsəfə, Nə və necə deyilənlər haqqında kitab, (Fəlsəfə üzrə dərş vəsaiti), Elmi redaktoru: sənətşünaslıq namizədi, dosent, A. Talıbzadə, Bakı: “Qanun” nəşriyyatı, 2005, s.38)

Tanınmış tənqidçi-ədəbiyyatşünas, filologiya elmləri doktoru Məsud Əlioğlu şəxsiyyəti və xarakteri etibarilə sovet cəmiyyətinin qadağa və təzyiqlərinə baxmayaraq, azad düşünən, bütün məhdudiyyətlərə rəğmən fikir sərbəstliyi və plüralizmi həyatı və fəaliyyəti üçün prioritet istiqamət seçən qeyri-adi istedad sahiblərindən biri idi.

Məsud Əli oğlu Vəliyev (Məsud Əlioğlu) 1928-ci il oktyabr ayının 5-də Azərbaycan Respublikasının Qubadlı rayonunun Mahmudlu kəndində o vaxtın

təbirincə deyilsə, qulluqçu ailəsində dünyaya göz açmışdı. Onun atası sonralar yazıçı kimi tanınan xalq yazıçısı Əli Qara oğlu Vəliyev əslən Yelizavetpol quberniyasının inzibati ərazi vahidində məxsus olan Zəngəzur qəzasının Ağudi kəndindən idi. Qara kişi kasıblıq və yoxsulluq sarıdan əziyyət çəkdiyindən 1916-cı ildən neft Bakısına pənah gətirmiş, burada neft mədənlərində dartayçı-fəhlə kimi çalışmışdır. Əli Vəliyev valideynlərini itirdikdən sonra (1918-1925) dolanışıq üzündən varlıların, mülkədarların qapısında muzdurluq etməklə gün-güzəran keçirmək məcburiyyətində qalmalı olur.

Hər halda ibrətamiz faktlardır. Bu, heç də insana xəcalət və başısağılıq gətirən bir hadisə deyil, əksinə, onun həyatında imrətamiz rol oynayan, gələcəyə inam aşılayan, ömür yoluna naxış vuran səhifələr kimi yaddaşa əbədi həkk olan məqamlardır.

Daha sonralar Şuşa fırqə məktəbində (1923), Bakıda şura və mühazirəçilər qrupunda təhsil almaq (1924-1925) Əli Vəliyevin artıq bir partiya işçisi kimi yetişməsinə təkan verir. Bu faktlar Kürdüstan qəza partiya komitəsində mühazirəçi, qəza siyasi maarif şöbəsində müdir, “Sovet Kürdüstanı” qəzetində məsul redaktor kimi çalışan Əli Vəliyevin 20-ci illərin ikinci yarısı, 30-cu illərin əvvəllərindəki fəaliyyətinin yüksələn inkişaf yolları barədə kifayət qədər təsəvvür yarada bilər.

Əli Vəliyevin muzdurluqdan partiya işinə, partiya mətbuatına və yazıçılığa istiqamət alan fəaliyyəti sonralar bu ailədə göz açan kiçik Məsudun zehni və fikri inkişafına güclü təsir göstərir.

“İbtidai təhsili Qubadlı rayonunun Mahmudlu ibtidai məktəbində, orta təhsilini isə Bakı şəhərindəki 1 nömrəli məktəbdə tamamlayan Məsud 1946-cı ildə Azərbaycan Dövlət Universitetinin (indiki BDU-nun – Ə.H.) filologiya fakültəsinə daxil olur. Şübhəsiz ki, bu sahənin bir ixtisas kimi seçilməsində ailədən, valideyndən gələn təsiri heç cür danmaq mümkün deyil.” (Azərbaycan sovet yazıçıları (ədəbi sorğu kitabı), Tərtibçi-müəllif Teymur Əhmədov, Redaktoru Nərgiz Qurbanova, Bakı: “Yazıçı” nəşriyyatı, 1987, s. 198-199)

Universitetdə ali filoloji təhsil, ailə mühitindəki yazıçı təmasları gənc Məsudun ədəbi cəmədə gedən prosesləri, yenilikləri diqqət və maraqla izləməsinə təkan verir. Az keçmir ki, yeni ədəbi hadisələri təhlil edən kiçikhəcmli məqalə və rəylər yazan gənc tələbə tədricən universitet və mətbuat çevrəsində tanınmağa başlayır.

Tələbəlik illərində Məsud Vəliyevin on üç məqalə və rəyi respublikanın aparıcı mətbu orqanlarında işıq üzü görməsi adi məsələ deyildi. Gələcəyin filoloqu və tənqidçisi olacaq bir gəncin fitri istedadından xəbər verirdi.

Aparıcı dövrü mətbat səhifələrində bir-birinin ardınca dərc olunan məqalə rəylər onun o vaxtın kifayət qədər nüfuza malik olan yaradıcılıq birliklərindən birinin – SSRİ Yazıçılar İttifaqının tez bir zamanda üzvlüyünə qəbul olunmasına yaşıl işıq yandırır. Sovet dönəmində belə bir yaradıcılıq təşkilatına üzv olmaq sadə bir məsələ deyildi. Yazıçılar İttifaqının üzvü olmaq keçmiş sovet məkanının səfali guşələrində

fəaliyyət göstərən yaradıcılıq evlərinə ezam olunmaq və bu sayaq digər imtiyazlardan istifadə edilməsinə imkan yaradırdı.

Həmin il eyni vaxtda Məsud Vəliyev Sov.İKP-nın (Sovet İttifaqı Kommunist Partiyasının – Ə. H.) üzvlüyünə qəbul olunur. Maraq doğuran bir fakt odur ki, digər həmkarlarından fərqli olaraq onun yazılarında siyasi-ideoloji konyuktura belə demək mümkünsə yox səviyyəsində idi. Sadəcə olaraq onun partiya üzvü olması müəyyən baryerləri və süni maneələri aşmağa hesablanmış müəyyən mənada düşünülmüş bir cəhd idi. Bundan sərf-nəzər edilməsi və ya nümayişkaranə surətdə imtina etmək də səmərəsiz bir cəhddən başqa bir şey deyildi. Yenə o məsələyə qayıdırıq ki, partiya üzvü olasan, partiyanın qərarlarından, onun yaradıcılıq sahəsinə və ya həyatı gerçəkliyə münasibətindəki hər hansı bir nüansa laqeyd yanaşasan, bu, doğrudan da adilikdən daha artıq səviyyədə qeyri-adi bir yanaşma nümayiş etdirməkdir. Şəxsiyyətin böyüklüyü, daxili azadlığı belə qadağalar dövründə də üzə çıxı bilərmiş.

Universiteti bitirdikdən sonra o, Uşaq və Gənclər Ədəbiyyatı Nəşriyyatında bədii ədəbiyyat şöbəsinin müdiri kimi əmək fəaliyyətinə başlamış, 1951-ci ildə həmin nəşriyyatda “Şamo” romanı haqqında” adlı ilk kitabı işıq üzü görmüşdür. Az sonra o vaxtilə məzunu olduğu universitetin – Azərbaycan Dövlət Universitetinin (indiki Bakı Dövlət Universitetinin – Ə. H.) aspiranturasında təhsilini davam etdirir.

Aspirantura təhsilinin sonlarına yaxın – 1954-cü ildə gənc tədqiqatçının “Cəlil Məmmədquluzadənin dramaturgiyası” adlı monoqrafik araşdırması Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatında dörd min nüsxə ilə çapdan çıxır. Bir il sonra müdafiə ərəfəsi onun “Mirzə İbrahimovun dramaturgiyası” kitabı ədəb-elmi ictimaiyyətin ixtiyarına verilir.

1955-ci ildə “Nəsrimizdə vətəndaş müharibəsi mövzusu”nda namizədlik dissertasiyası müdafiə edərək filologiya elmləri namizədi alimlik dərəcəsi alan gənc tədqiqatçı elmi taleyini birdəfəlik Azərbaycan Elmlər Akademiyasının (indiki AMEA-nın) Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu ilə bağlamış, ömrünün sonuna kimi “Sovet ədəbiyyatı” şöbəsində elmi işçidən baş elmi işçiyə kimi az bir vaxtda böyük inkişaf yolu keçmişdir.

O, 1968-ci ildə “Azərbaycan sovet nəsrinin inkişaf yolları” mövzusunda doktorluq dissertasiyası müdafiə edərək iddiasında olduğu filologiya elmləri doktoru alimlik dərəcəsinə layiq görülür.

Məsud Əlioğlu həyatının və elmi-nəzəri fəaliyyətinin çiçəkləndiyi bir vaxtda – 1973-cü il iyunun 23-də Bakıda vəfat etmiş, şəhər qəbiristanlığında dəfn olunmuşdur.

Tənqidçi fəaliyyəti. Ədəbi tənqid Məsud Əlioğlunun ümumi fəaliyyətinin aparıcı istiqamətlərindən biridir. Bu da çox əlamətdardır ki, Məsud Əlioğlunun sənət aləminə ilk gəlişi də məhz ədəbi tənqidlə bağlı olmuş, ilk məqalə və rəylərdən başlayaraq o, müasiri olduğu ədəbi prosesin yeni yaranan nümunələrini və inkişaf meyillərini təhlilə cəlb edərək ümumiləşdirməyə cəhd göstərmişdir.

Tənqidçi Vaqif Yusifli ədəbi-tənqidi fikrin keçmiş olduğu inkişaf mərhələləri və onun inkişafında xüsusi rolu olan şəxsiyyətlərdən bəhs edərkən Məsud Əlioğlunun adını xüsusi ehtiramla çəkərək belə bir qənaətə gələrək yazır: “Ədəbi tənqidimizin hər on illiyi öz məxsusi, səciyyəvi cəhətləri ilə seçilir, burada inkişaf, tərəqqi nəzərə çarpdığı kimi enmələr, geriləmələr də müşahidə olunur. Əllinci illər ədəbi tənqidin sıraları seyrək idi, həm də tənqidin özündə hələ də stereotiplər, şablonlar qalmaqdaydı. Ədəbi tənqiddə bir neçə məşhur imza nəzərə çarpırdı: Məmməd Arif, Məmməd Cəfər, Əkbər Ağayev, Cəfər Cəfərov, Mehdi Hüseyn, Orucəli Həsənov... bu sırada onlardan nisbətən gənc olan Kamal Talıbzadənin, Əziz Mirəhmədovun, Yəhya Seyidovun, Pənah Xəlilovun, Bəkir Nəbiyevin, Qulu Xəlilovun da adlarını çəkmək olar. Və Məsud Əlioğlu da bu sıraya qoşuldu.” (Vaqif Yusifli. Məsud Əlioğlu: Özü və sözü, “525-ci qəzet” 12 noyabr 2018)

Bu fikirlərlə kiçik dəqiqləşdirmələrlə razılaşmaq olar. Bəlli olduğu kimi, Məsud Əlioğlu sıralanmada adları sonda çəkilən iki tənqidçidən yaşca böyük idi və ədəbi tənqiddə onlardan əvvəl gəlmişdi. Bəkir Nəbiyevin və Qulu Xəlilovun ədəbi-tənqidi fəaliyyətə başlamaları Məsud Əlioğlundan bir qədər sonraya təsadüf edir.

İlk qələm təcrübələrini Məsud Vəliyev imzası ilə nəşr etdirən gənc müəllifin hələ Azərbaycan Dövlət Universitetinin filologiya fakültəsinin ikinci kursunda təhsil aldığı vaxtdan başlayaraq aparıcı mətbu orqanlarda məqalələr nəşr etdirməsi və tezliklə ədəbi-elmi dairələrdə tanınması onun bənzərsiz istedadından xəbər verirdi.

“Bir hekayə haqqında” (İsmayıl Şıxlının “Raykom katibi” hekayəsi haqqında) adlı rəy Məsud Vəliyevin “Ədəbiyyat qəzeti”nin 8 mart 1948-ci il tarixli sayında dərc olunan ilk debütüdür. Bu yazıda professionallıq axtarmaq, onun səriştəli bir qələm məhsulu olduğunu iddia etmək doğru olmazdı. Ancaq bu yazıda və ilk rəydə ədəbi tənqiddə meyil göstərən, bədii faktı özünəməxsus şəkildə təhlil etməyə cəhd göstərən bir gəncin gəldiyini hiss etmək, duymaq o qədər də çətin deyildi.

Tələbəlik illərində Məsud Vəliyevin “Bir gəncin manifesti”, “İnqilab və mədəniyyət” jurnalı, (1949) “Gənc şairlərin ürək sözləri”, “Ədəbiyyat qəzeti”, (1949), “Adil Babayevin şeirləri haqqında”, “İnqilab və mədəniyyət” jurnalı, (1949), “Alovlu publisist və tənqidçi” (D.İ.Pisarevin anadan olmasının 100 illiyi münasibəti ilə), “Azərbaycan gəncləri” qəzeti, (1950), “Süleyman Rəhimovun “Ata və oğul” povesti haqqında”, “Azərbaycan məktəbi” jurnalı, (1950), “Bahar nəğmələri”, “Ədəbiyyat qəzeti”, (1950), “B.Azəroğlunun şeirləri”, “İnqilab və mədəniyyət” jurnalı, (1950), “İsa Hüseynovun “Bizim qızlar” kitabı haqqında”, “Ədəbiyyat və incəsənət” qəzeti, (1950), “Vidadi” (Anadan olmasının 250 illiyinə), “Azərbaycan qadını” jurnalı, (1950), “Böyük tənqidçi və inqilabçı” (N.A.Dobrolyubov haqqında), “Ədəbiyyat və incəsənət” qəzeti, (1951), “Gələcək gün”, “İnqilab və mədəniyyət” jurnalı, (1951), “Görkəmli dramaturq” (N. B. Vəzirovun ölümünün 25 illiyi münasibəti ilə), “Ədəbiyyat qəzeti”, (1951) rəy və məqalələri işıq üzü görür.

Bu məqalə və rəylər gələcəyin tənqidçi-ədəbiyyatşünasının tələbəlik illərində qələmə aldığı yazıların müfəssəl siyahısıdır. Müxtəlif mövzularda olan bu yazılar

nəsr, poeziya, dramaturgiya, tənqidçi şəxsiyyəti və qismən klassik sənətkarların yaradıcılıq irsi barədə müəyyən təsəvvür yaradan, tarixilik və müasirlik kimi ədəbi-estetik kateqoriyaların yaşarı xüsusiyyətlərinin qorunub saxlanma ənənəsini təsdiqləyən məqamlara əhəmiyyətli dərəcədə yer ayrılması baxımından diqqəti cəlb edirdi.

Müasir ədəbi proses, klassik irs, elmi-nəzəri fikrin çevik və mütəhərrik sahələrindən olan ədəbi tənqiddə rus inqilabçı-demokratlarının və tənqidçilərinin yaradıcılığı əsasında münasibət bildirmək cəhdi kimi də maraq doğurdu. Adətən tənqid və ədəbiyyatşünaslıqda ayrı-ayrı sahə və istiqamətlər üzrə ixtisaslaşmanın labüd olduğu bir zamanda belə bir təşəbbüsdə bulunmaq tədqiqatçıdan geniş və hərtərəfli yaradıcılıq erudisiyası və bacarığı tələb etdiyini izah etməyə elə bir ehtiyac duyulmur. Müxtəlif yaradıcılıq problemlərinə və yaradıcı şəxsiyyətlərin ədəbi irsinə münasibət bildirilən həmin yazılar Məsud Əlioğlunun daha sonralar elmi-nəzəri fəaliyyətinin əsas və aparıcı tədqiqat istiqamətlərini nişan vermək iqtidarındadır. Burada Məsud Əlioğlunun ədəbi tənqiddə müstəsna səviyyədə meyil və marağını xüsusi olaraq qeyd etmək lazımdır. Ədəbi tənqiddə maraq əslində müxtəlif yaradıcılıq məsələləri barədə obyektiv fikir söyləmək, ictimai rəy formalaşdırmaq üçün ən münasib vasitələrdən birinə çevrilmək imkanlarını gerçəkləşdirirdi.

Tənqidçilik Məsud Əlioğlunun iyirmi beş illik fəaliyyətinin bütün mərhələlərində aparıcı istiqamətə çevrilən, ədəbi gedişatə fərdi baxış və orijinal yanaşma nümayiş etdirməyə stimül verən tribuna funksiyasını yerinə yetirirdi.

Bu məqalə və rəylərlə yanaşı, Məsud Əlioğlunun universiteti qurtardığı ildə “Şamo” romanı haqqında” adlı ilk kitabının nəşr olunması məhz tənqidçi qələminin və təfəkkürünün məhsulu kimi fəal elmi-nəzəri yaradıcılıq sahəsinə qoşulmasının əyani göstərən və təsdiqləyən mühüm hadisə idi. Diqqət yetirilərsə, məqalə və rəylərdən dərhal sonra həcm və problem baxımından daha geniş yaradıcılıq məsələlərinə keçmək təşəbbüsü gənc tənqidçinin maraq dairəsinin yüksəlişindən xəbər verirdi. Burada əsər məhz tənqidçi kimi münasibət müstəvisinə çıxarıldı, romanda baş verən hadisələr, ictimai-siyasi proseslərdə fəal iştirak edən obrazlar belə bir prinsipial səviyyədən dəyərləndirilirdi. Elə buradaca bir tənqidçi kimi Məsud Əlioğlunun ümumi fəaliyyətinə xas olan başlıca xüsusiyyətlərin əlamətlərini müşahidə etmək də mümkün olur.

Kənddə inqilab, kollektivləşmə, vətəndaş müharibəsi sovet quruluşunun yenicə bərqərar olduğu dövrlərin, ziddiyyətlərlə, qarşıdurmalarla müşayiət olunan hadisələrin bədii nəsrə əsas mövzulardan biri kimi aparıcılıq qazanması ictimai-tarixi gerçəkliyə bədiiliyin verdiyi imkanlar səviyyəsindən təsvirə gətirilməsi də, ədəbiyyatşünaslıqda onun təhlilə cəlb edilməsi dövrün tələbindən irəli gəldiyini isbat etməyə bir o qədər də ehtiyac yoxdur.

Sovet quruluşunun qələbəsi uğrunda çarpışmalar və vətəndaş müharibəsi kimi mövzular az sonra Məsud Əlioğlunun aspiranturada təhsil aldığı illərdə namizədlik

dissertasiyası üçün əsas material, təhlil və ümumiləşdirmə predmeti seçilməsi həmin bütövlüyün və sistemliliyin ardıcıl xarakterindən soraq verirdi.

“Nəsrimizdə vətəndaş müharibəsi mövzusu” (1955) adlı namizədlik dissertasiyasının fəsil və bölmələrində Məsud Əlioğlunun çoxsaylı nəsr nümunələri barədə irəli sürdüyü mülahizələrdə də tənqidçi baxışının və qiymətləndirilməsinin fəal iştirakını yaxından görmək mümkün idi.

Elmi mühakimə və təhlil metodologiyasının ümumi məqsədi elədir ki, burada subyektiv düşüncə həm də fikir plüralizminə və polemikalara geniş meydan açılmasını qaçılmaz edir, vaxtilə müxtəlif müəlliflər tərəfindən söylənən fikir və mülahizələrin özünün nə dərəcədə obyektiv həqiqətə söykənməsi araşdırma nəticəsində aşkarlanır. Bu, isə istər-istəməz tənqidi münasibətin nəticəsində gerçəkləşə bilir.

Məsud Əlioğlunun nəsrin tədqiqi istiqamətində elmi axtarışları sonralar da davam və inkişaf etdirilmiş, proses yazıları ilə yanaşı, tənqidçi-ədəbiyyatşünasın 1968-ci ildə müdafiə etdiyi “Azərbaycan sovet nəsrinin inkişaf yolları” mövzusunda doktorluq dissertasiyasında nəsrin keçmiş olduğu təkamül prosesi sistemli şəkildə tədqiq hədəfi seçilirdi.

Biz burada iddiaçının tənqidçi fərdiyyətindən irəli gələn təhlil və mülahizələri də yaxından izləyə bilərik. Əslində nəsr üzrə belə ixtisaslaşma zaman-zaman, fasilə bilmədən nəsr nümunələri barədə müəllifin mütəmadi axtarışları və vaxtaşırı qələmə alaraq dövrü mətbuat səhifələrində dərc etdirdiyi məqalə və rəylərdə təhlil olunurdu, sonralar tamamlanan tədqiqatın əsas mövzu istiqaməti ilə də yaxından səsleşirdi.

“Ə.Abbasovın “Zəngəzur” romanı haqqında” (1956), “Qüdrətli sənətkar” (1957), “Dağlar səslənir” (1957), “İllər keçir” (1957), “Seyid Hüseynin hekayələri haqqında” (1957), “Dünya qopur” (Ə.Əbülhəsənin eyniadlı əsəri haqqında) (1958), “Xalqımızın sevimli yazıçısı” (Mir Cəlal haqqında) (1958), “Atalar və oğullar problemi haqqında” (1959), “Bədii nəsrimizdə konflikt, xarakter və kolorit məsələlərinə dair” (1959), “G.Hüseynoğlunun “Bir ömrün çıraqları” kitabı haqqında” (1959), “Y.Şirvanın “Buludlar dağılır” romanı haqqında” (1959), “İsa Hüseynovun “Doğma və yad adamlar” romanı haqqında” (1960), “Müasir həyat və hekayələrimiz” (1961), “Həssas qəlbli sənətkar” (Ə.Məmmədخانlının seçilmiş əsərləri haqqında), (1961), “Nəsrimiz ətrafında mübahisələr” (1962), “Sevil”dən “Saçlı”ya (Ədəbiyyatımızda qadın surətləri) (1962), “Dağ yolu ilə keçən insanlar” (İ.Əfəndiyevin “Dağ yolu” romanı haqqında) (1964), “Bədii nəsrimizdə tarixi roman” (1965), “Nəsrimizdə qadın azadlığı problemi” (1967), “Qızlar bulağı” haqqında qeydlər” (1967), “M.Seyidzadənin yaradıcılığı haqqında qeydlər” (1967) kimi məqalə və resenziyalarında Məsud Əlioğlunun milli nəsr nümunələrinə bir tənqidçi kimi yanaşmasının əlamətləri də üst qatda özünü büruzə verirdi.

Bu mənada doğrudan da, Məsud Əlioğlunu nəsr tənqidçisi kimi xüsusi fərqləndirmək olar. Əlbəttə, belə bir status onun digər sahələrdəki tənqidçilik fəaliyyətini qətiyyənlə kölgədə qoymur. Poeziya və dramaturgiyaya həsr olunan məqalə

və rəylər də Məsud Əlioğlunun tənqidinə xas olan başlıca keyfiyyətləri, məziyyətləri qədərincə nümayiş etdirmək gücündədir.

Diqqətçəkici bir cəhət də odur ki, Məsud Əlioğlunun poeziya sahəsindəki təhlil və mülahizələri yalnız müasiri olduğu dövrün ədəbi prosesi ilə məhdudlaşıb qalmır, klassiklərdən müasirlərə qədərki dövrün və yaradıcılıq mərhələlərində yaşayıb-yaradan sənətkarların poetik irsinin incələnməsini özündə yüksək səriştə ilə ehtiva edirdi.

Osman Sarıvəlli, Süleyman Rüstəm, Səməd Vurğun, Mirmehdi Seyidzadə, Rəsul Rza, Mirvarid Dilbazı, Balas Azəroğlu, Qasım Qasımzadə, Hökümə Bülluri, Adil Babayev, Bəxtiyar Vahabzadə, Əliağa Kürçaylı kimi şairlərin yaradıcılığından bəhs edən məqalələr, qələmə alınan kitab və şərikli monoqrafiya Məsud Əlioğlunun dövrün ədəbi prosesi və onun aparıcı nümayəndələri haqqında qələmə aldığı nümunələr idi.

Müasirliyin bir nəzəri-estetik kateqoriya kimi bu məqalə və araşdırmaların əsas mahiyyətini üzə çıxaran keyfiyyət göstəricisinə çevrilməsi Məsud Əlioğlunun orijinal və bənzərsiz tənqidçi fərdiyyəti ilə belə məqamlarda həmahəng səsləşirdi.

Ədəbiyyatşünaslıq fəaliyyəti. Məsud Əlioğlunun elmi-nəzəri fəaliyyətində ədəbi tənqidlə yanaşı, ədəbiyyatşünaslıq qoşa addımlayan mühüm sahələrdən biridir. Onun ilk yazılarından etibarən klassik irsə və ədəbi şəxsiyyətlərin yaradıcılığına artan elmi marağının əsasında belə bir məram və məqsəd dayanırdı.

Nizami Gəncəvi, Məhəmməd Füzuli, Molla Vəli Vidadi, Molla Pənah Vaqif, Xurşudbanu Natavan, Mirzə Fətəli Axundzadə, Nəriman Nərimanov, Mirzə Ələkbər Sabir, Süleyman Sani Axundov, Üzeyir Hacıbəyli, Hüseyn Cavid, Məhəmməd Hadi, Abbas Səhhət, Abdulla Şaiq, Əliağa Vahid, Məhəmmədhusəyn Şəhriyar... kimi sənətkarlar haqqında qələmə alınan məqalə və monoqrafiyalar Məsud Əlioğlunun ədəbiyyatşünaslıq sahəsindəki məhsuldar fəaliyyəti barədə fikir söyləməyə yetərinə imkan yaradır. Bu cəhət alimin bir ədəbiyyatşünas kimi öz elmi-nəzəri axtarışlarında tarixilik və müasirlik kateqoriyalarını bacarıqla uzlaşdırmaq məharətini, təhlil və münasibət hədəfi seçdiyi dövrlərin ədəbi-bədii təcrübəsi və sənətkarları barədə kifayət qədər bələdlik nümayiş etdirdiyini, bu sahədə yeni fikir söyləmək iqtidarında və səlahiyyətinə malik olmasını bir daha əyani surətdə göstərir.

Klassiklərdən bəhs edən tədqiq və araşdırmalarında Məsud Əlioğlunun klassik irsə həssas münasibətini, mümkün qədər siyasi-ideoloji konyukturanın qəliblərindən uzaq bir formatda – sənətkarın öz dövrünün həqiqət və gerçəklikləri, dini-fəlsəfi təmayülləri fonunda təqdim olunması diqqəti çəkən məziyyətlərdən idi.

Nizami Gəncəvinin yaradıcılıq dünyasından və məhəbbət fəlsəfəsindən bəhs edən “Nizami məhəbbəti” məqaləsini ilk baxışda ədəbiyyat tarixi istiqamətli bir nümunə hesab edilməsi heç də mübahisə doğurmur. Bu xüsusiyyət məqalənin sərlövhəsində özünü təsdiqləsə də, ilk mülahizələrdə bir qədər essevari mühakimələrin irəli sürülməsi özünün gözlənilməzliyi ilə yadda qalır: “Nizami

möcüzədir – insanlığın mənəvi kainatında! Əqlin və zəkanın hökmran olduğu, qəlbin və hissiyyatın həqiqət naminə çırpındığı bir aləmin möcüzəsidir!

Bəşəriyyət ibtidailikdən aliliyə, bəsitlikdən mükəmməlliyə doğru tərəqqi etdikcə, mütəfəkkir Nizaminin, ictimai-bədii düşüncənin misilsiz memarı şair-filosof Nizaminin qüdrəti daha aydın dərk edilməkdədir.

Tarixin mürəkkəb və çarpaşlıq zamanlarında xalqlara, ölkələrə hökm edən mühit, dövrələri sarsıda bilən müqtədir hökmranlar, yenilməz fəthlər, şücaətli qəhrəmanlar çox olmuşdur. Lakin insanlığın ən yüksək həddi olan Təfəkkür Tarixi onların bir çoxunu yaşatmamışdır.

Nizami də hökmdardır: zəka səltənətinin, könül mülkünün hökmdarı.” (Əlioğlu M. Nizaminin məhəbbəti, Darıxan adamlar (seçilmiş əsərləri), Naşiri: Tural Axundov, Bakı: “Təhsil” nəşriyyatı, 2018, s.51)

Nizami Gəncəvinin məhəbbət konsepsiyasının insanı ülvəi hisslərə və həyat sevgisinə səsləyən, onun iç dünyasını ehtizaza gətirən bir iksir olduğu məqalədə kifayət qədər geniş izah və təfsirini tapır.

Müəllif Yaxın və Orta Şərqin poeziya kəhkəşanında lirik-rübabı şeirin böyük ustadı hesab olunan Məhəmməd Füzulinin “Divan”ında, epik səpkili əsərlərində məhəbbət və kədər insanın mənəvi dünyasını saflaşdıran, onu ümitsizlikdən nikbinliyə aparan bir vasitə olmasını əsaslandırmağa nail olur: “Füzuli bizim mənəviyyatımızdır. Bunu necə başa düşmək olar? İnsanın könül dünyası və bu aləmə məxsus duyğuların, meyil və ehtirasların zənginliyi, rəngarəngliyi, şairin lirikasının əsas obyekt, təhlildən keçirdiyi başlıca mövzudur.

...Füzuli eşqinin mənəvi-fikri qaynağı və həyat mayası – kədərdir! “Gərdişi-dövrən”in çətinliklərinə igidliklə sinə gərən, cəbrinə və sitəmlərinə təslim olmayan, “Həyat eşqidir” deyər çəkən mətanətli şairin könül tərcümanı olan heyvətli kədr!

Füzuli kədər bədbinliyə yaddır. Bu kədr acizlik, zəiflik əlaməti olaraq, onun yaradıcı həyatına yaxın düşə bilməmişdir.” (Məsud Əlioğlu. Füzuli kədər. Darıxan adamlar (seçilmiş əsərləri), Naşir: Tural Axundov, Bakı: “Təhsil” nəşriyyatı, 2018, s.55-56)

“Vaqif və Vədadi” adlı məqalədə XVIII əsr Azərbaycan şeirində realist üslubi istiqamətin və realizm ədəbi cərəyanının formalaşmasında müstəsna mövqeyə malik iki sənətkar bir əqidə və məslək məhvərində birləşdirən cəhətlər dünya kədər və həyat eşqi müstəvisində təhlil edilməsi Nizami və Füzulidən gələn yaradıcılıq ənənəsindən qaynaqlanan bir xüsusiyyət olması zəngin faktlara istinadən üzə çıxarılır.

Eyni yanaşmanın real təzahürünü Qarabağ ədəbi mühitində yetişən lirik şairə Xurşudbanu Natavanın yaradıcılığında izlənilməsi ədəbi nəsil və əsrlər arasında əlaqə və varislik prinsipinin poetik təcrübədə davam və inkişafı kimi dəyərləndirilməsi belə təmasların və təsirin nəticəsi kimi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Məqalənin bu mənada “Natavanın kədər” adlandırılması heç də təsadüfi deyil.

Məsud Əlioğlunun on doqquzuncu yüzilliyin ədəbi-elmi, ictimai-fəlsəfi fikir tarixində xüsusi yerinə və mövqeyinə, Şərq mühitində inqilabi islahatlar müəllifi kimi yenilikçi fəaliyyətinə münasibət bildirilən “Mirzə Fətəli Axundov və Şərq” adlı problem məqaləsinin “Klassik ədəbiyyatdan yarpaqlar” bölməsində verilməsi təbii və inandırıcı görünür. O, doğru olaraq böyük-mütəfəkkirin Şərq dünyasının taleyini düşünən, onun gələcək inkişafına təkan verən yeni dünyagörüş və elmi nailiyyətlərin faydalarından yararlanmanın vacibliyi ideyasını xüsusi olaraq vurğulayır: “M. F. Axundov Şərqi düşünən və Şərqin taleyi, müqəddəratı üçün aydın yollar axtaran fəal və mübariz mütəfəkkir idi. Yazıcının öz dünyagörüşündə əsaslandığı və materialist mövqedən izah etdiyi “Şərq problemi”, Şərqin ictimai-tarixi gerilikdən qurtarması, Şərq xalqlarının yeni əsrin tələblərinə və istiqamətinə uyğun olaraq inkişafı, Yaxın və Orta Şərq ölkələrində müasir mədəniyyətin yayılıb güclənməsinə, müasir düşüncənin hərtərəfli qol-qanad açmasına nail olmaqdan ibarət idi.” (Əlioğlu M. M.F.Axundov və Şərq, Tənqidçi düşüncələri, Bakı: Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1968, s.3)

Məsud Əlioğlunun həyat və yaradıcılığı XIX və XX yüzilliyə düşən sənətkarlardan olan Cəlil Məmmədquluzadənin dramaturgiyasına, Süleyman Sani Axundovun həyat və yaradıcılığına ayrıca monoqrafik araşdırmalar həsr etməsi ədəbiyyatşünaslıq fəaliyyətinin keçən əsrin 50-ci illərinə təsadüf edir. Bu qəbildən olan nümunələr sırasında həmin ərəfədə qələmə alınan “Mirzə İbrahimovun dramaturgiyası” adlı tədqiqatı xüsusi olaraq qeyd etmək olar.

Mərhum tərtibçi-müəllif Teymur Əhmədovun “Azərbaycan sovet yazıçıları” kitabında (səh. 384) Məsud Əlioğlunun “Mirzə İbrahimovun dramaturgiyası” adlı 125 səhifəlik kitabının Azərnəşr tərəfindən 4.000 nüsxə ilə 1955-ci ildə nəşr olunduğunu bildirən məlumatlara rast gəlinir. Məsud Əlioğlunun vəfatından sonra 1980-ci ildə işıq üzü görən ədəbi-tənqidi məqalələrdən ibarət “Amal və sənət” kitabında həmin ad altında cəmi 21 səhifədən ibarət bu ad altında məqalənin verilməsi bir qədər dolaşıqlıq yaradır. Məsud Əlioğlunun 2018-ci ildə “Təhsil” nəşriyyatında çapdan çıxan “Darıxan adamlar” adlı Seçilmiş əsərlərinin “Kitabları” bölməsində bu əsərin adının siyahıya düşməməsi də təəccüb doğurur. Məsud Əlioğlunun ədəbiyyatşünaslıq fəaliyyəti ədəbi-tənqidi irsi kimi müəllifin səmərəli və məhsuldar elmi axtarışları ilə qoşa addımlayan, bir-birini tamamlayan, bir-birini bütövləşdirən sənət və elmi yaradıcılıq sahələri olmaq etibarı ilə öz müasirliyini və aktuallığını indi də qoruyub saxlamaqdadır. Bu, Məsud Əlioğlunun ədəbiyyat və sənət məsələlərinə həsr etmiş olduğu yarıda qırılan ömrünün əbədiyini təmin edən tənqidçi-ədəbiyyatşünas xoşbəxtliyidir.

Xülasə

Məqalədə Məsud Əlioğlunun həyatı, tənqidçilik və ədəbiyyatşünaslıq fəaliyyəti ayrı-ayrı sərlövhələr (paraqraflar) altında təhlilə cəlb edilir. Onun yetişdiyi, boya-başa çatdığı ailə mühitinin gələcəyin bir tənqidçi-ədəbiyyatşünası kimi yetişməsinə

göstərdiyi təsir üzərində geniş dayanılır. Məqalədə hər bir fərdin inkişafında, şəxsiyyət kimi formalaşmasında ailə mühitinin müstəsna mövqeyi diqqətə çatdırılır. Ailədən başlanan, təməli qoyulan dəyərlər sonralar insan xarakterinə təsir göstərməsi ilə ön plana çəkilir. İlk qələm təcrübələrini Məsud Vəliyev imzası ilə nəşr etdirən gənc müəllifin təhsil aldığı vaxtdan başlayaraq aparıcı mətbu orqanlarda məqalələr nəşr etdirməsi onun bənzərsiz istedadından xəbər verirdi. Məsud Əlioğlunun poeziya sahəsindəki təhlil və mülahizələri yalnız müasiri olduğu dövrün ədəbi prosesi ilə məhdudlaşıb qalmadığı diqqətə çatdırılır. Məsud Əlioğlunun ümumi elmi-nəzəri fəaliyyətində ədəbi tənqidin müstəsna yeri və mövqeyinə həsr olunan hissədə onun tənqidçi fərdiyyətinə məxsus xüsusiyyətlər açıqlanır. Xüsusi olaraq poeziya, nəsr və dramaturgiyaya həsr olunan məqalə və rəylər diqqətə çatdırılır. Tədqiqat xarakterli araşdırmalarına xas olan səciyyəvi xüsusiyyətlər barədə əyani təsəvvür yaradılır. Müasirliyin bir nəzəri-estetik kateqoriya kimi məqalə və araşdırmalarında əsas mahiyyətini üzə çıxaran Məsud Əlioğlunun orijinal tənqidçi fərdiyyəti ilə seçilməsi nəzərə çatdırılır. Tənqidçinin həyat və yaradıcılığı XIX və XX yüzilliyə düşən sənətkarlardan olan Cəlil Məmmədquluzadənin dramaturgiyasına, Süleyman Sani Axundovun həyat və yaradıcılığına ayrıca monoqrafik araşdırmalar həsr etməsi onun ədəbiyyatşünaslıq fəaliyyətinin geniş mənzərəsindən xəbər verirdi. Məqalədə Məsud Əlioğlunun yaradıcılıq əhatəsinin geniş olduğundan bəhs olunur. Tənqidçinin məqalə və resenziyaları ardıcılıqla sadalanır. Məsud Əlioğlunun ədəbiyyatşünaslıq fəaliyyəti ədəbi-tənqidi irsi kimi müəllifin səmərəli və məhsuldar elmi axtarışlarından xəbər verirdi. Bir ədəbiyyatşünas kimi Məsud Əlioğlunun fəaliyyətinə həsr olunan bölmədə alimin tədqiqat premeti seçdiyi yaradıcılıq problemləri, məqalə və monoqrafiyaları üzərində geniş dayanılır. Nizami Gəncəvi, Məhəmməd Füzuli, Molla Vəli Vidadi, Molla Pənah Vəqif, Mirzə Fətəli Axundov, Nəriman Nərimanov, Cəlil Məmmədquluzadə... kimi klassiklərin ədəbi irsinin aktuallığını qoruyub saxlayan məqamlar diqqət mərkəzinə çəkilir.

ASMAR DADAŞ QIZI HUSEYNOVA
MESUD ALIOĞLU'S CRITICAL-LITERARY ACTIVITY
SUMMARY

The article analyzes the life, criticism and literary activity of Masud Alioglu. He focuses on the influence of the family environment on his development as a literary critic. The article draws attention to the role of the family environment in the development of a person, in the formation of personality. The values that begin in the family and are laid the foundation are later brought to the fore by their impact on human nature. He published his first pen experiments under the signature of Masud Valiyev. The fact that the young author has been publishing articles in leading media since his education was a testament to his unique talent.

His analysis and reflections in the field of poetry were not limited to the literary process of the time. He critical part of Masud Alioglu's position on literary criticism in his scientific-theoretical activity reveals his critical features.

Articles on poetry, prose and drama are especially noteworthy. It provides a visual overview of the characteristics of research. The main essence of modernity as a theoretical-aesthetic category in his articles and researches is that it is distinguished by the original critical individuality.

The critic's dedication to the dramaturgy of Jalil Mammadguluzadeh, one of the artists of the 19th and 20th centuries, and the life and work of Suleyman Sani Akhundov, a separate monograph, gave a broad picture of his literary activity. The article discusses the wide range of creative work of Masud Aliyoglu. Critic's articles and reviews are listed in sequence.

Masud Alioglu's literary activity as a literary-critical heritage testified to the author's effective and productive scientific research. The section devoted to the activity of Masud Aliyoglu as a literary critic focuses on the creative problems, articles and monographs chosen by the scientist as the subject of research. Nizami Ganjavi, Mohammad Fuzuli, Molla Veli Vidadi, Molla Panah Vagif, Mirza Fatali Akhundov, Nariman Narimanov, Jalil Mammadglzade ... such points that preserve the relevance of the literary heritage of the classics are in the spotlight.

Keywords: Personality and environment, art issues, scientific directions, research on literary criticism

АСМАР ГУСЕЙНОВА

**КРИТИЧЕСКИ-ЛИТЕРАТУРНАЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ
МАСУДА АЛИОГЛУ
РЕЗЮМЕ**

Ключевые слова: личность и окружающая среда, жизнь и искусство, научные направления, критика и литературная критика, исследования.

В статье анализируется жизнь и критическая деятельность Масуда Алиеглу. Большое внимание уделяется влиянию семейного окружения, в котором он рос, на его дальнейшее развитие как литературного критика.

В статье обращено внимание на исключительное место семейного окружения в развитии человека, в его становлении как личности. Ценности, которые зарождаются в семье и закладываются в основу, позже выходят на первый план благодаря их влиянию на человеческую природу.

Свои первые эксперименты он опубликовал за подписью Масуда Валиева. Со времен своего образования он публиковал статьи в ведущих органах. Взгляды Масуда Алиоглу в области поэзии ограничиваются литературным процессом его времени. В части, посвященной исключительному месту литературной критики в научно-теоретической

деятельности Масуда Алиёглу, раскрываются особенности его критической индивидуальности.

Особого внимания заслуживают статьи и мнения о стихах, прозе и драме. Создается визуальный обзор характеристик исследования. Отмечается, что Масуд Алиоглу, раскрывший в своих статьях и исследованиях основную сущность современности как теоретической и эстетической категории, отличался своеобразной критичностью.

Приверженность критика драматургии Джалиля Мамедгулузаде, одного из художников XIX и XX веков, а также отдельная монография жизни и творчества Сулеймана Сани Ахундова, дала широкую картину его литературной деятельности. В статье рассматривается широкий спектр творчества Масуда Алиеглу. Статьи и обзоры критиков перечислены по порядку. Литературная деятельность Масуда Алиоглу как литературно-критическое наследие свидетельствует об эффективных и продуктивных научных исследованиях автора. Раздел, посвященный деятельности Масуда Алиеглу как литературного критика, посвящен творческим проблемам, статьям и монографиям, выбранным ученым в качестве предмета исследования.

Низами Гянджеви, Мухаммед Физули, Молла Вели Видади, Молла Панах Вагиф, Мирза Фатали Ахундов, Нариман Нариманов, Джалил Мамедгулизаде ... в центре внимания находятся точки, сохраняющие актуальность литературного наследия классиков.

Ədəbiyyat

1. Niyazi Mehdi, Dilarə Mehdi, Fəlsəfə tarixində Fəlsəfə, Nə və necə deyilənlər haqqında kitab, (Fəlsəfə üzrə dərs vəsaiti), Elmi redaktoru: sənətsünaslıq namizədi, dosent, A. Talıbzadə, Bakı: “Qanun” nəşriyyatı, 2005

2. Azərbaycan sovet yazıçıları (ədəbi sorğu kitabı), Tərtibçi-müəllif Teymur Əhmədov, Redaktoru Nərgiz Qurbanova, Bakı: “Yazıçı” nəşriyyatı, 1987

3. Vaqif Yusifli. Məsud Əlioğlu: Özü və sözü, “525-ci qəzet” 12 noyabr 2018

4. Əlioğlu M. Nizaminin məhəbbəti, Darıxan adamlar (seçilmiş əsərləri), Naşiri: Tural Axundov, Bakı: “Təhsil” nəşriyyatı, 2018, s.51.

5. Məsud Əlioğlu. Darıxan adamlar (seçilmiş əsərləri), Naşir: Tural Axundov, Bakı: “Təhsil” nəşriyyatı, 2018

6. Məsud Əlioğlu. Tənqidçinin düşüncələri, Redaktoru M. Müştaq, Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1968

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 18.04.2021.

Çapa qəbul olunma tarixi: 08.05.2021

**Rəyçi: filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Aynurə Mustafayeva
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur**

MƏLTƏM AKMAN
Azərbaycan universiteti
Akmann.meltem@gmail.com

AMERİKA ROMANTİK POEZİYASININ MÜXTƏLİF DÖVRLƏRDƏ TƏŞƏKKÜLÜ

Xülasə

Amerika ədəbiyyatı digər ölkə xalqlarının ədəbiyyatlarına nisbətə Amerika dövlətinin və xalqının gec formalaşması səbəbindən daha gec yaransa da, öz fərqliliyi və özünə məxsusluğu ilə hər zaman seçilmişdir. Amerika tarixinə mənsub köləlik problemi və onun həlli üçün yaranmış ədəbi cərəyan olan abolisionist motivlərini məhz bu xalqın ədəbiyyatında müşahidə edilir. Cənub romantizminə mənsub yazıçıların ölkədəki problemləri də ədəbi əsərlər vasitəsilə öz əsərlərinə əks ettirməsi yalnız Amerika gerçəkliyinə və reallığına məxsus olan məsələlərin əsərlərə yansıdığına görə bu ədəbiyyatı olduqca unikal edir. Ölkənin tarixi inkişafının müxtəlif zamanlarda müxtəlif şəkildə olması səbəbindən ölkədəki Şimali, Cənubi və Qərb ədəbiyyatları tamamilə bir-birindən fərqli şəkildə inkişaf etmişdirlər. Şimali Amerika ədəbiyyatı köləliyə qarşı olan problemi öz əsərlərində əks ettirəcək qədər inkişaf etmiş ədəbiyyatı olanda cənubi Amerikan ədəbiyyatında tam əksinə cəmiyyətin ədəbiyyata baxışı fərqlənirdi. Hər bir dövrdə ən aktual olan məsələni olduqca qabarıq təsvir edən əsərlər ərsəyə gəlmişdir ;Şimal romantizmində “Tom dayının daxması” (“Uncle Toms Cabin”) əsəri Cənub romantizmində məsələyə daha başqa perspektivdən yanaşa bilən Uilyam Qreysonun “Muzdlu fəhlə və kölə” poemasını misal gətirmək mümkündür. Zənnimcə gec təşəkkül etməsinə baxmayaraq bu qədər dərin izlər qoyub yeniliklər gətirən ədəbiyyatın motivlərinin araşdırılması olduqca böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Açar sözlər: Amerika romantizmi, Şimal romantizmi, Cənub romantizmi, Qərb romantizmi, abolisionist hərəkəti, Amerika gerçəkliyi, Amerika arzusu

Romantizm yeni dövrün incəsənəti və mədəniyyətinin inkişafında xüsusi mərhələdir. Romantizm XVIII əsrin sonu – XIX əsrin əvvəllərində Avropa və Amerikada mövcud olmuş bədii istiqamətdir. Uzun tarixə malik olan “romantizm” anlayışında ki “romantizm” sözünün kökü milli dilləri bildirən “romance” sözündən yaranmışdır nəticə etibarilə dövrün milli dilləri ilə yazılmış kitablar “romanz” adlanırdı. “romance” sözü fantastik, şişirdilmiş, utopik və xəyali anlayışları bildirirdi.

Ədəbiyyatda “romantisch” ifadəsi ilk dəfə F. Şlegel tərəfindən işlənilmişdir. Şlegel belə hesab edirdi ki, romantizm insanın daxili xüsusiyyətlərini əks ettirdiyi üçün o xristian mədəniyyətinin özəlliklərindəndir və bu özəllik məhz alman incəsənətində öz əksini tapdığı üçün Almaniya romantizmin əsas mərkəzinə

çevrilmişdi. Bu isə Alman mütəfəkkirləri ictimai məsələləri real zəmində həll etməkdən daha çox din və fəlsəfə müstəvisində həll etməyə çalışırdılar. Hegel fərdin daxili aləminin romantikliyin əsl məzmunu olduğunu düşünürdü. Onun bu fikrindən yola çıxaraq “romantizm” termininin həmçinin “daxililəşmək” olduğunu nəticəsinə gəlmək olar.

Mədəniyyətin beşiyi olan Yunanıstanda yaşamış və fikirləri ilə bir çox məsələyə aydınlıq gətirən Aristotel dünyada baş verən prosesləri təsvir etmənin iki yolu olduğunu qeyd edirdi. Onun fikrincə həyat olduğu kimi yəni real tərzdə və ya xəyallarda olduğu kimi və ya olmalı olduğu kimi yəni ideal şəkildə təsvir oluna bilər. Bu yanaşma ilə V.Q.Belinski də bədii əsərləri real və ideal olaraq iki qrupa bölmüşdü. Nəticə etibarilə demək mümkündür ki, ədəbiyyatda hadisələrin təsviri və yazıcının mövqeyinə görə iki əsas cərəyan : romantizm və realizm mövcuddur.

Romantizm və realizm arasındakı fərqi görmənin ən yaxşı yolu onları qarşılaşdırmaqdır, çünki qarşılaşdırdığımız zaman görürük ki, realizm nə qədər real olan dünyaya köklənirsə biz ondan bağlarımızı qopartsaq fərdin daxili aləminə yönələrək həyatı ideal şəkildə təsvir edib ona can ata bilərik.

Bir sıra tədqiqatçıların fikrinə əsasən və ortaya atılan fikirlərə görə romantizmin yaranmasının əsas səbəbi Fransız burjua inqilabı olmuşdur. Burjua inqilabının mərhələli şəkildə baş verib bir ideal uğrunda apardıqları mübarizənin müsbət nəticələndiyi üçün arzusunda olduqları ideala çatdıqlarını düşünən xalqın gözlədiklərinin əksi ilə qarşılaşması nəticəsində yenidən qurduqları ideal ətrafında yaranmış bir cərəyan idi. Əsərlərdə daha çox məyus, kədər ideal arzusunda olan qəhrəmanların olması romantik yaradıcıların beyinlərindəki ideali obrazlar vasitəsilə çatdırdıqlarının göstəricisi idi. İdeala çatma bilmədikləri üçün dərin bir kədər içində olan cəmiyyət bir gün arzularda olan xəyala çatma biləcəklərinə inanırdılar. Romantik yazıçılara xas bir xüsusiyyət də öz əsərlərindəki mövzuları daha çox keçmişdən və ya digər xalqlarına mədəniyyətlərinə istinad edərək yazmaları idi. Onlar düşünürdülər ki, bir xalq öz psixologiyasını və mədəniyyətini digər xalqın mədəniyyəti ilə qarşılaşdıraraq daha düzgün mənimsəyə bilər Hər bir bədii ədəbi nümunə müəyyən bir milli zəmin üzərində qurulmuşdur, və ədəbiyyat həmin xalqın düşüncə tərzini, mədəniyyətini yansıtmaq üçün ideal vasitə olduğu üçün romantiklər də mədəniyyətləri ilə bağlı düşüncələrini ədəbiyyat müstəvisində verirdilər. Romantiklər daha çox inanırdılar ki, ədəbiyyat universaldır və həqiqəti ifadə etməsi üçün ideal vasitədir ona görə də onların obrazları gerçək insan həyatından daha çox fəlsəfi ideyaları əks etdirirdi.

Amerika ədəbiyyatında romantizm digər xalqların ədəbiyyatlarındakı romantizm cərəyanından daha qalıcı və uzun oldu. Amerika romantizminin əsasının tam olaraq nə vaxt qoyulması barədə ziddiyətli fikirlər mövcuddur belə ki, bir qisim onun XIX əsrin 1020-ci illərində formalaşmış onun bünövrəsinin K.Brayent, Vaşinqton İrvinq və F. Kuper tərəfindən qoyulduğu hesab edir digər qisim isə romantizmin bir ədəbi cərəyan kimi XVIII əsrin 70-ci illərində formalaşdığını hesab

edənlər də mövcuddur. Romantizmin ədəbi cərəyan kimi yaranmasının əsas səbəbini – Fransa burjua inqilabı ilə əlaqələndirilsə də bu mövzuda da ziddiyətli fikirlər mövcuddur ancaq inkar edilə bilməz ki, romantizm kimi idealların ön planda tutulduğu cərəyanın cəmiyyətin hər hansı bir məqsədə və ideala can atması və reallıqdan qaçaraq xəyallarındakı şəraiti istəməsi zəminində yaranmışdır.

Amerika romantizmi üslubu, ideya və mövzusunə görə Avropa romantizmindən xeyli fərqlənir. Məzmun və ideya cəhəttən hər bir xalqın özünəməxsusluğu olduğu üçün Avropa və Amerika romantizmləri də bu yöndən fərqləndirilər, məsələn sırf Amerikaya xas olan hinduların həyatı ideyası və mövzusun Avropa romantizmində yer ayrılmamışdır. Hinduların həyatı bir çox Amerikalı yazıçıların öz əsərlərini yazmaları üçün ideya olmuşdur, o cümlədən bütün görkəmli romantik yazıçılar bu mövzuda əsərlər yazmışdılar. (F.Kuper, H.Lonqfelou, U.Uitmen və s.) Bir digər Amerikanın ictimai-siyasi məsələsi ilə daha çox əlaqəli olduğu üçün Amerika romantizmində qabardılan və önplana çəkilən mövzulardan biri də abolisionizm – köləliyə, quldarlığa qarşı mübarizə mövzusu idi.

Amerika romantizmini mövzu və ideya cəhəttən ancaq Amerika gerçəkliyi ilə əlaqədar olduğu üçün öz unikalığı cəhəttən fərqləndirən ideyalardan biri də məhz abolisionizm idi. Abolisionizm hərəkəti uğurla nəticələnən İstiqlal müharibəsi dövrünə təsadüf edir. Bu mübarizənin uğurlu nəticəsi olaraq gözlənilən ABŞ demokratik dövləti qurulur ancaq dövlətin tənzimləndiyi qanunlar çərçivəsində insan haqlarına və azadlığa ciddi təhdid olaraq qəbul olunan qaradərililərin kölələşdirilməsi dayanmır əksinə daha da şiddətlənib bir nöqtədə kuliminasiya həddinə çatır. Bu demokratik ölkənin qurulması uğrunda mübarizə aparan qaradərililərin azadlıqlarının əllərində alınması ölkədə yaşayan ziyalıların, publisistlərin, natiqlərin və din xadimlərinin gözlərindən qaçmır əksinə məsələnin dövlətin qanunvericiliyinə əsasən bitməsi üçün ciddi tənqidlərə məruz qalır və həlli üçün ölkənin müxtəlif yerlərində üsyanlar, maarifləndirmələr başlanılır. Amerika yazıçıları bu hərəkətdə biganə yanaşmır əksinə yazılardan əlavə öz bədii əsərlərində də quldarlığı tənqid edərək ciddi ifşa obyektinə çevirirdilər. Bundan çıxış edərək qeyd olunur ki, “abolisionist ədəbiyyatı romantik etiraz ruhu, romantik yazıçılar nəslinin yaratdığı üslub, janr formaları ilə qırılmaz surətdə bağlıdır.” [1, s.45]

Köləlik, qulların azad edilməsi və onların haqlarının bərpa olunması mövzusu Amerika yazıçıları arasında əsasən 30-40-cı illərdə aktual oldu. Bu dövrdən başlayaraq “abolisionist hərəkət öz ədəbiyyatını yaratmağa məcbur idi - ədəbiyyatın səfərbəredici, birləşdirici gücü yüzilliklər ərzində artıq öz təsdiqini tapmışdı. Lakin həyat üçün riskli olan bu hərəkətdə qoşulmağa bir çoxları tərəddüd edirdilər. İlk ən böyük cəsarəti isə qadın yazıçı H.Biçer-Stou nümayiş etdirdi. Lakin əlbəttə bu hərəkət Amerika romantizminə həm qadından öncə həm də sonralar çox qabarıq şəkildə əks olunurdu. Bu hərəkətin ədəbiyyatda kuliminasiya nöqtəsi isə 50-ci illərdə yaşanır və M.Mendelson məhz demokrasiya üçün mübarizənin sonluğuna təsadüf edən Vətəndaş müharibəsi ərəfəsini nəzərə alaraq qeyd etmişdir ki, “indi bir nəfər də

düşüncəli və vicdanlı amerikalı quldarlıq problemindən daha qaça bilmirdi.” [2, s. 92]

Birinci nəsil abolisionist yazıçılar daha çox publisistik janrlarda yazmağa üstünlük verirdilər. Abolisionist hərəkatının ilk dalğalarında daha çox xalqa təbliğ etmək, maarifləndirmək olduğu üçün onlar bu real və praktik məsələləri “manifestlər, qətnamələr, qanunvericilik orqanlarına ərizələr, qəzet məqalələri, traktatlar, mühazirələr, nitqlər, moizələr və siyasi nəğmələr” [3, s. 94] vasitəsi ilə həyata keçirirdilər. Mövzu o qədər aktual və narahat edici idi ki bütün ədiblər məsələni öz yaradıcılıqları ilə həll etməyə can ataraq öz fəaliyyətlərini ancaq abolisionizm hərəkatına ayırmışdılar. Aşağıdakı parçada abolisionistlərin ən aktiv və öndə gələn olan Harrisonun fikirlərini və bu məsələyə yanaşmasını görmək mümkündür.

Mən köləliyə nifrət,
İntiqam mən, qisas mən!
Çoxdan qoyubdur qiymət
Mənim başıma düşmən.
Vətənimdir yer üzü,
Həmvətənim – hər adam,
Silərəm, qalmaz izi
Köləliyin dünyada. [4, s. 95]

Abolisionist ədəbiyyatının kuliminasiya nöqtəsi sözsüz ki, hərəkatın ən pik nöqtəsini yaşadığı 50-ci illərdə yazıb yaratmış Harriyet Biçer-Stoundur. Onun “Tom dayının daxması” (“Uncle Toms Cabin”) romanı abolisionizmin təbliğində müstəsna rol oynamışdır hətta bu rol o qədər böyük idi ki, aktiv şəkildə abolisionist ideologiyasını yayan siyasətçilərdən belə daha çox xalqa təsir etmişdi. XIX əsrin ortalarına təsadüf edən bu möhtəşəm əsər dünya ədəbiyyatı üçün olduqca unikal bir əsər idi hətta bir çox əsərlərin ərsəyə gəldiyi, abolisionist ideologiyası ilə yazılmış əsərlərin olduqca zəngin olduğu bir dövrdə hələ heç bir əsər bu qədər oxucuya güclü təsir etməmişdi. 1852-ci ilin mart ayında dərc olunmuş romanın dünyada 3 milyona yaxın, sadəcə Amerika Birləşmiş Ştatlarında isə üç yüz minə yaxın tirajla çap edilib, 37 dil tərcümə olunaraq dövrün ən çox tərcümə olunmuş əsəri olaraq rekord vurmasından əsərin necə möhtəşəm əsər olduğunu, oxuculara hansı hisslər yaşadıb onlara necə dərinlən təsir edib düşüncələrini sorğulamağa səbəb olduğunu təsəvvür etmək çətin deyil. Qəzetlərdə sadəcə kiçik hekayələri ilə tanınmış və o qədər də əhəmiyyət kəsb etməyən yazıçının dünya miqyasında bu qədər səs gətirəcək əsər yazması bir çoxları tərəfindən möcüzə olaraq dəyərləndirilirdi.

Biçer-Stou yaradıcılığının tədqiqatçılarından biri Con Adams “Tom dayının daxması”nın görünməmiş uğurunun sirrini açmağa cəhd edərək bu romanın yaranması möcüzəsindən danışır və qeyd edir ki, : “Sonra partlayış oldu.” Tom dayının daxması” vəhy görüntüsüdür, o, tipik, səciyyəvi əsər deyil, daha çox onun istedadının normal, qaydasında inkişafında fasilədir.” [5, s. 52]

Amerika abolisionistləri üçün “Tom dayının daxması” romanı hadisələrin ictimaidən əlavə olaraq əsasən siyasi gedişatını əks ettirən yazıçının asan və sadə dəsti-xətti ilə yazılmış bir mündəricatı oldu. Bu dərəcədə əhəmiyyət kəsb edən romanın siyasi motivlərinin güclü olmasından sonra Biçer-Stounun Avraam Linkoln ilə görüşü zamanı əsərlə tanışdığı zaman onun “deməli, bu böyük müharibəni doğuran o balaca qadın sizsiniz!” [6, s. 329] deməsi heç də təəccüb doğuran bir hadisə deyil.

Şimali Amerika ədəbiyyatından ədəbi – bədii yaradıcılığa çox da meyllənməməsi cəhəttən Cənub romantizmi kəskin şəkildə fərqlənirdi. Şimal romantizmində ədəbiyyata böyük həvəs göstərən, dövrün problemlərini ədəbiyyat və publisistika vasitəsi ilə Amerikaya o cümlədən bütün dünyaya duyuran cəmiyyət müşahidə olunurdusa cənub romantizmində iri megapolislərin azlığı, cəmiyyətdə individualların savad səviyyəsinin aşağı olması ünsürlərinə görə bu ədəbi-bədii fəaliyyət o qədər də önəmli yer tutmurdu. Dövrün xüsusilə də Amerikanın gündəmində olduqca önəmli yer tutan məsələləri şimalda publisistika vasitəsilə cəmiyyətə təqdim olunduğu üçün ora da mətbuat orqanları olduqca inkişaf etmiş hətta bir çox biznes sahəsinə çevrilirdi. Lakin ABŞ-da fəaliyyət göstərən 345 nəşriyyatın yalnız 24-nün Cənubda olması faktı ilə açıq-aşkar məlumdur ki, cənubda bu sahə o qədər geniş yayılmamışdı, hətta nəinki biznes heç publisistlərin yaxşı qonorar ala bilmədikləri üçün başqa sahələrə üz tutduğu bir sahə idi.

Şimali Amerikanın önəmli problemlərindən biri olan köləliyin həllinə qarşı yaradılmış abolisionist hərəkatının ən böyük nailiyyətlərindən olan Harriyer Biçer-Stounun “Tom dayının daxması” romanı qədər Cənub romantizmində də önəmli nailiyyətlər var idi bunlardan biri də Uilyam Qreysonun “Muzdlu fəhlə və kölə” poemasıdır.

“Muzdlu fəhlə və kölə” iki hissədən ibarət 1600 sətirlik bir poemadır. Uilyam Qreysonun bu poemanı əsas yazma səbəbi quldarlığın müdafiəsi olsa da, o həmçinin Şimali Amerikada mövcud olan kapitalizm və onun ölkənin ictimai-siyasi həyatına vurduğu zərərlərdən də bəhs etmişdir. Əsərin birinci hissəsində sənayədə çalışan muzdlu fəhlənin yaşadığı çətinliklər, ağır iş yükü, acı həyatı realist üslubda verilir, ikinci hissəsində isə quldarlığın mövcudluğunun əslində kölələr üçün yaxşı olduğu fikri romantik üslubla iləri sürülərək ilk hissəsi ilə tamamilə təzadlıq təşkil edir və ancaq Qreyson kimi özünə məxsus dəsti-xətti olan yazıçı bu iki üslubu belə qərribə ancaq həmçinin harmonik şəkildə birləşdirə bilirdi. Qreyson sivilizasiyanın özəyinin istismar təşkil etdiyini; aşağı təbəqə nümayəndələrinin istismar edilmək üçün yaradıldığını düşünür. Hətta onun fikrincə kölələr quldarlar üçün çalışmaqları onlar üçün mənfi yox əksinə quldarlar onları yaşayış yeri və gündəlik yeməklə təmin etdikləri üçün daha da yaxşı vəziyyətdə olduğunu düşünürdü. Öz qərəzli fikirlərini sənədli materiallara əsaslanaraq edib bunu əsərində əks ettirmiş Qreyson heç bir cəmiyyətin əslində ideal olmadığını və hər bir cəmiyyətin mənfi və müsbət

tərəflərinin olduğunu düşünürdü və bu da onun bu əsərin məzmununu yazmasına əsas səbəb idi.

Öz yaradıcılığı amerika ədəbiyyatının inkişafının başlandığı 20-ci illərə təsadüf edən bir digər cənub romantik ədibi Corc Taker idi. “Virçiniyadan məktublar, fransız dilindən tərcümədə” əsəri onun ilk əsərlərindən biri idi və adından da məlum olduğu kimi fransız səyyahın ziyarət etdiyi ölkə barədə olan təəssüratlarını yazdığı məktubları və yol qeydləri formasındadır. Əsərdə Virçiniyaya gəlmiş fransız səyyahın gördükləri qarşısında keçirttiyi dərin təəssüf hissi qeyd olunur və şəxsiyyətin alçaldılması ciddi şəkildə tənqid edilir.

Qərb ərazilərində insanların yavaş-yavaş məskunlaşması ilə yaranan şərait artıq orada ədəbiyyatın yaranmasına səbəb olmuşdu təbii ki, dövr biraz fərqli olduğundan artıq bu ədəbiyyatda istifadə olunan obrazlar və müraciət edilən mövzular da fərqli idilər. Məsələn Şimali Amerika ədəbiyyatında yeni başlamış kapitalizm Qərb ədəbiyyatında artıq yüksək səviyyədə idi. Qeyd olunur ki, “vəhşi bölgənin mənimsənilməsi dövrü arxada qalmalı, həmin dövrün yaratdığı təkrarolunmaz social tiplər- kovboy, qızılaxtaran, tapançalı adamın (gurman) bütün növlərinin, ilk köçən-köhnə sakinlər və b. yaranmalı və keçmişdə qalmalıdır. Atlantika sahillərindən fərqli olaraq yazıçı Qərbə axırıncı gəlmişdi.”

XX əsrin əvvəllərində xalqların toplu şəkildə Qərbə köçməsi və insanların artıq burada qatı quldarlıq rejimi ilə bağlı şəraitlə qarşılaşmamaları, köçdükleri ərazinin valehedici təbiəti insanların gözəl günlərə dair inamını gücləndirərək romantizmə meyl etmələrinə səbəb oldu. Zaman öttükcə insanların bu şəraiti ideallaşdırmağa və şəxsiyyətin azadlığı olaraq qəbul etməyə başladılar. Qərbə köçən xalqlar bu əraziləri mükəmməlləşdirib buranı “Amerika arzusu” olaraq dəyərləndirirdilər. Romantizmin və realizmin harmonik şəkildə birləşməsi Amerika ədəbiyyatında vestern janrının yaranmasına səbəb oldu. Məhz Qərb ədəbiyyatına məxsus olan bu fərqli janr Amerikanın ictimai-siyasi həyat tərzini və ideallarını əks etdirdiyi üçün bir çox yerdə rəğbətlə qarşılanıb.

Ədəbiyyat

1. Писатели США о литературе. Т. L M.: Прогресс, 1982, 294 с.
2. Мендельсон М. Жизнь и творчество Уитмена. М.: Наука, 1969, 350 с.
3. Литературная история Соединенных Штатов Америки, 1978, 526 с.
4. Орлова Р.Д. Хижина устоявшая столетие, М.: Наука, 1975, 112 с.
5. История Американской литературы. АН СССР, 1947, 344 с.
6. Qorxmaz Quliyev, Ədəbi cərəyanlar və istiqamətlər, 2019, 258 s.
<http://anl.az/dissertasiya/2014/Daz2014-61.pdf>

Maltam Akman

FORMATION OF AMERICAN ROMANTIC POETRY IN DIFFERENT PERIODS

SUMMARY

Although American literature appeared later than the literature of other nations due to the late formation of the American state and people, it has always been distinguished by its diversity and uniqueness. The slavery problem in American history and the anti-slavery motives of the literary movement that emerged to solve it can be found in the literature of this nation. The fact that the writers of Southern Romanticism reflect the problems of the country into their works through literary works makes this literature very unique as it reflects the issues of American reality and reality. Because the country's historical development was different at different times, the country's Northern, Southern, and Western literature developed completely differently. When North American literature developed enough to reflect the problem of slavery in his works, South American literature differed in its perspective on literature. Toms Cabin in Northern Romanticism is an example of William Grayson's poem The Mercenary and the Slave, which takes a different approach to Southern Romanticism. I assume that it is very important to examine the motifs of literature, which, despite its late formation, leave such deep traces and bring innovations.

Key words: American romance, Northern romance, Southern romance, Western romance, abolitionist rhetoric, American realism, American desire

Мэлтэм Акман

ФОРМИРОВАНИЕ АМЕРИКАНСКОЙ РОМАНТИЧЕСКОЙ ПОЭЗИИ В РАЗНЫЕ ПЕРИОДЫ

Резюме:

Хотя американская литература появилась позже литературы других народов из-за позднего формирования американского государства и народа, она всегда отличалась разнообразием и уникальностью. Проблема рабства в американской истории и антирабовладельческие мотивы литературного движения, возникшего для ее решения, можно найти в литературе этой страны. Тот факт, что писатели южного романтизма отражают проблемы страны в своих произведениях через литературные произведения, делает эту литературу очень уникальной, поскольку она отражает проблемы американской действительности и реальности. Поскольку историческое развитие страны в разное время было разным, литература Севера, Юга и Запада развивалась совершенно по-разному. Когда североамериканская литература развивалась достаточно, чтобы отразить проблему рабства в его произведениях,

южноамериканская литература изменилась в своем взгляде на литературу. Хижина Тома в северном романтизме - это пример стихотворения Уильяма Грейсона «Наемник и раб», в котором используется другой подход к южному романтизму.

Считаю очень важным исследовать литературные мотивы, которые, несмотря на свое позднее формирование, оставляют такие глубокие следы и несут новаторство.

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: Американский романс, Северный романс, Южный романс, Западный романс, аболиционистская риторика, американский реализм, американское желание

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 18.04.2021.

Çapa qəbul olunma tarixi: 08.05.2021

Rəyçi: filologiya elmləri doktoru, professor Qorxmaz Quliyev
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

RUZANƏ NEMƏT QIZI SÜLEYMANOVA

*Gəncə Dövlət Universitetinin
Azərbaycan və dünya ədəbiyyatı
kafedrasının doktorantı, Azərbaycan
Dövlət Aqrar Universitetinin İngilis dili
kafedrasının müəllimi*

**YUNUS ƏMRƏ GİBBİN TƏDQİQATINDA
XÜLASƏ**

XIII əsrin məşhur təsəvvüf şairi Yunus Əmrə həmişə dünya klassiklərinin və Avropa tədqiqatçılarının diqqət mərkəzində olmuşdur. Əsrin əvvəllərindən etibarən şairin əsərləri və şeirləri dünyanın müxtəlif dillərinə tərcümə edilmişdir. İngilis şərqşünası Gibb şairin ilk tədqiqatçılarından biri olmuşdur. Onun “Osmanlı poeziyasının tarixi” əsərində Yunus Əmrə ilə bağlı ətraflı məlumat verilmişdir. Bu əsərində məşhur şərqşünas şairin həyatı, dövrü, Anadoluda keçirdiyi fəaliyyəti haqqında geniş məlumat vermişdir. Şərqşünas Gibbin verdiyi məlumata görə şairin əsərlərini altı yüz beyt məsnəvi və üç-dörd yüz qəzəldən ibarət olan divanı təşkil edir. Şərqşünas eyni zamanda şairin şeirlərindən nümunələr vermiş və onları ingilis dilinə tərcümə etmişdir. Gibb əsərində şairin üç qəzəlini və bir məsnəvisini tərcümə etmişdir.

İngilis şərqşünası qeyd edir ki, Yunus Əmrənin şeirləri başqa Türk şairlərinin şeirlərindən öz poetik çalarları ilə fərqlənir. Bu bir faktdır ki, o, Türk poeziyasında az işlənən vəzlərdən istifadə edən yeganə şairdir. Gibb əsərində eyni zamanda o dövrdə yaşayan hökmdarlar haqqında tarixi əsərlər yazan Saadədin və Əli kimi yazarlardan da bəhs edir. Şərqşünas bu tarixi əsərlərdə Yunus Əmrədən də danışıldığını vurğulayır. O, eyni zamanda qeyd edir ki, Yunus Əmrə XIII əsrin sonuna qədər Qızıl Əhmədli adlı bir bölgədə yaşamışdır. Bütün bunlar göstərir ki, Yunus Əmrə dövrünün tanınmış şairi olmuşdur. İngilis şərqşünası öz tədqiqatında Yunus Əmrədən etdiyi tərcümələri ilə şairi bütün dünyaya tanıtdı. Şərqşünas tərcümə edərkən orijinalın formasını, məzmununu, ideyasını, intonasiasını, ritmini saxlamağa çalışmış və bu çətin işdə buna nail olmuşdur. Onu da qeyd etmək ki, Yunus Əmrəni dünyada tanıtmmaq üçün bu tərcümələrin çox böyük əhəmiyyəti var. Gibbdən sonra da Yunus Əmrə şeirlərinin ingilis dilinə tərcüməsi davam etmişdir. Lakin müqayisə edərkən görürük ki, Gibbin tərcümələri öz orijinallığı və poetik xüsusiyyətləri ilə o biri tərcümələrdən yüksək səviyyədədir.

Bu gün də böyük şairin şeirlərinin ingilis dilinə tərcüməsi davam etdirilir. Bu onu göstərir ki, Yunus Əmrə poeziyası nəinki Türkiyədə, bütün dünyada seviləlek oxunur.

Açar sözlər: Yunus Əmrə, E.C.V. Gibb, “Osmanlı poeziyasının tarixi”, poeziya, şeirlər

XIII əsrin böyük övliya şairi Yunus Əmrənin həm həyatına, həm də yaradıcılığına olan maraq daima bütün dünya klassiklərinin və tədqiqatçıların diqqət mərkəzində olmuşdur. Bu övliya şairin sözünün sehri hələ öz zamanından bütün dünyanı tutmuş, insanları özünə valeh etmişdir. Odur ki, Yaxın Şərq xalqları arasında bir ovliya kimi tanınan Yunus Əmrənin ilahiləri əsrin əvvəllərindən dünya xalqları dilinə tərcümə olunmağa başlamışdır.

Avropada Şərq xalqlarının ədəbiyyatına, mədəniyyətinə, tarixinə, etnoqrafiyasına, adət-ənənəsinə, milli dəyərlərinə maraq həmişə olmuş və olacaqdır. Türk klassikləri və türk dilində yazıb-yaradan şairlər haqqında ingilisdilli oxuculara ilk məlumat verən Elias Con Vilkinson Gibb olmuşdur. Gibbin Yunus Əmrə şeirlərinin ingilisdilli xalqlar arasında yayılmasında böyük xidmətləri var. Bu alimin ömrünü həsr etdiyi çoxcildli “Osmanlı poeziyasının tarixi” əsəri türk klassiklərinə həsr olunub. Gibbin “Osmanlı poeziyası tarixi” kitabında Azərbaycan şairlərindən Qazi Bürhanəddin, Nəsimi, Xətai və Füzuli haqqında da ətraflı məlumatlar var. Ən geniş məlumat Gibbin “Osmanlı poeziyasının tarixi” əsərindədir (4, 164-175).

E.C.V.Gibb “Osmanlı poeziyasının tarixi” əsərindəki Yunus Əmrə bölməsində qeyd edir ki, fırtınalı bəyliklər dönəmində kiçik dövlətlər qurmağa çalışanların sırasında Anadolu da var idi. Orada Yunus Əmrə adında bir dərviş yaşayırdı. O, təhsil görməsə də, az da olsa, oxuyub - yazmağı bacaran Batı Türklərinin ilk yerli şairi idi. Gibbin o zaman Aşıq Çələbinin təskirəsi haqqında məlumatı olmasını biz onun Yunus Əmrə haqqındakı yazılarından məlumatlanırıq. O göstərir ki, Aşıq Çələbi də öz təskirəsində Yunusdan az da olsa söz açır (1, 1-4).

Gibb adı çəkilən əsərində həmin dövrdə sultanların hökmdarlığından əsər yazan Saadəddin və Əli kimi elm adamlarının da yazdıqları tarix kitablarında Yunus Əmrədən söz açıqlarından bəhs edir. Müəllif onu da qeyd edir ki, öyrəndiyimiz qaynaqlara görə Yunus XIII əsrin sonuna kimi Kastramonda Qızıl Əhmədli adlı bəylik bölgəsində yaşamışdır. Onun mürşidi Bolu bölgəsindən olduğu güman edilən Tapdıq Əmrə adlı bir şeyx olmuşdur. Gibb Yunus Əmrənin şeyxi dərğahında uzun müddət xidmət etməsi və onun dərğahına odun daşması haqqında olan rəvayətlərə də açıqlama verir. Bununla bağlı Yunus Əmrənin divanında işarələrin olması və şairin

Tapdığın tapısında, qul olduq qapısında,

Miskin Yunus çiy idi, bişdi əlhəmdürüllah (2, XXIII).

beytili şeirinin məhz o zaman yazıldığı güman edilir. Müəllif göstərir ki, bu rəvayətlər həm Taşköprülüzadənin “Şəkayikin-Numaniyyə” əsərində, həm də Əlinin tarix kitablarında da yer almaqdadır. Əlinin tarix kitabına görə bir gün şeyxi Yunusdan “təpələrdən kəsdiyi ağacların arasında heç əyri odun yoxdurmu?” sualına

Yunus “əyri olan şeylərin hər iki dünyada yararı yoxdur” cavabını verir. Bu da şeyxin xoşuna gəlir və ona dualar edir.

Gibbin mülahizələrinə görə Yunus və şeyxi Tapdıq Əmrə ilə bağlı rəvayətlərə həm Taşköprülüzadənin, həm də Əlinin kitabında rast gəlinir.

Bütün bunlar onu göstərir ki, Yunus Əmrə hələ öz dövründə tanınmış bir şair olub. Müəllif onu da qeyd edir ki, təzkirəçilərin heç biri istər Yunus Əmrə, istərsə də Tapdıq Əmrə haqqındakı yazılarında tarix göstərmirlər. Həm Taşköprülüzadə, həm də Saadeddin onları İldırım Bayəzid dönməində (1390-1403-cü illər) yaşadıklarını yazırlar. Ancaq Vələd Çələbi öz məqaləsində göstərir ki, Yunus Əmrə həm Taşköprülüzadənin, həm də Əlinin göstərdiyi tarixdən bir əsr öncə yaşamışdır. Müəllif onu şairin “Risələtün-nüşiiyyə”poemasından gətirdiyi nümunəyə əsaslanaraq qeyd edir:

Tarix dahi yidi yüz yidi idi,
Yunus canı bu yolda kodı idi. (3,88)

The history was even a hundred yes,
Yunus was a liar in this way.

Aşıq Çələbi təskirəsində yeddi rəqəminin müqəddəsliyini nəzərə alan alim şairin poemasına əsasən onu yeddi qüdrətin mülk dünyasından mələküt dünyasına çəkdiyi sayılı insanlardan olduğunu göstərir. Bu, şair haqqında XV əsrdə yazılı mənbələrin verdiyi məlumatdır.

İngilis şərqşünası Yunus Əmrə haqqında “The History of Ottoman Poetry” (“Osmanlı poeziyasının tarixi”) adlı çoxcildli əsərində daha geniş məlumat verir. O, bu əsərində göstərir ki, Taşköprülüzadə “Şəkayikin Numuniyyə”də Yunusun əsərləri haqqında belə qeyd edir ki, incə xüsuslar, kinayələr və mükəmməlliklər ehtiva edən bu əsərlər varsağı tərzindədir. Elmül-Tohid və ilahi sirlər bəyan etməsindən onun fəvqəladə bir biliyə sahib olduğu açıq -aşkar görünməkdədir. Əli isə tarix kitabında onun ümumi (savadsız) olması haqqında bir şey söyləməz, fəqət Yunusun Türk dili ilə gözəl şeirlər yazdığını təsdiqləyirlər.

Şərqşünas Yunus Əmrənin əlimizdə olan daşbasma şeirlərindən altıyüz beyt tutumunda məsnəvi tərzində bir əsərinin və üç yüz, dörd yüzə qədər qəzəl tərzində divanının olduğunu söyləyir (4, 167). Amma Yunus divanında bu qədər şeir nümunələrinin olmadığı da bizə məlumdur. Oradakı şeirlərin heca vəznində olmasını göstərən alim bu şeirlərin türk şeir şəklinə uyğunluğunu daha da dərinlən təsdiqləmiş olur. Taşköprülüzadə Yunusun şeirlərinin şəklində yazır ki, onun şeirlərinin varsağı tərzinə uyğun olmasına şübhə yoxdur. Bilinən bütün qəzəllərində üç aşağı, beş yuxarı Türkcədə çox bəyənələn müsəmmət tərzinə uyğun olan şeirlər də diqqəti cəkməkdədir.

XIII əsrdən günümüze gəlib çatan Yunus Əmrə şeirləri dəyişikliyə uğrasa da, öz ilkin şəklində saxlamışdır. Şeirlərdə şairin türçülük xarakteri açıq şəkildə özünü göstərməkdədir, amma şeirlərdəki qafiyələrin səs tərkibi qüsurludur. Bütün bunları

xarakterizə edən şərqşünas alim yazır: “Bu qüsurlar şeirin içindəki səslərdə, bəzən də sozlərin sonunda özünü göstərir. Əlbəttə, bu şeirlərdə süni səslənmə qafiyəsi, söz sənətkarlığı və bəlağət də yoxdur. Yunusun şeirlərində başa düşülməyən və istifadə olunmayan kəlmələr isə əsasən osmanlı ləhcəsindədir. Bu da şairin şerlərinin bəzilərində özünü göstərir və şeirlərin dilini ağırlaşdırır. Təbii ki, bütün bunlar illər və əslər boyunca Yunusun şeirlərinin üzünü köçürən katiblərin düzəlişlərindən irəli gələn hallardır” (4, 167).

Yunus yaradıcılığına Gibbin müraciəti keçən əsrin əvvəllərindən – 1900-cu ildən olmuşdur. Gibb tərcümələri ilə bu övliya şairi bütün dünyaya tanıtdı. Gibbin bu tərcümələri dil baxımdan çətin və anlaşılan ingiliscədir. Bir məsələni də nəzərdən qaçıрмаq lazım deyil ki, Gibb tərcümə etdiyi əsərlərin formasını, məzmununu, ideyasını, ritmini, musiqi ahəngini saxlamaqla yanaşı, tərcümə zamanı dil-üslub ahəngindəki incəliyi də qoruyub saxlamağa çalışmışdır. Gibb dövrünün müasir araşdırıcılarından olan E. H. Alexander onun “ mən onları ingiliscəyə türkcə olduqları kimi tərcümə etməyə, ingilis sözləri ilə Şərq poeziyası yaratmağa çalışıram” deməsinə haqq qazandırmışdır (5, 310).

Gibb zamanında və ya bizim dövr üçün bu tərcümələrin əhəmiyyəti böyükdür. Çünki ilkin türk şeir nümunələrinin tərcüməsi bu xalqın başqa millətlər arasında tanınması üçün tərcümələlərin böyük rolu vardı. Belə ki, tərcümə zamanı bu dillərin bir-birindən fərqli dil qruplarına aid olduğu üçün onların tərcüməsində də bu çətinlik özünü göstərirdi. Onu da qeyd edək ki, Gibb Yunus Əmrə poeziya incilərindən ingilis dilinə 3 qəzəl və bir məsnəvi tərcümə etmişdir. Gibbin tərcüməsində Yunusun şeirlərindən bəzilərini sizə təqdim edirik:

Bir quluna atlar verib, avratü mal, çiftlər verib,
Həm yoq birinin bir pulu, ol rəhimü rəhman bənəm.

Qar yağdırıb, yer donduran, heyvanlara çürü verən,
Bu cümlə işləri görən, həm canlara canan bənəm (6, 184).

Who unto one doth horses give, doth wives and wealth and children give,
The while another lacks a groat, that One of gracious sway am I.

Who bringeth snow and doth earth freeze, who on earch brute his food bestows,

Who worketh all these businesses, the Soul of souls in fay am I.

Who holds the veils of flesh and skin and bone, and life and body e en;
My woks are Power and many an one the Hid and Open aye am I (4, 1712).

Gibbin tərcümələri Türk şairləri və poeziyası haqqında ingilis oxucularına məlumat verməsi baxımından tədqiqatçının türk poeziyasına olan marağını göstərir. Türk şairlərinin əsərləri Gibbin tərcümələrindən sonra da bu şeirlərin ingilis dilinə tərcüməsi uzun zamanlardır ki, dayanmamışdır. Ancaq Gibbin tərcümələrində

arxaik sözlərin olması, bu gün anlaşılması müasir oxucu üçün nisbətən çətin olan məqamlar da var. Bu günkü tərcümələrdə bu çətinliklər aradan qalxmış, tərcümələrin dili müasir oxucunun başa düşəcəyi bir dildə öz izahını tapır.

Gibbin “Osmanlı poeziyasının tarixi” əsərinin ilk bölümündə müəllif Osmanlı şeirinin özəllikləri, oradakı kəlmə və ifadələrin mənası, onların fəlsəfəsi, təsəvvüflə bağlı fikirləri, şeir vəznəri və bəlağət elmi ilə bağlı mülahizələri yer almaqdadır. On bölmədən ibarət olan ikinci hissədə əsasən türk klassiklərindən Mövlana Rumi, Sultan Vələnd, Yunus Əmrə, Aşık Paşa və s. haqqında söz açılır. 1902-ci ildə Gibbin dostu Edvard Braunun ön sözü ilə çap olunan II cildə Gibbin faydalandığı qaynaqlar, yəni Türk klassik şairləri, sonda isə öz zamanında çox da məşhur olmayan, şairlərə yer verilmişdir.

İstər dünya şərqşünaslığında, istərsə də türk ədəbiyyatşünaslığında Gibbin tərcümələrində və türk ədəbiyyatı haqqındakı fikirlərində mübahisəyə səbəb olan məsələlərə də təsadüf edilir. A.Kudelin yazır: “ Gibbin tədqiqat və tərcümələrində mübahisəli məqamlar da vardır və bir sıra Avropa şərqşünaslığında müşahidə edilən bəzi metodoloji qüsurlara Gibbdə də rast gəlirik. Onlar, Şərq ədəbiyyatının estetik əsasını təhlil edərək burada mühüm yer alan ənənələri məzmun dolğunluğu və formal söz oyunu kimi qələmə vermişlər.” (7, 166-172)

A.Kudelinin bu fikirləri ilə haqlı olaraq razılaşmayan tədqiqatçı alım Nəsim Göyüşov öz mülahizələrində yazır: “ Amma əslində bu belə deyildir. Ərəb, fars və türk dilində yazılan ədəbiyyat bir çox cəhətlərdən ortaq xarakter daşıyır və türk tədqiqatçısı A.S.Levend həmin ədəbiyyatların poetik sisteminin də müştərək olduğunu qeyd etmişdir” (8, 85).

1970-ci ildə Kembirdə P.M.Holtun tərtib etdiyi “İslam tarixi” əsərinin ikinci cildində yazır: “ Yunus Əmrə, Füzuli, Nədim və Nəvai klassik türk ədəbiyyatının ən məşhur şairlərindəndir, amma Füzuli onların hamısından yüksəkdir, çünki onun müxtəlif mövzulara həsr edilmiş qəzəllərinin çoxu öz orijinallığı ilə seçilir” (9, 690).

Türk kalassik ədəbiyyatına məhəbbət bəsləyən tədqiqatçılardan biri də Sofi Huri olmuşdur. O, kiçik yaşlarından bütün elmlərdən xəbərdar olan, təmkinli, mülayim xasiyyətli atasından türk və ərəb dillərində oxumağı öyrənmiş, Şərq ədəbiyyatına dərinədən bələd olmuşdur. S. Hurinin yazdığına görə “onun gözləri qarşısında geniş üfüqlər açan, əqidəsinə, dünyagörüşünə güclü təsir göstərən Mövlana Cəlaləddin Rumi, Yunus Əmrə, Nizami, Misri və Füzuli olmuşdur. (10,115)

Yunus Əmər şeirlərinin ingilis dilinə tərcüməsindən bəhs edən A. Gölpınarlı qeyd edir ki, Yunusu Batı aləminə ilk tanıdan Gibb olmuşdur. O, “ History of Ottoman Poetry” adlı əsərinin I cildində Yunus Əmrədən bəhs etmiş, onu təsəvvüf əhli, ədə baxımından şeirlərinin Mövlananın şeirlərinə bənzədiyini, haqlı olaraq oxuma, yazma bilmədiyini, türkçə və heca vəznində yazdığını, Əhməd Yəsəvi tərzini istifadəsini də yazmış və Yunus haqqındakı əfsanələri də sunmuşdur ki, bu son müddəalar tamamilə yanlışdır. Müəllif onu da qeyd edir ki, Yunusa və bizim xalq

şair tərzinə Əhməd Yəsəvinin heç bir təsiri yoxdur. Gibb əsərini yazan zaman Yunus haqqında çox az məlumatların olması, müəllifi şair haqqında belə deməyə əsas vermişdir. Zaman keçdikcə Yunus Əmrə yaradıcılığı və onun şeirləri araşdırılmış, haqqında daha çox məlumatlar elmə məlum olmuşdur. Müəllif göstərir ki, Gibb öz əsərində Yunus Əmrənin “Münacat”-ını və üç şeirinin tərcüməsini vermişdir (4.164-175).

RUZANA SULEYMANOVA

YUNUS EMRE IN GIBB’S INVESTIGATION

SUMMARY

The great Sufi poet of the 13th century Yunus Emre has been always in the focus of attention of the world classics and European investigators. The poet’s works and poems had been translated into different languages of the world since the beginning of the century. The English orientalist Gibb was one of his first investigators. There was detailed information about Yunus Emre in his work “A History of Ottoman Poetry”. In his work the great orientalist gives the wide information about the poet’s life, period and activity in Anatolia. As the orientalist Gibb says that the poet’s works consists of something over six hundred couplets in mesnevi verse and a diwan of between three and four hundred ghazels. At the same time Gibb has been given some examples of the poet’s poems and translated them into English. In his book Gibb gave three ghazals and a distich.

The English orientlist notes that Yunus Emre’s verse is rugged beyond that of any other Turkish poet. It is fact that he alone used exclusively the uncultivated Turkish metres. At the same time Gibb deals with the writers such as Saadeddin and Ali who wrote about rulers lived in that period. In that historical books are also spoken about Yunus Emre. Gibb notes that Yunus Emre lived in the territory named Kizil Ahmedli at the end of the thirteenth century. All these show that Yunus Emre was famous poet of his period. In his work the English orientalist introduced him to the world translating the poems of Yunus Emre. While translating Yunus Emre’s poems the translator tried to keep the form, theme, idea, intonation, rhythm and he achieved to this difficult work. We have to note that it has a great role of these translations to make Yunus Emre famous in the world. After Gibb the translation of Yunus Emre’s poems had been translated into English. But when we compare these translations we see that Gibb’s translations are on high level with its original and poetical peculiarities. Nowadays the translation of the great poet’s poems are continued. It shows that the poetry of Yunus Emre are read with great love not only in Turkey but in the world.

Key-words: Yunus Emre, E.J.W. Gibb, “A History of Ottoman Poetry”, poetry, poems

РУЗАНА СУЛЕЙМАНОВА

ЮНУС ЭМРЕ В ИССЛЕДОВАНИЯХ ГИББА

РЕЗЮМЕ

Великий поэт XIII века Юнус Эмре всегда был в центре внимания мировых классиков и исследователей. С начала века произведения поэта переводились на разные языки. Английский востоковед Гибб был его первым исследователем. Подробная информация о Юнусе Эмре содержится в труде Гибба «История османской поэзии». Здесь великий востоковед рассказывает о жизни и деятельности Юнуса Эмре в Анатолии. Как сообщает Гибб, произведения поэта состоят из более шестисот двустушии в стихах месневи и дивана, содержащего от трех до четырехсот газелей. Гибб перевел несколько образцов стихов поэта на английский язык. В своей книге он издал три газели и двустушие.

Стихи Юнуса Эмре более образны по сравнению со стихами любого другого турецкого поэта. Фактически, только им одним были использованы исключительно высокопоэтичные турецкие меры.

Английский востоковед отмечает, что стихи Юнуса Эмре, поэтично) чем у любого другого турецкого поэта. Это факт, что он один использовал исключительно необработанные турецкие измерители. В то же время Гибб имеет дело с такими писателями, как Саадеддин и Али, которые писали о правителях, живших в тот период. В этих исторических книгах говорится также о Юнусе Эмре. Гибб отмечает, что Юнус Эмре жил на территории под названием Кызыл Ахмедли в конце тринадцатого века. Все это свидетельствует о том, что Юнус Эмре был известным поэтом своего времени. В своем творчестве английский востоковед познакомил его с миром, переводя стихи Юнуса Эмре. При переводе стихотворений Юнуса Эмре переводчик старался сохранить форму, тему, идею, интонацию, ритм и ему это удалось. Мы должны отметить, что эти переводы сыграли большую роль в прославлении Юнуса Эмре во всем мире. После Гибба перевод стихов Юнуса Эмре был переведен на английский язык. Но когда мы сравниваем эти переводы, мы видим, что переводы Гибба находятся на высоком уровне со своими оригинальными и поэтическими особенностями. В наши дни переводы стихов великого поэта продолжаются. Это показывает, что поэзия Юнуса Эмре с большой любовью читается не только в Турции, но и во всем мире.

Ключевые слова: Юнус Эмре, Э.Дж.В.Гибб, “История Османской поэзии”, поэзия, стихи

ƏDƏBİYYAT

1. Əliyev Ə. “Bizim tanrı sevgimiz”. Ədəbiyyat və incəsənət. qəz. 1991, 11 yanvar. 1-4.
2. Gölpınarlı A. Yunus Emre. Hayatı ve bütün şiirleri. (Tərtibçi: Hasan Ali Yücel) İstanbul, Türkiye Bankası Kültür Yayınları, 2011, IV baskı,.
3. Yunus Əmrə. Risaletün-Nüşhiyyə. (Tərtibçi: X. Hümətova) Bakı. Elm və təhsil, 2013
4. Gibb E. A History of Ottoman Poetry, 6 cilt, Londra, 1900 -1909, bk.cilt I
5. Yunus Emre. Risalet al- Nüşhiyya ve Divan. (Ön sözün A. Gölpınarlıdır) İstanbul, Eskişehir Turizm ve Tanıtma Derneği yayını: I, 1965
6. Yunus Əmrə. Əsərləri, Öndər nəşriyyatı, Bakı 2004
7. Куделин А.Б.Средневековая арабская поэтика (II половина VIII-IX вв.) Москва:Наука,1983
8. Göyüşov N. Füzuli: Düşüncə və ruhun poetikası. Bakı: Elm və təhsil, 2012.
9. Holt P.M. The Cambridge history of İslam. Vol 2. Cambridge at the University Press,1970
10. Sofi Huri. Translator’s note. Leyla and Mejnun by Fuzuli. London, 1970

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 18.04.2021.

Çapa qəbul olunma tarixi: 08.05.2021

**Rəyçi: filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Leyli Əliyeva
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur**

HACIYEVA NAZƏNDƏ SABIR Q.
Gəncə Dövlət Universiteti
Gunay-ismayilova-gdu@rambler.ru

**RƏSUL RZANIN YARADICILIĞINDA DÜNYA, HƏYAT, KAINAT BƏ
TƏBİƏT MÖVZUSU
XÜLASƏ**

Rəsul Rza Azərbaycan ədəbiyyatının inkişafında öz dəst-xətti olan görkəmli sənətkarlardan biridir. Onun bir-birindən maraqlı, bədii cəhətdən qüvvətli, sənətkarlıqla yazılmış əsərləri vardır. R.Rza xalqımızın ən böyük mənəvi sərvəti olan söz xəzinəmizin incəliklərindən yararlanmaqla qiymətli sənət əsərləri yaratmışdır.

Rəsul Rzanın yaradıcılığı həm məzmun, həm də bədii forma cəhətdən zəngindir. Azadlıq aşığı, alovlu sənətkar Xəlil Rza Ulutürk “Zamanın adından danışan sənətkar” əsərində yazırdı: R.Rzanın poeziyası- təfəkkür poeziyasıdır. Onun şeirləri oxucunu düşünməyə, həm də dərinlən düşünməyə, fəal idraka təhrik edir. Ona görə bu şeirlər oxucudan mədəni səviyyə, müasir poetik üslubu qavrayan bədii zövq, hətta adi milli şüurdan doğan bir sıra başqa keyfiyyətlər tələb edir. Bu şeirlər yalnız bədii zövq üçün meydana gəlməmiş, birinci növbədə, yeni insan tərbiyə etmək, vətənə, xalqa, insana bağlı könül sahibləri yetişdirmək üçün yazılmışdır.” Şairə görə insan öz sevgisini, məhəbbətini kimsəyə açmamalıdır, «Yüz sözü, yüz sirri dosta desə» və «məhəbbətin sirrini özündə saxla»malıdır. Çünki bu məhəbbət şairin nəzərində geniş bir məfhum olub, tək bir insanın deyildir, tək o sevənin deyildir. Ona görə də məhəbbətin ismətli adı, qiymətli bu sevgini gizlin saxlamalıdır. Çünki məhəbbətin qərar tutduğu yer ürəkdir və şairin özü demişkən «ürək süfrə deyil, gəlib-gedənə açasan». Şair saf məhəbbəti yüksək qiymətləndirir, onun nəzərində o, elə bir varlıqdır ki, ləkə götürmür, şübhələr, qısqanclıq məhəbbəti öldürə bilər, ona görə də sevən də, sevilən də məhəbbətini, səadətini ona düşə biləcək ləkələrdən qorunmalıdır. Çünki məhəbbət də, elə sevgi də sevən lirik qəhrəmanın nəzərində bir imtahandır.

Rəsul Rzanın yaradıcılığında bəşəriyyətin azad, sakit, xoşbəxt həyatı, üstündə dünyaya göz açdığı Yer kürəsi, burada baş verən hadisələr və onun bir kiçik hissəsi olan Ana Vətəni-Azərbaycanın mədəniyyəti, ədəbiyyatı, şərəfli tarixi, insan zəkası, insan əməyi, dünya xalqlarının inkişafı, sülh, müharibə, şairin könül çırpıntıları, lirik duyğuları, nəcib insani hissləri ön plandadır.

Açar sözlər: dünya, həyat, kainat, təbiət, Azərbaycan ədəbiyyatı, sənətkarlıq, mənəvi sərvət, söz xəzinəsi, sənət əsərləri, poetik üslub, bədii zövq, milli şüur

Artıq başa çatmış XX yüzillikdə milli poeziyamız böyük, mürəkkəb çoxcəhətli bir təşəkkül və inkişaf dövrü keçirmişdir. Poeziya yalnız öz milli dəyərləri və təcrübəsi əsasında yox, əsrin poeziyasının mühüm yaradıcılıq istiqamət və

məktəblərinin də ən yaxşı ənənələri və meylləri ilə əlaqədə, üzvi təmasda yaranmış, yeni axtarışlar yolu ilə irəliləmişdir. Bu da təsadüfi deyil. Bunun hər şeydən əvvəl, poeziyaya, onun spesifikası və vəzifəsinə, xalqın milli mədəni tərəqqisindəki yoluna yeni münasibətin, müasir ədəbi baxışın bilavasitə təsiri ilə bağlı bir məsələ olduğunu da demək lazımdır. Hələ əsrin əvvəlində milli poeziyamızda böyük Sabirin əzəmətli obrazı ilə qarşılaşırdıq. Sabir əsrin ən böyük və mürəkkəb bir yaradıcılıq vəzifəsini – yeni poeziya necə olmalıdır vəzifəsini gerçəkləşdirən şair oldu. Məlumdur ki, XX əsr poeziyası - yeni əsrin poeziyası necə olmalıdır? - sualı ilə başlamışdır. Düzdür, əsrin real ədəbi prosesində orta əsr poetik üslubları və məktəbləri də mövcud idi, yaşayırdı və fəaliyyət göstərirdi. Lakin bu poeziya nə qədər qədim köklərə və dəyərlərə malik olsa da, yeni əsrin bədii tələblərini müəyyən məqamda ödəmirdi; yeni poeziya necə olmalıdır? narahatçılığı da bu ehtiyacdən doğurdu. Sabir poeziyanın bu böyük problemini dərinlən dərk edən ilk şair oldu və bütün yaradıcılığını da bu problemin həllinə yönəltdi. Sabirin poeziyadakı yeniliyi, cəsarətli novatorluğunun başlıca prinsipi – “Dindirir əsr bizi” prinsipi idi və bu prinsipi o öz yaradıcılığının əsas ruhuna, təməl konsepsiyasına çevirə, bununla da bütün əsrin poeziyasını istiqamətləndirə bildi. Poeziyada yeni, ikinci bir mərhələ isə əsrin 20-ci illərindən sonra başladı ki, bu mərhələdə poeziyada, əsrin yeni poetik dəyərlərinin axtarışı və kəşfi daha da gücləndi və genişləndi, üslub, yaradıcılıq xarakteri və tərzəti etibarilə rəngarəng və çoxcəhətli bir miqyas, şəkil aldı. 1950-ci illərin ortalarından başlayaraq, Azərbaycan poeziyası bir tərəfdən ümumi və formalaşmış müasir ənənələrin, fərdi sənət vərdislərinin əsasında müəyyən keyfiyyət dəyişiklikləri ilə inkişafını davam etdirir, o biri tərəfdən müstəqil yaradıcılıq axtarışları yollarında müəyyən novatorluq əlamətləri ilə zənginləşirdi. Ədəbiyyat janrlarından daha çevik və operativ sayılan poeziya cəmiyyətdə və mədəni mühitdə baş verən bu dəyişikliklərə ilkin reaksiya verməklə, qısa bir müddətdə yeni ruhlu və ideya-bədii cəsarəti ilə seçilən əsərlərlə zənginləşməyə başladı. Artıq obrazlı təfəkkür tərzinə qovuşmağa başlayan poeziyada sözcüliyin, təsvirçiliyin, fikrin birbaşa ifadə vasitələrinin, zahiri pafosun daxili əlamətlərlə, poetik vəsf və tərənnümün müəyyən milli-ictimai etirazlarla əvəz edilməsi prosesi get-gedə güclənirdi. 1960-cı illərin əvvəllərindən başlayaraq, poeziyamızda obrazlı-assosiativ ifadə üsulunun, intellektual başlanğıcın ilk nümunələrinə təsadüf edilir ki, bu da ənənəyə qayıdışın yeni forması kimi qəbul edilməlidir. Xalq şeirində, xüsusilə, bayatılarda və klassik poeziyamızda ayrı-ayrı nümunələrinə rast gəldiyimiz assosiativ bədii təfəkkürün müxtəlif formaları XX əsrin ikinci yarısında özünün poeziyada təkrar doğuluşu ilə yeni mahiyyət kəsb etməyə başlayır. 1960-cı illərin əvvəllərində R.Rza, Ə.Kərim, Ə.Salahzadə və V.Səmədoğlunun yaradıcılığında assosiativ təfəkkürün ilk nümunələrinə rast gəlirik. Şeirdə assosiasianın ən yüksək və professional nümunələrindən sayıla biləcək “Rənglər” silsiləsinə keçməzdən əvvəl “Dəniz nəğmələri” silsiləsində, “Realizm”, “Belədir” şeirlərində, “Canavar və quzu”, “Buruqların söhbəti” kimi obrazlı-allegorik səpkili nümunələrdə assosiativ ifadə tərzinin müxtəlif səciyyələrdə

müəyyən əlamətləri ilə qarşılaşırıq. Bu mərhələ düz əsrin sonuna qədər davam etmişdir; milli poeziyanı yeni əsrə - XXI əsrə gətirib çıxarmışdır və məhz bu səbəbdən biz bu mərhələnin fəal, ciddi sənət yolu keçmiş şairlərinin yaradıcılığına böyük əhəmiyyət verməli, əsrin poeziyasının inkişafındakı mövqelərini yüksək qiymətləndirməliyik. Belə şairlərdən biri, şübhəsiz, Rəsul Rzadır. O, poeziyaya yeni sənət və yaradıcılıq axtarırlarının təzəcə başladığı və qızgın, mürəkkəb, kəskin bir şəkil aldığı vaxtda gəlmişdir. Yarım əsrdən artıq bir müddət ərzində yazıb-yaratmış, poeziyada axtarırlar və eksperimentlər apararaq yeni tipli, tamamilə müasir epik, novator poeziyasını yaratmış və bununla bir növ yüzilliyin poeziyasını başa çatdırmışdır. Rəsul Rza Azərbaycan ədəbiyyatının inkişafında öz dəsti-xətti olan görkəmli sənətkarlardan biridir. Onun bir-birindən maraqlı, bədii cəhətdən qüvvətli, sənətkarlıqla yazılmış əsərləri vardır. R. Rza xalqımızın böyük mənəvi sərvəti olan söz xəzinəmizin incəliklərindən yararlanmaqla qiymətli sənət əsərləri yaratmışdır. Şair özünü ilk şeirlərindən günün mövzularına müraciət edən qızgın ehtiraslı, coşğun təbiətli bir şair kimi göstərmişdi. İlk yaradıcılıq illəri şairin yaddaşında mübarizə və romantikanın yenilik axtarışı və kəşfinin fərəh və sevinci ilə qalmışdı. 1960-cı illərin əvvəllərindən başlayaraq, poeziyamızda obrazlı-assosiativ ifadə üsulunun, intellektual başlanğıcın ilk nümunələrinə təsadüf edilir ki, bu da ənənəyə qayıdışın yeni forması kimi qəbul edilməlidir. Xalq şeirində, xüsusilə, bayatılarda və klassik poeziyamızda ayrı-ayrı nümunələrinə rast gəldiyimiz assosiativ bədii təfəkkürün müxtəlif formaları XX əsrin ikinci yarısında özünün poeziyada təkrar doğuluşu ilə yeni mahiyyət kəsb etməyə başlayır. Şairin yaradıcılığı həm məzmun, həm də bədii forma cəhətdən zəngindir. Bir zamanlar R. Rza sənətinə dərinlən bələd olan azadlıq aşığı, alovlu sənətkar Xəlil Rza Ulutürk “Zamanın adından danışan sənətkar” əsərində yazırdı: “Rəsul Rzanın poeziyası-təfəkkür poeziyasıdır. Onun şeirləri oxucunu düşünməyə, həm də demədiyini, açıb-ağartmadığını anlamağı, duymağı arif oxucunun öz öhdəsinə buraxır. Ona görə bu şeirlər oxucudan mədəni səviyyə, müasir poetik üslubu qavrayan bədii zövq, hətta ali milli şüurdan doğan bir sıra başqa keyfiyyətlər tələb edir. Bu şeirlər bədii zövq üçün meydana gəlməmiş, birinci növbədə, yeni insanı tərbiyə etmək, vətənə, xalqa, insana bağlı könül sahibləri yetişdirmək üçün yazılmışdır”. [1,218]

Rəsul Rzanın yaradıcılığında bəşəriyyətin azad, sakit, xoşbəxt həyatı, üstündə dünyaya göz açdığı Yer kürəsi, burada baş verən hadisələr və onun bir kiçik hissəsi olan Ana Vətən – Azərbaycanın mədəniyyəti, ədəbiyyatı, şərəfli tarixi, insan zəkası, insan əməyi, dünya xalqlarının inkişafı, sülh, müharibə, fəlakətlər, şairin könül çırpıntıları, lirik duyğuları, nəcib insani hissləri əsas yer tutur. Hansı əsərinə diqqət yetirsək, ona tədqiqatçı, oxucu gözüylə baxsaq, düşündürücü mövzularla, fikirlərlə, ideyalarla qarşılaşırıq. Şairin lirik şeirləri bu cəhətdən diqqəti daha çox cəlb edir. Həmcə kiçik bu lirik şeirlərdə böyük fikirlər, arzular, həyatı məsələlər ön plandadır.

R. Rza yaradıcılığında (“Soruş” şeirində) böyük sənətkarlıqla lirik düşüncələrini verir. Burada şairin fəlsəfi düşüncələri ilə poetik duyğuları birləşir. O,

gördüyü həyat hadisələrini, ətrafında baş verən reallıqları poetik bir dillə qələmə alır; odun nə çəkdiyini küldən, başın nə çəkdiyini dildən, nəğmələrin həsrətini bir qırıq teldən, zülmətin, qaranlığın verdiyi möhnəti kordən soruşmağı məsləhət bilən şairin qəlbində insani hisslər dolaşır. Dünya, həyat hadisələrinə açıq gözlə baxan, ətrafında baş verən hadisələri bütün incəlikləri ilə duyan şair:

Mən kölgəsiz bağ görmədim,

El dərdi tək dağ görmədim.

Gözlərimi yumub açdım

Neçə dostu sağ görmədim

- misralarında ən böyük dərini göstərməklə yanaşı, gözünü açıb yumunca neçə dostunu itirdiyindən doğan kədərini də ifadə edir.

Şeirin ikinci hissəsində də şair lirik hisslərini tərənnüm etməklə yanaşı, bir şair kimi narahatdır. “Hansı sözü, hansı şeirim yaşayacaq məndən sonra mən bilmirəm, eldən soruş!” deyən şair qələmiylə xalqa xidmət etdiyindən, onun mənafeyini müdafiə etdiyindən şeirlərində xalqilik prinsiplərini əsas tutduğundan hansı əsərinin yadda qalacağını eldən, xalqdan soruşmağı məsləhət bilir. Çünki şairin, sənətkarın yaratdığı əsər o zaman qüdrətli əsər olur ki, o əsərdə xalqın istək və arzuları, fikir və duyğuları yaşayır.

R.Rzanın “Darısqallıq” şeirində də fəlsəfi fikirlər əsasdır. Dünya, həyat, kainat, təbiət müəyyən bir ölçü, hədd daxilində fəaliyyət göstərir. Hər bir şeyin müəyyən ölçü, sərhəd daxilində olması, bu darısqallıq lirik qəhrəmanı sıxır. Ancaq bu ölçü vaxt daxilində fəaliyyət göstərmənin özünün də müəyyən qanunauyğunluqlara tabe olduğunu şair çox gözəl başa düşür. Məsələnin metrə ölçülməsi, işığın kilovatla verilməsi, xəstənin qızdırmasının dərəcəylə ölçülməsi, meyvələrin dənələri, yayda günlərin uzanması, qışda gecələrin uzanması, dünya, həyat, təbiət, kainat hadisələrinin müəyyən ölçü, vaxt daxilində fəaliyyəti onun romantik qəhrəmanını açmır. O istəyir ki,

Öləndə atın

ən dərin dünyaya məni;

qaldırıb buludlardan yuxarı

son yolum uzun

son mənzilim geniş olsun barı.[5,157]

Lakin burada da şair arzu və istəklərinin hədsizliyini tapa bilmədiyini anlayır, çünki dərin dəryalarda “sahillərin çənbəri” içindədir. Lirik qəhrəman başa düşür ki, deməli, bu həyat, hadisələr, hər şey müəyyən bir qanunauyğunluğa əsaslanır və bu “darısqallıq”ın səbəbi elə həyatın, təbiətin özündən doğur və insan da buna tabe olmalıdır, onu dəyişməkdə acizdir:

Görünür

Darısqallıq kənarda deyil,

Hər meyvənin tumunda

hər canlının hüceyrəsində

hər binanın daşında, kərpicindədir.
Görünür yolumuz budur.
Zərurəti dərk etməyincə
gedirik, gedəcəyik
dərısqallıqdan keçə-keçə... [4,118]

“Dinmədik” şeirində də R.Rza “Dərısqallıq” şeirində həllini tapmaqda aciz qaldığı təbiət qanunları haqqında poetik düşüncələrini ifadə edir. Dayanmadan yağışların yağması, hər yanın suya qər q olmas, “yazın oğlan çağında yenidən qışın hökmranlıq etməsi, quraqlığın, susuzluğun yaranması, istidən təbiətin, meşələrin od tutub yanması, güclü küləklərin fəlakətlər törətməsi- bütün bunların “ təbiətin şıltaqlığıdır” deyərək qəbul edilməsi lirik qəhrəmanı düşündürür. O bunların sakitliklə qəbul edilməsindən narahatdır. O, təbiətin, “dünyamızın bu bəd gücünə” qarşı çıxmaq, təbiətə, insanlara, kainata, həyata qarşı zidd olan təbii fəlakətləri aradan qaldırmaq üçün insanı oturmamağa, yollar axtarmağa çağırır. Bu gün susub oturaraq bütün bu fəlakətləri təbiətin qanunu kimi qəbul etmək məcburiyyətində qalan şair ümidini gələcəyə, “nəvə-nəticələrə” bağlayır:

Bəlkə nəvə-nəticələr
Dünyamızın bəd gücünə
Bir gün olar qalib gələr.

“İnsan şəkli” şeirində şairin humanist duyğuları tərənnüm olunur. Şair tarixin bütün səhifələrinə əl gəzdirir. Dünyanın hansı bölgəsində yaşaməsindən asılı olmayaraq, öz mübarizliyi, əqidə dönməzliyi, məğrurluğu, faciəsi ilə bəşəriyyətin yaratmış olduğı tarixdə, zamanın müxtəlif dövrlərində yaşayan, yaradan, fəaliyyət göstərən dünyanın haqsızlıqlarının qurbanı olan, hegemonçuluq siyasəti yeridən dövlətlərin törətdikləri qanlı cinayətlər, faciələr zamanı başı müsibətlər çəkən İnsan Obrazından söhbət açmaq istəyir. Lirik qəhrəman bir sərgi salonu tələb edir və orada məhz bu insan şəklini asacağını bildirir. “Adi bir insan” şəkli asacağını bildirən lirik qəhrəman o şəkli kiçik bir sərgidə asmaq istəsə də, istəyir ki, o İnsan şəkli

Görünsün dünyanın hər yerindən
zamanın keçmişindən,
dövrənin indisindən,
əsrin gələcəyindən! [3,98]

O İnsan şəklinin arxasında şair diri-diri dərisi soyulan Nəsimini, məşəl tək yanmış azəri qızını, öz ideyalarına sadıq qaldığı üçün tonqala atılıb yandırılan Cordano Brunonu, savadsızlığı ucbatından başı bəlalar çəkən Məhəmməd həsən kişini, ikinci dünya müharibəsi zamanı atılmış bombadan darmadağın edilmiş, dəhşətli ölüm kabusunun qurbanı olmuş və bu gün də onun ağrı-acılarını, dəhşətlərini yaşayan Xirosimanın ölümə məhkum edilmiş sakinlərini, öz eşqi-məhəbbəti, saf duyğuları uğrunda çarpışan, bu yolda canını qurban edən Fərhadı, Şirini, Əslini, Kərəmi, Böyük Vətən müharibəsi illərində alman faşizminə qarşı mübarizədə qəhrəmanlıqla vuruşan İsrəfil, Qafuru – insan səadətini dünyada hər şeydən üstün

tutan Prometeylər nəslini görür-zaman insan məfhumunu ümumiləşdirir. İnsanlığın ömür yolu adlandırdığı bu şəklin müəllifinin “Zaman” olduğunu bildirir. Bütün dünyada insanpərvərlik, humanist ideyalarla yaşayan, yaşamaq, yaratmaq eşqilə çırpınan insanın keçdiyi ömür-gün yolunu müxtəlif obrazların–tarixin səhifələrinə öz mübarizliyi, əzmkarlığı, mərdliyi, qəhrəmanlığı, dincliyi ilə əbədi həkk olunmuş insanların əməlini “insanlığın ömür yolu”adlandıran şair onlara humanistcəsinə yanaşır. Bu şeirdə şair təkcə vətəndaş şair kimi çıxış etmir, eyni zamanda bəşəri duyğular bu şeirdə güclüdür. Şairin fikrincə, insan faciəsinə səbəb olan amillərin insanlığa vurduğu yaralar, tarixin sınaqlarına məruz qalmışlar bu şəkildə öz əksini tapmalıdır. Burada humanist şair insan dözümlünü, səbrini, mübarizliyini tərənnüm etməklə yanaşı, insana, insanlığa məhəbbətini lirik boyalarla verir. Fəlsəfi düşüncələrini, lirik duyğular üzərində kökləyən şair böyük sənətkarlıqla insan obrazını yaradır. O insan obrazını ki, bu insan obrazı arxasında dözümlü, səbri, dəyanəti, insani duyğuları ilə bəşəriyyət tarixinə həkk olunmuş Nəsimilər, Cordan Brunolar, Xirosima faciələrini yaşayan insanlar durur. R. Rza bu şeirlərində təkcə bir xalqın deyil, bütün dünyada yaşayan insanların şairi kimi çıxış edir. Onun poeziyasında xəlqiliklə yanaşı bəşəriyyət də güclüdür.

Rəsul Rza sovet ideologiyasının hakim olduğu bir dövrdə öz sözünü deməyi bacaran, öz dəst-xətti olan şair idi. Onun şeirlərini oxuduqda biz onu, Xəlil Rza demişkən, “Yaponiyadan bəhs edən şeirlərini oxuyanda Rəsul Rzanı yapon şairi adlandırmaq istəyirsən. Dehliyə yaranmış misraların hərarətini duyanda sanırsan ki, qarşında Hind şairi dayanıb... Maraqlısı budur ki, bəşər şairi olmaq üçün ilkin şərt heç də uzun marşrutlu səyahətlərə çıxmaq deyil. Rəsul Rza birbaşa Bakıda, yaxud doğma Göyçayda qələmə aldığı misralarında da dürlü xalqların, millətlərin ən sağlam duyğularının, qızgın fikirlərinin tərcümanı kimi boy göstərə bilmişdir. Bu fikir onu deməyə əsas verir ki, “Bəşər şairi olmağın ilkin şərti öz xalqının şairi olmaqdır” . [6,120]

R.Rza xalqının şairi idi. Qorxmadan, çəkinmədən cəmiyyətdə hökm sürən hakim partiyanın hegemonçuluq siyasətinə, onun prinsiplərinə qarşı çıxırdı. Sənəti də, sənətkarı da azad görmək istəyirdi və bunu şeirlərində, əsərlərində açıq-aydın əks etdirirdi.

ƏDƏBİYYAT:

- 1.Azərbaycan sovet ədəbiyyatı. Ali məktəblər üçün dərslik, Bakı, “Maarif”, 1988
- 2.Müasir Azərbaycan ədəbiyyatı. Ali məktəblər üçün dərslik, II cild, Bakı, 2007
- 3.Rəsul Rza. Seçilmiş əsərləri. Beş cildə, I cild, Bakı, 1980
- 4.Rəsul Rza. Seçilmiş əsərləri Beş cildə, II cild, Bakı, 1980
- 5.Rəsul Rza. “Üzü küləyə” Bakı, Yazıçı, 1978
- 6.Y.Qarayev, Ş.Salmanov “Poeziyada yaşanan həyat” Bakı, 1980

Summary

WORLD, LIFE, UNIVERSE AND NATURE IN THE RASUL RZA'S CREATIVITY

Doc.N.S.Hajiyeva

Rasul Rza is one of the prominent artists in the development of Azerbaijani literature. He has interesting, artistically strong, masterfully written works. R.Rza has created valuable works of art using the subtleties of our vocabulary, which is the greatest spiritual wealth of our people. Rasul Rza's work is rich in both content and artistic form. Khalil Rza Ulutürk, a lover of freedom and an ardent artist, wrote in "The Artist Who Speaks on behalf of Time": R. Rza's poetry is the poetry of thought. His poems inspire the reader to think, but also to think deeply, to think actively. Therefore, these poems require the reader to have a cultural level, artistic taste that comprehends the modern poetic style, and even a number of other qualities born of ordinary national consciousness. These poems were written not only for artistic pleasure, but, first of all, to bring up a new person, to cultivate those who have a heart for the homeland, the people and the people. "According to the poet, a person should not reveal his love to anyone, "If a friend says a hundred words, a hundred secrets" and "keep the secret of love". Because this love is a broad concept in the eyes of the poet, it is not a single person, it is not the only lover. Therefore, the noble name of love must keep this precious love secret. Because the place where love decides is the heart, and as the poet himself said, "the heart is not a table, you open it to those who come and go." The poet appreciates pure love, in his opinion, he is a creature that does not stain, doubt and jealousy can kill love, so both the lover and the beloved must protect their love and happiness from the stains that may fall on him. Because it is a test in the eyes of a lyrical hero who loves both love and affection. In Rasul Rza's works, the free, calm, happy life of mankind, the Earth on which he saw the world, the events that took place here and a small part of it, the culture, literature, glorious history, human intelligence, human labor, development of world nations, peace, war, the poet's heartbeat, lyrical feelings, noble human feelings are in the foreground.

Key words: world, life, universe, nature, Azerbaijani literature, art, spiritual wealth, vocabulary, works of art, poetic style, artistic taste, national consciousness

Доц. Н.С. Гаджиева

Резюме

**МИР, ЖИЗНЬ, ВСЕЛЕННАЯ И ПРИРОДА В ТВОРЧЕСТВЕ
РАСУЛА РЗЫ**

Расул Рза - один из выдающихся художников в развитии азербайджанской литературы. У него интересные, художественно сильные, мастерски написанные произведения, Р.Рза создал ценные произведения

искусства, используя тонкости нашей лексики, которая является величайшим духовным богатством нашего народа. Творчество Расула Рзы богато как по содержанию, так и по художественной форме. Халил Рза Улютюрк, свободолюбивый и страстный художник, писал в «Художнике, который говорит от имени времени»: Поэзия Р. Рзы - это поэзия мысли. Его стихи побуждают читателя задуматься, но также и глубоко задуматься, активно задуматься. Следовательно, эти стихи требуют от читателя культурного уровня, художественного вкуса, понимающего современный поэтический стиль, и даже ряда других качеств, рожденных обычным национальным сознанием. Эти стихи написаны не только для художественного удовольствия, но, в первую очередь, для того, чтобы воспитать нового человека, взрастить тех, кто любит Родину и народ». По словам поэта, человек не должен никому раскрывать свою любовь и привязанность: «Если друг скажет сто слов, сто секретов» и «хранить секрет любви». Поскольку эта любовь - широкое понятие в глазах поэта, это не только один человек, это не только любовник. Следовательно, благородное имя любви должно хранить эту драгоценную любовь в тайне. Потому что место, где решает любовь, - это сердце, и, как сказал сам поэт, «сердце - это не стол, вы открываете его для тех, кто приходит и уходит». Поэт ценит чистую любовь, по его мнению, он существо, которое не пачкает, сомнения и ревность могут убить любовь, поэтому и влюбленный, и любимый должны защищать свою любовь и счастье от пятен, которые могут упасть на него. Потому что это испытание в глазах лирического героя, любящего и любовь, и ласку. В творчестве Расула Рзы - свободная, спокойная, счастливая жизнь человечества, Земля, на которой он видел мир, происходившие здесь события и небольшая ее часть, культура, литература, славная история, человеческий разум, человеческий труд, развитие народов мира, мир, война, биение сердца поэта, лирические чувства, благородные человеческие чувства - на первом плане.

Ключевые слова: Мир, жизнь, вселенная, природа, Азербайджанская литература, творчество, духовное сокровище, запас слов, поэтический стиль, художественное удовольствие, национальное сознание

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 18.04.2021.

Çapa qəbul olunma tarixi: 08.05.2021

**Rəyçi: dos. Axundova Nəzmiyə Məmməd q.
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur**

QULİYEV PƏRVANƏ ELMAR QIZI
Gəncə Dövlət Universiteti
Heydər Əliyev prospekti, 156

SƏMƏD VURĞUNUN POEZİYASINDA VƏTƏN MƏHƏBBƏTİ

Açar sözləri: yaradıcılıq, məhəbbət, Vətən, poeziya, xalq şairi, sənətkar, qəhrəman

Ключевые слова: творчество, любовь, Родина, поэзия, народный поэт, мастер, герой

Key words: creativity, love, homeland, poetry, folk poet, artist, hero

Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində xalq şairi, görkəmli dramaturq, istedadlı tərcüməçi, tənqidçi, ədəbiyyatşünas və publisist kimi ümumxalq məhəbbəti qazanmış Səməd Vurğun Yusif oğlu Vəkilov dahi sənətkardır.

Xalq şairi Səməd Vurğunun zəngin poeziyasında vətən və xalq məhəbbətinin tərənnümü çox orijinal və təsirli verilir, insan qəlbini təlatümə gətirir, oxucuya bədii-estetik zövq aşılayır. Dünya şöhrətli Səməd Vurğunun poeziyası misilsiz dərin dəryadır, gənc nəslin tükənməz tərbiyə xəzinəsi, elmi- nəzəri bilik mənbəyidir.

Klassik ədəbiyyatımızda (M.F.Axundov, C.Məmmədquluzadə və Ə.Haqqverdiyevin əsərlərində) əsas yeri məzlum, məhkum kəndli kütlələri tuturdusa, Səməd Vurğunun əsərlərində əsas yeri azadlıq və səadət yolunda vuruşan, yeni həyat quran, yeni dünya yaradan, mübariz ruhlu Bəxtiyar, Bəsti, Sarvan, Usta Murad kimi qəhrəmanlar tutur. Şairin 1944-1946-cı illərdə yazdığı «Bakının dastanı» poemasında Bakının inkişafında, qaynar və coşğun quruculuq həyatı keçirən fədakar əmək adamlarından, onların elm və mədəniyyət sahəsindəki nailiyyətlərindən bəhs olunur.

«Zəncinin arzuları» poeması Səməd Vurğunun hələ 1930-cu illərdən bəri beynəlxalq mövzularda yazdığı, məzlum xalqların faşizmə, dünya imperializminə qarşı qurtuluş mübarizəsini təsvir və tərənnüm edən, sağlam, siyasi istiqamətli gözəl şeirlər silsiləsinin («Mən də bir əsgər kimi», «Ölüm kürsüsü», «Rot-Front», «Yandırılan kitablar») davamı və inkişafı sayıla bilər. Bu əsər həmin silsilədə mühüm yer tutur. Çünki burada yalnız əsərin qəhrəmanı olan zənci və onun taleyi göstərilir, eyni zamanda, ümumi irtica dünyası, imperializmin canavar təbiəti kəskin ifşa olunur. Zənci üzünü tərəqqipərvər bəşəriyyətə, azad xalqların nümayəndələrinə tutaraq dollar dünyasının zülm və işgəncələrindən acı-acı şikayətlənir:

-Amerika, yeni dünya, vətənimdir, dedim bayaq,

Qızıl, gümüş mədənidir yarandığım qara torpaq.

Fəqət, mənəm bu torpaqda yaşamağa haqqım varmı?

Vətənsiz də insan olan insan kimi yaşayaram? [3, 241]

Doğma vətəni zənciyə düşmən kəsilmişdir. «Hünəri dəniz qədər bir rəsəm» olsa da, vətəndə zəncini adam hesab eləyən yoxdur.

Zəncinin «haqq» deyən güclü səsi ümmanları, fəzaları yarıb keçir. Acı taleyini dərin həyacan və məhəbbətlə təsvir etdiyi zəncini şair bu gün qəti qurtuluş mübarizəsinə girişən müstəmləkə və yarımüstəmləkə xalqlarının bir timsah kimi vermişdir. «Muğan» isə sürətli quruculuq illərinə, istehsalat həyatına həsr edilmiş iri həcmli poemadır. Səməd Vurğun burada adamların yaradıcı əli ilə dəyişən, yeniləşən, quru səhradan nəhəng sənaye və mədəniyyət ocağına çevrilən Muğanın müxtəsər, şairanə tarixçəsini verir.

«Şəfəqlər içində sayrışan Muğan» azad və qüdrətli Vətənimizin gözəl və xoşbəxt bir parçasıdır. İnşaat qəhrəmanı Sarvanla tarla qəhrəmanı Manyanm yarışını təsvir edən səhnədə biz qüvvət və qüdrətin konkret təsvirini görürük.

Səməd Vurğun «Odlar ölkəsi» Azərbaycanın maddi-mənəvi nemətlərinin əsl sahibinə, onları yaradan zəhmətkeşlərə verilməsini ilhamla tərənnüm edir, vətənə və xalqa böyük məhəbbəti alqışlayır. Bu yerlərin xalqımızın abad, bəxtiyar yurdu olmasını poetik sözün qüdrəti ilə vurğulayır:

Gəl indi seyr elə Mil axşamını,
Şirvanın, Muğanın ehtişamını!

Şairin vermək istədiyi ictimai-siyasi məsələlər, dövrlər çox geniş və mürəkkəbdir. Əlbəttə, böyük məsələləri yığcam bir poemada vermək olduqca çətinidir. Poemanın məzmun və ideyası, yüksək tərənnüm üslubu gözəl təsir bağışlayır. Səməd Vurğun yaradıcılığı iki böyük mənbədən: klassik yazılı ədəbiyyat və əsrlərin yol yoldaşı şifahi xalq yaradıcılığından qidalanmışdır.

Səməd Vurğun saza-sözə ürəkdən vurğun şair idi. Böyük şair sazı, saz havacatlarını incəliyinə qədər duyurdu. Onun küpündə açılan dəşiklərdə, hər simində, qoluna bağlanan pərdə düzümlərində, kök məqamlarında adamı əfsunlayan həzin melodiyaların incə pıçıltısı vardır. O gah Qorqud Dədə kimi alp - ərənlərə dar gündə dayaq olur, gah dərddli Kərəm kimi od tutub yanır, gah Koroğlu kimi dəli nərə çəkib hayqırır, yadelli sultanların, paşaların mətləb- muradını gözündə qoyur, dah da dədə Ələsgər kimi ağır-ağır el-obalar dolaşır, könülaçan min tərənəli havalarla kəmərbəstə elat gözəllərinin, bənövşəyi bağlı oğlanların toy-nişanmda xeyir-dua verir. Şair el-obanı gəzir, elat düşərgəsində qonaq qalır, tərhan oylaqlarını, üalçm qayalarını seyr edir, ürəkaçan loğman yaylaqları dolaşır, özünü ellər aşığına bənzədir:

...Hanı at sürdüyüm boranda, qarda?
Gəzdim aşiq kimi minbir diyarda !
Gülüb oynadığım toyda, mağarda,
Qızların qolbağı yadıma düşdü.

Səməd Vurğunun zəngin irsində aşiq poeziyasına dərin məhəbbət poetik ifadəsini tapmışdır. Nikbin şair Səməd Vurğun həmişə Telli saz ustalarını böyük hörmət və məhəbbətlə qarşılamış, dostu Hüseyn Bozalqanlı ilə deyişmişdir. Şairin Aşiq Şəmşir ilə deyişməsi dillər əzbəri olmuşdur. Səməd Vurğun ilhamla demişdir ki, «şairin qələmi, aşığın sazı, bülbülü mat qoyan dillər bizdədir.

Səməd Vurğun elinə bağlı sənətkardır. O, həmişə zəngin xalq xəzinəsinə ehtiramla yanaşan, onun tıplanması, alimlərimizin üzərində ciddi elmi axtarışlar aparılması üçün narahat şair-vətəndaş idi.

«Azərbaycan elmi tarixini yaradan» adlı məqaləsi bu baxımdan diqqəti cəlb edir: «Azərbaycan xalqının şərəfli keçmişi vardır və o, ən qədim, ən mədəni xalqlar sırasına daxildir. Azərbaycan xalqının mədəniyyəti tarixin ayrı-ayrı mərhələlərində bütün Şərqdə ən qabaqcıl və ən mütərəqqi mədəniyyət olmuşdur. Azərbaycan poeziyası, onun zəngin musiqisi əsrlər boyunca yaranıb inkişaf etmişdir...

Ölməz xalq əfsanələri, Azərbaycan aşığılarının nəğmələri və onların xalq bahadırları haqqında yaratdıqları qəhrəmanlıq epopeyaları, bizim sədaqət və məhəbbət haqqında olan məşhur dastanlarımız əsrlər boyu bir çox xalqlar dillərinin əzbəri olmuşdur» - deyən müdrik şairimiz heç şübhəsiz, «Kitabi-Dədə Qorqud», «Əsli-Kərəm», «Aşıq Qərib», «Şah İsmayıl», «Tahir-Zöhrə», «Novruz- Qəndab», «Koroğlu» kimi Orta Asiyada, Zaqafqaziyada, Şimali Qafqazda, Türkiyədə, İranda, Bolqarıstanda və başqa yerlərdə dolaşan səyyar mövzulu dastanlarımıza işarə edirdi. Səməd Vurğun haqlı olaraq ürək ağrısı ilə təəssüflənir ki, «Azərbaycan xalqının düşmənləri xalqımızın milli istiqlaliyyətini inkar edir və Azərbaycanın, əsrlər boyunca xalqımızın yaratdığı bütün yaxşı şeyləri başqa xalqların adma yazırdılar». [1, 183]

Xalq şairi hələ 1939-cu ildə «Xalqın bədii qüdrəti» adlı məqaləsində Koroğlunun şəxsiyyətindən bəhs edəndə yazırdı: «Eposun qəhrəmanları canlı, real insanlardır. Lakin bu insanlar bəzən xalq fantaziyasının əfsanəvi örtüyünə bürünür. Bu qəhrəmanlar torpaq, əmək, əkinçi, xalq ilə çox möhkəm bağlanmışdır. Eposun qəhrəmanları bədkümanlıqdan, şöhrətpərəstlikdən və eqoizmdən uzaqdırlar. Onlar xalq yolunda, onun azadlığı və xoşbəxtliyi yolunda mərdliklə və şərəflə özlərini qurban verirlər. Xalqın xatirəsində, xalq xülyasının qüdrətli incilərində həmin bu cür qəhrəmanlar əsrlərlə yaşamışdır. Xalq bu qəhrəmanların gözəl xatirəsi ilə yaşayır, onların şərəfli həyatından azadlıq uğrunda mübarizəsi üçün ilham alır, onları sevir və həmişə yad edir, bu cəhəti bütün xalqların nağılları, qəhrəmanlıq eposları çox aydın göstərir... Eposun əsasında xalq işi uğrunda özünü qurban vermək kimi bir ideya durur.... Koroğlu da öz həyatını Azərbaycan xalqının azadlığı və istiqlaliyyəti uğrunda qurban vermişdir».

Səməd Vurğunun 1944-cü ildə yazdığı «Dörd söz» fəlsəfi şerində hərəsi bir sözlə ifadə olunan dörd varlıq: Məhəbbət, səadət, Vətən və zəfər müəyyən canlı sifətlərlə canlandırılmış, şairanə mənalandırılmışdır.

MƏHƏBBƏT - müqəddəs bir pəridir. Eşq onun əməlləridir ki, qəlblərlə yaşar və bizi öz ipək teli, zərif qanadlarında səmanın fəvqünə qaldırır.

SƏADƏT - yaz səhəridir. O doğarkən xəyalda yeni bir kainat açır, nəsillər olnu cahanda bir tale ulduzu kimi izləyir. Onun dodaqları saf və məsumdur.

VƏTƏN - anadır. O bizə döyüşlərindən süd verir. Torpağı-həyat nemətidir. Onun nəfəsi insana böyük ilhamlar bəxş edir.

ZƏFƏR - Günəşdən ucadır onun bayrağı! Onunla gəncleşir Vətən torpağı, Zəfər-səadətin anasıdır. Onun qollarında elin nəbzi vurur. Görkəmindəki vüqar ondan yaranır.

Gənc polyak qızları, cəlinləri, ağ saqqallı, ağ birçəkli vrotslavlı ata-analar bu abidəyə salama gəlir, azərbaycanlı «yoldaş İslam» hörmətlə yad edirlər...

İnsana, insanlığa məhəbbət, insan ləyaqətinə hörmət, humanizmi Səməd Vurğunun şerini mənalandıran, qanadlandıran mühüm məziyyətlərdəndir.

Səməd Vurğunun nəzərində həqiqi, mütərəqqi şer, sənət də əsas mahiyyəti etibarilə insanpərvərlikdir. O deyirdi ki, «şer humanizmdir. Şairin insanlara, ictimai hadisələrə olan baxışlarında dərin bir humanizm olmadan böyük sənət əsəri yaratmaq olmaz. İnsanı sevməyi bacaran bir şair insanlıq hüquqlarını tapdalamaq istəyən qara qüvvələrə nifrət etməyə bilməz. Buna görə də şer pərisi bütün haqsızlığa, dəhşətlər, faciələr törədən qara qüvvələrə qarşı amansız və bərkəməldir».

Beləliklə, «Humanizm yalnız məhəbbət deyil, o eyni zamanda məhəbbəti yaşatmaq üçün cəbhələrdə döyüşən müsəlləh bir əsgərdir».

Şairin böyük Vətən müharibəsinin başlanmasının ilk günündə yazmışdır:

Bilsin ana torpaq, eşitsin Vətən,

Müsəlləh əsgərim mən də bu gündən

Şairin nəzərində insan təbiətin ən mükəmməl əsəridir:

Ah ana təbiət, ana təbiət,

Ən böyük övladın insandır gerçək.

İnsanın böyüklüyü daşdığı yüksək əməllərdə, böyük ictimai, bəşəri ideallardır. Bu şerdə tərənnüm edilən «təbiətin ən böyük övladı», zəhmətkeş bəşərin səadəti üçün çarpışan, quran, yaradan, bütün millətlərin zəhmətkeşlərinin azadlıq və istiqlaliyyətini eyni dərəcədə əziz tutan tərəqqipərvər insandır:

Tarixin günəşi insandır, insan,

İnsanla başlanır hər böyük dastan.

İnsan yaranmışdır dünyaya zinət,

İnsanla bəzənir bütün təbiət.

Şair insan ləyaqətini, qəhrəmanlıq, fədakarlıq, cəsarət və hünərin parlaq nümunələrini vətənin, elin səadəti üçün çalışan, yaradan sadə adamların sırasında tapır. Fəhlə usta Murad, təyyarəçi qız Leyla, ağ pambığı becərməkdə ad qazanan Bəsti, yeni şəhər yaradan qoçaq Sarvan, elmin tərəqqisi uğrunda çalışan ağ saçlı alimlər, dənizlər yolçusu kapitanlar, yer altında, şaxtalarla külləng vuran qazmaçılar, buruq qurub neft çıxaran, kanallar çəkən, ilanlı çöllərdə ağ pambıq əkən zərbəçilər, ana vətənin keşiyində duran xilaskar döyüşçülər, mehriban şəfqət bacılan, azərbaycanlı, rus, ukraynalı partizanlar, məktəblərdə, uşaq bağçası və ökrpə evlərində yeni nəslin tərbiyəsi ilə məşğul olan müəllim və mürəbbiyələr, «yaz günəşi saçlarını düzə yayında yer şumlayıb toxum səpən» qoca ata-analar, qabarlı əllər, açıq alınlar, sağlam, polad ürəklər Səməd Vurğun poeziyasının coşğun, qaynar ilham mənbəyidir.

Səməd Vurğun gənc nəslə «sinəsi qabarmış namuslu vətənpərvər qocanı» qorumağa, onun qeydinə qalmağa çağırır:

Ana yurdun qız-gəlini, yuyun, qurudun
O qocanın əynindəki tərlə köynəyi.
Şöhrətidir, vüqarıdır o bizim yurdun,
Yazılmamış bir dünyadır onun ürəyi...

İnsanın təbiət üzərində qələbəsi, «çiçəkli lənkəran», «ceyranlı Muğan», «çörəkli Kürdəmir» və bunları yarada sadə insan əməyi Səməd Vurğun şerinin məzmunlu mövzuları, predmetləri, azad əməyin estetikasıdır.

Şair Azərbaycan təbiətini «şair təbiətli sənət ocağı» adlandırır. Vətənin füsunkar, təbii gözəllikləri, fitri incəlikləri, duma gözlü bulaqlar, ala gözlü gündüzlər, ceyranlı, turaclı çöllər, göylərə baş çəkən sıra dağlar, göy yaylaqlar, sərin, yaşıl meşələr, körpə bənövşələr, yaşıl don geyinmiş çəmənlər, ətirilər qoxuyan güllər, xəstələrə can verən rəngarəng otlar, bol taxıl verən qara torpaq, şərqlər oxuyan xınalı kəklik, güllərin başına dolanan bülbüllər, göylərə baş çəkən qəlbi qartallı dağlar, bunlar hamısı Səməd Vurğun şerinin vətən eşqilə uçub qanadlanan epitetləridir.

Şairin nəzərində, təbiəti gözəlləşdirən-insanın gözəlləşməsidir:

Ölsün dedik hər möhnətə,
Qanad verdik təbiətə,
Hər qapıda bir bağ salmaq
Hörmət olsun təbiətə. [2,89]

Elin mənəvi təkamülü, tərəqqiyə mane olan köhnə etiqad və ənənələrdən uzaqlaşması, məişətdə, şüurlarda, dünyabaxışında əmələ gələn yenilik, fikirlər, duyğular və əxlaqın dəyişməsi, təzələnməsi, yeni ailə münasibətlərinin yaranması, Humay, Cəlal, şahbaz, Səhər kimi yeni insanların münasibətlərində vətəndaşların gözəlləşdirilməsi, «Aydın əfsanəsi» və «Aygün» əsərlərində təbliğ edilən ideal əxlaqi təmizlik, nəciblik Səməd Vurğunun sənətini qanadlandıran xüsusiyyətlərdir.

Vətəni, xalqı, ən yüksək insani hissləri, namus-qeyrət və vicdanı ayaqlar altına atmağa həmişə hazır olan vətənsiz insanlar, «vətəndaş, xalqdan ayrılan şərəfsizlər», gündə bir cildə girən kinli gözlər, hiyləgər izlər şairin düşmənləridir.

Şairin nəzərindən «bizimlə getməyən, fəqət sürünən», sadəlik, təvazökarlıq, ictimailik, xalqilik kimi gözəl insani sifətlərə yabançı olan fərdiyyətçi xudpəsəndlər də qaça bilmir. O belələrini yaşamaq, yaytmaq, gülmək, sevinmək zövqündən məhrum, «insandan küsüb vətən torpağı ilə vidalaşan», ən bədbəxt, ən miskin adamlar hesab edir. Xudpəsəndlik Səməd Vurğunun şerində «Çirkin keçmişin son vüqarı» adlandırılır və kəskin bir məntiqdə dəhşətli surətdə ittiham edilir.

Xudpəsəndlik çoxlarını yıxdı, ey insan,
Bu dərd ilə tez qocalar bəzən ürəklər.
Dağ olsan da, sən dağlara arxalanmasan,
Parça-parça sovuracaq səni küləklər!

Səməd Vurğun yazır:

Gözəl vətən, gözəl ana!
Sən çıraqsan, mən pərvana.
Döşlərdən süd əmmişəm,
Qurban olsun ömrüm sana! [4, 207]

Şairin şerində «anam, doğma vətənim» deyə tərənnüm edilən Azərbaycan ağsaçlı bir millətin qədim, doğma vətənidir. Bu vətənin övladları böyük bir keçmişə, «nəsillərdən-nəsillərə keçən şöhrətə» malik, yaşamağa, yaratmağa qalib, azadlıq sevən, hamı millətlərin istiqlaliyyətini öz istiqlaliyyəti qədər əziz tutan xalqlardan biridir. Bu torpağın hər daşında şöhrətli igidlərin, bəşər mədəniyyətinin inkişafına dəyərli xidmətlər göstərən fikir qəhrəmanlarının adı vardır:

Sən də bilirsən ki, əzəldən bəri
Dahilər yurdudur ana vətənim,
Safdır, müqəddəsdir saf əməlləri.
Bu böyük səadət haqqımdır mənim.

Azərbaycan Səməd Vurğunun şerində Şərqə bir nümunədir. İndi Azərbaycanın var-dövləti, sərvəti artmış, iqtisadi-mədəni həyatı kökündən dəyişmiş, çörək dərdi, hüquq dərdi həmişəlik sürgünə göndərilmişdir. Respublikanın sərvəti, təbii gözəlliyi, azad zəhmətdən doğan ümumxalq sevincinin və vətənə, xalqa olan sonsuz məhəbbətin tərənnümü «Azərbaycan» şerində gözəl verilir:

El bilir ki, sən mənimsən,
Yurdum, yuvam, məsgənimdən,
Anam, doğma vətənimdən,
Ayrılarımı könül candan?
Azərbaycan, Azərbaycan!

Səməd Vurğunun Azərbaycana həsr etdiyi şerlər Azərbaycan xalqının mehriban ailəsində qazandığı böyük siyasi hüququn bədii tərənnümüdür.

Səməd Vurğunun müasir Azərbaycana məhəbbəti misilsizdir, müasir Azərbaycan şairin poeziyasının baş qəhrəmanıdır. Alovlu siyasi publisist Səməd Vurğunun vətənpərvərlik, humanizmi, xalqlar dostluğu, gənc nəslin müasir ruhda tərbiyəsi haqqında, Böyük Vətən müharibəsi və müharibə qəhrəmanları haqqında, eləcə də müstəmləkə və yarımüstəmləkə xalqlarının azadlıq, milli istiqlaliyyət, sülh və demokratiya uğrunda, faşizm taunu, imperialist əsarətinə qarşı mübarizəsi haqqında məqalələri, məruzə və nitqləri siyasi publisistikanın ən yaxşı nümunələridir.

Xalq şairi Səməd Vurğunun zəngin bədii irsi və şərəfli ömür salnaməsi gənc nəslin təlim-tərbiyə, bədii-estetik zövq və yüksək əxlaqi keyfiyyətlər xəzinəsidir.

Ədəbiyyat:

1. Məmməd Cəfər. Səməd Vurğun. Bakı, 1976.
2. Bəxtiyar Vahabzadə. Səməd Vurğun. Bakı, 1984.

3. Səməd Vurğun. Əsərləri, altı cildə. Bakı, 1960-1972.
4. Teymur Əhmədov. Azərbaycan yazıçıları. Bakı, 1995.
5. Mir Cəlal, P.Xəlilov. Ədəbiyyatşünaslığın əsasları. Bakı, 1988.
- 6.

Xülasə

SƏMƏD VURĞUNUN POEZİYASINDA VƏTƏN MƏHƏBBƏTİ

b.m.P.E.Guliyeva

Səməd Vurğunun ədəbi-bədii irsi tam mənada öyrənilməmiş, şairin zəngin arxivi tarixilik və elmilik prinsipləri əsasında tədqiq olunmamışdır. Səməd Vurğunun vəfatından əlli ilə yaxın bir müddət keçməsinə baxmayaraq, şairin zəngin ədəbi-bədii irsi ildən-ilə daha çox doğmalaşır, poeziyasdakı sadəlik, dərinlik, müdriklik oxucuya gözəl təsir bağışlayır, ona qol-qanad verir. Səməd Vurğun sənətinin gücünü, qüdrətini, qüvvəsini mənsub olduğu xalqın həyatına, məişətinə, folkloruna, bir sözlə kökünə bağlılıq təşkil edir. Şair xalqını, vətənini sevir, özünü xalqın bir parçası, Vətən torpağının bir üzvü bilir, bununla fəxr edirdi. Səməd Vurğunu zamanının böyük və dahi sənətkarı edən əsas amillər onun sənətinin xalq torpağından boy atması və əsrin ən qabaqcıl ideyalarından bəhrələnməsidir. Səməd Vurğun poeziyasında Vətən və xalq məhəbbəti həmişə ilhamla tərənnüm olunmuşdur. Səməd Vurğun poeziyasının ən böyük məziyyətləri barədə söz açarkən öncə vətəndaşlıq nümunəsi, vətənpərvərlik duyğuları yada düşür. Səməd Vurğun böyük ideallar, xalq ruhunun tərcümanı olaraq bəşəri ideyalar şairi idi. Şeir – sənət aləminə acılı, şirinli məhəbbət motivləri ilə gələn şairin yaradıcılığında ilk böyük dönüş “Azərbaycan” oldu. Bu şeir Səməd Vurğunun Vətənə məhəbbətinin etirafı idi. Vətən haqqında deyilmiş ən gözəl himn kimi səslənən bu şeirdəki “Ayrılarımı könül candan?” kimlərəse ünvanlanmış ritorik sual deyil, şairlə Vətən arasında əhdi – peyman idi. Azərbaycan Vurğuna qədər heç bir şeirdə bu qədər bütöv, bu qədər tam olmamışdır. Bu şeiri əzbərdən bilməyən azərbaycanlı tapılmaz. Bu şeir adi şeir deyil, nəğmədir, xalqın adından deyilmiş himndir.

Summary

LOVE OF THE HOMELAND IN SAMAD VURGUN'S POETRY

Hd.tch.P.E.Guliyeva

The literary and artistic heritage of Samad Vurgun has not been fully studied, the rich archive of the poet has not been studied on the basis of historical and scientific principles. Despite the fact that almost fifty years have passed since the death of Samad Vurgun, the rich literary and artistic heritage of the poet is becoming more and more native, the simplicity, depth and wisdom in poetry make a wonderful impression on the reader. The strength, power and power of Samad Vurgun's art is

connected with the life, life, folklore, in a word, its roots. The poet loved his people and homeland, considered himself a part of the people, a member of the Motherland, and was proud of it. The main factors that make Samad Vurgun a great and genius artist of his time are the fact that his art grew out of the land of the people and benefited from the most advanced ideas of the century. In Samad Vurgun's poetry, the love of the Motherland and the people has always been glorified with inspiration. When talking about the greatest merits of Samad Vurgun's poetry, first of all, the example of citizenship, feelings of patriotism come to mind. Samad Vurgun was a poet of great ideals, human ideas as a translator of the people's spirit. The first great turning point in the work of the poet, who came to the world of poetry with the motives of bitter and sweet love, was "Azerbaijan". This poem was a confession of Samad Vurgun's love for the Motherland. In this poem, which sounds like the most beautiful anthem about the homeland, "Are the hearts separated from the soul?" It was not a rhetorical question addressed to anyone, but a covenant between the poet and the Motherland. Before Azerbaijan Vurgun, no poem was so complete, so complete. There is no Azerbaijani who does not know this poem by heart. This poem is not an ordinary poem, but a song, an anthem sung on behalf of the people.

Резюме

ЛЮБОВЬ К РОДИНЕ В ПОЭЗИИ САМЕДА ВУРГУНА

Ст.пр.П.Е.Кулиева

Литературно-художественное наследие Самеда Вургуна изучено не до конца, богатый архив поэта не изучен на основе исторических и научных принципов. Несмотря на то, что со дня смерти Самеда Вургуна прошло почти пятьдесят лет, богатое литературное и художественное наследие поэта становится все более родным, простота, глубина и мудрость поэзии производят на читателя прекрасное впечатление. Сила, мощь и мощь искусства Самеда Вургуна связано с жизнью, бытом, фольклором, словом, его корнями народа, которому оно принадлежит. Поэт любил свой народ и Родину, считал себя частью народа, членом Родины и гордился ею. Основными факторами, которые делают Самеда Вургуна великим и гениальным художником своего времени, является тот факт, что его искусство выросло из земли людей и основано на самых передовых идеях века. В поэзии Самеда Вургуна всегда вдохновенно воспевалась любовь к Родине и народу. Когда говорят о величайших достоинствах поэзии Самеда Вургуна, прежде всего на ум приходит пример гражданственности, чувства патриотизма. Самед Вургун был поэтом великих идеалов, человеческих идей как переводчик народного духа. Первым большим поворотным моментом в творчестве поэта, пришедшего в мир поэзии из мотивов горькой и сладкой любви, стал «Азербайджан». Это стихотворение

было признанием Самеда Вургуна в любви к Родине. В этом стихотворении, которое звучит как самый красивый гимн о Родине: «Сердца отделены от души?» Это был никому не риторический вопрос, а договор между поэтом и Родиной. До азербайджанского Вургуна ни одно стихотворение не было настолько полным, настолько законченным. Нет ни одного азербайджанца, который не знал бы это стихотворение наизусть. Это стихотворение - не обычное стихотворение, а песня, гимн, исполняемый от имени народа.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 18.04.2021.

Çapa qəbul olunma tarixi: 08.05.2021

**Rəyçi: dos. Yusifli Afaq X.q.
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur**

FİDAN QASIMOVA
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent,
gasimovafidan@yahoo.com
AMEA Folklor İnstitutu Təhsil şöbəsinin müdiri

MÖCÜZƏLİ DOĞULUŞ MOTİVİ (OĞUZ VƏ Kelt FOLKLORU ƏSASINDA)

Özət

Oğuz və kelt xalqlarının folkloru zənginliyi ilə diqqəti cəlb edir. Hər iki xalqın folklorunun əsas qaynağı olan mifologiya isə ortaq tərəflər nöqtəyi-nəzərindən tədqiqat mövzusunə çevrilə bilər. Məhz bu səbəbdən də oğuz və kelt xalqlarının istər mifoloji, istərsə də folklor mətnlərinin tipoloji araşdırma üçün seçilməsi əbəs deyil. Bu nümunələri tədqiq edərkən müxtəlif aspektlər ortaya çıxır ki, bunlardan da biri motivlərdir. Belə motivlərdən biri möcüzəli doğuluşla bağlıdır.

Möcüzəli doğuluş folklor mətnlərinin əsas motivlərindən biridir. Mifdən folklorə transformasiya edilən bu motiv nağıllardan sonra, ən çox eposlarda rast gəlinir. Belə ki, eposlarda əsas qəhrəmanın möcüzəli şəkildə doğuluşu, tez böyüməsi, igidlik göstərərək ad qazanması kimi motivlər aid olduğu eposların arxaikliyindən də məlumat verir.

Oğuz və kelt eposlarının da analizi göstərir ki, onların hamısı üçün qəhrəmanın möcüzəli mənşəyi, doğuluşu xarakterikdir. Möcüzəli doğuluş motivi oğuz və kelt eposlarındakı ortaq motivlər arasında aparıcı rol oynayır. Belə ki, bu eposlarda əsas qəhrəmanın möcüzəli mənşəyi və doğuluşunun xarakterik xüsusiyyətləri demək olar ki, eyni deyiləcək dərəcədə oxşarlığa malikdirlər.

Əski türk və kelt mətnlərinin qarşılaşdırılması hər iki xalqın mifologiyasında, folklorunda, dini inanclarında, mərasim-bayramlarında bənzərlik və yaxınlıqların olduğunu təsdiq edir. Hər iki xalqın folkloru müxtəlif tərəflərdən incələmə bilər, bu məqalədə isə əsas diqqət oğuz və kelt eposlarında rast gəlinən möcüzəli doğuluş motivinin tipologiyasına yönəldilmişdir.

Məqalədə oğuz və kelt folklorunda, xüsusilə eposlarında rast gəlinən möcüzəli doğuluş motivi və onunla bağlılıq təşkil edən motivlər araşdırılmışdır.

Açar sözlər: mif, folklor, möcüzəli doğuluş motivi, oğuz, kelt.

Giriş

Folklorun müxtəlif istiqamətlərdə tədqiqi xeyli sayda motivlərin də qarşıya çıxmasına səbəb olur. Onlar “folklor motivləri” adı altında tanınırlar. Belə motivlər olduqca çoxdur və onlarla folklor mətnlərində, xüsusilə də eposlarda sıxlıqla qarşılaşıq. Buna nümunə olaraq möcüzəli doğuluş motivini götürə bilərik. Möcüzəli doğuluşa nağıllarda xüsusilə tez-tez rast gəlinir və o, mifoloji mətnlərin də əsasını təşkil edir.

Bu motivi folklorşünaslar müxtəlif şəkildə izah edirlər. Ayrı-ayrı tədqiqatlarda onunla bağlı müxtəlif fikirlər vardır. Qeyd edilir ki, “epik əfsanədə qəhrəmanın, qəbilə başçısının və vətənin müdafiəçisinin ideal obrazını əks etdirən xalq fantaziyası tez-tez onlara qeyri-adi şəraitdə baş verən və onların gələcək həyat yolu üçün əlamətdar olan möcüzəli doğuluş mənsub edir. Möcüzəli doğuluşun ən erkən motivlərinə dastan və nağıllarda daha çox rast gəlinir və onların mənşəyi insan cəmiyyətinin inkişafının erkən mərhələlərində yaranan və geniş yayılmış xalq ideyalarına gedib çıxır. Bəzən qəhrəmanın atası olmur və o sadəcə möcüzəli şəkildə gün şüasından, sudan, küləkdən, ananın yediyi möcüzəli yeməkdən, məsələn almadan, gül iyindən hamilə qalan bakirə qadından doğulur” (14, s. 318).

Jirmunski onu da bildirir ki, daha sonrakı dövrlərdə, ailə münasibətləri formalaşdığı vaxtdan qəhrəman artıq öz mənşəyini həm ana, həm də atadan alır. Onun möcüzəli şəkildə doğuluşu isə yeni forma qazanır. Bu vaxt ən geniş yayılmış forma valideynlərin sonsuzluğu və onların müqəddəslərə duaları ilə övlad sahibi olmalarıdır (14, s. 318- 319).

Dünya mifologiyası ilə bağlı bir araşdırmada deyilir ki, “doğum hər zaman möcüzəlidir. Sadəcə məlum bir mədəniyyəti deyil, hamımızı təmsil edən bir qəhrəmanın olması arzusunu hiss edirik. Bu qəhrəman da ana bətninə normal şəkildə düşməz, çünki qəhrəman hər hansı bəlli bir ailəyə deyil, bütün mədəniyyətə aiddir. Miflərdəki bütün ilk insanlar kimi, qəhrəmanın ana bətninə düşməsi və doğumu da sirlidir. Qəhrəmanın atası tanrı olsa belə, dünyaya ancaq bioloji qapıdan, yəni insan olan anadan girərsə, deməli bizim üçün insan həmcinsimiz olaraq bir məna ifadə etmiş olur” (4, s. 331).

Kamran Əliyevin də qeyd etdiyi kimi, bununla “bəlkə də xalq öz təfəkkürünün bütün məzmununu yalnız folklor nümunəsində tam ifadə etməyə tarixi şans və geniş imkan qazanır” (5, s. 310). Tədqiqatçı fikirlərində çox haqlıdır. Bəli, xalq bu imkanından istifadə edərək gələcəyini, ümidlərini bağladığı qəhrəmanını möcüzəli şəkildə yaradır, tez də böyüdür.

Möcüzəli doğuluş motivinin ən çox rast gəlinədiyi folklor janrlarından biri də dastanlardır. Araşdırma mövzumuz olan oğuz və kelt eposlarının analizi göstərir ki, onların hamısı üçün qəhrəmanın möcüzəli mənşəyi, doğuluşu xarakterikdir. Möcüzəli doğuluş motivi oğuz və kelt eposlarındakı ortaq motivlər arasında aparıcı yer tutur. Belə ki, oğuz və kelt eposlarında əsas qəhrəmanın möcüzəli mənşəyi və doğuluşunun xarakterik xüsusiyyətləri demək olar ki, eyni sayılacaq dərəcədə oxşarlıqlar göstərir. Eposlara bu doğuluş miflərdən gəlmişdir.

Türk xalqlarına məxsus dastanlarda buna aid xeyli nümunələr vardır. Belə ki, bəzi miflərdə qəhrəmanlar Göy tanrısının oğulları kimi özünü göstərir. Məsələn, yakut türklərinin yaranışı ilə bağlı olan “Ər Soqotok” dastanına baxaq. Qədim türk dastanları içərisində xüsusi bir yer tutan bu dastanın qəhrəmanı olan Ər Soqotokun qeyri-adi doğuluşu, mənşəyi məsələsi buna nümunə ola bilər. Göy tanrısı Ər

Toyonun oğlu olan Ər Soqotok əvvəlcə öz mənşəyindən xəbərsiz olur. Sonra məlum olur ki, o, göydən yerə endirilmişdir ki, insanları yaratsın (8, s. 113).

Qeyd etdik ki, möcüzəli doğuluş motivinin kökü mifologiyaya, mifoloji mətnlərə gedib çıxır. Fikrimizi əsaslandırmaq üçün mifoloji personajlar içərisində xüsusi bir yeri olan mədəni qəhrəmanlara nəzər salaq. Mədəni qəhrəmanlar haqqındakı miflərdə bütün xalqların mifologiyasının ən qədim motivlərindən biri olan “günahsız mayalanma” haqqındakı miflər geniş yayılmışdır. Burada ilkin insanın əcdad-qəhrəmanın buluddan, yaxud onu işıqlandıran gün şüasından və s. doğulması bildirilir. Məsələn, bir Altay əfsanəsində dolu dənəsindən törəmədən söhbət gedir. Uyğurların mənşə əfsanəsində uyğurların atası göydən enən nurla ağacın qovuşmasından doğulmuşdur. Bundan başqa “Oğuz Kağan” dastanında Oğuzun arvadı da göydən nur içində yerə enmişdir. Eyni zamanda mədəni qəhrəman olan boz qurd da Oğuza yol göstərmək üçün işıq içərisində göndərilir (2, s. 125-129).

İşıq, ümumiyyətlə, qədim türklərdə müqəddəs hesab edilmişdir. Bu haqda C.Heyət yazır ki, əski türk dastanlarında işığın hər yerdə çox mühüm və müqəddəs bir ünsür olduğunu görürük. “Yaradılış dastanı”nda tanrıya yaratma ilhamı verən Aq ana işıqdan doğan bir qadın xəyalıdır. Tanrı Qayıra xanın özü üçün yaratdığı 17-ci göy qatı da bir işıq aləmidir. Uyğurların xaqanı Buğa xan və dörd qardaşı da bir ağac və ya torpağa düşən səmavi işıqdan yaradılmışdır və s. (6, s. 43).

Əgər biz göytürklər dövründə “tenqri” formasında tələffüz edilən tanrı sözünün etimologiyasına nəzər salsaq, görmək çətin deyil ki, bu ad “tanq” (şəfəq) və “uri” (oğlu) sözlərini ehtiva edən “tanq uri” (şəfəq oğlu) ifadəsindən yaranmışdır. Bizim fikrimizcə, işığın qədim türklərdə bu qədər müqəddəs hesab edilməsinin nəticəsidir ki, xalqın qayğısını çəkən, onların yaşayışını asanlaşdıran, bir sıra mədəni fəaliyyətlər həyata keçirən mədəni qəhrəmanların əksəriyyəti göydən düşən işıq şüası ilə doğulmuş, yaxud göydən yerə enmişlər. Bütün bunlar isə onu göstərir ki, daha qədim zamanlarda türklər işığın, şəfəqin özünə ilahi kimi baxmışlar.

Türk mifologiyasında da insandan törəməmiş insanlar görünməkdədir ki, bunlar da tanrı və ilahədən, başqa canlı varlıqlardan, yaxud təbiətdə mövcud olan başqa varlıqlardan meydana gəlmişdirlər. Onlar “qurd şəklinə girmiş tanrıdan, ilahədən, tanrı kimi qəbul edilən bir dağdan, qurddan və maraldan, köpəkdən, ağacdən, səhəngdən, dolu dənəsindən, köpüklərdən, dənizdən törəmişlər” (10, s. 95).

Hətta əsas qəhrəmanın yumurtadan doğulması haqqında süjetlər də geniş yayılmışdır. Məsələn, “yakutların inancına görə mədəni qəhrəman, demiurq cizgilərinə malik olan ilk şaman bir qartal yumurtasından çıxmışdır” (10, s. 150).

Propp isə xüsusilə nağıllarda möcüzəli doğuluşu tədqiq edərək, onun bir neçə növünü də qeyd etmişdir. Müəllif onları ovsunlama ilə doğuluş, içilmiş sudan doğuluş, geri dönüş kimi doğuluş, sobadan doğuluş, yeyilən qalıqlardan doğuluş, balıqdan doğuluş, hazırlanmış insanlar şəklində qruplaşdırmışdır (Ətraflı bax: 11, s. 205-240).

Oğuz və kelt eposlarında möcüzəli doğuluş motivi

Ümumiyyətlə, həm oğuz, həm də kelt eposunun əsas qəhrəmanları üçün xarakterik olan bir sıra motivlər var: qəhrəmanın möcüzəli şəkildə doğulması, igidlik göstərərək ad qazanması, qəhrəmanlıq döyüşləri, evlənməsi və ölümü.

Bu motivlər arasında möcüzəli doğuluş məxsusi mövqeyi ilə seçilir. “Qəhrəmanın möcüzəli şəkildə doğulması türk və ümumiyyətlə, dünya xalqları folklorunda geniş yayılmış motivlərdəndir” (3, s. 274). Folklor janrlarından xüsusilə nağıllarda rast gəlinən möcüzəli doğuluşun sadalanan növlərinin bəziləri eposlarda da özünü göstərir. Oğuz eposlarına baxdığımızda bunların bir neçəsi ilə qarşılaşırıq. Daha sıx şəkildə rast gəlinən göydən düşən şüadan, işıqdan doğulma motividir. Buna örnək olaraq “Oğuz Kağan” dastanında şüadan doğulmanı göstərə bilərik. Dastanda Oğuzun birinci arvadı işıq şüasından doğulur. Mətnə bu əhvalatı təsvir edən məqam belədir: “Qaranlıq çökdü. Göydən bir işıq düşdü. Gündən işıqlı, Aydan parlaq idi. Oğuz kağan yüyürdü, gördü ki, bu işığın arasında bir qız durub, yalnız oturub. Çox gözəl qızıdır. Onun başında atəşli, işıqlı Altun kazık (qütb ulduzu) tək yanan bir xalı vardı. Qız o qədər gözəl idi ki, gülsə mavi göy gülər, ağlasa ağlayardı. Oğuz kağan onu gördükdə özündən getdi, qızı sevdi, aldı” (2, s. 125-126).

Dastanda Oğuzun digər qadınına isə ağac oyuğunda rast gəlinir: “Yenə günlərin bir günü Oğuz kağan ova getdi. Göl ortasında bir ağac gördü. Bu ağacın oyuğunda bir gözəl qız vardı, yalnız oturmuş idi” (2, s. 126).

Deməli, Oğuzun bir arvadı işıq şüası, digəri su, ağac vasitəsilə möcüzəli şəkildə peyda olurlar.

“Oğuz Kağan” dastanında Oğuz özü isə Ay xaqanın oğlu olaraq göydən yerə endirilir (2, s. 124). Burada möcüzəli doğuluşun bir qolu olan tanrıdan doğuluşa təsadüf edilir.

Tanrının oğlu olaraq doğulmaq motivinə kelt eposunda da rast gəlinir. Eposun bir variantında Kuxulinin Günəş tanrısı Luqun oğlu olduğu söylənir. Təsvir edilir ki, “Günəş tanrısı Luq, milçək şəklinə girib, kral Konxoborun bacısı Dextireni ziyarət edir. Dextire milçəyi udur və nəticədə də Setanta adını verdiyi bir oğlan dünyaya gətirir” (4, s. 167).

Milçək bir çox xalqın mifoloji mətnlərində ruh rolunu oynayır. Folklor örnəkləri toplama zamanı söyləyicilərin bəzən milçəkdən ruh kimi də bəhs etdiyini görmüşük. Milçəklə bağlı söylənən mifoloji mətnə milçək bir ruh rolunu oynayır və qadın ondan hamilə qalır (9, s. 59).

Göründüyü kimi, həm Oğuz, həm də Kuxulin işıq şüası, atəşlə bağlı şəkildə doğulurlar. “Əski türklərdə olduğu kimi, keltlərdə də atəş müqəddəs sayılmışdır. Keltlərin folklor mətnlərindən də görüldüyü kimi, onlar da “atəş”ə çox dəyər verirdilər. Tək tanrının simvolu olaraq gördükləri günəşdən təsirlənərək özlərinə “ışıq uşaqları”, “atəş uşaqları” deyirdilər. Günəşin qüvvətinin, aqressivliyinin az da olsa, atəşdə də var olduğunu, atəşi zənginləşdirən bitkilərin yaratdığı alovun da bu səbəbdən müqəddəs olduğunu söyləyirdilər. “Alova” müqəddəs bir şey kimi

baxırdılar” (15). Buna görə keltlərin yaratdıqları qəhrəmanlıq eposlarında Günəşin də adı çəkilməkdədir.

Türk eposlarında möcüzəli doğruş motivinin müxtəlif yollarından biri də qəhrəmanın içilən sudan doğulmasıdır. Kelt eposunun bir variantında Dextire, içtiyi su ilə rəhminə düşən varlıqdan Kuxulini dünyaya gətirir. “Dextire övladlığının ölümünə hər kəsdən çox üzülür. Üç gün boyunca heç bir şey yemir, içmir. Sonra, ağır bir kədər onda güclü susuzluq yaradır. İçmək üçün ona bir stəkan su verirlər. Qız onu dodaqlarına yaxınlaşdıranda, kiçik bir heyvanın ağzına atılmaq istədiyini hiss edir. O, stəkanı geri itələyir. Amma yanındakılar orada heç bir heyvan olmadığını söyləyirlər. Yenə də suyu içmək üçün stəkanı ona verirlər. O, suyu içtiyi vaxt heyvan onun ağzından vücuduna girir. Beləliklə qız hamilə qalır” (12, s. 585).

Bu məqamda onu da qeyd edək ki, folklor örnəklərindən də görmüşük ki, su insanı mayalandırmaq üçün geniş tətbiq olunmuşdur. Bu da su kultunun qədim xalqlarda mühüm bir kult olduğundan irəli gəlir. Kelt eposunda da görürük ki, qəhrəmana həyat vermək vasitələrindən biri də sudur. Çünki suyun özü türk xalqlarında olduğu kimi, keltlərdə də mühüm, müqəddəs kultlar arasında xüsusi yer tutur. Kelt eposlarında da suyun müqəddəsliyi və həyatverici gücünün olması aydın şəkildə görünür. Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, belə eposlardan birinin əsas qəhrəmanı olan Kuxulinin doğumunun təsviri verilən zaman suyun həyat qaynağı olduğuna da şahid oluruq. Dünya xalqlarının çoxunda möcüzəli şəkildə içilən sudan doğulma motivi vardır.

Su əsas qəhrəmanla yanaşı onun ən yaxın köməkçisinin də möcüzəli şəkildə yaranmasında böyük rol oynayır. Eposun bir hissəsində Kuxulinin ən yaxın silahdaşı, dostu, köməkçisi sayılan atının da möcüzəli şəkildə göldən gəldiyi təsvir edilir. “Kuxulinin ölümü” saqasının sonunda isə qəhrəmanın göldən gələn atının onun ölümündən sonra da gölə tərəf qaçdığı təsvir edilir (13, s. 207).

Dənizdən, deryadan çıxan atlara “Koroğlu” dastanında da rast gəlirik. Dastanın əsas qəhrəmanı olan Koroğlunun atlarının möcüzəli mənşəyi dastanda belə verilir: “Bir gün Alı kişi ilxını sürüb derya kənarına aparmışdı. Atlar deryanın kənarında otlayırdı... Dan yeri yenicə ağarmışdı, qoca ilxıçı bir də baxdı ki, budur, deryadan iki aygır at çıxdı. Atlar gəlib ilxıya qarışdılar. İki madyana yaxınlaşandan sonra yenə qayıdıb deryaya girdilər” (1, s. 7). Dastandan görürük ki, sonradan bu aygırlardan olan atlar Koroğlunun ən yaxın silahdaşı, dostu, qardaşı olurlar.

Həm oğuz, həm də kelt mətnlərini incələdiyimiz zaman atın su ilə əlaqələndirildiyini görürük. Nəticədə suyun müqəddəsliyi ata keçmişdir. Çünki su hər iki xalqda müqəddəs sayılan ünsürlərdəndir. Hər iki xalqın eposlarında qəhrəmanların əsas köməkçiləri də möcüzəli şəkildə dünyaya gəlirlər.

Yuxarıda da qeyd edildiyi kimi, möcüzəli şəkildə dualarla dünyaya gələn qəhrəmanlar da vardır. Belə qəhrəmanlara əsasən eposlarda rast gəlirik. Eposda qəhrəmanın qeyri-adiliyi, fərqli xüsusiyyətlərə malik olacağı və əsasən də önəmli, əsas obrazlardan biri olacağı hələ onun doğuluşundan əvvəl icra edilən ayinlər (nəzir-

niyazın paylanması), edilən dualardan hiss edilir. Möcüzəli şəkildə doğuluşun bu sonrakı formasına “Kitabi-Dədə Qorqud” eposunda da təsadüf edilir. “Baybörənin oğlu Bamsı Beyrək” boyunda eposun əsas qəhrəmanlarından olan Beyrək Allaha ünvanlanan dua ilə doğulur. Boyda təsvir edilir ki, övladı olmadığı üçün Baybörənin ağladığını görən “Qalın Oğuz bəyləri göyə üz tutdular. Əl qaldırıb dua elədilər. “Allah-taala sənə bir oğul versin!” – dedilər” (7, s. 150).

Yaxud da “Kitabi-Dədə Qorqud” eposunun “Dirsə xan oğlu Buğac xan” boyunda “Dirsə xan arvadının sözü ilə böyük məclis qurdurdu, Allahdan istəyini dilədi. Atndan aygır, dəvədən buğra, qoyundan qoç qırdırdı. İç oğuz, Daş oğuz bəylərini ora topladı. Ac gördüsə, doyurdu. Yalın gördüsə, geyindirdi. Borclunu borcundan qurtardı. Təpə kimi ət yığdı. Göl kimi qımız sağdırdı. Əl götürüb arzularını dilədilər. Allah bir ağzı dualının alqışı ilə övlad verdi” (7, s. 134).

Bu boyun başqa bir yerində Buğacın doğuluşu anasının dilindən bu şəkildə verilir:

Quru-quru çaylara suçu saldım.

Qara donlu dərvişlərə nəzirlər verdim.

Ac gördüm, doyurdum, yalın gördüm, geyindirdim.

Təpə kimi ət yığdım, göl kimi qımız sağdırdım.

Arzu-diləklə bir oğul güclə tapdım... (7, s. 136).

Burada Dirsə xanın xanımının dilindən verilən hər cümlədə yenə də qəhrəmanın nəzir-niyazla doğulması fikrinə rast gəlirik. Bu dəfə isə Allaha edilən dua ilə yanaşı bir müqəddəs ünsürə, suya əl açmanı da görürük. Bunu müqəddəs sayılan, ruhu olduğuna inanılan suya “suçu salmaq” adəti təsdiq edir.

Bu da onu göstərir ki, xalqın qəhrəmanı, xalqın seçdiyi, gələcək arzularını həyata keçirəcəyinə inandığı qəhrəman elə belə, sadə şəkildə doğula bilməzdi. Onun doğulmasını şərtləndirən müəyyən bir səbəb də olmalı idi. Əvvəlcə onun doğulması müxtəlif möcüzələrlə əlaqələndirilirdi. Bu möcüzələr də xalq üçün müqəddəs sayılan inam və etiqatlarla bağlı olurdu. Sonrakı inkişaf dövründə də xalqın qəhrəmanı yenə də möcüzəli şəkildə doğulur, ancaq bu möcüzə başqa bir şəkil alır ki, bu da Allaha yalvarış, duadır. Beyrək də, Buğac da dua ilə doğulurlar. Beləliklə, yenə də sadə şəkildə dünyaya gəlmirlər.

Onu da qeyd edək ki, “Kitabi-Dədə Qorqud” eposunda “Basatın Təpəgözü öldürdüyü” boyda oğuz elinin düşməni də möcüzəli şəkildə dünyaya gəlir. Ancaq o arzuolunmazdır. Allaha yönəldilən dua ilə yox, pis əməllərdən törəyir. Hər iki obrazın xalqın sonrakı taleyində nə kimi rola malik olacağı elə onların bu doğuluşundan da hiss edilir. Nəzir-niyazla, Allaha dua ilə doğulan qəhrəmanın əksinə olaraq, oğuz elinin düşməni olan Təpəgöz Sarı çobanla qanadlı bir pəri qızından doğulur. Dastanda təsvir edilir ki, “Oğuz camaatı bir gün yaylağa köçdü. Aruzun bir çobanı vardı. Qonur qoca Sarı çoban deyərdilər adına. Oğuzların önündən bundan əvvəl kimsə keçməzdi. “Uzun bulaq” deyilən məşhur bir bulaq vardı. O bulağa pərilər qonmuşdu. Birdən qoyunlar ürkdü. Çoban qabaqdakı təkəyə hirslandı,

irəli getdi. Gördü ki, pəri qızlar qanad-qanada bağlayıb uçurlar. Çoban öz yapıncısını üzərlərinə atdı. Pəri qızının birini tutdu. Tamah salıb qucaqladı... Qoyun ürkməyə başladı. Çoban qoyunun qabağına qaçdı. Pəri qızı qanad çalib uçdu. Dedi: “Çoban, il tamam olanda məndəki əmanətini gəl, al. Amma oğuzların başına bəla gətirdin!” Çobanın canına qorxu düşdü” (7, s. 196). Çoban müqəddəslik özəlliyi daşıyan su və pərinə kirlətdiyinə görə oğuz elinin başına, yəni aid olduğu xalqın başına bəla gətirir. Dastanın bu hissəsindən bəd əməllərdən törəyən övladın da sanki gələcəkdəki bədbəxtlikdən xəbər verdiyi görünür. Çünki bir müddətdən sonra çobanın “əmanətini gətirən” pəri qızı yenə də ona “oğuzun başına bəla gətirdiyini” bildirir (7, s. 196). Görünüşü ilə də fərqlənən bu obraz möcüzəli şəkildə doğulan qəhrəmanlar kimi tez böyüyür, güclü-qüvvətli olur. Ancaq nəhs varlıqdan törədiyinə görə gücünü oğuz elinə qarşı yönəldir. Bir çox bəlalara səbəb olur.

Möcüzəli doğuluş motivi qəhrəmanın doğulduqdan sonra tez böyüməsi motivi ilə sıx bağlıdır. Möcüzəli şəkildə dünyaya gələn qəhrəmanlar bir neçə saatın, dəqiqənin içində tez də böyüyürlər. Ardınca da qəhrəmanlıq göstərərək ad qazanırlar. Bu da elə onların möcüzəli şəkildə doğulmaları ilə bağlıdır. Sirli-sehirli doğulan, fərqli özəllikli qəhrəman elə fərqli, sirli şəkildə də böyüyür və ad qazanır, müəyyən bir mövqeyə yetişir. Oğuz da, Kuxulin də sirli şəkildə dünyaya gəlirlər, tez böyüyürlər, ad qazanırlar.

Möcüzəli doğuluşla bağlı tez böyümə və igidlik göstərərək ad qazanma motivi

Oğuz və kelt eposlarında möcüzəli doğuluş motivi qəhrəmanın tez böyüməsi və igidlik göstərdikdən sonra ad qazanması motivi ilə sıx bağlıdır. Çünki hər iki xalqın eposlarına baxdıqda görürük ki, möcüzəli şəkildə doğulan qəhrəman bunun ardınca tez böyüyür və qəhrəmanlıq göstərərək ad qazanırlar.

Qəhrəmanın tez böyüməsi, möcüzəli doğuluş motivinə ən yaxın, onunla əlaqəli bir motivdir. Propp, nağıllarda qəhrəmanın tez böyüməsindən bəhs edərkən tez böyümənin möcüzəli doğuluşun bir nəticəsi olduğuna və möcüzəli doğuluşu tamamlayan bir ünsür olduğuna işarə edir. “Tez böyümə motivi, qəhrəmanın, xilaskarın doğuluş motivindən yaranır. Bədbəxtlik anında doğulur və dərhal xilasetmə işlərinə başlayır. O, böyük olaraq doğulur, çünki o biri dünyadan geri gəldiyi zaman böyük idi. Amma qadın böyük adam doğa bilməz, buna görə də nağılda qeyri-adi şəkildə tez böyüməni təqdim edən, uşağın qısa zamanda bir böyüyə çevrilməsi motivi ortaya çıxır” (11, s. 240).

Oğuz eposlarında da tez böyümə motivinə çox rast gəlinir. “Oğuz Kağan” eposunda möcüzəvi şəkildə doğulan Oğuz da sürətlə böyüyür, dil açır, igidlik göstərir (2, s. 124). İgidlik göstərərək ad qazanma motivi isə Oğuznamələrdə sıx şəkildə rast gəlinən motivlərdəndir. “Kitab-i Dədə Qorqud” eposunda qəhrəmanlıq göstərən oğuz igidlərinə Dədə Qorqud ad qoyurdu. Bunu “Dirsə xan oğlu Buğac xan” boyunda açıq şəkildə görmək mümkündür. Belə ki, Dirsə xanın oğlu igidlik

göstərərək vəhşi buğaya qalib gəlir və oğuz bəyləri rica edirlər ki, Dədə Qorqud gəlib igidə ad versin (7, s. 134).

Oğuz eposunda olduğu kimi kelt eposunda da möcüzəli şəkildə doğulan Kuxulin tez böyüyür və igidlik göstərərək ad qazanır. Məsələn, eposda uşağın doğulduqda artıq üç yaşında olduğu, adının Setanta olması, ancaq Kulanın itini öldürdükdən sonra Kuxulin olaraq adlandırılmağa başladığı göstərilir (bax: 12, s. 583-586). “Setanta doğulduğu andan etibarən önəmli gücə və qabiliyyətlərə sahibdir. Yeddi yaşında ikən xalqı Konxoborun hökəmdarlığına boyun əydirmək istəyən 150 hücumun qarşısını alır. On iki yaşında ikən dəmirçi Kulanın qarovulçu itini öldürür və cəza olaraq itin yerini alır, adı Kuxulin (Kulanın iti) olaraq dəyişir” (4, s. 167).

Ümumiyyətlə, eposlarda əsas qəhrəmanın möcüzəli şəkildə doğuluşu, tez böyüməsi kimi motivlər sözü gedən eposların arxaikliyindən məlumat verir.

Nəticə

Hər iki xalqın eposlarının incələnməsi möcüzəli doğuluş motivi ilə bağlı mühüm məlumatlar əldə etməyə imkan verir. Araşdırmadan çıxan nəticəyə əsasən bu motiv hər iki xalqın folkloru, xüsusilə eposlarında aparıcı istiqamətlərdən biridir. Çünki eposların əsas qəhrəmanlarının, hətta onların yardımçılarının da doğuluşu möcüzəlidir. Görünür ki, qəhrəmanın möcüzəli doğuluşu mifdən folklor mətnlərinə transformasiya zamanı müəyyən dəyişikliyə uğrasa da, yenə öz missiyasını qoruyub saxlayır. Miflərdən folklor mətnlərinə transformasiya edilən, xüsusilə nağıl qəhrəmanına xas olan bu doğuluşun eposların da əsas motivləri sırasında olduğunu görürük. Möcüzəli doğuluş tez böyümə və igidlik göstərərək ad qazanma motivləri ilə sıx şəkildə bağlıdır. Araşdırmada bu motivlərin bir-birini tamamladığının şahidi olur.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. Azərbaycan dastanları. (2005). Bakı: Çıraq.
2. Bayat F. (1993). Oğuz epik ənənəsi və “Oğuz Kağan” dastanı. Bakı: Sabah.
3. Bəydili C. (2003). Türk mifoloji sözlüyü. Bakı: Elm.
4. David A. Leeming, A’dan Z’ye dünya mitolojisi. (2017). Çeviren: Nurdan Soysal. İstanbul: Say.
5. Əliyev K. Folklor kitabı. (2019). Əsərləri 10 cildə, VI cild. Bakı, Elm və təhsil.
6. Heyət C. (1990). Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı. Bakı: Azərnəşr.
7. Kitab-i Dədə Qorqud (1988). Bakı: Yazıçı.
8. Ögəl B. (2004). Türk mifologiyası I cild. Bakı: Səda.
9. Şərrur folklor örnəkləri. (2018). Tərtibçilər: Muxtar Kazımoğlu, Fidan Qasıмова. Naxçıvan: Əcəmi.
10. Uraz M. (1967). Türk mitolojisi. İstanbul: Hüsnütabiat.
11. Пропп В.Я. (1976). Фольклор и действительность. Москва: Наука.
12. Исландские саги. Ирландский эпос. (1973). Перевод А.А.Смирнова // БВЛ. Москва: Художественная литература.

13. Ирландские саги. (1933). Перевод, предисловие, вступительная статья и комментарии А. Смирнова. Москва: Academia.
14. Жирмунский, В.М., Зарифов, Х.Т. (1947). Узбекский народный героический эпос. Москва: Огиз.
15. Keltler, <http://www.nadirelibol.com.tr/text/keltler.html>

ФИДАН КАСУМОВА

**МОТИВ ЧУДЕСНОГО РОЖДЕНИЯ (НА ОСНОВЕ ОГУЗСКОГО И
КЕЛЬТСКОГО ФОЛЬКЛОРА)
РЕЗЮМЕ**

Фольклор огузских и кельтских народов привлекает внимание своим богатством. Мифология, являющаяся источником фольклора обоих народов, может быть предметом изучения с точки зрения взаимных сторон. По этой причине для типологических исследований имеет смысл выбирать как мифологические, так и фольклорные тексты огузских и кельтских народов. При изучении этих примеров выявляются различные аспекты, одним из которых является мотив. Один из таких мотивов связан с чудесным рождением.

Чудесное рождение – один из главных мотивов фольклорных текстов. Этот мотив, трансформировавшийся из мифа в фольклор, встречается и после сказок, чаще всего в эпосах. Так, в эпосах такие мотивы, как чудесное рождение главного героя, быстрый рост, обретение им имени, проявляя храбрость, свидетельствуют об архаичности эпосов. 508582606

Анализ огузского и кельтского эпосов также показывает, что для всех них характерно чудесное происхождение, рождение героя. Мотив чудесного рождения играет ведущую роль среди общих мотивов в огузском и кельтском эпосе. Так, в этих эпосах чудесное происхождение главного героя и характерные черты его рождения имеют сходство, которое можно назвать почти одинаковым.

В результате сравнения древнетюркских и кельтских текстов мы видим, что существует сходство и близость в мифологии, фольклоре, религиозных верованиях, обрядовых празднествах обоих народов. Фольклор обоих народов можно рассматривать с разных сторон. В этой статье основное внимание уделено типологии мотив чудесного рождения, встречающегося в Огузском и кельтском эпосах.

В статье рассмотрен мотив чудесного рождения, встречающийся в огузском и кельтском фольклоре, особенно в эпосах, и мотивы, составляющие с ними связи.

Ключевые слова: миф, фольклор, мотив чудесного рождения, огуз, кельт.

FIDAN GASIMOVA

**THE MOTIVE OF THE MIRACULOUS BIRTH (BASED ON OGHUZ AND
CELTIC FOLKLORE)**

SUMMARY

The folklore of the Oghuz and Celtic peoples attracts attention with its wealth. Mythology, which is the source of folklore of both peoples, can be the subject of study from mutual sides point of view. For this reason, it makes sense to choose both mythological and folklore texts of the Oghuz and Celtic peoples for typological studies. When studying these examples, various aspects are revealed, one of which is the motif. One of these motifs is associated with the miraculous birth.

A miraculous birth is one of the main motifs of folklore texts. This motif, transformed from a myth to folklore, is found most in epics, besides fairy tales. Thus, in the epics, the motifs such as the miraculous birth of the main character, his rapid growth, the acquisition of a name by showing courage, indicate the archaic nature of the epics.

The analysis of the Oghuz and Celtic epics also shows that all of them are characterized by a miraculous origin, the birth of a hero. The motif of the miraculous birth plays a leading role among the common motifs in the Oghuz and Celtic epics. So, in these epics, the miraculous origin of the main character and the characteristic features of his birth have a similarity that can be called almost the same.

As a result of comparing the old Turkic and Celtic texts, one can observe that, there is similarity and closeness in mythology, folklore, religious beliefs, ceremonial festivals of both people. The folklores of the both people can be examined from various sides. In the article the typology of the miraculous birth motif just observed in Oghuz and Celtic eposes is investigated.

The article deals with the motif of the miraculous birth, which is found in Oghuz and Celtic folklore, especially in epics, and the motives that make up the connection with them.

Key words: myth, folklore, motif of miraculous birth, Oghuz, Celt.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 18.04.2021.

Çapa qəbul olunma tarixi: 08.05.2021

**Rəyçi: Filologiya elmləri doktoru, professor Kamil Allahyarov
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur**

MÜNDƏRİCAT

DİLÇİLİK

QARA MƏŞƏDİYEV

AZƏRBAYCAN DİLİ DİALEKT VƏ ŞİVƏLƏRİNDƏ CİNGİLTİLİ SAMİTLƏRLƏ CİNGİLTİLİ SAMİTLƏRİN ƏVƏZLƏNMƏSİ HADİSƏSİ VƏ ONUN ÜMUMTÜRK DİLLƏRİNDƏ QARŞILIĞI 3

MAHİRƏ HÜSEYNOVA

AZƏRBAYCAN DİLİ VƏ DİALEKT VƏ ŞİVƏLƏRİNDƏ ELİZİYA (SƏS DÜŞÜMÜ) HADİSƏSİ VƏ ONUN ÜMUMTÜRK DİLLƏRİNDƏ QARŞILIĞI 10

АЛИЕВА БЕГИМ-ХАНЫМ БЕЮК АГА

ПРИМЕНЕНИЕ УЧЕБНЫХ ПРЕЗЕНТАЦИЙ В ПРОЦЕССЕ ОБУЧЕНИЯ ИНОСТРАННОМУ ЯЗЫКУ СТУДЕНТОВ-НЕФИЛОЛОГОВ 17

PƏRVİZ XƏSROV OĞLU XASPOLADLI

AZƏRBAYCAN DİLİ DİALEKT VƏ ŞİVƏLƏRİNDƏ KAR SAMİTLƏRİN KAR SAMİTLƏRLƏ ƏVƏZLƏNMƏSİ FONETİK HADİSƏSİ VƏ ONUN ÜMUMTÜRK DİLLƏRİNDƏ QARŞILIĞI 25

ZENFİRA MƏMMƏDOVA

MÜASİR İNGİLİS DİLİNDƏ FEİLİN ŞƏXSİZ FORMASI CERUNDUN CÜMLƏDƏ MÜXTƏLİF SİNTAKTİK VƏZİFƏLƏRİ VƏ AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ İFADƏ ÜSULLARI... 32

LALƏ HÜSEYNOVA

AMERİKAN İNGİLİSCƏSİNİN FONETİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ VƏ ONUN FRAZEOLÖJİ SİSTEMİNDƏ ETNONİM KOMPONENTLƏRİN FƏRQLİLİYİ 39

SEVİL NƏCƏFOVA

QEYRİ –VERBAL ÜNSİYYƏT VƏ ONUN ELEMENTLƏRİ..... 46

SEVİNÇ MƏMMƏDOVA

PHRASAL VERBS AS A PART OF THE ENGLISH LANGUAGE 56

TƏHMƏZOV ZAMİQ İLTİFAT OĞLU

AZƏRBAYCAN DİLİNİN DİALEKT FONETİKASINDA ɬ (TS) SƏSİ VƏ ONUN ÜMUMTÜRK DİLLƏRİNƏ QARŞILIQLI İNTEQRASIYASI..... 63

AYNURƏ XANLAROVA

FRAZEOLÖJİ VAHİDLƏRƏ KREATİV YANAŞMA 70

ALIYEVA GULSHAN SHAMKHAL

SOME KEY ASPECTS OF THE ASSESSMENT OF TEACHING AND LEARNING IN EAP COURSES 82

AYBƏNİZ MƏMMƏDOVA

MƏTANƏT AĞASIYEVA

NİTQ MƏDƏNİYYƏTİ DƏRSLƏRİNDƏ İNTEQRASIYANIN TƏŞKİLİ 89

AYNUR MƏMMƏDOVA

CEYN OSTIN YARADICILIĞINDA QƏHRƏMANLARIN NİTQININ ÜSLUBİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ 101

SURA TARIYEL QIZI PƏNAHLI

DİL İŞARƏSİNİN MƏNA KOMPONENTLƏRİ 110

KÖNÜL MƏHYƏDDİNOVA

ABREVIATURLAR VƏ VİRTUAL DİSKURS 119

RZAYEVA ZÜMRÜD ELYAR QIZI

SİNTAQM VƏ İNTONEMA 128

BAHAR ƏLİYEVA

HEYDƏR ƏLİYEV VƏ ANA DİLİ 137

ƏDƏBİYYATŞÜNASLIQ

NƏZƏROVA ADİLƏ HƏSƏN QIZI

NİZAMİ GƏNCƏVİNİN FƏLSƏFİ-BƏDİİ İRSİNDƏ ƏDALƏTİN, BƏRABƏRLİYİN
VƏ DOSTLUĞUN TƏRƏNNÜMÜ 145

GÜLTƏKİN ABDULLAYEVA

OXU MATERIALLARININ TƏDRİSİ PROSESİNDƏ ŞAĞİRDLƏRİN BƏDİİ TƏFƏKKÜRÜNÜN
İNKİŞAF ETDİRİLMƏSİ 156

ŞAHANƏ MƏMMƏDOVA

CƏFƏR CABBARLININ YARADICILIĞINDA QADIN AZADLIĞI 166

HEYBƏTOVA AYTƏN CƏFƏR QULU QIZI

PAŞA QƏLBİNURUN SƏRBƏST ŞEİR YARADICILIĞI 175

ELTAC ELMANOĞLU

ƏLİAĞA VAHİDİN “MOLLAXANA” POEMASINDA İCTİMAİ-SİYASİ MOTİVLƏR 182

NARMİN BABA-ZADE

VASİLA VALİYEVA

NİZAMİ GANJAVI IN THE WORKS OF ENGLISH ORIENTALISTS 192

GÜNƏŞ XUDAYAROVA

XX ƏSRİN 60-80-Cİ İLLƏR POEZİYASI MİLLİ AZADLIQ KONTEKSTİNDƏ 199

SƏDAQƏT ƏSGƏROVA,

ŞƏCƏRƏYƏ SADIQ , ATASINA LAYIQ ÖVLAD 209

MƏLAHƏT RAMİZ QIZI BABAYEVA

HÜSEYN CAVID YARADICILIĞINDA AFORİZMLƏR 218

İRADƏ İSRAFİL QIZI KƏRİMOVA

AZƏRBAYCAN TELEKANALLARINDA ƏYLƏNCƏLİ VERİLİŞLƏR
VƏ BU VERİLİŞLƏRİN APARICILARININ DİLİ 226

CAVİDƏ MƏMMƏDOVA

UİLYAM BATLER YEYTS VƏ RABİNDRANAT TAQORUN YARADICILIĞINDA AZADLIQ
KONSEPSİYASI 236

İSMAYİLOVA MƏTANƏT MƏMMƏD QIZI

QARABAĞA UZANAN QALİBİYYƏT VƏ İNKİŞAF YOLLARI 247

ƏSMƏR DADAŞ QIZI HÜSEYNOVA

MƏSUD ƏLİOĞLUNUN HƏYATI VƏ TƏNQİDÇİ-ƏDƏBİYYATŞÜNASLIQ FƏALİYYƏTİ..... 258

MƏLTƏM AKMAN

AMERİKA ROMANTİK POEZİYASININ MÜXTƏLİF DÖVRLƏRDƏ TƏŞƏKKÜLÜ 270

RUZANƏ NEMƏT QIZI SÜLEYMANOVA

YUNUS ƏMRƏ GİBBİN TƏDQİQATINDA 278

HACIYEVA NAZƏNDƏ SABİR Q.

RƏSUL RZANIN YARADICILIĞINDA DÜNYA, HƏYAT, KAINAT BƏ TƏBİƏT MÖVZUSU 286

QULİYEVA PƏRVANƏ ELMAR QIZI

SƏMƏD VURĞUNUN POEZİYASINDA VƏTƏN MƏHƏBBƏTİ..... 294

FİDAN QASIMOVA

MÖCÜZƏLİ DOĞULUŞ MOTİVİ (OĞUZ VƏ KELT FOLKLORU ƏSASINDA) 303

«Elm və təhsil» nəşriyyatının direktoru:
Filologiya elmləri doktoru, professor Nadir MƏMMƏDLİ

Dizayn: Kamran İbrahimov

Çapa imzalanmış 27. 05. 2021
Şerti çap vərəqi 19,5 Sifariş № 298
Kağız formatı 60x84 1/8. Tiraj 300.

*Jurnal “Elm və təhsil nəşriyyat-poliqrafiya” müəssisəsində
hazır elektron nüsxə əsasında çap olunmuşdur.*

E-mail: elm. ve. tehsil@mail. ru

Tel: 497-16-32; 050 -41-89

Ünvan: Bakı, İçərişəhər, 3-cü Maqomayev döngəsi 8/4.